

काळातील निवडक

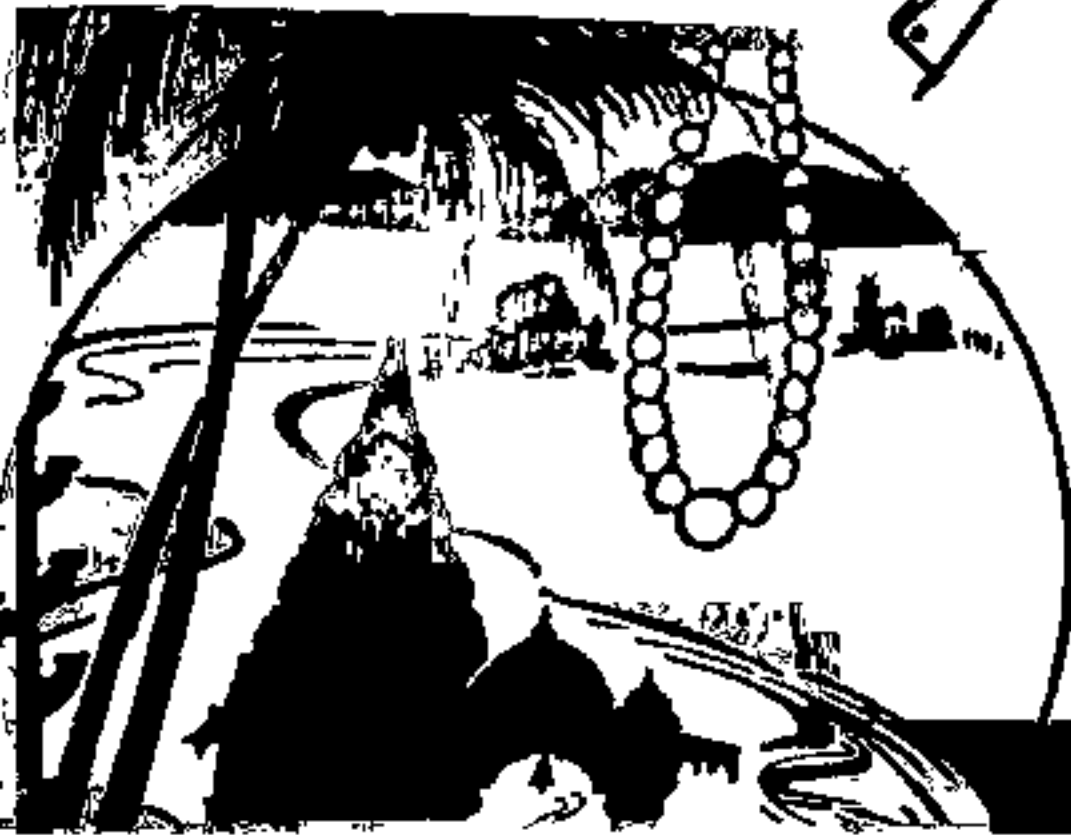
निबंध

भाग

शि.म. परांजपे

१८८६
म. ग्रं. सं. ठाणे
वेध
स. नं. ८७७७

ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

ग्रंथ/वाचनालय शाखा.

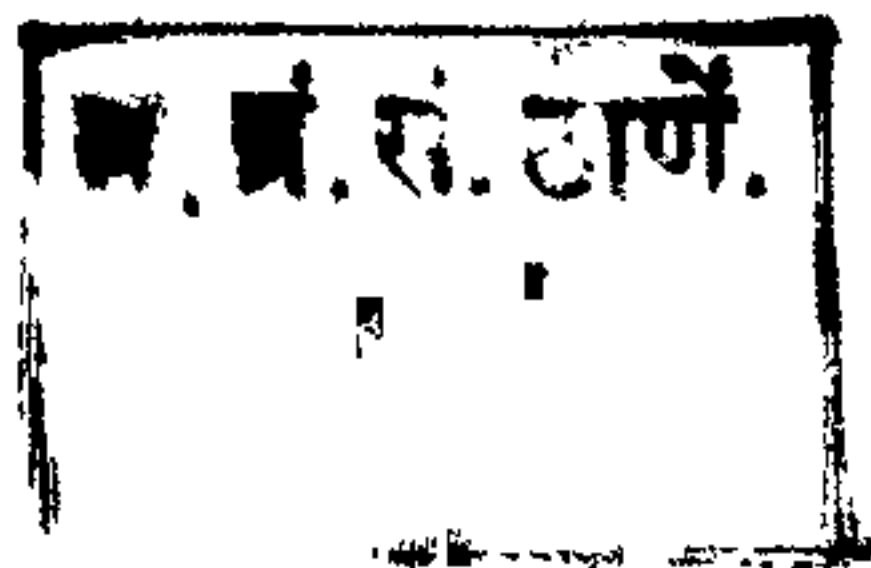
REFBK-0006701

विभाग ५५ क्रमांक १०

पुस्तकाचे नाव - काळातील निवडक

लेखक - शि.म. परांजपे

मूल्या - पुस्तक. आठ दिवसावर ३०० रु. पुस्तक १२ रु. ६० प.

काळांतील निवडक निबंध

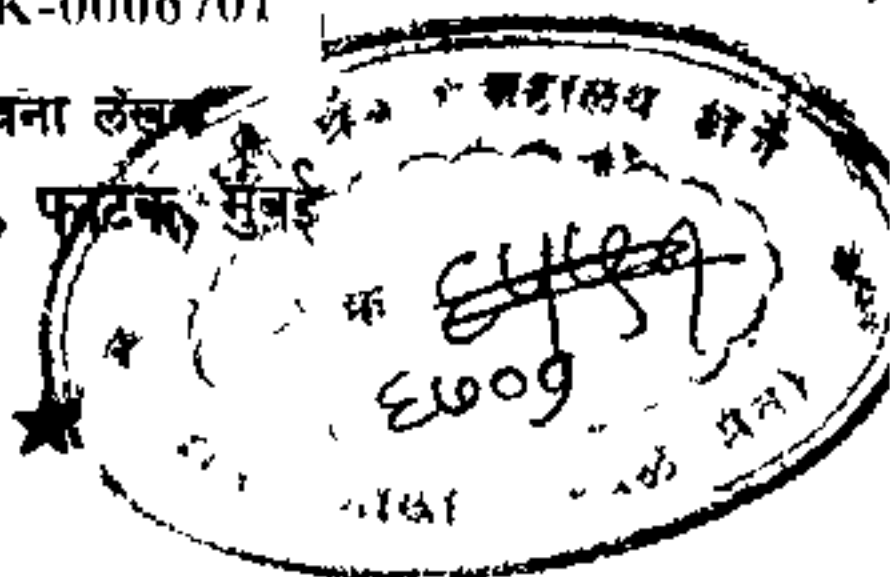
भाग पांचवा

शिवराम महादेव परांजपे

000000 000000 000000 000000 000000

RF1BK-0006701

प्रस्तावना लेख
प्रा. न. र. फाटक मुंबई

पुनर्मुद्रण : २७ सप्टेंबर १९४६

किंमत

कागदी बांधणी ५ रुपये]

किंमत

[कागदी बांधणी ५॥ रुपये

प्रकाशक
यशवंत गोपाळ जोशी,
६२३/१५ सदाशिव पुणे २

या पुस्तकाचे पुनर्मुद्रणाचे, भाषांतराचे, रूपांतराचे वगैरे
सर्व प्रकारचे हक्क प्रकाशकाकडे आहेत. या पुस्तकांतील उतारे
घेणे झाल्यास प्रकाशकाच्या परवानगीशिवाय घेऊ नयेत.

मुद्रक
अमरेन्द्र लक्ष्मण गाडगीळ
अग्रणी मुद्रणालय,
आनन्दचेम्बर्त्त आम्बरार्डे, पुणे ४.

अनुक्रमणिका

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२.

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२.

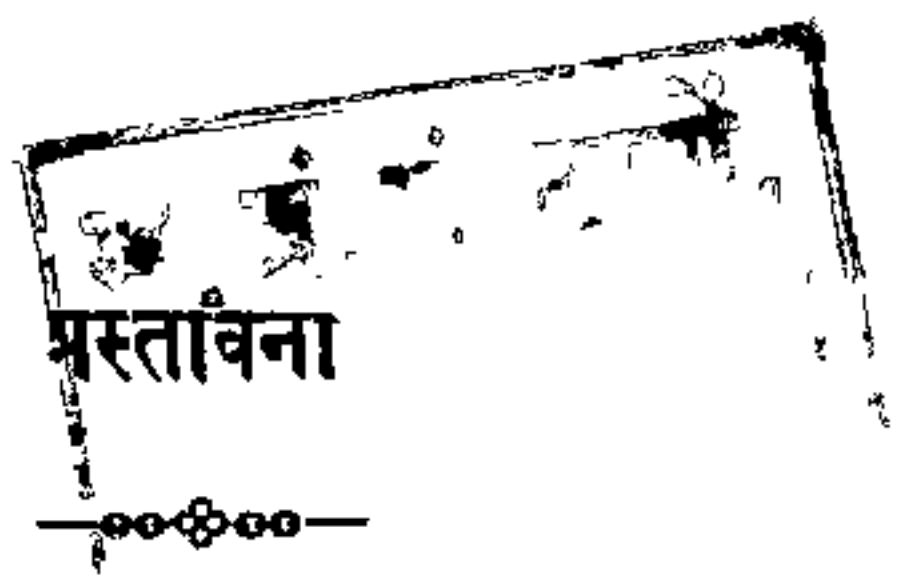
१	परमेश्वराचें अभिवचन	१
२	धर्मकल्पनाचा परिणाम	११
३	टायरोल	१०
	टायरोल नंबर १	२०
	टायरोल नंबर ३	३७
४	ईश्वरी सूत्र कांहीं निराळेंच असतें	४६
५	प्रभाकरपंतांचे विचार	५५
६	आनदाची गोष्ट	६४
७	उत्प्रेक्षेसाठी अर्थान्तरन्यास	७५
८	स्वदेशाभिमान आणि साम्राज्य	८३
९	पोपट आणि परशुराम	८८
१०	हिंदुस्थानातील प्रतिनिधींच्या महत्त्वाकांक्षा	९३
११	देशभक्ति आणि राजनिष्ठा	९८
१२	चागला राजा आणि राजनिष्ठा	१०८
१३	हक्काच्या नोंदणीचा कायदा	११७
१४	एका गुणी माणसाची बदलान	१२६
१५	मृत्यूचा दरबार आणि दिल्लीचा दरबार	१३४
१६	गोवध	१३९
१७	कराराची कल्पना	१४६
१८	जर करार, तर उत्सव कसला ?	१५७
१९	शिपाई हा सुद्धा एक नागरिक आहे	१६३
२०	पिकाची पाहणी, सर्वे नं. १.	१७२
	पिकाची पाहणी, सर्वे नं. २ पोट नं. १	१८०
	पिकाची पाहणी, सर्वे नं. २ पोट नं. २	१९०
	पिकाची पाहणी, सर्वे नं. ३.	२०१
	पिकाची पाहणी, सर्वे नं. ४	२१०
२१	चपसहार	२२१
२२	भनोराज्य	२३२

चालू युद्धजम्य परिस्थितीमुळे काळांतील
निवडक निबंधाची पुस्तके जितक्या
किंमतीत द्यावयाची माझी इच्छा होती
तितक्या किंमतीत देतां आलीं नाहींत. म्हणून
काळांतील निवडक निबंधाचे पहिले
पुस्तकांत एक सवलतीचे कूपन टाकले
आहे. ग्राहकांनीं अवश्य वाटल्यास त्याचा
उपयोग करून घ्यावा.

व्यवस्थापक

य. गो. जोशी प्रकाशन कार्यालय

६२३/१५ तदाशिन पुणे २

या पुस्तकांत एकूण २२ लेख आहेत. त्यांतील अनेकांवरून ते १९०१-१९०२ सालांतील आहेत याचा जाणत्याना बोध होईल. १९०१ सालच्या प्रारंभी इंग्लंडची राणी व्हिक्टोरिया मरण पावली व तिचा थोरला मुलगा ७ वा एडवर्ड याच्या राज्यारोहणाची धामधूम सुरू झाली. परंतु तो प्रसंग पार पडण्यापूर्वीच एका मोठ्या रोगाच्या तडाख्यात एडवर्ड सांयडल्यामुळे राज्याभिषेकाचा सोहळा लांबणीवर टाकावा लागला. या धांदलीला अनुलब्धून लिहिलेले काहीं लेख या सग्रहांत आलेले आहेत. हे लेख प्रासंगिक स्वरूपाचे असले तरी कै. शि. म. ऊर्फ अण्णासाहेब परांजपे यांच्या विचारसरणीचे वैशिष्ट्य त्यात उतरलेले आहे. अण्णासाहेब हे इंग्रजी राज्याचा मनापासून तिटकारा करणारे व त्या तिटकान्याचे इतरांना शिक्षण देणारे असल्यामुळे त्यांनी राजेसाहेबांच्या दुखण्याचा विषय इतर कोणत्याही वृत्तपत्रकारापेक्षां अगदीं वेगळ्या रीतीने हाताळल्याचें सहज दिसून येईल. या विषयाचा उपन्यास अण्णासाहेबांनी 'ईश्वरीसूत्र काहीं निराळेंच असतें', या ६ व्या लेखांत केलेला असून पुढें तोच विषय 'स्वदेशाभिमान आणि साम्राज्य' (१०), 'हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधींच्या महत्त्वाकांक्षा' (१२), 'देशभक्ति आणि राजनिष्ठा' (१३), 'चांगला राजा आणि राजनिष्ठा' (१४), 'मृत्यूचा दरबार आणि दिल्लीचा दरबार' (१७), 'कराराची कल्पना', 'जर करार तर उत्सव कसला?' (१९-२०) या लेखांतून परोपरीने खेळविलेला आहे. हिंदी प्रजेने इंग्रजांच्या राज्याबद्दल म्हणजे एक प्रकारें आपल्या पारतंत्र्याबद्दल निष्ठा कशी बाळमावयाची हा प्रश्न त्यांनी या लेखांतून घोळधोळून लोकांसमोर ठेवला आहे. अण्णासाहेबांना इंग्रजी राज्याविषयीच्या निष्ठेची किती चीड होती याचें प्रत्यंतर 'ईश्वरीसूत्र काहीं निराळेंच असतें !' या लेखांतील अनेक वाक्यांच्या लहान लहान शब्दांतून आढळण्याजोगें आहे. या लेखांच्या दुसऱ्या परिच्छेदाच्या

“ आपल्या परमप्रिय राणीसाहेब मेल्यापासून आपल्या परमप्रिय एडवर्ड साहेबांच्या ह्या राज्यारोहणाची तयारी चाललेली होती. . जूनची २६ नारीख हा राज्यारोहणाचा दिवस कधी येईल असे प्रत्येक मुलाला, स्त्रीला, आणि उल्लू पुरुषाला झालेलें होतें.” या वाक्यातील दोनच शब्द येथे निर्देशिले असले तरी त्याच्यासारखे आणखी किती तरी शब्द वाचकाना या लेखांत व अन्यत्र हसकता येतील व त्याच्या योगानें अण्णासाहेबांच्या प्रखर देशभक्तीचा बोध होईल. एडवर्डच्या राज्यारोहणाचा सभारंभ लाबला यामुळे अण्णासाहेबांना सारे वर्ष या एकाच विषयाच्या अनुषंगानें घालवितां आलें व जनतेची स्वदेशभक्ति त्यांनीं जागृत करण्याच्या सपाटा चालविला असें दिसून येतें. अण्णासाहेबांनीं आपली राजकीय विचारप्रणालि फ्रेंच क्रांतिकारकाकडून उचलली होती. राजा व प्रजा यांच्या दरम्यान करार घडून आलेला असतो ही कल्पना फ्रेंच क्रांतिकारक रूसो याची असल्याचें निराळें सागावयास नको. विचार क्रांतिकारकाचे आणि लेखनशैलीची वक्रोक्तिकुशल धार स्विफ्टची अशी जोड अण्णासाहेबांच्या साहित्य निर्मितींत पडलेली आढळते.

परकीय राज्यसत्तेच्या जाचक जोखडाची जाणीव आपल्या वाचकांना करून देण्याला अण्णासाहेबांना किती साधा विषय पुरत असे याची कल्पना ‘प्रभाकरपंताचे विचार’ (७) या लेखानें होईल. ह्या लेखाच्या सुरुवातीस जातां जाता प्लेमर्ची लस दोन्ही घेण्याच्या पद्धतीबद्दलची प्रतिकूलता सुचविण्याची सधि त्यांनीं वाया दडवलेली नाही. प्रभाकरपंतांनीं इन्ॉक्स्युलेशन करून घेतल्यापासून त्याची प्रकृति जी बिघडली ती काहीं केल्या सुधोरना, असा ह्या लेखाचा प्रारंभ आहे. १९००-१९०१ या वर्षांत इन्ॉक्स्युलेशन इष्ट कीं अनिष्ट या प्रश्नाची अदीतदीनें चर्चा सुरू होती. सर्वसाधारणपणें बहुजनसमाजाला इन्ॉक्स्युलेशनचें भय वाटावें, अशीं मते एका पक्षाकडून मोठ्या ईर्ष्येनें मांडलीं जात होती. अण्णासाहेबांनीं त्याच पक्षाकडे आपला कल ठेवला असल्यास तबल नाही. त्याप्रमाणें त्यांच्या लेखाचा नायक इन्ॉक्स्युलेशनचे दुष्परिणाम टाळण्याकरितां वैद्याच्या सल्ल्यावरून एका खेडेगावात गेला. अण्णासाहेब खेड्याच्या परिस्थितीचे अत्यंत भक्त होते. विशेषतः खेड्याच्या आसपासच्या धनश्रीचा आनंद लुटतां लुटतां ते कधीं कधीं अगदीं बेभान होऊन जात असावे, असें त्यांनीं अनेकदां केलेल्या ह्या विषयाच्या वर्णनावरून तर्क करणाला जागा

आहे. या लेखांत त्यांनीं वनश्रीचें जें वर्णन केलें आहे, तें लेखाच्या मूळ उद्देशाकडे पाहता प्रमाणाबोहेर गेल्याचा अनुभव आल्याशिवाय राहत नाही; सृष्टिसौंदर्याचा विषय निघाला कीं प्रमाणाची शुद्धि राहूं नये, अशी त्याची सृष्टिसौंदर्यासबधीं विलक्षण आसक्ति होती. तिनेंच या लेखांतही आपला पगडा बसविला आहे. येथील वर्णन वाचीत असतां अण्णासाहेबांचें कवित्व आणि वक्तृत्व या दोन्ही गुणांची ओळख पटने. तें सारें एखाद्या जातिवंत कवीच्या कल्पकतेला साजणारें आहे. कित्येक कल्पनाही अपूर्व आहेत. “ त्या वेळीं पृथ्वीवर जो सर्वत्र हिरवा रंग पसरलेला दिसत होता, तो परमेश्वराच्या सदय अंतःकरणाचा कोवळेंपणा व लुसलुशीतपणाच पर्जन्याच्या धाराबरोबर आकाशांतून ह्या मृत्युलोकावर उतरून चोहोंकडे पसरला आहे कीं काय असें वाटत होतें ”

“ त्या वेळीं कोवळें कोवळें ऊन पडलेलेंच होतें, तरी पण आकाशांतून मधून मधून पावसाचे अगदीं बारीक तुषार वाऱ्यानें उडत असलेले वृष्टीस पडत होते. त्याला पावसाचे तुषार म्हणण्यापेक्षा आकाशातील

बर्फाच्छादित मार्गांतून मेघराजाची स्वारी चालली असता त्यांच्या चरणांवातातून उठलेली ती बर्फाची धूळच होती, असें म्हटलें तर जास्त शोभेल ” अशा वेळीं त्या मनोहर प्रदेशात मुलें खेळायला आली व या मुलांच्या खेळातील एका वाक्प्रचारावरच या लेखाची सारी मदार आहे. मुलें खोखोचा डाव खेळत होती. ज्याच्यावर हार आली होती त्याला ‘तुझ्यावर राज्य आलें आहे’ असें म्हणून बाकीचीं मुलें चिडवीत होती. “ त्या वेळीं त्यांना मी म्हटलें,

‘ अरे मुलांनो, त्याला काय चिडविता ! तुमच्यावर देखील राज्य आलेलें आहे. ’ हे माझे शब्द ऐकतांक्षणींच ‘ आमच्यावर कोणाचें राज्य नाही ’ असें तीं मोठ्यानें ओरडली. याप्रमाणें वारवार बजावीत असतांही तीं प्रभाकरपतांचें म्हणणें मुळींच कबूल करीनात तेव्हां प्रभाकरपंत विचारांत पडला ” येशून पुढें अण्णासाहेबांनीं हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्याचे अनिष्ट परिणाम वर्णून आपला देशभक्ति हा प्रिय विषय उजळून काढला आहे. “ या मुलाना आपल्यावर राज्य आलें म्हणजे काय हें तूर्त कळत नाही तर त्याच्या सुखात व्यत्यय कां आणाय ? मोठेपणीं त्यांना आपोआपच राज्याची दुःखदायक ओळख पटेल, असें मनांत आणून प्रभाकरपंत स्तब्ध राहिला. हळूहळू सभोंवतीं अधाराबरोबर स्तब्धताही पसरली.”

अण्णासाहेबांच्या देशभक्तीचा जळजळीतपणा पाहावयाचा असेल तर ‘उत्प्रेक्षेसाठी अर्थीतरन्यास’, ‘पोपट आणि परशुराम’ हे दोन लेख अवश्य पाहावे. एडवर्ड राजाच्या सिंहासनारोहणाचा समारंभ अतिशय दिमाखाने साजरा करण्याकरिता विलायतेस बोलावून नेलेल्या राजापैकी कोल्हापुर व ग्वालेर या दोन संस्थानाच्या नरेशाना तिकडील विद्यापीठांनी एल्एल् डी. ची पदवी बहाल केली याबद्दल लोक साशंक झाल्याचें पाहून कोल्हापुरच्या ‘ग्रथमाले’ने (हिचे संपादक व प्रकाशक पुढें ज्याना कोल्हापुरच्या याच एल्एल्. डी. छत्रपतींनी तुरुंगांत टाकले ते महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय शिक्षणाचे आद्यवर्तक व समर्थ विद्यालयाचे संस्थापक कै. विष्णुअण्णा विजापूरकर होते) अगदी चमत्कारिक खुलासा प्रसिद्ध केला. ज्या छत्रपतीने स्वराज्य स्थापन केलें त्याचे हे वंशज म्हणून गौरवबुद्धीने ब्रिटिश विद्यापीठानें त्यांस एल्एल्. डी. ही पदवी अर्पण केली अशा अर्थाच्या त्या खुलाशांत आणखी कित्येक वाक्ये अशीं होतीं कीं, ज्याकडे पाहून कुणीही तिरस्कारानें हसवें. अण्णासाहेबाना तो खुलासा वाचून काय वाटलें व त्यांनीं आपले विचार सांगण्याला त्याचा उपयोग कसा केला हें त्या लेखावरून नजर टाकताच कळणारें आहे. देशभक्तीचा गुण हा देशकालानुसार आपलें रूप बदलणारा नसतो. त्याचें रूप सदर लेखापूर्वी किंवा त्या लेखाच्या वेळीं जसें होतें तसेंच तें आजही आहे. अण्णासाहेबांनीं त्या गुणाच्या कसोटीवर ‘ग्रथमाले’च्या खुलाशातील अनेक विधानें जहाल वृत्तीनें तपासलीं असून त्यासंबंधीं आपलीं मतें सादर केलीं आहेत. अण्णासाहेबाना स्वतःच्या हातानें लेख लिहिण्याचा कंटाळा होता. ते तोंडानें मजकूर सांगून दुसऱ्याकडून लिहवून घेत. यामुळे ह्यांच्या वक्तृत्वाचे कित्येक विशेष या लेखात उत्कटपणानें आलेले आहेत एक दोन स्थळें तर त्याच्या खाजगी सवादाचें, स्मरण करून देणारीं आहेत. कोणी नावळट इसम अण्णासाहेबाकडे येऊन असमर्थनीय प्रसंगाची वाष्कळपणानें नाजू सांवरून धरण्याचा यत्न करीत आहे व अण्णासाहेब त्याला त्याच्या शब्दांत धरून त्याची भंबेरी उडवीत आहेत. असा देखावा डोळ्यांसमोर आल्याचा भास अण्णासाहेबांच्या सहवासांत तशा वादाचे प्रसंग अनुभवलेल्यांना झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. मात्र लेखांतून तो भाग निराळा काढून पाहिला पाहिजे.

ग्रथमालाकार—“ हिंदुस्थानांतील आलेल्या राजेरजवाड्यांची यादी बाबली

म्हणजे श्रीशिवाजीमहाराजांच्या वंशांतील कोणी आहे की नाही हे पहाण्याची उत्कठा झालीच पाहिजे. ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानाचे स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झाले त्या शूर व पाणीदार लोकांच्या राज्याचा सस्थापक शिवाजी होता व त्याचा वंश अद्यापि सुरू आहे की नाही अशी चौकस बुद्धि नाही असा एकही इंग्रज असेल.. असे आम्हांस वाटते ह्या यादीत आमच्या महाराजसरकाराचे नाव सापडल्याबरोबर त्याचे मनांत सानंद आदर उत्पन्न होणे साहजिक आहे. अशा पिढीजाद गादीचा आपण बहुमान करावा असे केंब्रिजच्या लोकांस वाटल्या-नाचून राहणे शक्य नाही. ”

अण्णासाहेबांनी ‘ एकही इंग्रज असेल असे आम्हांस वाटते ’ या वाक्याच्या अर्थाचा दोष ध्यानात येण्यासाठी कंसात ‘असेल की नसेल’ हा प्रश्न टाकला आहे. वर दिलेला मजकूर संपतांच ‘कसे-कसे ?’ हा सवाल अशा झोकाने ठेवला आहे की, प्रत्यक्ष सवाद ऐकत असल्याचा भास व्हावा. यानंतर ग्रंथमालेतील पदनीर्माणील कारणपरपरेची वाक्ये देऊन केंब्रिजच्या लोकांना ‘अगदी बरोबर वाटले !’ हा शेरा जोडला आहे. ज्यांचे राज्य इंग्रजांनी घेतले ते लोक इंग्रजांना शूर व पाणीदार वाटतात, त्या लोकांचा स्वराज्यसस्थापक शिवाजी, कोल्हापुरचे महाराज सरकार हे त्याचे वंशज म्हणून केंब्रिजचे लोक बहुमानास प्रवर्तले ही सारीच कल्पना इतकी कच्ची आहे की, तिचा भुग उडवून देताना अण्णासाहेबांना मुळीच प्रयास पडले नाहीत. शिवाजीला जे चोर, लुटारू म्हणत आले, ते त्याच्या वंशजाला मनापासून कितपत मान देत असतील हे सहज लक्षांत येणारे आहे मान देतात असे म्हणावे तर १८८० मध्ये एका छत्रपतीला वेडा ठरवून नगरच्या किड्यात त्याचे हाल करण्यांत आल्याची कथा विसरणे उचित नव्हे, शिवाय हे थोरांचे वंशज इंग्लंडांत गेले किंवा नेले कशाला, हा प्रश्न प्रामुख्याने विचारात घेण्याजोगा आहे, जितांचे राज्यारोहणासमारंभात प्रदर्शन करण्यासाठी त्यांना नेलेले, ही दळदळीत गोष्ट होळ्याआड करणे योग्य नाही, वगैरे मुद्दे सांगून पारतंत्र्याने मानापमानाच्या कल्पना कशा पालटल्या आहेत, याचे अण्णासाहेबांनी बरेच विवेचन केलेले आहे ते मुळांतूनच पाहावे. शेवटी समारोप केला आहे तो सुद्धा मननीय आहे—

“ मिथ्या मानाबद्दल किंवा झाकलेल्या अपमानाबद्दल कोणीही आनंद मानू नये. किंवा त्याच्याबद्दल कारणे दाखविण्याचेही अर्थ घेऊ नयेत.... खरे असेल तेच

बोलावें, उदात्त असेल तेंच लिहावें, उपयोगी असेल तेंच शिकवावें. देशाचें हित ज्यात असेल तेंच करावें...हें आपलें सगळ्याचें कर्तव्यकर्म आहे. ”

‘घोपट आणि परशुराम’ ह्या लेखाची मध्यवर्ती कल्पना हिंदी राजे-राजवाड्यांच्या दिखाऊ बढाईचा विचार करताना सुचली असावी असे वाटतें. एकदां हे राजे स्वतंत्र होते, आता ते पिंजऱ्यात अडकल्याप्रमाणे आहेत. पिंजऱ्यात असले तरी त्याची बडेजावी आढळते यावरून परशुरामानें स्वातंत्र्य-पारतंत्र्याचे तुलनात्मक विचार उच्चारले पारतंत्र्यात सुख मानणारांचा अण्णासाहेब मनातून कसा धिक्कार करित असतील याचाही अंदाज या लेखानें करता येतो. “तू गुलामगिरीचा पक्षी आहेस ! तू पारतंत्र्याचा मदतगार आहेस ! तू बदिवासाचा उपदेशक आहेस ! तू परवशतेचें चित्र आहेस ! लहान मुलाच्या दृष्टीस तुझें हें उदाहरण पडलें तर तीं मोठेपणीं गुलाम होतील आणि गर्भिणी स्त्रियांनीं तुझें उदाहरण पाहिलें तर त्यांच्या पोटीं उपजणारीं मुलेंही गुलामच झालीं पाहिजेत बहुतकरून देवानें तुला आधीं निर्माण केलें आणि नंतर मग ह्या जगामध्यें गुलामगिरी पसरली ! ” वगैरे.

वृत्तपत्राच्या संपादकाला साधारणतः देशांतील नित्यनैमित्तिक घडामोडींना अनुलक्षूनच आपले विचार लोकांसमोर स्वतःचीं मते व योग्यता याच्या-धोरणानें ठेवावे लागतात. ही कामगिरी बजावताना कुठें वसरल्यास इंडियन पीनल कोडाची कलमें झडप घालावयाला अण्णासाहेब ‘काळ’ पत्राचें संपादकत्वं करित असताना टपलेलीं असत. अण्णासाहेबांचे विचार कायद्याच्या मर्यादा संभाळून प्रकटतील असा भरंवसा नव्हता, म्हणून त्यांनीं इतर वृत्तपत्राचा घोपट मार्ग सोडून स्वतः करितां निराळाच पंथ काढला. देशांतील घडामोडींविद्दल जेव्हा जितकें अवश्य असेल तेव्हां तितकें लिहावयाचें, परंतु तसें करतांना वाचकांना स्वदेशभक्तीच्या मात्रेचे वळसे देण्याचा वाणा शक्य तोंवर पाळावयाचा; अशी त्याची रीत एडवर्डच्या राज्यारोहणावरील लेखांतून स्पष्ट दिसणारी आहे. त्यांनीं त्या प्रसंगाच्या निमित्तानें लोकांची इंग्रजी राज्याव्दलची अप्रसन्नता वाढविण्याचाच यत्न केला आहे. क्वचित् कायदा टाळण्याच्या घडणुकीनें त्यांच्या लेखनकलेचीही हानि केली आहे. देशांतील घटनाविषयी लिहिण्यांतला धोका टाळण्याकरितां अण्णासाहेबांनीं दरसाल परदेशी इतिहासांतील स्वातंत्र्याच्या कथा निवडलेल्या

दिसतील. या सग्रहांतही अशा कथा आहेत. 'टायरोल', 'पिकाची पाहणी' असे एकदर आठ लेख युरोपांतील स्वातंत्र्याचा इतिहास निवेदन करणारे आहेत. हा इतिहास कशाकरिता चोखाळला, या प्रश्नाचे उत्तर ह्या लेखांच्या उपसंहारात साठविलेले आहे. या शेवटच्या लेखात स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या तयारीचा तपशील दिलेला असून ह्याचा रोख हिंदी जनतेवर असल्याचे कळण्याला उशीर लागत नाही चकनेमिकमानुसार, जेव्हा हिंदुस्थानावर कातीची लाट येईल तेव्हा हा देश तिच्या स्वागताला सादर पाहिजे. या सूचनेनंतर शिक्षण, शस्त्र, युद्धनैपुण्य, निसर्गाचे अनुकूलत्व आणि जनतेचे ऐक्य या गोष्टींचे विवेचन केले आहे. राज्यकातीच्या कामी 'शिक्षण व शस्त्रे या दोन गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत' 'स्वतंत्रतेबद्दलची प्रीति हे सगळ्या शिक्षणाचे पर्यवसान होय. (येथे 'सा विद्या या विमुक्तये' हे म. गांधींनी गुजरात विद्यापीठाकरिता निघडलेले त्रिरुद्र स्मरणे अपरिहार्य आहे) पुष्कळ पुस्तके वाचणे म्हणजे शिक्षण नव्हे. शाळेच्या, कॉलेजाच्या किंवा परीक्षेच्या हॉलच्या पायऱ्या झिजविणे हे शिक्षण नव्हे. स्वतंत्रतेची लालसा उत्पन्न करील ते शिक्षण, या व्याख्येप्रमाणे ज्यांना शिक्षण मिळाले त्यांना शस्त्रे संपादन करता येतात, पुष्कळदा शेजारची राष्ट्रे चोरून शस्त्राची मदत करतात. शस्त्रांचा प्रश्न निकालात निघाल्यावर लढायचे कसे या प्रश्नाचा विचार करावा लागतो. युद्ध, पराक्रम, शौर्य, याविषयी अण्णासाहेबांनी केलेली मीमांसा तत्कालीन युयुत्सु देशभक्तांना आशावादाची वाटली यात आश्चर्य नाही. शिक्षण, शस्त्रे, निसर्गाची अनुकूलता या सान्या गोष्टी लोकांची एकजूट नसेल तर सपशेल वाया जातात, हा या लेखमालेच्या उपसंहाराचा शेवटचा भाग आहे, व यातूनच हिंदी इतिहासाची पाहणी करून अण्णासाहेबांना 'मनोरंज्य' करावेसे वाटले. या 'मनोरंज्या'चे चित्र प्रारंभी कवित्वशक्ती खर्चून रेखाटले असले तरी पुढचा सगळा भाग हिंदी राजाच्या फाटाफुटीने देशावर ओढवलेल्या सकटाच्या वर्णनाने व्यापलेला आहे. हिंदुस्थानात एकजूटीच्या जोरावर निर्माण होणाऱ्या स्वातंत्र्याचे चित्र आरंभी रेखाटून असे मनोहर भवितव्य साधण्याचा इशारा त्या लेखाच्या शेवटी आजच्या दैन्याची व्याजस्तुति कां यावी हे समजत नाही. कदाचित् वर्तमान काळाची शोचनीयता ठसठशीतपणाने लोकांच्या डोळ्यांवर घालावी हा उद्देश असेल किंवा स्वभावसुलभ वक्रोक्तीच्या सवयीने अनावर उचल खाल्याचा

तो परिणाम असेल. परंतु येथे अण्णासाहेबांच्या लेखनविषयाचा विचार कर्तव्य असल्याने देशांतील घडामोडींचा इतर बहुतेक सगळ्या वृत्तपत्रांच्या वळणांतला काध्याकूट सोडून आपले उद्दिष्ट साधण्याकरितां अण्णासाहेबांनी स्वीकारलेली दिशा केव्हाही अपूर्वच गणाधी लागेल.

काळामध्ये पुष्कळदा वर्षारंभी ईश्वराचे माहात्म्य गाण्याचा प्रघात अण्णासाहेबांनी ठेवला होता. पुनोत्तर या दोन मीमांसांचे अण्णासाहेबांचे अध्ययन विशेष असल्यामुळे सगुण ईश्वराच्या कल्पनेवर त्याचा कितपत विश्वास होता हे सांगणे कठिण आहे; परंतु त्यांनी या कल्पनेचा आपल्या व्यवहारांत पुष्कळ उपयोग केला याबद्दल संशय नाही. ईश्वराची स्तुति का असेना, त्यामध्ये अण्णासाहेबांचा स्वदेशभक्तीचा ध्यास डोक्यावल्यावाचून राहत नसे. प्रस्तुत संग्रहांत ' परमेश्वराचे अभिवचन ' या लेखासाठी त्यांनी गीतेचा एक प्रसिद्ध श्लोक विवेचनार्थ घेतला असून, अधर्माचे अभ्युत्थान, धर्माची ग्लानि याचा खल करतांना हिंदी जनतेची पारतंत्र्यभूलक भीषण परिस्थिति उजेडांत आणलेली आहे. युरोपियन राज्यकर्ते आपली अभिवचने बेलाशक स्वार्थासाठी मोडतात या स्थितीवरही त्यांनी कटाक्ष टाकलेला वाचकाना दिसेल. दुसऱ्या लेखांत बौद्धांच्या अहिंसाधर्माचा आणि हिंदूंच्या क्षात्रवृत्तीचा परिणाम कोणता याची माहिती आलेली आहे. क्षात्रवृत्तीची लोकांत जागृति होऊन त्यांच्या हातून स्वदेश पारतंत्र्याच्या मगरमिठीतून सुटण्यासाठी पराक्रमाची कृत्ये अत्यंत साहसाने व निर्भयपणाने व्हावी, हा बोध या लेखात भरपूर आहे. " मनुष्याला गुलाम बनविणे हे धर्माचे कर्तव्य नव्हे. धर्म ही संस्था गुलामगिरीसाठी नाही मोक्ष हे धर्माचे आतिम फल होय आणि मोक्ष म्हणजे स्वतंत्रताच " .. विजयश्रीच्या मंगल मालिकेशिवाय धर्माचाही कंठ ओका दिसतो आणि शत्रूंच्या मस्तकावर उभा राहिल्याशिवाय धर्म (त्यातील कित्येक मते कितीही उच्च असली तरी) ठेंगणाच दिसतो.. मी सूर्यमंडळ भेदून जाईन हा विचार ज्याच्या डोक्यामध्ये घोळत आहे त्याला शत्रूंचे डोळे फोडणे फारसे अशक्य आहे काय ? असले उदात्त हेतु आणि उदात्त फल आपल्या शास्त्रकारांनी आपल्या योद्ध्यांच्या पुढे ठेविली आहेत. त्यामुळे आजपर्यंत या भारतभूमीच्या इतिहासामध्ये लोकांच्या हातून अनेक शूरत्वाची कृत्ये पूर्वी झालेली आहेत व पुढेही होण्याचा सभव आहे." अशा-

सारख्या वाक्याची मधून मधून पेरणी करून अण्णासाहेबांनी आपली पारतंत्र्य-विरोधाची तळमळ जागजागी मोठ्या खुबीने व्यक्त केली आहे.

ब्रिटिश राज्यकर्ते एखाद्या बलाढ्य राष्ट्राशी लढण्याच्या सकटांत सापडले म्हणजे हिंदी जनतेला राजकीय मोक्ष साधेल, ही एक कल्पना हिंदी राष्ट्रवादाच्या मुळाशी फार दिवस जखडलेली होती. तिचा प्रत्यक्ष उच्चार प्रस्तुत संग्रहाच्या लेखातून नसला तरी निराळ्या रीतीने ती उघडकीस आणलेली आहे. राज्यकर्त्यांनी पापे करू नयेत, त्यांना इहलोकीं कोणी बरिष्ठ नियता नसला तरी ईश्वराच्याकडे त्या पापांचा झाडा बावा लागतो, या कल्पनेच्या रूपाने वरील कल्पनेला तोंड पडलेले दिसते. गोवध (१८) हक्काच्या नोंदीचा कायदा (१५) या लेखातून वरील कल्पनेला पुष्कळच वाव मिळाला आहे.

‘ एका गुणी माणसाची बदलान ’ (१६) हा लेख कुणाला पुढे ठेवून लिहिला आहे, याबद्दल मतभेद असला तरी इंग्रजी चालीरीतीने व्यवहार करावयास सवकलेल्या स्त्री पुरुषांवर (त्यांत सामाजिक सुधारणाही जमेस धरली पाहिजे) या लेखात कोरडे ओढले आहेत, याचें ज्ञान घडणें फारसे कठिण नाही. ‘ शिपाई हा सुद्धा एक नागरिक आहे ’ हा लेख अगदी स्वतंत्र स्वरूपाचा व बराच महत्त्वाचा आहे अनियंत्रित राज्यकर्ते शिपाईगिरीच्या बेशाला कसे राबवितात याची माहिती या संग्रहातील दुसऱ्या लेखातून तुरळक तुरळक आलेली आहे. समाजांत शिपायाचा दर्जा काय व त्याने स्वजनाच्या संबंधांत आपलें कर्तव्य बजावतांना कोणती दृष्टि बाळगावी, याची शहानिशा कायद्याच्या तत्त्वज्ञानात पुष्कळच पाहावयाला सांपडते १९१९ सालीं पंजाबात लष्करी कायदा पुकारला गेल्यावर शिपाईगिरीच्या कर्तव्यांबद्दल तात्त्विक ऊहापोह येथील वृत्तपत्रांतून मोठाले कायदेपंडित करूं लागले. अण्णासाहेबांनी हा लेख लिहिला त्या काळीं शिपायाच्या नागरिकत्वाची चर्चा करण्याला कोणता प्रसंग उद्भवला हें नीटसे लक्षांत येत नाही. बोअर लोकांच्या बंदोबस्तासाठी हिंदी फौजांचा उपयोग केला, एडवर्ड राजाच्या राज्यरोहणानिमित्त हिंदी फौजा राबविणार, असल्या गोष्टीतून हा विषय सुचल्याचा तर्क करवतो. कारण काहींही असले तरी हा लेख ४५ वर्षांपूर्वीच्या काळाकडे नजर टाकल्यास अण्णासाहेबांच्या सर्व-व्यापी देशभक्तीबद्दल कौतुक उत्पन्न केल्याशिवाय राहत नाही. १९४५ सालाने

‘शिपाई हा सुद्धा एक नागरिक आहे’ या सिद्धांताच्या खरेपणाची साक्ष हिंदी जनतेला व ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना पटविली. ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाविषयी अप्रीति लोकामध्ये उत्पन्न करण्यासाठी जो जो विषय सांपडेल, सुचेल किंवा निघेल त्याला आपल्या विचारसरणीच्या चरकांत पिळून काढावयाचें हा अण्णासाहेबांचा स्वाक्या सगळीकडे अचूक प्रत्ययास येतो.

‘काळांतील निवडक निबंधा’चें महत्त्व, ते निबंध ज्या काळात लिहिले गेले त्याकडे लक्ष देऊनच ठरवावयाला पाहिजे. आजचा नवीन वाचक त्यापासून सर्वच बाबतींत इतक्या दूर अंतरावर आलेला आहे की, त्याला यांतले कित्येक लेख अगदींच सौम्य वाटतील, कित्येक लेख पूर्णपणें निरर्थक आहेत, असे म्हणण्यापर्यंतही त्याची मजल जाईल. आज आपण राजकीय स्वातंत्र्याच्या मांदिरांत नसलों तरी आवारांत नि संशय पोचलेलों आहों. अण्णासाहेबांनी लोकांच्या राजकीय जागृतीनिमित्त काम सुरू केलें त्या दिवसांत स्वातंत्र्याचें स्वप्नही नव्हतें स्वातंत्र्य, स्वराज्य वगैरे शब्दांच्या घोषणा १९०५ नंतर भीतभीत बेताबेतानें होऊं लागल्या अशा परिस्थितींत राजकीय पारतंत्र्याचा तिडकारा लोकांना शिकविण्याची कामगिरी किती विकट असेल याची कल्पना तेव्हाचा संपूर्ण इतिहास डोळ्यांसमोर असल्याशिवाय होणार नाही अण्णासाहेबांसारख्यांनी ज्या विचाराची शिकवण दिली, तेच विचार पुढें प्रबळ होत जाऊन लोकांनी स्वातंत्र्याचें आवार गाठले. प्रतिकूल परिस्थितीची पकड चुकवित ज्यांनी आपली बुद्धिमत्ता अव्याहत लोकजागृत्यर्थ झिजविली, त्यांतल्या महाराष्ट्रीय अग्रगण्यांपैकी कै. अण्णासाहेब पराजपे हे एक होत ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली म्हणजे त्यांच्या लेखाचें महत्त्व निराळें सांगावयाला नको.

मुंबई, }
ता. १०-९-४६ }

न. र. फाटक

काळांतील निवडक निबंध

भाग पांचवा

य. गो. जोशी प्रकाशन, पुणे वाद-विवेचन-माला

१ सुलभ समाजवाद	पां. वा. गाडगीळ	१-०-०
२ फॅसीझम	”	१-०-०
३ साम्राज्यशाही	ना. ग. गोरे	१-०-०
४ अराज्यवाद	पा. वा. गाडगीळ	१-०-०
५ लोकशाही	आचार्य जावडेकर	१-८-०
६ मार्क्सचा भौतिकवाद	पा. वा. गाडगीळ	१-०-०
७ विश्वकुटुंबवाद	ना. ग. गोरे	१-८-०
८ ईश्वरवाद	आचार्य दांडेकर	१-८-०
९ गांधीवाद	आचार्य जावडेकर	१-८-०
१० राष्ट्रवाद	कोल्हटकर	२-०-०
११ जडवाद	तर्कतीर्थ जोशी	१-४-०
१२ हिंदुत्ववाद	ज. स. करंदीकर	२-८-०
१३ मार्क्सच्या कॅपिटलचा	पा. वा. गाडगीळ	१०-०-०

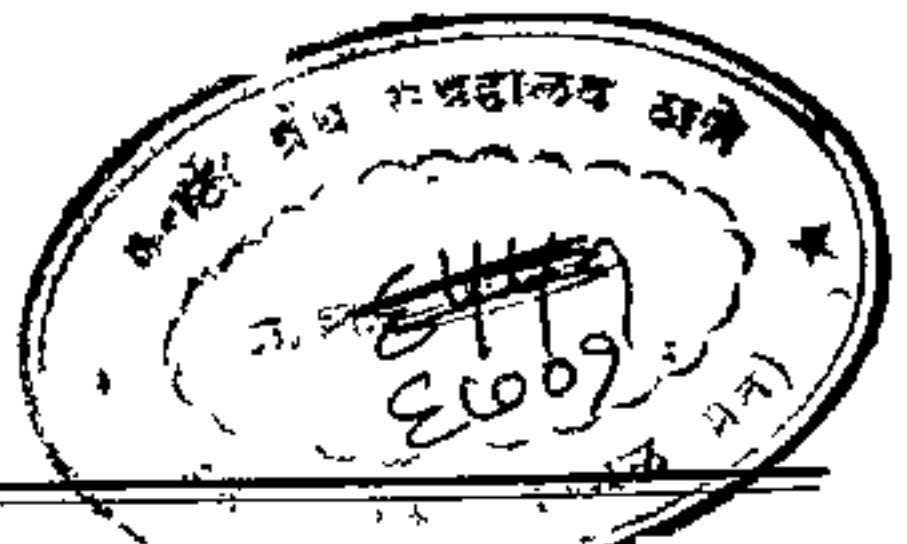
सारग्रंथ

या तेरा पुस्तकांत वाद-विवेचन-माला पूर्ण होते.

या आवृत्तीची सोल एजन्सी महाराष्ट्र-ग्रंथभांडार, गिरगांव मुंबई यांजकडे दिली आहे. तेव्हां ग्राहकांनी व पुस्तक-विक्रेत्यांनी पुस्तकें भांडाराकडून परस्पर मागवावी.

काळांतील लेखांचें जन्मस्थान.
सरदार कानड्याच्या (कोनकराच्या) वाड्यांतील सोनेरी रंगमहाल

परमेश्वराचें अभिवचन : : १

काळ : अग्रलेख, ता. ११/४/१९०२

★ वर्षारंभीची प्रार्थना.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

जेव्हा जेव्हां धर्माची ग्लानि होते आणि अधर्माचें प्राचल्य वाढतें, तेव्हा तेव्हा मी अवतार धारण करतो, असें परमेश्वरानें अभिवचन दिलेलें आहे, हें सर्वांना विश्रुतच आहे, परंतु तें अभिवचन आमच्या हल्लींच्या लोकांच्या सबधानें खरें कधीं होणार ?

संकटात सापडलेल्या मनुष्याचें मन अविश्वासी होतें. ज्याचें गलबत वादळात सांपडलें आहे अशा मनुष्याला सगळ्या पृथ्वीच्या पाठीवर पाणोच पसरलेलें आहे असें वाटतें, कोठें जमीन असेल असें त्याला वाटत नाही, इतका तो आपल्या सभोवतालच्या प्रत्यासन्न संकटांनीं गागरून गेलेला असतो. एका-पाठीमागून एक कोसळणारीं दुःखें मनुष्याचें मन उतावीळ करितात. दुःखग्रस्त मनुष्याला स्थलाचें व काळाचें अंतर दिसेनासें होतें. दूर स्थळीं व चिरकालानें ज्या गोष्टी व्हावयाच्या असतात त्या आपल्याच डोळ्यांदेखत व्हाव्या असें त्याला वाटूं लागतें व त्या तशा घडून आल्या नाहीत म्हणजे त्याचें मन अस्थिर होतें आणि निराशेनें भरून जातें. काहीं अशीं अशाच प्रकारची स्थिति हिंदु-स्थानातील लोकांची झालेली आहे आणि म्हणूनच 'परमेश्वर आपलें अभिवचन

खरे करीलना. अशा प्रकारचे प्रश्न कधीकधी त्याच्या मनामध्ये उद्भवतात. हिंदुस्थानातील लोकांवर इतकी सविनय येऊन गुदरत आहेत की, त्यातून हिंदुस्थानला कधी वर डोकें काढतां येईल, अशी आशा बाळगण्याला क्वचितच जागा उरलेली आहे.

प्रत्येक वर्ष जसे येते तसे जाते. हिंदुस्थानांतील लोकांच्या सुखामध्ये जो काही भर टाकिल असा एकही सवत्सर येत नाही. जो येतो तो हिंदुस्थानातील लोकांकरिता दुःखाची ओझीच आपल्या डोकीवर येऊन येतो हिंदुस्थानातील लोक पुराणप्रिय आहेत. जुन्या गोष्टींचे स्मरण चिरकाल टिकवावे, अशी त्यांची फार इच्छा असते, आणि तिला अनुसरून ते पूर्वीच्या रीतिरिवाजाचे अवलंबन करीत असतात. त्याप्रमाणे नवीन वर्षारंभाचा दिवस हा सणाचा दिवस म्हणून पाळण्याची चाल इकडे पडली आहे. सणाचा दिवस म्हणजे आनंदाचा दिवस होय. पण तसा आनंद हल्ली ह्या नवीन वर्षारंभाच्या दिवसामध्ये काय उरला आहे? रुढीला अनुसरून लोक या पाडव्याच्या दिवशी गुढ्या आणि तोरणें उभारतात. पण वास्तविक गुढ्या आणि तोरणें उभारण्यासारखा आनंद उत्पन्न करण्याइतकी लोकांची समाधानकारक स्थिति अलीकडे कधीही लोकांच्या दृष्टेपत्तीस आलेली नाही. वर्षप्रतिपदेचा सण पाळणे आणि साजरा करणे म्हणजे एका दृष्टीने आपल्या शालिवाहन राजाचे प्रतिवार्षिक स्मारक करण्यासारखेच आहे. पण तसले स्मारक करण्यात काय अर्थ उरला आहे? इत पर शालिवाहनाहून हा आपला शककर्ता नाही हल्ली आपल्यावर शालिवाहनाहून दुसऱ्याचा शक बसलेला आहे व त्या शकापुढे शालिवाहनाचा शक हळू-हळू लोपत चालला आहे. आज जर शालिवाहनाचा कोणावर शक असेल तर तो केवळ पंचागावर आहे. पंचागाशिवाय इतर सर्वत्र खिस्ती शकाचे प्राबल्य झालेले आहे. त्या शकाला सर्वतोपरी वाहिलेले, त्या शकाप्रमाणे बसणारे, उठणारे, निजणारे आणि खाणारे जे लोक आहेत त्यांनी शालिवाहन शकाचे स्मारक प्रत्येक चैत्राच्या प्रतिपदेला करावे हें विसगत आहे. आपण मल्लेच्छ धर्म स्वीकारून फिरून हिंदुस्थानातील देवतांची उपासना करणे ह्यांत जितकी सुसंगतता आहे, तितकीच वरील गोष्टीमध्ये आहे, हे कोणास सागावयास पाहिजे असे नाही. खिस्ती शकाच्या अमुक महिन्याच्या अमुक तारखेला पाडवा आला आहे अशा प्रकाराने जेथे शालिवाहनाच्या विजयश्रीच्या दिवसाची

गणना केली जाते, तेथे तो दिवस संपूर्ण मानण्यात तरी काय हंशील आहे ! अशा सणाच्या दिवशी आनंद म्हणून काय तो एवढाच की, त्या दिवशी दहा वाजल्यापासून पाच वाजेपर्यंत सरकारी ऑफिसांतून कावाड-कष्ट करण्याची सुट मिळते. ह्याशिवाय या वर्षप्रतिपदेच्या सणाच्या दिवसात दुसरा काही आनंद उरला आहे असे मुळीच नाही. ते खरे आनंदाचे दिवस पूर्वीच निघून गेले ! आता केवळ उपचार म्हणून गुढ्या आणि तोरणे उभी करावयाची वास्तविक गुढ्या आणि तोरणे ही विजयश्रीची चिन्हे होत. जेव्हा एखादी विजयप्राप्ति होते तेव्हा गुढ्या आणि तोरणे उभारावयाची. जेव्हा आपल्याला अतिशय आनंद होईल तेव्हा गुढ्या आणि तोरणे उभारावयाची. जेव्हा आपण एखादे शतकृत्य करू, दिग्विजय करू, किंवा महत् पराक्रम करू, तेव्हा गुढ्या आणि तोरणे उभारावयाची, हा गुढ्याचा आणि तोरणाचा मूळ उद्देश होय. पण आता असा कांहीच प्रसंग लागत नाही. हल्ली आपण अतिशय पराभव पावलो असलो, अतिशय दुःखांत निमग्न झालो असलो, किंवा अतिशय नीच कृत्ये आपल्या हातून झालेली असली तरी देखील आपण गुढ्या आणि तोरणे उभारण्याला तयारच ! ध्वजारोपण हे विजयाचे सूचक, पण आम्ही राष्ट्र या वृष्टीने गुलामगिरीमध्ये असतानाही आम्हाला ध्वजारोपण करण्याला शरम वाटत नाही. अशा रीतीने अर्थ समजल्यावाचून सद्यःस्थितीला विसंगत अशी भलभलती कृत्ये आपण करीत असतो. शालिवाहनाच्या वेळेपासून बरीच वेळपर्यंत विजयश्री आणि विजयध्वज ही दोन्ही आपल्यापाशी होती. विजयश्री आपण मिळवीत होतो आणि विजयध्वज आपण उभारीत होतो. हल्ली विजयश्री आपल्याला सोडून गेली आहे, आणि विजयध्वजाची फडकी मात्र आपल्यापाशी राहिली आहेत. ती एखाद्या काठीच्या टोंकाला बांधून आपण आपले विजयध्वज वाटेल तेव्हा उभे करतो, पण विजयावाचून विजयध्वजाच्या नुसत्या चिंध्याना काय शोभा आहे ! हल्ली विजयश्री आम्हांला सर्वतोपरी सोडून गेली आहे, परंतु तिचे बाह्य सौंग मात्र आमच्यामध्ये पूर्णपणे वास्तव्य करीत आहे. विजयश्री नाही, पण विजयश्रीचे नाटक आपल्याकडून प्रतिवर्षी नियमितपणे केले जात आहे. ताम्हर्जा मालुसऱ्यांनी सिंहगडाच्या किल्ल्यावर जे निशाण लाविले, चिमणाजी अप्पानी वसईच्या किल्ल्यावर जो ध्वज उभारला, किंवा राधोबादादांनी अटकेच्या किनाऱ्यावर जो भाला रोविला, ते खरे ध्वजा-

रोपण, तो खरा पाडवा, ते आपले खरे तोरण आणि तो आपला खरा वर्षप्रतिपदेचा दिवस ! एखाद्या व्यक्तीचा पाडवा चैत्र शुद्ध प्रतिपदेला असो किंवा कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेला असो. परंतु राष्ट्राचा पाडवा म्हटला म्हणजे, ज्या दिवशी त्या राष्ट्रातील लोकांनी काही मर्दुमकीचे काम केले असेल तो होय. तोच राष्ट्रीय ध्वजारोपणाचा दिवस होय, आणि तोच दिवस त्या राष्ट्रात गुढ्या आणि तोरणे उभारण्याला योग्य होय. परंतु आता, असल्या महोत्सवाचे दिवस आपल्याला सोडून गेले आहेत आपण असल्या प्रकारच्या विजयश्रीच्या सणांना आता पारखे झाला आहो. पूर्वीच्या सुखाला आपण हल्ली अंतरले आहो.

काही तरी बरी स्थिति यावी म्हणून नवीन येणाऱ्या वर्षाकडे आपण मोठ्या उत्सुकतेने पहात बसतो व नवीन येणाऱ्या व्हाइसरॉयाप्रमाणे नवीन येणाऱ्या वर्षाच्या स्वागतासाठी आपण घरोघरी आणि रस्तोरस्ती गुढ्या-तोरणे उभारीत असतो पण नवीन येणाऱ्या व्हाइसरॉयाप्रमाणे आणि गव्हर्नरांप्रमाणे नवीन येणारी वर्षे हल्ली सर्व लोकांची निराशा करून टाकण्याला शिकलेली आहेत. मागची कारकीर्द वाईट गेली, तर ह्या कारकीर्दीत तरी आपले कांही कल्याण होईल अशा आशेवर लोकांनी असावे, परंतु प्रत्येक संवत्सर ह्या वाचतीत नवीन येणाऱ्या इंग्लिश प्रतिनिधींच्या इतक्याच निष्ठुरतेने लोकांच्या आशा निष्फळ करून टाकीत आहे. पूर्वीपेक्षा नवीन वर्षाच्या कारकीर्दीत लोक अधिक भिकारी होत चालले आहेत, लोकांची अधिक उपासमार होत चालली आहे, लोकामध्ये रोगाचे मान जास्त वाढत चालले आहे, आणि पावसाचे मान कमी होऊन महर्घता दिवसेंदिवस जास्त वाढत आहे, अशा प्रकारचा अनुभव आज कित्येक वर्षे हिंदुस्थानातील लोकाना येत आहे. पूर्वीच्या वैभवाशी तुलना करून पाहिली तर हल्लीचे हिंदुस्थानातील लोक फारच वाईट स्थितीमध्ये आहेत, असे कोणालाही वाटल्याचाचून राहणार नाही. पण पूर्वीच्या स्थितीशी साम्य पावण्याची महत्त्वाकांक्षा जरी सोडून दिली तरी हिंदुस्थानातील सर्व लोकांच्या पोटाला पोटभर अन्न मिळावे, एवढे तरी निदान अत्यंत आवश्यक आहे पण दुर्दैवाने सर्वांना पोटभर अन्न मिळणेही दुरापास्त झाले आहे, असे दिवस हल्ली हिंदुस्थानच्या लोकांवर येऊन गुदरले आहेत. हिंदुस्थानातील कांही थोड्याशा लोकांचे खाणेपिणे चमचमीत चालले असेल, पण बाकी बहुतेक लोकाना जवळ जवळ उपासमारच करावी लागत आहे. इतक्या लोकांच्या पुढची भाकरी ओढून

तिच्यावर काहीं लोकानीं आपला तळिराम मार करावा, हा अतिशय मोठा अन्याय नव्हे काय ? ज्याला अन्न नसेल त्याला तें द्यावें हा न्याय होय, व तसें कोणी न दिलें तर तोदेखील मोठा अन्याय होतो मग ज्यांच्यापाशीं अन्न असेल त्याच्यापासून तें वेऊन त्याची उपासमार करणें, हा सर्वात मोठा अन्याय नाही काय ? अन्नदान हा जर धर्म असेल तर असलेल्या अन्नाचें हरण, ही धर्माची ग्लानि नव्हे काय ? आणि हें अधर्माचें अभ्युत्थान नव्हे काय ?

धर्म शब्दाचे अर्थ अनेक पडितांनीं अनेक केलेले आहेत, व अलीकडच्या सुधारलेल्या धर्मशास्त्राच्या मताप्रमाणे अधर्म तो धर्म आणि धर्म तो अधर्म होऊ लागला आहे त्यामुळें अज्ञ लोक जेव्हा अधर्म वाढला आहे असा आक्रोश करितात त्याच वेळेला तो धर्माचा उत्कर्ष होत आहे म्हणून सुधारलेले शास्त्री आनंद मानीत असतात आणि जेव्हा लोक धर्माप्रमाणें आचरण करीत आहेत असें कित्येकांना वाटत असतें, त्या वेळेला तें धर्मवाह्य वर्तन होत आहे, म्हणून इतराची हाकाटी असते. अशा मतभेदामुळें अलीकडे कित्येक वायतीत धर्माची वृद्धि होत आहे किंवा ग्लानि होत आहे, हें ठरविण्याची फार मुष्कील पद्ध लागली आहे उदाहरणार्थ— मद्याचा, मांसाचा, किंवा व्यभिचाराचा प्रसार जास्त झाला तर ही धर्माची ग्लानि होत आहे आणि हें अधर्माचें अभ्युत्थान होत आहे, असें कोणी प्रतिपादन करूं लागल्यास तें त्याचें प्रतिपादन हल्लींच्या काळीं सर्वथैव खरेंच ठरेल आणि सर्व लोकाना समत होईल, अशीं कोणीही मनुष्य खात्री देऊ शकत नाही. कारण, ह्याच गोष्टीमध्ये धर्माची वृद्धि आणि धर्माचें अभ्युत्थान आहे असेंही सप्रमाण मिद्ध होण्याचा हल्लीं सभव आहे ही नैतिक धर्मकल्पनांची गोष्ट झाली, व अशीच धार्मिक धर्मकल्पनांचीही स्थिति हल्लीं झालेली आहे येशु ख्रिस्तवाल्यांच्या मताप्रमाणें, हिंदुस्थानात ख्रिस्ती धर्माव्यतिरिक्त धर्मातील अजून अनेक लोक आहेत व ते ख्रिस्ती होत नाहीत ही धर्माची मोठी ग्लानि होत आहे, व हें अधर्माचें मोठें अभ्युत्थान होत आहे. येशु ख्रिस्तवाल्याचें असें मत आहे, कीं हिंदुस्थानांत जेव्हा सगळे लोक ख्रिस्ती होतील तेव्हाच येथें धर्माची ग्लानि आणि अधर्माचें अभ्युत्थान बंद होईल. तोंपर्यंत त्याच्या मतानें, हा निवळ नरकलोकचा मुतूख आहे, आणि येथें सैतानाचा अम्मल चालू आहे परंतु इतर धर्मातील लोकांच्या कल्पना ह्याच्या अगदी उलट आहेत सत्य मार्गानें चालणें, सत्य बोलणें, सत्य असेल तेंच

करणे, परोपकार करणे, दुसऱ्याच्या वस्तूचा अपहार न करणे, दुसऱ्याची विना-
कारण हिंसा न करणे वगैरे गोष्टींमध्येच खरा धर्म आहे, असे त्यांना वाटत
आहे. आणि परमेश्वरा, अशाही लोकाना तू अजून जिवंत ठेविले आहेस अशी
उभयप्रकारची परस्परविरुद्ध धर्मभेदे प्रचलित असल्यामुळे धर्माची वृद्धि कोठे
होत आहे आणि धर्माची ग्लानि कोठे होत आहे, हे ठरविण्यालासुद्धा पामर
जनाना फार पंचाईत पडते हे भगवंता, ख्रिस्ती शतकाच्या पूर्वी काही वर्षी-
मागे पानिपतच्या कुरणावर तू अर्जुनाला गीता सांगितलीस त्या वेळी धर्म ह्या
शब्दाचा तुझा अर्थ काय असेल, तो तुलाच ठाऊक परंतु हल्ली धर्म शब्दाचा
अर्थ तुझ्या वेळेपेक्षा पुष्कळच अधिक सुधारलेला आहे त्यामुळे
मद्याचा प्रसार फार झाला, किंवा वेदप्रणीत उत्कृष्ट आचारांचा अत्यंत लोप
झाला, किंवा लोकांनी परस्पर व्यवहारामध्ये सत्यतेचा मार्ग पार सोडला, किंवा
ख्रिस्ती धर्माच्या प्राबल्याने इतर धर्मांतील लोकाना तोंड दावून बुक्क्याचा मार
अनावर बसू लागला, म्हणजे ही धर्माची ग्लानि झाली असे वाटून तुझे
अतःकरण द्रवेल अशी आज कोणालाही खात्री नाही म्हणून असल्या प्रकारचे
अधर्म होत आहेत, अशी फिर्याद तुझ्यापुढे आणण्यांत मनाला थोडीशी भीति
वाटणे साहजिक आहे.

परंतु वर निर्दिष्ट केलेल्या नैतिक आणि धार्मिक बाबतींमध्ये धर्म
शब्दाच्या अर्थासंबंधाने कोणामध्ये कितीही मतभेद असला तरी सर्वांच्या
मतांनी उपासमार करणे हा अन्याय म्हणूनच मानिला गेलेला आहे. ही
धर्माची ग्लानि नव्हे किंवा हे अधर्माचे अभ्युत्थान नव्हे, असे कोणाच्यानेही
म्हणवणार नाही म्हणून या निर्विवाद गोष्टीसंबंधाने तरी, हे परमेश्वरा, तुला ह्या
असह्य उपाशी मरणान्या हिंदुस्थानातील गरीब लोकांची करुणा येऊ दे ही
धर्माची ग्लानि नव्हे काय ? आणि हे अधर्माचे अभ्युत्थान नव्हे काय ?
पूर्वी जेव्हां जेव्हा मनुष्यमात्राच्या हिताकरितां तू अवतार धारण केलेस तेव्हां
ह्याच्यापेक्षा जास्त अधर्म होत होते काय ? आताच्यापेक्षा जास्त धर्मग्लानि
होणे शक्य आहे काय ? आणि तशी झाली तर ती मनुष्यांना सहाय आहे काय ?
परमेश्वरा, अजून ह्या हतभाग्य प्राण्यांची तुला करुणा येत नाही काय ? लोकाना
अतिशय ताप होतो तेव्हां मेघ त्याच्याकडे आर्द्रतेने पाहतो, हे कृत्य त्या
जड त्मक मेघाला शोभो परंतु सर्वांची अतःकरणे आकलन करणाऱ्या हे

परमेश्वरा, तुला हे योग्य नाही. प्रजा सर्वतोपरी जेरीस आलेली आहे. तिला सकटाने चोहोकडून व्यापून टाकलेले आहे मनुष्याच्या दुःखाची परमावधि झालेली आहे. मनुष्याच्या प्रयत्नांनी हात टेकिले आहेत. मनुष्ये इतकीं सकटे भोगीत असून त्यातून त्याची सुटका करण्याकरिता परमेश्वर धांव घेत नाही. तेव्हा ह्या जगातील न्याय आणि अन्याय याच्यावर देखरेख ठेवणारा कोणी परमेश्वर आहे किंवा नाही, अशीही शंका कित्येकांच्या मनामध्ये उद्भवू लागली आहे तेव्हा परमेश्वरा, ह्याच्यापुढे वाट पाहण्याची अवधि राहिलेली नाही.

साधूंचे संरक्षण करण्याकरिता, दुष्ट कृत्ये करणाराचा विनाश करण्याकरिता, आणि धर्मस्थापना करण्याकरिता जेव्हा जेव्हा प्रसंग पडेल तेव्हा तेव्हा धावत येण्याविषयीं तू अभिवचन दिलेले आहेस आणि तुझे अभिवचन म्हणजे मनुष्यांना फसाविण्यासाठी दिलेले आहे असे कोणाला कधीं म्हणता यावयाचे नाही. तू दिलेल्या अभिवचनामध्ये तू एकही सदिग्ध शब्द वातलेला नाहीस त्यातील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ स्पष्ट आहे सगळ्या अर्वाचीन जगातील अतिशय लुच्चा सुत्सद्दी आणून जरी तुझ्या अभिवचनाचा अर्थ बदलण्यासाठी बसविला, तरीही त्याच्याने तुझ्या अभिवचनाचा दुसरा अर्थ करवणार नाही. तू खोटे अभिवचन कशाला देशील ? कारण, गरीब आणि तुझ्यावर विश्वास ठेवून बसणाऱ्या मनुष्यांना फसवून तुला काय मिळवायचे आहे ? गरीब विचार्या लोकांपाशीं असे काय आहे की, जे तुझ्यापाशीं नसून त्यांना खोटीं खोटीं अभिवचने देऊन त्याच्यापासून तुझ्या मनांतून भोंदून घ्यावयाचे आहे ? मी धर्मस्थापना करण्यासाठी युगा-युगाचे ठिकाणीं सभवत असतो, अशा प्रकारचे सगळ्या जगापुढे तू विधान केलेस, त्या वेळेस ते करण्याविषयी तुझ्या दडावर कोणी गोणी दिली होती. जे अभिवचन तुला परिपूर्ण करावयाचे नाही ते तू दिलेसच नसतें तर तुझ्यावर गरीब विचार्या लोकांचा काय जोरा चालला असता ? त्यांनीं तुझे काय केले असतें ? पण एकदा वचन दिल्यानंतर तू बांधला गेलास. आता तुला तुझ्या वचनापासून सुटका नाही. तू आपल्याला कोणी यःकश्चित् राजा किंवा प्रजा समजू नकोस, की ज्या तुला, हव्या तशा शिताफीने आपले वचन मोडता येईल. तू प्रजेचा राजा आहेस आणि राजाचाहि राजा आहेस कोणी प्रजा तुला कारभार देवोत किंवा न देवोत, आणि कोणा राजाना तुझ्या स्वर्गातील

साम्राज्याचें स्मरण असो किंवा नसो, तरी पण तुझ्या सत्तेखाली यच्चयावत् राजापासून रंकापर्यंत सर्वांचें आकलन झालेलें आहे प्रजा वचनभंग करील आणि राजा आपलें वचन मोडील, परंतु तुला आपलें अभिवचन खरेंच केलें पाहिजे तूं जर आपलें अभिवचन मोडू लागशील तर वचनभंग करणाऱ्या राजांनीं कोणाला भ्यावें ? तू वचनभंग करणारा नाहीस, तर वचनभंग करणारांना शासन करणारा आहेस. तूं दिलेलें अभिवचन तुला खरें केलेंच पाहिजे त्याशिवाय गत्यंतर नाही आणि तें तूं करशील ह्यात शका नाही.

पण हे सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिमान् परमेश्वरा, तें तू केव्हां करणार, तुझी कृपादृष्टि आमच्याकडे केव्हा वळणार, तू आमच्या ह्या हतभाग्य देशाला हातात केव्हां धरणार, आणि तू ह्या देशातील असन्मार्गप्रवृत्त लोकाना सन्मार्गावर कधी आणणार, हें जाणण्याविषयीं लोकांचीं मनें— दुःखानें गाजलेल्या लोकांचीं मनें— उतावीळ होणें साहजिक नाही काय ? तुझ्या आज्ञेप्रमाणें सचार करणारे नवग्रह गतवर्षीं ह्या देशाला अनुकूल नसतील तर ते ह्या वर्षीं तरी अनुकूल होऊन तुझी कृपादृष्टि ह्या देशाकडे वळल्याबद्दल लोकाना सुचवितील असें सगळ्यांना नेहमीं वाटत असतें परंतु जेव्हां पहावें तेव्हां अशुभ ग्रह हिंदुस्थानची निराशा करण्याला आणि हिंदुस्थानवर जास्त जास्त सकटपरंपरा ओढून आणण्यालाच दक्ष असलेले दिसून येतात ह्या वरून ग्रहांवर, परमेश्वरा, तुझा काहींच अम्मल नाही काय ? वास्तविक हे नऊ ग्रह तुझ्या ताब्यामध्ये असावेत. पण सध्यां तूं ह्या नवग्रहांच्या स्वाधीन झालेला आहेस असें दिसतें. परमेश्वरा, जर तू मनात आणशील तर ह्या नवग्रहांची स्थिति आम्हाला अनुकूल करून देण्याला तुला फारसें अवघड जाणार आहे, असें नाहीं मंगळाला, शनीला आणि हर्षलला त्याच्या अनिष्ट स्थानातून उचलून शुभ स्थानीं ठेवण्याचें तूं मनांत आणिलेंस तर तुला तें अशक्य आहे काय ? पण तूं हें केव्हां करणार ? आतां वाढला आहे ह्याच्यापेक्षा अधिक अधर्म वाढला पाहिजे अशी तुझी इच्छा आहे ? अशी निर्दय इच्छा कोणाची तरी असावी काय ? मनुष्याच्या ठिकाणीं देखील हतकी निर्दय इच्छा असलेली मनुष्याला खपत नाही असली इच्छा, परमेश्वरा, तूं मनात बाळगिलीस तर हें फार अघटितच आहे असें म्हटलें पाहिजे आमचे आतापर्यंत झालेले हाल पाहून तुझें समाधान होत नाही, तर आमचे आणखी

हाल झाले पाहिजेत, तेव्हा तुला द्रव येणार, हें वर्तन आमच्या वैन्यालादेखील शोभणार नाही, तर हे परमेश्वरा, तें तुला कसे शोभेल !

आमचे आणखी काय हाल व्हावे असें तुझ्या मनातून आहे. आम्हीं काय दुःखें सोशिलीं नाहींत, कीं जीं तुला द्रव येण्यासाठीं आतां सोशिलीं पाहिजेत ? आम्ही नवकोटनारायण होतो ते आम्ही भिक्षेकरी झालों. आम्ही राजवाड्यात रहान होतो, त्या आम्हाला झोंपड्याही मिळेनाशा झाल्या आम्ही समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचें राज्य संपादून शत्रूच्या छातीवर नाचत होतो, त्या आम्हाला दुसऱ्याच्या लाथा खाता खाता पुरेसें झालें आहे. आम्ही हजारों सहस्रभोजनें घालीत होतो, आणि लक्षावधि ब्राह्मणाना अग्रहार देत होतो, त्या आम्हाला मध्यान्हकाळ आला म्हणजे हातांत चौपदरी येण्याची वेळ आली आहे. आम्ही पराक्रमानें दुसऱ्याच्या माना खालीं वाकवीत होतो, ते आम्ही यत्किंचित् लाभासाठीं दुसऱ्याची खुशामत करू लागलों आहों आमच्या घरातून सोन्याचा धूर निघत होता, आणि आमच्या घरात मोर्त्ये आणि माणकें हीं आधोलीनें मोजलीं जात होती, त्या आम्हांला एक ताब्याचा पैसादेखील नजरेस पडेनासा झाला आहे ह्यापेक्षां आणखी दुःखें तीं काय भोगावयाचीं आहेत ? आमच्या सर्व आशा निष्फळ होत आहेत आमच्या इच्छा नीच गोष्टींवरच आसक्ति ठेवीत आहेत आमचीं क्षेत्रे दूषित होत आहेत. आमचें वीर्य पतित होत आहे आमची सतति अल्पायुषी होत आहे. आम्हाला बाळपणींच वार्धक्य येत आहे आणि वृद्धापकाळाचे दिवस येण्याचे पूर्वीच मृत्यु येत आहे. आम्हीं भाऊ भाऊ एकमेकाच्या उरावर बसत आहों आणि आपलीं गृहछिद्रे दुसऱ्यांना दाखवून देत आहों. मांगाचें कर्म करण्याची आम्ही महत्त्वाकांक्षा बाळगीत आहों आणि ब्राह्मणाचें कर्म करण्याबद्दल आम्हांला शरम वाटत आहे आम्हाला स्वदेश म्हणून कांहीं उरला नाही, व स्वदेशावर प्रीति करणें हा आम्ही गुन्हा समजतो खरें बोलण्याची आम्हांला भीति वाटते. आणि सन्मार्गानें पाऊल टाकावयाचें म्हटलें म्हणजे आमच्या अगावर शहारे येतात. आमची जीभ खुशामतीसाठीं आणि आमचे हात लाचाचे पैसे देण्यासाठीं ! इतक्या पतित स्थितीला आम्ही जाऊन पोचलों ! आणखी याहून जास्त दुःख तें आम्हीं काय सोसावयाचें राहिलें आहे ! परमेश्वरा, ही आमच्या दुःखाची परमावधि झाली नाही काय ? ह्यापेक्षा आणखी जास्त दुःख आम्हीं काय

सोसावें ? ज्याना तू संकटातून उद्धरिलेंस त्यांनी ह्याच्यापेक्षा काय अधिक दुःखें भोगिलीं होतीं ! मरणापेक्षां दुसरें अधिक दुःख तें काय आहे ? आणि अपमानाचें मरण जर देवा, काय असतें हें तुला माहीत असेल, तर त्या मरणानें आम्ही कितीतरी वेळा मेलेंले आहों. प्राणवियोगरूपी मरण आल्यावर मग तू कृपा केलीस, तर तिचा काय उपयोग आहे ? ती कोण जाणणार आणि तिचें चीज कोण करणार ? मग तुझ्या गुणानुवादाचें वर्णन कोण करणार ? मग तुझ्या भक्तवात्सल्याचें स्तोत्र कोण म्हणणार ? आणि तुझ्या अद्भुत चारत्रांचें गायन कोण गाणार ? नेव्हां, हे परमेश्वरा, तूं ह्या दीन झालेल्या देशाचा आतां फार वेळ अत पाहूं नको. तुझ्या कृपावृष्टीची सर्व लोक वाट घहात आहेत. त्यांना तूं निराश करू नको. सगळ्या जगानें आनंदामध्यें नांदावें आणि आम्हीं, ह्या देशातीलच लोकानीं, दुःखात दिवस काढावेत, असा पक्षपात तुझ्या ठिकाणीं का असावा ? तुझें जग हें सगळ्याकरिता सारखें आहे. त्याजवर एकाचा हक्क जास्त आहे आणि दुसऱ्याचा कमी आहे असें कदापिही नाही. मग ह्या हिंदुस्थानातीलच लोकांना तू दुःखामध्यें का ठेवितोस ? त्यांना तू ह्या दुःख-समुद्रातून लौकर पैल तडीला नेऊन लाव, तू येऊन आपलें अभिवचन खरें कर आणि सर्व जगाला आनंदामध्यें आणि सुखासमाधानामध्यें निमग्न करून सोड, हीच तुझ्यापार्शीं प्रार्थना आहे.

— — — — —

धर्मकल्पनांचा परिणाम : : २

काळ अग्रलेख, ता. २५४-१९-२

★ महासभेच्या पुरस्कर्त्यांना आधार !

विचाराचा आचारावर पुष्कळ परिणाम होतो, ही गोष्ट सर्वसम्मत आहे. विचार कोणतीही गोष्ट स्वतः करीत नाही, पण दुसऱ्याकडून करवितो विचार हा आचाराचा जनक आहे, आणि आचार हा विचाराचा पुत्र होय विचार असेल तर आचार होईल किंवा न होईल, पण विचारच नसेल तर आचार उत्पन्न होऊ शकणार नाही, हे खास. कारण असेल तर कार्य उत्पन्न होईल किंवा न होईल, परंतु कारणच नसेल तर कार्य कोठून उत्पन्न होणार? अशा प्रकारचा संबंध विचार आणि आचार यांच्यामध्ये आहे. मनुष्याची या जगातील जीव-यांचा सुखावह होण्याकरिता त्याला चांगल्या आचाराची अत्यंत आवश्यकता असते परंतु चांगले आचार चांगल्या विचारावांचून कसे उत्पन्न होणार? ह्याकरिता मनुष्याला चांगल्या विचारांची आकाक्षा उत्पन्न झाली पण हे चांगले विचार तरी वाटेवर पडले आहेत असे नाही प्रत्येक मनुष्याला सुख पाहिजे असते, परंतु ते सुख उत्पन्न करण्याला मूळ कारण जे चांगले विचार ते प्रत्येक मनुष्याच्या डोक्यामध्ये असतातच असे नाही यासाठी मनुष्याला दुसऱ्याच्या चांगल्या विचाराकडे वळणे भाग पडले व त्याला स्वतःच्या धर्मांमध्ये असल्या चांगल्या विचाराचा खजिना एकत्र सांपडला. धर्म या शब्दाचे कोणी काही अर्थ करीत, परंतु सामान्य दृष्ट्या पाहतां धर्म म्हणजे चांगल्या विचाराचा समुच्चय.

आता ह्या विचारापैकी कांहीं विचार पारलौकिक असतात आणि कांहीं ऐहिक असतात. पण ते कसलेही असले तरी ते इतके उत्कृष्ट असतात की, तसे विचार एकाच काळीं एकाच व्यक्तीच्या डोक्यामध्ये येणें कधीही संभवनीय नसतें. आणि म्हणूनच असले उत्तम विचार ज्यामध्ये सकलित केलेले असतात ते धर्म ईश्वरप्रणीत आहेत असें स्वाभाविकपणेंच लोक मानू लागले. पण कित्येक लोक असे दुराग्रही असतात की, त्यांना धर्म हे ईश्वरप्रणीत आहेत ही कल्पना कधीही पसत होत नाही त्या धर्मांचे कर्तृत्व ईश्वरापासून हिसकावून घेऊन अल्पज्ञ मनुष्याच्या मार्फी मारण्याला ते सदैव उ-सुक असतात. त्यांना ईश्वरानें वेद केलेले खपत नाहीत, त्यांना सीनाय पर्वतावरून देवानें आपल्या आज्ञा सांगितलेल्या सहन होत नाहीत, किंवा देवदूतानें महमदाच्या कानामध्ये देवाची इच्छा काय आहे ती येऊन सांगितली हें मत पसत पडत नाही. वेद हे विश्वामित्र, वसिष्ठ या माणसांचे, त्रायबल हें जीजस खाइस्ट या माणसाचें, आणि कुराण हें महंमद या माणसाचें, असें मानण्यांतच त्यांना फायदा आहे असें वाटतें. ह्या वर्गातील लोक आपापल्या धर्मांतील आज्ञा पाळण्यात कांहीं कसूर करतात असें नाही परंतु ह्या देवाच्या म्हणून पाळण्यात त्यांना शरम वाटते आणि मनुष्याच्या म्हणून पाळण्यात भूषण वाटतें शहाण्याचे चाकर व्हावें, पण वेड्याचे धनी होऊं नये, अशी एक लौकिक म्हण आहे पण ह्या मताच्या लोकाना सर्वज्ञ परमेश्वराचें आज्ञाकरत्व पत्करण्यापेक्षा अल्पज्ञ मनुष्याचें— स्वामित्व नव्हे तर— आज्ञाकरत्वच पत्करण्यामध्ये मोठा आमद वाटतो. पण हे धर्मप्रचारक जरी मनुष्यच होते असें मानिलें, तरी ते फार अलौकिक मनुष्य होते याबद्दल कोणाचाच मतभेद नाही ते प्रत्यक्ष ईश्वर नसले तरी ते ईश्वरासारखेच होते, ते ईश्वराचे अश होते किंवा ते ईश्वराच्या कृपेला पूर्णपणें पात्र झालेले होते, ह्याबद्दल कोणामध्येही फारसा मतभेद नाही कारण, धर्मप्रचाराचें काम हें लहानसहान नव्हे, तें पाहिजे त्या क्षुद्र मनुष्याच्या हातून होण्यासारखें नाही. तसें असतें तर प्राथेनासमाजाचा देखील एव्हाना एक धर्म बनून गेल। असता. पण ह्या गोष्टी भलत्यांच्याच हातून होणें शक्य नाही. असो. अशा रीतीनें प्रत्यक्ष परमेश्वराच्या हातून किंवा त्याच्या कृपाकटाक्षानें जे धर्म अस्तित्वात आलेले आहेत त्यापैकी हिंदुधर्म बौद्धधर्म, ख्रिस्तीधर्म व महंमदीधर्म हे प्रमुख होत.

हे धर्म म्हणजे चागल्या विचाराचे निरनिराळे स्वजिने होत, हे वर सांगितलेंच आहे. जे विचार चागले ते सदोदित चागलेच तरी पण प्रसंग-विशेषाच्या अनुरोधाने कित्येक धर्मांमध्ये चागल्या विचारानाच प्राधान्य दिलेलें असतें व त्याचा परिणाम त्या धर्माच्या अनुयायावर केव्हांना केव्हा तरी झाल्यावाचून राहत नाही. धर्म हे ईश्वरप्रणीत असोत किंवा मनुष्यकर्तृक असोत, त्याच्यामध्ये जे विचार एकत्र केलेले असतात त्याचा त्या त्या धर्मातील लोकावर बरावाईट परिणाम केव्हा तरी होतोच. या म्हणण्याच्या स्पष्टीकरणासाठीं बौद्धधर्माचें उदाहरण फार चागलें आहे. हिंदुधर्मांमध्ये एके वेळीं यज्ञ-यागादिकांचें फार प्राबल्य झालेलें होतें, व तन्निमित्त अर्थात् यागीयपशुहिंसाही फार होऊ लागली होती. ही धर्माची दोरी एकाच दिशेला अतिशय ओढली जाऊं लागल्यामुळें ती दुसऱ्या दिशेकडे ओढली जाण्याबद्दल इच्छा उत्पन्न होऊ लागल्या आणि प्रयत्न अस्तित्वात येण्याला सुरवात झाली त्या इच्छा आणि ते प्रयत्न ह्यानाच कालगतीनें बौद्धधर्म हें स्वरूप आलें पूर्वी (यज्ञातील पशूंची) हिंसा हाच परम धर्म होय, अशी समजूत होती ह्याच्या उलट गौतमबुद्धानें 'अहिंसा परमो धर्म' हें मत प्रचारात आणिलें, व तेव्हापासून बौद्धधर्मानुयायी लोकांच्या मनावर ह्या अहिंसामताचा पगडा फारच जबरदस्त रीतीनें बसू लागला. अहिंसा हा एक चागला विचार, व बौद्धधर्माच्या स्वजिन्यामध्ये ह्या अहिंसामतरूपी हिन्यामाणकाचीच विशेष भरती. पण ह्या विचाराचा परिणाम तद्धर्मानुयायी लोकांच्या आचारावर फारच विलक्षण झाला. धर्म हा इहलोकींच्या आणि परलोकींच्या अशा दोन्ही ठिकाणच्या सुखाकरितां आहे त्यापासून येथेही सुख झालें पाहिजे आणि परलोकीही सुख मिळालें पाहिजे. अशीच धर्माची योजना असावी आणि असतेही. पण बौद्धधर्माने अहिंसेवर विशेष कटाक्ष असल्यामुळें या धर्माच्या अनुयायी लोकांच्या ऐहिक सुखामध्ये कधीं कधीं व्यत्यय येण्यासारखा असतो. अहिंसेचें मत एका दृष्टीनें फारच उत्कृष्ट. परंतु आपल्या सभोवतालचें सर्व जग अहिंसेमध्ये पूर्णपणें निभन्न झालें असता आपण अहिंसेच्या मताला चिकटून राहण्यांत फारसा अर्थ आहे, असें नाही. दुसऱ्या लोकानीं आपली हिंसा करून आपला प्राण घेतला तर मग आपण त्या अहिंसेच्या उत्कृष्ट मतापासून उत्पन्न होणाऱ्या सुखाचा अनुभव केव्हा घेणार ?

पैरतु या विचाराना गौणत्व देऊन बौद्ध लोकांनी अहिंसेवरच विशेष भिस्त ठेविली व ह्याचा परिणाम त्याच्या आचारावर घडून आला. 'ईस्ट अँड वेस्ट'च्या चालू महिन्याच्या अंकामध्ये एका इंग्रजी ग्रंथकाराचा एक उतारा दिलेला आहे त्यामध्ये ह्या अहिंसांमताचा बौद्ध लोकांच्या युद्धावर कसा परिणाम होतो ह्याचें मोठें मार्मिक वर्णन दिलेलें आहे. ब्रह्मदेशांतील लोक हे बौद्धधर्मी आहेत, हें सर्वांना माहीत आहेच. त्यांच्या आणि इंग्लिशांच्या अलीकडे ज्या काहीं लढाया झाल्या, त्यामध्ये बौद्ध लोकांची मनोवृत्ति कशी होती ह्याच्याबद्दलचें चित्र सदर उतान्यामध्ये काढलेलें आहे. प्रसंग पडला म्हणून बौद्ध लोक लढत होते. वास्तविक तसें करण्याविषयी त्यांना त्याच्या धर्माची अनुज्ञा नव्हती. पण ह्या दोन स्थितींमध्ये किती तरी अंतर आहे ! ईश्वराच्या आज्ञेला अनुसरून लढणें आणि मनुष्याच्या आवश्यकतेसाठीं लढणें ह्यामध्ये फारच तफावत आहे. पण बौद्ध लोकांचा धर्म त्यांना लढा असें सागत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर उलट लढू नका, असें सागत असतो. हिंसा करणें हे महत् पातक आहे, आणि लढाई म्हणजे हिंसेशिवाय दुसरें काहींच नाहीं, अशी बौद्ध मताची स्थिति असल्यामुळे बुद्धिस्ट लोकांना लढाईच्या वेळीं जोर कोठून येणार ? त्यांना भयंकर रणकंदून करण्याला उत्तेजन कसें मिळणार ? आणि घनघोर संग्राम करण्याची स्फूर्ति त्यांच्या मनामध्ये कशी प्रादुर्भूत होणार ? बौद्ध शिपाई लढाईला निघाला म्हणजे आपण एक भयंकर पातक करण्याला निघत आहों, अशी त्यांची भावना होते. आणि अशा भावनेच्या योद्ध्याकडून सफळ युद्ध तें काय होणार ? तो शत्रूच्या सैन्यावर छापा घालण्यासाठीं रात्रीचा कोठें दडून बसला असता त्याला आकाशात जीं नक्षत्रें दिसतील तीं आपलें अथोर कर्म पहात आहेत, त्यांच्या समक्ष नी हें हिंसेचें काम कसें करूं, असा विचार मनामध्ये येऊन त्याचे हातपाय लटलट कापू लागले पाहिजेत अशी त्याची स्थिति झाली म्हणजे तो आयताच शत्रूच्या हातीं सापडणार. तो कोठेंही पाहो, त्याला उत्तेजन म्हणून कोठेंच मिळावयाचें नाहीं सूर्य, चंद्र, आकाश, वायु हीं सर्व 'तूं महापातक करीत आहेस' असेंच त्याला सांगणार. अशा रीतीनें बौद्ध लोकांचा धर्मच त्यांचा पराजय करतो, त्याचें अहिंसेचें शास्त्रच त्याचीं शस्त्रें बोथट करतें, आणि त्यांचा स्वधर्माभिमानच त्यांचे हातपाय बांधून त्यांना शत्रूच्या हवालीं करतो. असल्या धर्मांमध्ये काहीं चांगल्या गोष्टी असतील, पण सध्याच्या काळात

असला धर्म श्रेयस्कर नाही. असला धर्म काय कामाचा ? ज्याच्यापासून लोकाना इहलोकीं शत्रूपासून पराभव प्राप्त झाला पाहिजे, तो धर्म काय कामाचा ? धर्मातील विचार असे असले पाहिजेत की, त्या विचाराच्या जोरावर त्या धर्मातील लोक सर्वांमध्ये अग्रणी झाले पाहिजेत आपला अभ्युदय करणारा म्हणून आपण ज्याला चिकटावे, परंतु जो आपले हातपाय बांधून आपल्याला शत्रूच्या स्वाधीन करतो, तो धर्म नव्हे, तर आपला एक विश्वासघात करणारा हितशत्रूच होय. मनुष्याला गुलाम बनविणे हे धर्माचे कर्तव्य नव्हे धर्म ही सस्था गुलामगिरीसाठी नाही. मोक्ष हे धर्माचे अंतिम फल होय. आणि मोक्ष म्हणजे स्वतंत्रताच. मायेच्या बधनांपासून मनुष्याची सुटका करणे, हे धर्माचे इष्ट कार्य होय. पण ज्याच्यामध्ये यःकश्चित् गुलामगिरीच्या बधनापासून मनुष्याची सुटका करण्याचे सामर्थ्य नाही, तो धर्म त्याची मायेच्या बधनापासून सुटका काय करणार ? जो इहलोकीं आपल्या अनुयायाला शत्रूच्या बंधनांमध्ये सांपडून देण्याची तयारी करून देतो, तो धर्म परलोकीं त्याच्या आत्म्याला निर्वाणपद काय देणार ? इहलोकाची सुखे पारलौकिक दृष्ट्या थोडीशीं गौण खरी, परंतु म्हणून धर्माने ऐहिक सुखाकडे अगदींच दुर्लक्ष करावे, असे नाही. आध्यात्मिक उन्नतीप्रमाणे आपल्या अनुयायाची आधिभौतिक उन्नतिही त्याच्या धर्माने घडवून आणिली पाहिजे विजयश्रीच्या मंगल मालिकेशिवाय धर्माचाही कट ओका दिसतो. आणि शत्रूच्या मस्तकावर उभे राहिल्याशिवाय धर्म (त्यातील कित्येक मते कित्तीही उच्च असली तरी) ठेंगणाच दिसतो ह्याकरिता ज्याच्या योगाने ऐहिक श्रेष्ठत्वसुद्धा प्राप्त होईल अशींच मते प्रत्येक धर्मांमध्ये प्रतिपादन केलेली असावीत व तीं बहुतेक धर्मांमधून तशीं असतातच

ह्या बाबतींत हिंदुधर्माकडे आपण पाहिले तर, त्याची योजना वरील धोरणावरच केलेली आहे, असे दिसून येते बौद्धधर्माप्रमाणे हिंदुधर्मांमध्ये अहिंसेचा पगडा लोकांच्या मनावर फाजील बसलेला नाही. योग्य प्रसंग येईल तेव्हा युद्ध करण्याविषयी हिंदुधर्माची अनुज्ञाच आहे इतकेंच नव्हे, तर उलट उत्तेजनही आहे बौद्धधर्मांतल्याप्रमाणे ह्या धर्मांमध्ये शत्रूवर चालून जाणाऱ्या योद्ध्याचे हातपाय मोडलेले नाहीत पण ह्यावरून हिंदूंच्या धर्मशास्त्रांमध्ये प्रत्येक युद्धाला उत्तेजनच दिलेले आहे असे मात्र नाही अन्याय-मूलक युद्धाची निंदाच केलेली आहे असल्या युद्धाला हिंदुधर्मांमध्ये

खून आणि चोरी हींच नांवे दिलेली आहेत. व त्या धर्माप्रमाणे असली युद्धे करणारे म्हणजे खुनी आणि दरवडेखोरच होत. म्हणून अन्याय्य युद्धाची गर्हणा करून न्यायमूलक युद्धाचीच प्रशंसा हिंदुधर्माने केलेली आहे. व त्या युद्धामधील योद्ध्यांचे गुणवर्णन केलेले आहे हिंदुस्थानातील लढाई करणाऱ्या लोकाना क्षत्रिय हे नाव देण्यांत येत असते त्या क्षत्रियाचा महिमा हिंदुधर्माने फारच मोठा वर्णन केलेला आहे बौद्धधर्मी योद्धा लढाई करू लागला म्हणजे आपण हिंसा करीत आहो, म्हणून आपण नरकांत जाऊ, अशी त्याला भीति वाटत असते. परंतु हिंदुधर्मातील योद्ध्याची तशी स्थिति नसते. त्याला त्याच्या धर्माने सांगितले आहे की, तू रणामध्ये शत्रूने मारता मारतां मरण पावलास तर तुला स्वर्गप्राप्ति होईल ह्या शास्त्राच्या अनुशासनाने त्याला अधिक जोर येतो तो आपली पूर्वीची पातके विसरतो पूर्वी त्याने काहीही पातके केली असली तरी त्या सर्वांचे क्षालन होऊन, आता आपण स्वर्गलोकी जाणार, अशा विचारानी त्याचे मन उल्लसित झालेले असते बौद्धधर्मी योद्धा आपल्या पाया खालील नरकाकडे भीत भीत पाहत आणि मद रीतीने एकेक पाऊल टाकीत रणागणाकडे कूच करीत असतो. परंतु हिंदु योद्धा आकाशातील स्वर्गसुखाकडे पाहून आनंदाने वर धावून जातो तो लढाईला निवाला म्हणजे त्याला आकाशाचे स्वरूप अगदी बदलून गेलेले दिसू लागते. अनेक तपश्चर्या करणारानादेखील जे दार उघडत नाही, ते स्वर्गाचे द्वार आपल्यासाठी खुले झालेले त्याला दिसते इद्राचे नदनवन आणि त्याचे उच्च सिंहासन ही त्याला आकाशामध्ये दिसू लागतात. तो विजय पावला तर त्याच्या विजयासाठी दुंदुभि वाजविण्याकरिता आणि त्याच्यावर पुष्पवृष्टि करण्याकरिता जमलेल्या यक्ष, गंधर्व, किन्नर, सिद्ध आणि देव, ह्याच्या विमानांनी सर्व आकाश व्याप्त झालेले त्याला दिसते, आणि तो जर धारातीर्थी मरण पावला तर मंदार पुष्पांच्या माळा हातांत घेऊन त्याला वरण्याकरिता अहमहामिकेने पुढे सरसावणाऱ्या देवागनांची सर्व आकाशभर दाटी झालेली त्याला दिसू लागते. बौद्धधर्मी योद्ध्याला ह्यांपैकी काय आनंद आहे ? किंवा काय उत्तेजन आहे ? त्याच्यावर पुष्पवृष्टि करण्याकरिता आकाशांत कोणी देव येत नाहीत, किंवा त्याला माळ चालण्याकरिता कोणी देवागना येत नाहीत तो अतिशय पवित्र हेतूसाठी लढत असला, तो आपल्या देशासाठी, आपल्या स्वतंत्रतेसाठी, आपल्या धर्मासाठी, आपल्या राजासाठी,

आपल्या बायकामुलासाठी, किंवा आपल्या जीवितासाठी लढत असला, तरी त्याच्या डोक्यावरील आकाश त्याच्याकडे वरुद्ध दृष्टीनेच पाहत असणार व त्याच्या डोक्यावरील नक्षत्रे त्याला आगीच्या गोळ्याप्रमाणेच भासणार. त्या बिचान्याचें अभिनंदन करण्याला कोणीच नाही. परंतु हिंदुधर्मी शिपायाचें तसें नाही. युद्धप्रसंगी तो ज्या ज्या वस्तूकडे पाहील ती ती वस्तु त्याचें अभिनंदनच करीत असते. आपल्या प्राणावर उदार होऊन लढणाऱ्या क्षत्रियाला हिंदुधर्मशास्त्रानें फारच मोठें महत्त्व दिलेलें आहे. जो युद्धामध्ये आपला देह खर्ची घालतो, त्यानें मोठा यज्ञ केला, असें शास्त्र मानिते. आपण शत्रूवर बाण टाकीत आहे आणि दुसऱ्याचे आलेले बाण सहन करीत आहे, अशा स्थितीत असलेला जो क्षत्रिय त्याच्यापेक्षा पृथ्वीच्या पाठीवर दुसरा श्रेष्ठ कोणीच नाही, असें देव मानतात. तस्य शस्त्राणि यावन्ति त्वचं भिदन्ति संयुगे । तावत् सोऽनुते लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ यदस्य रुधिरं गात्रादाहवे संप्रवर्तते । सहते नैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः । तेन तेन तपोभूय इति धर्मविदो विदुः ॥ क्षत्रियाच्या अंगाला जितक्या जखमा लागतील तितके स्वर्गातील निरानिराळे लोक त्याला अनुभवायला मिळतात, त्याच्या अंगांतून लढाईमध्ये जें रक्त वाहतें त्याच्या योगानें त्याचीं सर्व पापें धुऊन जातात, व तो युद्धामध्ये जें दुःख सहन करतो तीच त्याची तपश्चर्या होय, असें धर्मवेत्ते लोक म्हणतात. अधर्मः क्षत्रियस्येष यच्छ्रुत्यामरणं भवेत् । विसृजन् श्लेष्ममूत्राणि कृपणं परिदेवयन् ॥ अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुरा विद ॥ न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ॥ क्षत्रियानें अथरुणावर पडून मूलमूत्रोत्सर्ग करीत मरूं नये, शरीराला जखम लागल्यावाचून जर क्षत्रियाचा देह नाश पावला तर तें त्या क्षत्रियाचें कृत्य स्तुतीला कधीही पात्र होत नाही, इत्यादि वचनानीं क्षात्रकर्म न करणाऱ्या क्षत्रियाची शास्त्रानें निर्भर्त्सनाच केलेली आहे व सर्वोपायै रणमुखमातिष्ठं स्त्यक्तजीवित । प्राप्नोतींद्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ॥ इत्यादि वचनानीं रणामध्ये प्राण देणाऱ्या क्षत्रियाला इंद्रलोकाची प्राप्ति होते, म्हणून शास्त्रांनीं फल सांगितलें आहे. अशा रीतीने क्षात्रकर्म करणाराला उत्तेजन देण्याकडे

आणि त्याचें अभिनदन करण्याकडे हिंदुधर्माची प्रवृत्ति आहे, त्याला हतवीर्य करण्याकडे नाही, हें उघड दिसतें. मरण ही गोष्ट सदासर्वकाळ वाईट ती गोष्ट अशुभ परंतु क्षात्रकर्मीयांच्या मरणामध्यें शास्त्रकारांनीं अशुभ असें काहींच मानलेलें नाही. आहवें तु हतं शूरं न शोचेत कथं च न । अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥ न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्य-
शौचकम् ॥ अवातर कोणी शूद्र प्राणी मरण पावला तर त्याच्यासाठीं स्नान करणें, त्याचें सुतक धरणें, त्याला तिलाजलि देणें आणि पिंड अर्पण करणें इत्यादि क्रिया शास्त्रानें सांगितल्या आहेत. परंतु जो रणामध्यें मरण पावतो तो असल्या सगळ्या क्रियांच्या वरचा होय. त्याला उत्तम गति देण्याला तिलाच्या पाण्याची आणि भाताच्या सुतकळ्याची अपेक्षा नाही. त्याच्यासाठीं कोणी रडावयाला नको. कारण, तो आपल्या कृतीनें उत्तम लोकाला जाऊन पोचलेला असतो. ज्याची इद्रलोकामध्यें पूजा चाललेली असते, त्याच्यासाठीं मृत्युलोकामध्यें आक्रोश काय म्हणून असावा ? त्याच्याबद्दल आनंदच वाटला पाहिजे. अशा प्रकारानें रणामध्यें क्षात्रकर्म करणाराबद्दल अन्यत्र विहित अशा और्ध्व-
दहिक संस्काराचा निषेध करूनही शास्त्रानें असल्या पुरुषाचें अत्यंत गौरव केलेलें आहे, असें दिसतें बौद्धमतानुयायी योद्ध्याला ह्यापैकीं काहींच गौरव नाही. तो रात्रीं आकाशातील नक्षत्राकडे पाहून युद्ध करतेवेळीं भीत असतो आणि माझ्या ह्या हिंसेच्या पातकाबद्दल हा सूर्य मला जाळून भस्म करील कीं काय, अशी त्याला दिवसास प्रतिक्षणीं दहशत वाटत असते परंतु हिंदु धर्मातील क्षत्रिय त्याच सूर्याकडे अगदीं निराळ्या दृष्टीनें पहात असतो. द्वापिमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोहतः ॥ हें शास्त्रवचन त्याला माहीत असतें, हें त्याच्या अतःकरणात खेळत असतें, हें त्याची महत्त्वाकांक्षा वाढवीत असतें आणि त्याला रणमध्यभागी ओढून नेत असतें. आपण पराक्रम केला तर आपली योग्यता काय आहे, हें या शास्त्रवचनानें त्याला सांगून ठेविलेलें असतें त्यामुळे तो आकाशांतील सूर्याकडे मोठ्या उत्कटेनें आणि अभ्यसूयेनें पहात असतो स्वर्गलोकांत जाण्याचे शास्त्रकारांनीं दोन मार्ग सांगितले आहेत. ते शुक्ल आणि कृष्ण, अर्चिमार्ग आणि धूममार्ग इत्यादि नावांनीं उप-
निषद् ग्रंथांतून प्रसिद्ध आहेत परंतु रणामध्यें मरण पावणाऱ्याचा मार्ग ह्याहूनही श्रेष्ठ असा वर्णिलेला आहे धूममार्गापेक्षां अर्चिमार्ग श्रेष्ठ, परंतु ह्या मार्गांतील ज्या

पायन्या आहेत त्यांमधून जाण्याचीही क्षत्रियाला आवश्यकता ठेविलेली नाही. हा एकदम सूर्यमंडलाचा भेद करून वर जातो योगाध्ययन करणारा संन्याशी आणि रणामध्ये सन्मुख मारला गेलेला योद्धा हेच दोघे काय ते सूर्यमंडळाचा भेद करून जाऊ शकतात. इतकी आपल्या शास्त्राने योद्ध्याची महती वर्णन केली आहे असल्या भावी स्वर्गप्राप्तीच्या कल्पनांनी प्रेरित झालेल्या योद्ध्याच्या हातून काय होणार नाही ? मी सूर्यमंडळ भेदून जाईन हा विचार ज्याच्या डोक्यामध्ये घोळत आहे त्याला शत्रूचे डोके फोडणे फारसे अशक्य आहे काय ? असले उदात्त हेतु आणि उदात्त फल आपल्या शास्त्रकारांनी आपल्या योद्ध्याच्या पुढे ठेविली आहेत. त्यामुळे आजपर्यंत ह्या भारतभूमीच्या इतिहासामध्ये लोकांच्या हातून अनेक शूरत्वाचीं कृत्ये पूर्वी झालेली आहेत व पुढेही होण्याचा संभव आहे. मूळ धर्मांमध्ये तशा प्रकारच्या कल्पना असल्या म्हणजे त्या लोकांवर केव्हा ना केव्हा तरी आपला परिणाम करितात. परंतु जेथे तशा कल्पनाच नाहीत तेथे त्यांचे परिणाम तरी काय होणार ? आपल्या लोकांच्या हातून शूरपणाचीं कृत्ये व्हावी, हा महमदाचाही हेतु दिसतो, व त्याप्रमाणे त्याने आपल्या धर्मांमध्ये कल्पनाची योजना केली आहे. आणि त्या कल्पनांनी मुसलमान लोकांवर काय परिणाम झाला आहे आणि त्या कल्पनांनी प्रेरित झालेल्या मुसलमानापासून जगावर काय परिणाम झाला आहे, ह्या गोष्टी मुसलमानी अमलाच्या चरकामधून केव्हा तरी एकदां पिळून निघालेल्या एशिया आणि युरोप खंडातील बहुतेक लोकाना माहीतच आहेत. साराश, मनुष्याच्या अंगात हिंमत उत्पन्न करणाऱ्या अशाच कल्पना ज्यामध्ये आहेत त्या धर्मापासूनच मनुष्याला सुख प्राप्त करून घेण्याचा संभव आहे. बौद्धधर्मासारख्या कमकुवतपणा आणणाऱ्या कल्पना असल्यावर त्या कल्पनांच्या अनुरोधाने चालणाऱ्या लोकांच्या कपाळीं काय काय दुःख भोगण्याचे येईल, हे सांप्रतच्या स्थितीवरून उबड उघड दिसतच आहे. ते स्पष्ट करून सांगण्याची आवश्यकता आहे असे नाही.

टायरोल :

: : ३

काळ: अब्रलेख, ता. ६-६-१९०२; १३-६-१९०२, २०-६-१९०२

★ वार्षिक स्वातंत्र्येतिहास.

ईश्वराची कृति फार अगाध आहे ! सर्व कार्यकारणभाव त्याच्या ठिकाणी खोटे पडतात. तो कोणाच्या हातून काय करवील याचा काही नियम नाही. मोठमोठ्याच्या हातून ज्या गोष्टी घडून येणं अशक्य असतं, त्या गोष्टी यःकश्चित् क्षुद्र लोकांच्या हातूनही परमेश्वर कधी कधी घडवून आणितो. रोमन लोकांचें साम्राज्य म्हणजे केवढें विस्तृत ! पण त्याचा नाश परमेश्वरानें कोणाच्या हातून करविला ? तर, रोमन साम्राज्याच्या उत्तरेकडील अरण्यामध्ये राहणाऱ्या निवळ रानटी लोकांच्या हातून ! रोमन लोकांना ज्या अनेक कला अवगत होत्या आणि रोमन तत्त्ववेत्त्यांनीं जीं अनेक शास्त्रें लिहिलीं होती त्यांपैकी एका काडीचेंही ज्ञान ह्या रानटी लोकाना नव्हतें. तरी पण त्यांनीं रोमन साम्राज्याचे तुकडे तुकडे करून टाकले. अशाच प्रकारचा चमत्कार परमेश्वरानें हिंदुस्थानामध्येही घडवून आणलेला आहे. जसें रोमन लोकांचें साम्राज्य पश्चिमेकडे पसरलेलें होतें, तसेच मोंगल लोकांचें साम्राज्य कांहीं शतकांमागे पूर्वेकडे पसरलेलें होतें. रोमन साम्राज्यप्रमाणें मोंगल साम्राज्याचाही विस्तार आणि बलाढ्यपणा कल्पनातीत झालेला होता. व मोंगलाची मोंगलाई हिंदुस्थानातून नाहीशी होईल असें सोळाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत कोणाच्या स्वप्नातही आलेलें नव्हतें. परंतु अशा प्रकारची आजिंक्य झालेली मोंगलाई

कोणाच्या हातून लयास गेली ? तर, केवळ सह्य पर्वताच्या दऱ्याखोऱ्यातील शेतकरी लोकांच्या हातून त्या अजिंक्य मोंगलाईचा शेवट झाला. ह्यावरून अरण्यातून आणि दऱ्याखोऱ्यांतून राहणाऱ्या रानटी शेतकऱ्यांच्याही अंगामध्ये साम्राज्याना प्रतिबंध करण्याची शक्ति परमेश्वर कधी कधी उत्पन्न करितो असे दिसते. व गेल्या शतकाच्या प्रारंभी युरोप खंडामध्ये नेपोलियन हा आपले साम्राज्य चोहोंकडे पसरविण्यासाठी अत्यंत दीर्घ प्रयत्न करित होता. त्याप्रसंगी त्याला टायरोलीज लोकांकडून जो प्रतिबंध करण्यांत आला त्यावरूनही वरील सिद्धांताचेच दृढीकरण होते.

ज्याचे डोळे मोठ्या राज्याच्या विशाल वैभवाने आणि अवर्णनीय पराक्रमाने दिपून गेलेले असतील, ज्याना मोठ्या राजाच्या अफाट सैन्याच्या हल्ल्यापुढे कोणाचाही टिकाव नियावयाचा नाही असे वाटत असेल, ज्याना, सगळे सामर्थ्य राजा, राजाचे सेनापति, आणि त्याची सैन्ये ह्याच्यामध्येच भरलेले आहे अशा खोट्या कल्पनेने घेरलेले असेल, आणि ज्यांना स्वधर्माची दृढबंधने, ईश्वराविषयी निष्ठा, उद्योगाची निस्सीम प्रीति, आणि स्वदेशभक्ति याच्यामध्ये अतर्क्य सामर्थ्य आहे असे वाटत नसेल, आणि म्हणून ज्यांची मने निराशेच्या अधिकाराने व्याप्त झाली असतील त्यांनी पुढे दिलेली टायरोलची हकीकत अवश्य वाचावी.

टायरोल हा युरोप खंडातील लहान प्रदेश आहे. ह्याची लांबी-रुंदी सुमारे ११,००० चौरस मैल आहे. हा प्रदेश जर्मनीच्या दक्षिणेस आहे; व ह्याच्या सभोवती बव्हेरिया, स्वित्झर्लंड, इटली वगैरे प्रांत आहेत. हा सर्व प्रदेश अतिशय डोंगराळ आहे. स्वित्झर्लंडमधील अतिशय उंच जो आल्प्स पर्वत त्याच्या कित्येक मोठमोठ्या रांगा ह्या प्रदेशात पसरलेल्या आहेत, व ह्या पर्वताच्या रांगांवरून मोठमोठालीं अरण्ये पसरलेली आहेत हा प्रांत प्रथमतः ऑस्ट्रियाच्या ताब्यामध्ये होता. परंतु नेपोलियन बादशहाने आपल्या बाहुबलाच्या जोरावर युरोप खंडांत ज्या अनेक घडामोडी केल्या त्यामध्ये हा प्रांत इ. स. १८०५ च्या डिसेंबर महिन्यात प्रेसबर्ग येथे झालेल्या तहाने ऑस्ट्रियाच्या ताब्यातून काढून बव्हेरियाच्या ताब्यात देण्यांत आलेला होता. आणि ह्या वेळेपासून टायरोलमधील अस्वस्थतेला सुरुवात झाली.

टायरोलचा प्रदेश पूर्वी ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत होता असे वर सांगितले

आहे. एका देशाने दुसऱ्या देशाच्या ताब्यात असणे ह्याबद्दल आपल्या हिंदुस्थानातील लोकांची स्वानुभवावरून काहीएक विशेष प्रकारची कल्पना झालेली आहे. परंतु ऑस्ट्रिया आणि टायरोल ह्यांच्या दरम्यान तसा संबंध नव्हता. टायरोलीज लोक नावाला मात्र ऑस्ट्रियाच्या अमलाखाली होते परंतु वास्तविक पाहता ते पूर्णपणे स्वातंत्र्याचा अनुभव घेत होते. ते आपले प्रतिनिधि निवडीत असत आणि त्यांच्या संमतीवाचून त्याच्यावर कोणत्याही कराचा बोजा लादला जात नसे. त्यांच्या हक्काची पायमल्ली करण्याचे ऑस्ट्रियाला धारिष्ट कधीही होत नसे, व ऑस्ट्रियापासून टायरोलीज लोकांचे जे संरक्षण होत असे आणि जे फायदे मिळत असत त्यांवरून मात्र, आपल्यावर ऑस्ट्रियाचे राज्य आहे हे टायरोलच्या लोकांना कळत असे. ह्याशिवाय आपण कोणा परकीयाच्या ताब्यांत आहो असे भासण्याचा त्या सुदैवी लोकांना कधी प्रसंगच येत नसे. हल्लीचा हिंदुस्थानवरील परकीय अंमल आणि त्या वेळचा टायरोलवरील परकीय अंमल ह्यांच्यांत सादृश्य शोधू गेलें असता सांपडणें कठीण आहे त्याच्यावर कर इतके थोडे होते की, ते आहेत असे सुद्धा कोणाला वाटत नव्हतें. बहुतेक मोठमोठ्या जागा तेथील नेटिव लोकांसच मिळत होत्या. शिवाय लष्करी शिक्षणाची बंदी बिलकूल नव्हती. प्रत्येक पुरुष वयांत आला म्हणजे त्याने निदान वेचाळीस दिवसपर्यंत तरी लष्करी विद्या शिकून घेण्यात घालविले पाहिजेत, असा सक्त नियम होता, व या लष्करी शिक्षणाबद्दल टायरोलीज लोकांनाही मोठी हौस वाटत असे. ज्या तरुण मुलावर त्याची पाळी येईल त्यांना आपल्या आयुष्यांतील ते मोठे उत्सवाचे दिवस आहेत असे वाटत, असे. टायरोलमधील सर्व पुरुषांची मिलिशियामध्ये भरती केलेली असे व गोळी कशी मारावी वगैरे लष्करी शिक्षणांतील बहुतेक सर्व प्राथमिक गोष्टी त्या लोकांना शिकविलेल्या असत. आणि अशी व्यवस्था असल्यामुळे आपल्या टायरोलच्या सरहद्दीवरील पर्वतांचे संरक्षण करण्याकरितां बीस हजारां पासून चाळीस हजारपर्यंत टायरोलीज लोक नेहमी तयार असत.

अशा प्रकारच्या राजकीय स्वातंत्र्याचा अनुभव घेण्यामध्ये टायरोलीज लोकांच्या कैक पिढ्या गेलेल्या होत्या हे लोक बहुतकरून शेतकरीच असत. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये आपल्या इकडील सह्याद्रीच्या दुःखांखोऱ्यातील नावळे लोकांप्रमाणे एक प्रकारचा राकटपणा आलेला होता. त्यांनी आपला राष्ट्रीय

पोषाख आणि आपल्या जुन्या चाली कधी टाकून दिल्या नव्हत्या. त्याची वर्तणूक स्वतंत्रपणाची असे आणि त्याचा निश्चय ते निर्भयपणाने शेवटास नेत असत. हे लोक फार दीर्घायुयोगी होते. डोंगरात राहण्याचा प्रसंग असल्यामुळे साहजिकपणेच त्यांना कित्येक गोष्टी कराव्या लागत असत जेथे गुरांना जाता येत नाही अशा अडचणीतल्या कड्यातील गवत टायरोलीज शेतकरी आपल्या हातांनी कापून आणण्याकरिता जात असत व कित्येक ठिकाणी एखाद्या दरीतील जमीनीची लागवड करण्याकरता आपल्या उंच कड्यावरून डोकीवर टोपली घेऊन दोरीला धरून धरून टायरोलीज शेतकरी आपल्या शेतामध्ये उतरून जात असत त्याच्या कुटुंबात कोणाला आळशी होताच येत नसे. लहान मुली आपल्या गाई चारीत असत किंवा त्याच्यासाठी रानातून गवत कापून आणीत असत, आणि लहान मुलगे आपल्या बापाबरोबर शेतामध्ये काम करीत असत परंतु इतके श्रम करूनही तेथील सर्व जमीन डोंगराळ असल्यामुळे टायरोलीज लोकांना आपल्या उदरनिर्वाहासाठी आणखीही कित्येक धंदे करावे लागत असत त्यामुळे बारीकसारीक प्रकारच्या प्रातिक कलेमध्ये टायरोलीज लोकांची बरीच प्रगति झाली होती डोंगरातून लहान-मोठे पाण्याचे जे प्रवाह उंच प्रदेशावरून सरबल प्रदेशाकडे वाहत जात होते त्याच्याकडून प्रत्येक घरामध्ये कांही तरी काम करून घेतल्यावाचून पुढेच जाऊ देत नसत. टायरोलीज लोकांच्या घरातून सान्या दिवसरात्र रात्रून पाण्याचे प्रवाह त्याचे दळण दळून देत असत, आणि त्याचे तेल काढून देत असत इतकेच नव्हे, तर टायरोलीज लोकांची लहान मुले रडू लागली तर त्यांना उगी करण्याकरता टायरोलमधील स्त्रिया पाण्याच्या प्रवाहांना आपल्या मुलाचे पाळणे हालविण्यालादेखील लावीत असत

अशा प्रकारच्या स्थितीमध्ये राहणारे लोक स्वतंत्रच असले पाहिजेत. त्यांना लोकांची गुलामगिरी कशी खपणार ? अप्रतिबद्ध रीतीने चोहोंकडे पसरणारे पर्वत, स्वैरगतीने वाहणाऱ्या नद्या, अव्याहतपणे दाही दिशांनी सचार करणारा प्रभंजन आणि अनंत विस्ताराचे आकाश, ह्यांच्या सहवासामध्ये नित्य राहणाऱ्या मनुष्याचे मन स्वातंत्र्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही परिस्थितीमध्ये संतुष्ट राहावयाचे नाही; व त्याचप्रमाणे टायरोलीज लोकांची स्थिति होती. त्यांना स्वतंत्रतेसारखी प्यारी वस्तु दुसरी कोणतीही नव्हती. ते लोक मोठे धीट असून हाडाचे लढवय्ये

होते. तालीम वगैरे करून त्यांचीं शरीरें कसलेलीं होतीं. आणि त्याच्या होळ्यांमध्ये शूरपणाचें पाणी एकसारखें खेळत होतें. शस्त्र म्हणजे पुरुषाची एक सहधर्मचारिणीच होय. त्या सहधर्मचारिणीचा आणि टायरोलमधील पुरुषांचा कधीही वियोग झालेला नसे. ते रविवारी देवळात गेले तरी त्यांचीं शस्त्रें त्यांच्या कमरेला लटकलेलीं असत. तारकिटावर गोळीबार करण्याची प्रत्येक टायरोलीज मनुष्याला झालेली नेहमींची सवय, आणि अशा रीतीने संपादिलेल्या गुणाचा उपयोग करण्याची शिकारीच्या प्रसंगीं वरच्यावर प्राप्त होत असलेली संधि, ह्यांच्या योगानें टायरोलचे लोक निशाण वगैरे मारण्यामध्ये फारच तरबेज झालेले होते. असले लोक स्वाभाविकपणेंच प्रामाणिक, सच्चे, शूर, आणि परोपकारी असतात. आणि त्याप्रमाणें टायरोलीज लोक होते. परंतु त्याचा कोणी अपमान केला तर त्यांना कधीं सहन होत नसे. ते स्वतंत्र लोक असल्यामुळे आणि स्वतंत्रपणात वाढले असल्यामुळे आपण सर्व सारखें आहों असें त्यांना वाटत असे. परंतु तसा त्यांना सारखेपणाचा मान कोणी दिला नाही, तर मात्र ती गोष्ट त्यांच्या मनाला अत्यंत झोळत असे.

पहाडांतील वस्ती आणि आजन्मसिद्ध स्वतंत्रता ह्यांच्या शिवाय टायरोलच्या लोकांमध्ये गीळदारपणा आणण्याला आणखीही एक गोष्ट कारणीभूत झालेली होती. टायरोलीज लोकांची धर्मश्रद्धा कांहीं विलक्षण होती. टायरोलच्या पहाडांतून जिकडे पाहावें तिकडे देवळेंच देवळेंच दिसत असत. जगलांतील रस्त्यातूनही असें एक मैलसुद्धां अंतर सापडावयाचें नाही, कीं जेथें निदान एक तरी देऊळ आसपास बांधलेलें नाही. पर्वताच्या अगम्य शिखरावर आणि अरण्यांतील खोल दरींत जेथें पहावें तेथें धर्मसंबधीं अथवा देवाची काहीं आकृति खोदलेली नाही, अशी एकही जागा नाही. अरण्यातून शहरांत आले तरी तेथें देखील ह्या धर्मप्रीतीचें प्राबल्य दृग्गोचर होतच असतें. आपल्या इकडे घरावर ज्याप्रमाणें देवादिकांचीं चित्रें काढण्याची चाल आहे, त्याचप्रमाणें टायरोलमध्येही आहे, व त्या देवता सर्व संकटापासून आपलें संरक्षण करतात असा त्या लोकांचा पूर्ण विश्वास आहे. डोंगरावर सगळीं झाडांचीच गर्दी झालेली असते; पण त्यांतूनच एकादें देवळाचें शिखर हळूच वर डोकें काढून टायरोलीज लोकांच्या धर्मश्रद्धेची साक्ष पटवून देत असतें. रविवारच्या दिवशीं सर्व लोकांची देवळ्यांमध्ये दाटी होत असते, अशा वेळीं देवळांत जागा न मिळाली तर

देवळाबोहेरीलही गवतावर गुडघे टेकून एकात्र अंतःकरणानें प्रार्थना करीत असलेले टायरोलीज लोक दृष्टीस पडतात. प्रत्येक कुटुंबांत संध्याकाळच्या वेळीं आपल्या देवाची कोणी प्रार्थना करण्याला टायरोलमध्ये चुकत नाही. आणि अशा वेळीं जर कोणी वाटसरू एखाद्या गावाकडे येऊं लागला तर त्याच्या कानावर संध्याकाळच्या प्रार्थनेचे मंजुळ स्वर पडून त्याचें चित्त तेथील लोकांपासून पाहुणचार घेण्याच्या आधींच अतिशय संतोषित होतें.

इतकी ज्याची देवावर श्रद्धा, त्यांना देव पारतंत्र्यात काय म्हणून ठेवील ? इ. स. १८०५ पर्यंत टायरोलचे लोक आपल्या डोंगरावरील झोपड्यांत, आपल्या धर्मांत, आणि आपल्या स्वातंत्र्यात सुखानें कालक्रमणा करीत होते. परंतु १८०५ च्या वर्षाबरोबरच टायरोलच्या लोकांचें सुख अस्तास गेलें. आणि १८०६ या वर्षाच्या जानेवारी महिन्याबरोबर टायरोलच्या दुःखाला आणि गुलामगिरीला सुरुवात झाली. टायरोलचे लोक हे पहाडात वाढलेले आणि त्यांनीं स्वतंत्रतेचा पूर्णपणें उपभोग घेतलेला. अशा लोकाना चुचकारून, भुलथापी देऊन, व देऊदिलाऊं करून कसे फसवावे आणि युक्तिप्रयुक्तीनें त्याच्या डोळ्यात धूळ टाकून त्याच्यावर आपला अंमल कसा बसवावा, हें बव्हेरियाला चागलेंसें माहीत नव्हतें. कदाचित् त्या वेळीं ही विद्या पूर्णत्वाला आलेली नसेल टायरोलच्या ज्या काहीं तक्रारी होता. त्या नुसत्या शक्तीच्या जोरावर जागच्या जागीं दाबून टाकाव्या अशी कुकल्पना बव्हेरियाच्या डोक्यामध्ये येऊ लागली. प्रेसबर्गच्या तहानें जेव्हा टायरोल बव्हेरियाच्या ताब्यांत गेलें तेव्हां टायरोलच्या लोकांचे पूर्वीचे जे जे हक्क असतील ते ते सर्व कायम ठेवले जातील, असें बव्हेरियानें वचन दिलेलें होतें परंतु टायरोलमध्ये बव्हेरियाचा जम बसल्याबरोबर बव्हेरियानें आपला प्रामाणिकपणा टायरोलीज लोकांच्या प्रत्यक्षास आणून देण्याची सुरुवात केली टायरोल हा दुसऱ्यांचा प्रांत आहे, तो आपल्याकडे फार दिवस टिकावयाचा नाही, असें वाहूनच कीं काय कोण जाणे, टायरोलच्या अंगातून थोडक्या वेळात जितकें पुष्कळ रक्त पिळून काढता येईल तितकें काढून घेण्याचा बव्हेरियानें उपक्रम सुरू केला ज्या कायद्यांप्रमाणें टायरोलची राज्यव्यवस्था शेकडों वर्षपर्यंत चालली होती, ते सगळे कायदे बव्हेरियाच्या राजानें आपला एक खलिता प्रसिद्ध करून धाव्यावर बसविले, लोकांच्या प्रतिनिधींची जी सभा होती ती बंद करण्यात आली, अगदीं नवीन असे आठ कर टायरोलच्या लोकावर

बन्हेरियांनं बसविले, आणि त्या कराच्या पैशाची वसुली फार निष्ठुरपणें करण्यात येऊं लागली. टायरोलमधील पूर्वीच्या शूर पुरुषांनीं केलेल्या शूर पुरुषांचे पोवाडे ज्यांमध्ये गाईले हाते अशा प्रकारचीं सर्व पुस्तकें बंद करण्यांत आलीं, व टायरोलचे लोक मोठ्या भाविकपणानें ज्या तीर्थयात्रा करावयाला जात असत, त्यांनाही प्रतिबंध झाला. देवस्थानें आणि धर्मार्थ देणग्या खालसा करण्यांत आल्या, आणि देवळांतील सोन्यारुप्याचीं भांडीं अटवून त्याचा निकाल लावण्यांत आला. टायरोलच्या पूर्वीच्या राजघराण्यातील ज्या कांहीं अमूल्य जिनसा होत्या त्याही बाजारात विक्रीकरितां आल्या. मोठमोठ्या किल्ल्यांमध्ये काहीं एक आडकाठी उरली नाहीं. तेथील अनेक अदृष्टपूर्व पदार्थ खेंचून बाहेर काढिले. लोकांच्या समतीशिवाय त्यांच्यावर दररोज नवीन नवीन कर बसविण्यात येऊ लागले. टायरोलमधील जें कांहीं नाणें हातीं लागलें तें सर्व बन्हेरियाच्या खजिन्यामध्ये पळवून नेण्याची सुरुवात झाल्यामुळे टायरोलमध्ये नाण्याची फार टंचाई उडाली. नोटाची किंमत कमी झाली. टायरोल हें जें आपल्या देशाचें नाव टायरोलीज लोकांच्या हजारों वर्षांच्या सहवासानें अत्यंत प्रिय झालेलें होतें तेंही बदलून टाकण्याचे प्रयत्न चालले होते, व तेथील लोकाना सरकारदरबारांतून आपली जन्मभाषा बोलण्याला सुद्धा बहुतेक ठिकाणीं मनाई झालेली होती. अशा प्रकाराने टायरोलीज लोकांवर जुलुमाची अगदीं शिकस्त होऊन राहिली होती, व ह्याच्या पलीकडे मनूष्यानें जुलूम सहन करणें शक्यच नाहीं असें त्यांना वाटू लागलें होतें. वर दिलेल्या अनेक जुलुमांसाठीं टायरोलचे लोक मनामध्ये जळत होतेच, परंतु त्यांना सर्वांत एका गोष्टीचें विशेष वाईट वाटत होतें. जे आपल्यावर जुलूम करतात त्याच्या सैन्यामध्ये चाकरीला राहून ज्यांना ज्यांना मारण्याकरिता आपल्याला जेथें जेथें नेतील त्यांना त्यांना मारण्याला आपल्याला तेथें तेथें जाणें भाग पडावें, ह्या गोष्टीनें तर टायरोलच्या लोकांचीं मनं बन्हेरियाच्या विरुद्ध फारच खबळून गेलेलीं होती. जुलुमाचे प्रकार सर्व ठिकाणीं सारखेच ! जे जुलूम इतर अनेक लोकांवर झालेले आपण इतिहासात वाचतो, तेच टायरोलीज लोकांवर चालले होते. पण ते जुलूम आहेत असें त्यांना वाटलें आणि ते त्याचा प्रतिकार करण्याला उठले, हेंच टायरोलच्या हकीकतीमध्ये काय तें विशेष आहे.

बन्हेरियाच्या अशा प्रकारच्या जुलुमी राज्यपद्धतीपासून आपली सुटका करून घेण्याचा टायरोलीज लोकानीं निश्चय केला. परंतु बन्हेरियाची शक्ति व

त्याला नेपोलियनचें पाठबळ, आणि टायरोलचें क्षुद्र सामर्थ्य ह्यांची तुलना करून पाहिली असतां बव्हेरियाशीं टायरोलनें टक्कर देणें म्हणजे एखाद्या मनुष्यानें मोठ्या थोरल्या दगडावर आपलें डोकें आपटून घेण्यासारखेंच होतें. परंतु ऑस्ट्रियाच्या मदतीनें ही गोष्ट सुकर झाली टायरोलमध्ये लोकांचा असंतोष दिवसेंदिवस जास्त वाढत चालला होता व त्या असंतोषाचा आपण फायदा घ्यावा ही ऑस्ट्रियाचीही इच्छा होतीच. आणि आपलें बंड परिणामी यशस्कर होण्याला आपल्याला ऑस्ट्रियाची मदत मिळाल्यावांचून गत्यंतर नाहीं हें टायरोलचे लोकही जाणून होते. त्यामुळे टायरोल आणि ऑस्ट्रिया ह्या दोन्ही देशांमध्ये पुढील कृत्याची तयारी गुप्तपणानें सुरू झाली. इ. स. १८०६ मध्ये टायरोलवरील बव्हेरियाच्या परकीय अमलाला सुरुवात झाली होती. पण हा परकीय अमल टायरोलनें अगदीं फारच थोड्या दिवसांमध्ये फेंकून देण्याची तयारी केली. ता. १६ डिसेंबर १८०५ रोजीं प्रेसबर्गच्या तहानें टायरोल बव्हेरियाच्या जबड्यांत पडलें, आणि ता. ८ एप्रिल इ. स. १८०९ रोजीं तो बव्हेरियाचा जबडा फाडून बाहेर पडण्याचा टायरोलनें प्रशसनीय प्रयत्न केला. पुरी साडेतीन वर्षेसुद्धा झालीं नाहींत इतक्या थोड्या अवधीमध्ये परकीय जुलमाचीं सुखें काय असतात हें उमजून त्याच्या निवारणासाठीं टायरोलनें प्रयत्न केले हें मोठें आश्चर्य आहे. असें उदाहरण इतिहासामध्ये क्वचितच सापडेल. जुलमाचे विस्तवाचे चटके इतक्या थोड्या मुदतींत टायरोलीज लोकांच्या अंगाला बसू लागून ते असह्यही झाले यावरून त्यांच्या अंगांची कातडी टोण्याच्या अगाप्रमाणें जाडी नसून फार पातळ असली पाहिजे असें दिसतें. असो. अशा रीतीनें परकीय जुलमानें गाजून जाऊन टायरोलच्या लोकानीं इ. स. १८०९ च्या एप्रिल महिन्यांतील आठव्या तारखेची रात्र ही आपल्या जिवाचा धडा करण्याची वेळ ठरविली.

टायरोल

— * —

नंबर २

टायरोलच्या लोकानी आपल्या मानेवर बव्हेरियानें ठेविलेलें जोखड झुगारून देण्याचा निश्चय केला त्या वेळीं त्यांच्या मनाची स्थिति फार विलक्षण झालेली होती. बव्हेरियाचा जुलूम त्या वेळीं पराकाष्ठेला जाऊन पोहोचला होता. त्यामुळें त्या जुलमाचा अंत केव्हां होईल, ह्याची सर्व टायरोलजि लोक मोठ्या उत्कठेनें वाट पहात होते. व बव्हेरियाच्या विरुद्ध बंड करण्याविषयीं ऑस्ट्रियाच्या हेरानीं उत्तेजन दिल्यामुळें टायरोलजि लोकांची उत्कठा विशेषच वाढली होती. अशा रीतीनें आधिभौतिक कारणांनीं त्या लोकांचीं मनं खवळून गेलेलीं असल्यामुळें आपण जें काम हातीं घेणार आहों त्यामध्ये आपल्याला कित्येक आधिदैविक गोष्टींपासूनही साहाय्य मिळण्याचा सभव आहे, असा त्यांना भरवसा उत्पन्न होऊं लागला होता टायरोलीज लोक हे स्वभावतःच थोडेसे धर्मभोळे होते. यूरोप खंडांतील कित्येक इतर देशांप्रमाणें त्यांनीं आपला धर्म अद्यापपर्यंत सुधारून घेतलेला नव्हता. टायरोलमध्ये बंड झालें त्या वेळीं तेथील धर्म म्हटला म्हणजे प्रायशः रोमन कॅथलिक हाच होता. प्रॉटेस्टंट धर्मापेक्षा कॅथलिक धर्मांमध्ये धर्मभोळेपणा जास्त हें तर उघडच आहे. परंतु टायरोलीज लोकांचा धर्मभोळेपणा कायम राखण्याला थोड्याबहुत अंशीं दुसरेही एक कारण झालें होतें. त्याच्या देशाच्या परिस्थितीनें त्यांची मनोवृत्ति आधिदैविक चमत्काराकडे जास्त बळविलेली होती. अतिशय उंच पर्वत, अतिशय घनदाट अरण्ये, अतिशय उचावरून पडणारे नद्यांचे प्रवाह, अतिशय खोल दऱ्या, अतिशय मोठमोठीं सरोवरे इत्यादि ह्या सृष्टींतील अद्भुत गोष्टींचा मनुष्याच्या मनावर स्वाभाविकपणेंच कांहीं तरी विशेष परिणाम होतो. ज्या ठिकाणीं फारसें सृष्टिवैभव नाही अशा एखाद्या मैदानांत, एखाद्या ओहळाच्या काठी, व एखाद्या झाडाच्या खाली राहणाऱ्या मनुष्याला ईश्वराच्या अस्तित्वाची साक्ष पटविणारी कोणतीही गोष्ट त्याच्या सन्निध नसल्यामुळें तो कदाचित् नास्तिकही होऊ शकेल परंतु आल्प्ससारख्या पर्वतामध्ये राहणाऱ्या लोकाना नास्तिक होणें शक्य नाही.

इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या सभोंवती पसरलेल्या सृष्टिवैभवामुळे परमेश्वराविषयींची त्यांची आस्तिक्यबुद्धि इतकी वाढते की, तिची मजल धर्मभोळेपणापर्यंतही जाऊन पोहोचते. अशा प्रकारचा परिणाम टायरोलीज लोकांच्या मनावर फार झालेला होता, व ह्या क्रांतीच्या वेळीं तर तो ठिकठिकाणीं दिसून येत होता. आपल्या महाराष्ट्र देशामध्ये ईश्वरनिर्मित सह्याद्रीच्या रागावर ज्याप्रमाणें मनुष्यनिर्मित अनेक किल्ल्यांच्या रांगा दृष्टोत्पत्तीस येतात त्याचप्रमाणें टायरोलमध्येही अनेक किल्ले आहेत. डोंगराचा उंच सुळका, तुटलेला कडा, अगम्य शिखर ह्यांच्यावर किल्ला बांधलेला नाही, असें ठिकाण टायरोलमध्ये क्वचितच सापडेल. कोठें दाट झाडीतून किल्ल्याची तटबंदी वर डोकें काढीत असलेली दिसते. कोठें आपल्याजवळून वाहत जात असलेल्या नदीच्या शात पात्रामध्ये किल्ल्याच्या बुरुजाची प्रतिबिंबे पडलेलीं दिसतात, आणि कोठें शत्रूच्या सैन्याप्रमाणें सोसाट्यानें वाहणाऱ्या वाऱ्याबरोबर आणि जोरानें येणाऱ्या पावसाबरोबर अनेक वर्षे झगडत असताही अभेद्य राहिलेल्या भिंती दृग्गोचर होतात. ह्या किल्ल्यातून पूर्वी टायरोलमधील मोठमोठे शूर सरदार राहत असत. परंतु ते सर्व मरून जाऊन व त्यांचें सर्व वैभव नष्ट होऊन इ. स. १८०९ मध्ये जेव्हां टायरोलीज लोकानीं बंडाचा उपक्रम केला, त्या वेळीं आपल्या महाराष्ट्रातील हल्लींच्या अनेक किल्ल्यांप्रमाणें तेथील किल्ले अगदीं ओसाड पडलेले होते. कैक शतकेंपर्यंत त्याच्यामध्ये माणसांची वस्ती नव्हती. तरी पण टायरोलीज लोकानीं बंडाला प्रारंभ केला त्या वेळीं पर्वत, डोंगर, नद्या, खोरी, वृक्ष, पाषाण, किल्ले, बुरुज, देव, देवळे, आकाश, पृथ्वी सर्व काहीं आपल्याला अनुकूल झालेले आहेत, आपल्यावर त्यांची कृपावृष्टि आहे, आपल्याला ते उत्तेजन देत आहेत, आणि त्या जोखमीच्या कामात आपल्याला मदत करीत आहेत, असा त्यांच्या मनाचा ग्रह होऊन गेलेला होता. त्यामुळे अनेक वर्षांचे ओसाड किल्ले पण त्यांमधून टायरोलीज लोकांना दिवे लागलेले आहेत असें दिसू लागलें, व त्यांतून लोक जात येत आहेत असा भास होऊं लागला त्या किल्ल्यांतील मोठमोठ्या दिवाणखान्यातून पूर्वीच्या पराक्रमी पुरुषांची चिलखतें आणि शिरस्त्राणें खुंदीला टागलेलीं असत, तींही त्या वेळीं हलू लागलीं होती. व पूर्वीचे मेलेले थोडेही आपल्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये आपल्या बाजूनें लढावयाकरिता येत आहेत अशी टायरोलीज लोकांची कल्पना होऊन गेलेली होती पण नुसते मेलेले थोडेही आपलीं चिल-

स्वतः अंगांत घालून आपल्या मदतीला येत आहेत इतकेंच नव्हे, तर मेलेले साधुसतही आपल्या स्वातंत्र्याच्या प्रयत्नावर कृपामृतकटाक्षाचा वर्षाव करीत आहेत, अशीही टायरोलीज लोकांची दृढ कल्पना होऊन गेलेली होती. जेथे मनुष्याचें कधी वारेंही लागावयाचें नाहीं, अशा डोंगरातील अगम्य आणि एकान्त ठिकाणीं पूर्वी साधुसत जाऊन राहिलेले होते. अशा एखाद्या ठिकाणावरून साऱ्या दिवसभर आपल्या शेतात काम करून संध्याकाळच्या प्रहरीं आपला नागर खांद्यावर टाकून व आपल्या बैलांना पुढें घालून एखाद्या टायरोलीज शेतकरी आपल्या घराकडे हळूहळू जात असतांना कांहीं विलक्षण चमत्कार त्याच्या दृष्टीस पडत असत. आणि ते तो घरीं येऊन आपल्या बायकामुलांना आणि स्नेह्यासोबत्यांना सागत असे. अमक्या अमक्या साधूना मरून आज शेकडों वर्षे झालीं आहेत तरी पण टायरोलच्या स्वतंत्रतेसाठीं गुडघे टेकून देवाची प्रार्थना करीत असताना आणि टायरोलच्या गाजलेल्या लोकांसाठीं देवाची करुणा भाकीत असताना मी त्यांना प्रत्यक्ष पाहिलें, अशा प्रकारच्या गोष्टी टायरोलचे शेतकरी आपल्या आगटीच्या भोंवतीं शेकत बसलेले असताना, थोड्या थोडक्या वेळां चालत असें नाहीं. टायरोलीज शेतकरी आपल्या पोटाच्या धंद्यासाठीं सारा दिवसभर डोंगरातून कोठेंतरी असत अशा प्रसर्गी एखादे वेळीं जर तेथें मोठें वादळ उद्भवलें तर त्यापासून आपलें सरक्षण करून घेण्यासाठीं आसपासच्या एखाद्या देवळामध्यें ते जात. त्या वेळीं तेथील येशु ख्रिस्ताच्या कांसचें डोके लोकाना होत असलेल्या दुःखामुळे खालीं वाकलेलें त्याच्या नजरेस पडे, आणि त्याच्याही पेक्षा उंच उंच पर्वतांच्या शिखरांवर जीं देवळे होती त्या देवळातून, जेथें एकही मनुष्य अशा वेळीं जाणें शक्य नाहीं त्या ठिकाणीं, कैक मंजुळ वाद्याचे ध्वनि निघत असलेले आणि हजारों लोकांचे एकमेकांमध्ये समिश्र झालेले आवाज टायरोलच्या स्वतंत्रतेसाठीं परमेश्वराची उच्च स्वरानें प्रार्थना करीत असलेले टायरोलच्या लोकांनीं अनेक वेळा ऐकलेले आहेत. संध्याकाळच्या प्रहरीं फारसा प्रकाश उरलेला नाहीं पण फारसा काळोख पडलेला आहे असेंही नाहीं, अशा प्रसर्गी, उंच पर्वतांच्या शिखरांवरून शिपाई, घोडेस्वार आणि तोफखाना हे आपल्या स्वातंत्र्याच्या लढाईतील मदतीकरिता कूच करून येत असलेले टायरोलच्या लोकांना दिसत असत. व गाड्याच्या चाकांचा खडखडाट, घोड्याच्या टापा, सैन्यातील शिपायांच्या पावलाचा धडधड वाजणारा आवाज, आणि

जयाच्या व आनदाच्या आरोळ्या टायरोलच्या लोकाना स्पष्टपणे ऐकू येत असत. टायरोलमधील कित्येक किल्ल्यावर टायरोलची निशाणे आगीसारखी लाल अशीं रात्रीच्या काळोखातून फडकत असलेली कैक लोकानी पाहिली होती व विजयश्रीने धुंद होऊन निशाणे उडवीन पर्वताच्या शिखरावरून चाललेल्या सैन्याची प्रतिबिंबे आपल्या घराजवळील सरोवरामधून टायरोलीज लोकांच्या कैक वेळा वृष्टीस पडून पूर्वीच्या लढायातून मरण पावलेल्या वीरांच्या विधवा स्त्रिया आणि अनाथ अर्भके मृत मनुष्याच्या प्रीत्यर्थ आपल्या देवाच्या गळ्यांत, टायरोलमधील कैथलिक धर्माच्या चालीप्रमाणे, फुलाचे हार घालीत असत. हे हार त्या देवाच्या गळ्यात कायमच असत, परंतु कैक वर्षे लोटल्यामुळे ते हार अगदी वाळून गेलेले होते. पण असे सांगतात की, जेव्हा ही स्वतंत्रतेची लढाई टायरोलमध्ये सुरू व्हावयाची होती, तेव्हा आपल्या वंशजांना—आपल्या मुलांना, आपल्या भावांना, आपल्या नातवांना—आतां लौकरच स्वातंत्र्य मिळणार, ह्या आनदाने त्या वाळून गेलेल्या हारातील फुले फिरून टवटवीत होऊन तीं आपला परिमळ सर्व दिशांनी पसरू लागलेली पुष्कळ टायरोलीज लोकांच्या निदर्शनास आलेली होती. तसेच, पुढे सुरू झालेल्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये टायरोलच्या पक्षाला एखादे प्रसंगी अपयश आले तर टायरोलमध्ये मेलेल्या साधुसंतांच्या ज्या अनेक मूर्ति आहेत त्याच्या डोळ्यातून टिपे गळत असत आणि त्यांच्या गळ्यात अगदीं ताज्या फुलांच्या माळा नेऊन घातल्या तरी त्या एका क्षणामध्ये करपून जात असत.

अशा प्रकारची टायरोलीज लोकांच्या मनाची विलक्षण स्थिति होऊन गेलेली होती. त्यांच्याच मनात स्वतंत्रतेचे वारे शिरले होते असे नाही, तर पडके किल्ले, जुनीं चिलखते, मेलेले साधुसंत, देवाच्या प्रतिमा, भजनाचीं मदिरे, येशूचा कांस, आणि परलोकीं गेलेले पूर्वज ह्या सगळ्यांच्या मनांतून आपल्याला स्वतंत्र करून सोडावयाचे आहे, ते आपल्या खुणांनीं आपल्याला स्वतंत्रतेकडे बोलावीत आहे, बोटाने आपल्याला स्वतंत्रता दाखवीत आहेत, आपल्याला मदत करण्याला येत आहेत व आपल्याला पूर्वलक्षणांनीं आणि शुभ-सूचक निमित्तांनीं जास्त हुरूप आणीत आहेत, असा टायरोलीज लोकांच्या मनाचा ग्रह झालेला होता त्यामुळे त्यांच्या अतःकरणामध्ये जास्त स्फुरण आणि त्यांच्या मनगटामध्ये जास्त बळ उत्पन्न झाले व त्यांनी इ. स. १८०९ च्या एप्रिल महिन्यातील ८ व्या तारखेच्या रात्री त्या स्फूर्तीचा आणि त्या

बळाचा आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याकडे योग्य उपयोग करून घेण्याचा उपक्रम सुरू केला. हिंदुस्थानांत १८५७ सालीं चपात्या ही जशी बडाची खूण होती त्याप्रमाणें टायरोलमध्येही बंड सुरू करण्याची इशारत सर्वांना कळण्याची एक योजना केलेली होती. इन ह्या नांवाची एक नदी टायरोल देशामधून वाहत जात आहे. तिच्या उगमापाशीं करवतलेल्या लाकडाचा भुसा पाण्यात टाकण्यांत आला, व तो जसजसा खालीं वाहत गेला तसतशी सर्व लोकाना फार थोड्या वेळामध्ये कांतीबद्दलची बातमी कळत गेली. शिवाय एका फळीवर एक निशाण उभे करून तेथीं खूण म्हणून नदीमध्ये वाहत सोडलें होतें. परंतु एवढ्यानें ही गोष्ट सर्वत्र प्रसिद्ध होणार नाही म्हणून शेंकडों टेकड्यावरून मोठमोठे जाळ पेटविण्यात आले होते शिवाय, कित्येक ठिकाणीं बायका आणि मुलें कागदाचे लहान लहान चेंडू घरोघर वाटीत फिरत होती. त्या चेंडूवर 'वेळ आली' अशीं अक्षरें लिहिलेलीं होती त्यावरूनही पुष्कळांना इशारत मिळाली अशा रीतीने टायरोलमधील सर्व लोकाना ही बातमी कळून सर्व लोक खाद्यांवर बंदुका टाकून एकाच वेळीं आपल्या घरातून बाहेर पडले व एका दरीतील लोक दुसऱ्या दरीतील लोकांशीं, दुसऱ्यांतील तिसऱ्या दरीतील लोकांशीं, अशा रीतीनें सर्व लोक एकत्र होता होता निरनिराळ्या दऱ्यातून वहात येणाऱ्या लहान लहान ओढ्यांचें पाणी एकत्र होऊन त्याची एक मोठी विस्तीर्ण नदी बनून ज्याप्रमाणें मैदानावर येते, त्याप्रमाणें हे टायरोलीज लोकांचें सैन्य मैदानावर येऊन तयार झालें

आपण हातीं घेतलेलें कृत्य किती कठिण आहे, ह्याची टायरोलीज लोकांना कल्पना नव्हती असें नाही नेपोलियनचा पराक्रम यांना माहीत होता. नेपोलियननें ईजिप्त, ऑस्ट्रिया, इटली, व्हेनिस, स्वित्झर्लंड, स्पेन इत्यादि ठिकाणच्या लोकांना जिंकून त्याची काय दशा करून टाकली आहे, हें सर्व टायरोलीज लोकांच्या डोळ्यांपुढें स्पष्ट दिसत होते. अशा प्रकारच्या नेपोलियनची बव्हेरियाला पूर्ण मदत आणि त्या बव्हेरियाच्या विरुद्ध आपण लढाई करावयाची आणि त्याच्या जुलमापासून आपण स्वतंत्र व्हावयाचें, ही गोष्ट किती दुरापास्त आहे, याची बरोबर कल्पना टायरोलीज लोकांना होती तरी पण ह्या सगळ्या गोष्टी तुच्छ मानून टायरोलच्या लोकांनीं आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेसाठीं पराक्रम करण्याकरिता कबर बांधली होती. शत्रूचें सैन्य कवाईत शिकलेलें आहे

आणि आपल्याला लष्करी शिक्षणाचा गंधही नाही आणि शत्रूच्या अफाट सैन्याने नुसता आपल्याला वेढा दिला तरीदेखील आपले बाहेरचे दळणवळण बंद होऊन आपण कोंडले जाऊ, ह्या गोष्टी त्यांना कळत नव्हत्या असे नाही तरी पण सर्व लोकांनी एकदिलाने लढण्याचा निश्चय केला आणि वर निर्दिष्ट केलेल्या दिवशी सर्वजण आपल्या घरांतून बाहेर पडले आणि ह्या लढाईतून जगून परत घरी येऊ, अशी कोणालाच आशा नव्हती ह्यास्तव आता ही आपली शेवटलीच भेट होय, असे म्हणून प्रत्येकाने आपल्या कुटुंबातील माणसाचा आणि स्नेही मंडळींचा मोठ्या सद्गदित अतःकरणाने निरोप घेतला टायरोलीज लोक जे लढाईला बाहेर पडत होते ते दुसऱ्याचे स्वातंत्र्य बुडविण्याकरिता किंवा दुसऱ्याचे गळे कापण्याकरिता, बाहेर पडत नव्हते, आपण आपले स्वातंत्र्य मिळविण्याकरिता, आपण धर्मयुद्ध करण्याकरिता, आपण मनुष्याच्या आयुष्यातील अत्यंत पवित्र कर्तव्य करण्याकरिता बाहेर पडत आहो, अशी टायरोलीज लोकांची बुद्धि होती ह्यासाठी त्यांनी आपल्याला यश येण्यासाठी त्याच्या घर्माने जे जे विधी सांगितले होते ते ते सर्व यथासांग रीतीने आणि मोठ्या भक्तीने केल टायरोलमधील ख्रिस्ती उपाध्यायांनी आपापल्या खेड्यातील जे लोक लढाईवर जावयाचे होते त्या सर्वांना आपल्या देवळामध्ये एकत्र बोलावून त्यांना उत्तेजन येईल अशा प्रकारचा पुष्कळ उपदेश केला व आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी जे कोणी मरतील त्याच्यावर परमेश्वराची कृपा होऊन ते मुक्त होतील, असेही त्यांनी त्यांना सांगितले. प्रत्येक कुटुंबातील माणसे एकत्र जमून त्यांनी परमेश्वरापाशी अशी प्रार्थना केली की, आमच्या कुटुंबातील जो इसम लढाईला जात आहे तो युद्धाच्या कामात अपरिचित असल्यामुळे व त्याचे शत्रू फार बलाढ्य असल्यामुळे लढाईत त्याच्यावर अनेक विकट प्रसंग गुदरतील, अशा प्रसंगां तो मेला तरी हरकत नाही, परंतु आपल्या जन्मभूमीच्या नांवाला कलक लागण्यासारखे कृत्य त्याच्या हातून कधीही न घडेल अशा प्रकारचे धैर्य, हे परमेश्वरा, तू त्याला सद्गदित दे. आपल्यांत जशी कित्येक प्रसंगां जिवंतपणीच श्राद्ध करण्याची चाल आहे त्याप्रमाणे टायरोलीज लोक लढाईवर जावयाला निघाले त्या वेळी हे आतां जिवंत घरी यावयाचे नाहीत म्हणून त्यापैकी कित्येकाचे ख्रिस्ती धर्माप्रमाणे

अत्यविधीही करण्यात आलेले होते. साराश काय की, टायरोलीज लोक इनके जिवावर उदार होऊन निघाले होते. आपण आज मेलेलेच आहो, विजय मिळवून सुरक्षित आलों तर मात्र आपण जिवत, अशा प्रकारची कडकडीत वृत्ति टायरोलीज लोकांच्या मनामध्ये बाणून गेली होती. त्याची आपले देवावर अत्यंत निष्ठा होती आणि आपल्या धर्मावर फार श्रद्धा होती त्यामुळे आपल्या देशाबद्दल आपल्या हातून कांहीं तरी सेवा होईल अशी त्यांना खात्री वाटून ते घरातून बाहेर पडले होते.

टायरोलचे शिपाई आपल्या घरातून बाहेर पडून एकत्र जमून चालू लागले त्या वेळीं टायरोलमधील यच्चयावत् सर्व लोकांना अत्यानंदाचे भरते आले व आपल्या इकडे कोणी तीर्थयात्रेला निघाले म्हणजे बाकीच्या लोकांनी त्यांना पोहोचविण्याला जाण्याची जी चाल होती त्याप्रमाणे टायरोलमधील बायकामुले, अंधपंगु, रोगीआजारी, बालवृद्ध, वगैरे मार्गे घरी राहणारे सर्व प्रकारचे लोक आपल्या शूर शिपायांना पोहोचविण्याकरिता आले होते कारण ते टायरोलीज शिपाईही एक प्रकारच्या यात्रेलाच निघालेले होते ते धारातीर्थाच्या यात्रेकरिता घरातून बाहेर पडले होते आणि धारातीर्थाचा पावनपणा इतर तीर्थपेक्षा फारच मोठा आहे ह्या धारातीर्थामध्ये ज्याचा देह पतन पावला त्याला पुनर्जन्म नाही त्याच्या आत्म्याला तात्काळ मुक्ति प्राप्त होते अशा या धारातीर्थाच्या यात्रेकरूंना पाहण्यासाठी आणि निरोप देण्यासाठी अनेक लोक एकत्र जमा झाले होते त्या वेळचा देखावा फारच हृदयद्रावक होता 'हे पहा कसे लढाईवर चालले आहेत' असे आपल्या मुलांना दाखविण्याकरिता त्यांना कडेवर घेऊन आया घरातून बाहेर आल्या होत्या डोळे गेल्यामुळे ज्यांना काहीं दिसत नव्हते आणि बार्धक्यामुळे ज्यांना जाग्यावरून हलवत नव्हते असे कित्येक अंध म्हातार आपल्या झोंपडींतील अथरुणावरून उठून बाहेर आलेले होते, व त्यांना डोळ्यांनी जरी कांहीं दिसत नव्हते तरी कानांनी त्या शूर शिपायांचे जेवढे शब्द ऐकू येतील तेवढे ऐकून 'तुम्हांला लढाईमध्ये भगवान यशस्वी करो' असे आशीर्वाद ते देत होते व कित्येकांना तर ह्या आपल्या लढाईवर जाणाऱ्या देशवाधवाकरिता आपण काय करावे आणि काय न करावे, हे काहीच कळेनासे झाले. ज्यांना दुसरे काहीं करता येत नव्हते, ते त्याचा निदान आपल्याला स्पर्श तरी व्हावा म्हणजे आपण पुनीत होऊ असे मानून त्यांनी

त्याच्याजवळ जाण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ज्यांना त्याच्या शरीराचा स्पर्श घडला नाही त्यांनी त्याच्या वस्त्रांना स्पर्श करून आपली तृप्ति करून घेतली. आणि कित्येकांनी तर ते ज्या बोड्यावर बसून चालले होते त्यांचेही चुंबन घेतले. इतकी स्वदेशभक्तीची लाट त्या वेळी टायरोलमध्ये उच्च उसळली होती !

हे जे टायरोलीज शेतकऱ्यांचे सैन्य तयार झाले होते त्यातील शिपाई जसे लढाईत फारसे वाकबगार नव्हते, त्याचप्रमाणे त्याचे सेनापतीही नव्हते. तरी पण त्या सैन्याचे पुढारीपण ज्याच्याकडे आले होते त्याच्या अंगी जे दुसरे अनेक उत्कृष्ट गुण होते त्याच्या योगाने त्यांनी हाती घेतलेले काम चांगल्या रीतीने शेवटास गेले. अँड्र्यू होफर हा टायरोलचा मुख्य पुढारी होता. त्याचा धंदो खाणावळवाल्याचा होता त्यामुळे सहज रीतीनेच त्याचा पुष्कळ लोकांशी परिचय झालेला होता जेव्हा बडाचा प्रादुर्भाव झाला तेव्हा त्याचे वय बरेचालीस वर्षांचे होते. त्याच्या शरीराचा बाधा धिप्पाड होता, छाती रुंद होती, आणि शक्ति विलक्षण होती. परंतु त्याला नेहमी डोंगर चढण्याचा प्रसंग असल्यामुळे व डोंगर चढताना थोडेसे तरी ओणवे होणे जरूर असल्यामुळे त्याच्या शरीराची काठी थोडीशी वाकलेली होती. तो फार विद्वान होता असे नाही, परंतु प्रवासाच्या योगाने त्याच्या अंगात चातुर्य आलेले होते. त्याचा पोषाख अगदी साधा असे, परंतु त्याची वर्तणूक फार प्रामाणिकपणाची असे, आणि त्याची मनोवृत्ति अगदी निर्लोभीपणाची होती तो खरा कळकळीचा, विश्वासु, जुन्या चालीरीति धरून चालणारा, स्वभावाने उदात्त, धर्मशील आणि अत्यंत स्वदेशभक्त असून आपल्या धर्माच्या आणि देशाच्या प्रीत्यर्थ आपल्या शरीरातील रक्ताचा प्रत्येक बिंदु अर्पण करण्याला तो सिद्ध होता. त्याचे मन एखादी गोष्ट करण्याला फार लवकर खवळत असे परंतु त्यांतील कठोरपणा पाहून त्याचे मन एकदम कळवळत असे, इतका तो मनाचा कोवळा होता त्याची कॅथलिक धर्मावरील प्रीति आणि आपल्या टायरोल देशावरील भक्ति ह्यांना मर्यादा कशी ती ठाऊकच नव्हती आणि टायरोलमधील पूर्वीचे वैभव किंवा टायरोलमधील पूर्वीच्या पराक्रमी पुरुषांनी मिळविलेले विजय असल्या प्रकारच्या विषयाची गोष्ट निघाल्याबरोबर होफरचे डोळे पाण्याने भरून येत असत. टायरोलीज लोकांचा दुसरा पुढारी म्हटला म्हणजे स्पेक्वेचर हा होय त्याचे लहानपणचे सर्व वय टायरोलच्या डोंगरातून शिकार करण्यात गेलले होते, व त्यामुळे त्याला डोंगरा-

तील वाटाची वगैरे जी माहिती झालेली होती, तिचा पुढे लढाईच्या वेळीं त्याला फार उपयोग झाला. ह्याचीही विद्वत्ता बेताबाताची होती. परंतु वन्हेरियाचा द्वेष मात्र ह्याच्या घराण्यामध्ये पिढीजाद चालत आलेला होता. ह्याचा आज्ञा वन्हेरियाविरुद्ध चाललेल्या एका लढाईमध्ये होता. तो आपल्या पराक्रमाच्या गोष्टी सांगत असता 'अशी लढण्याची सधि मला केव्हा येईल !' अशा प्रकारचे विचार त्याचा नातु स्पेक्वेचर ह्याच्या मनामध्ये लहानपणींही घोळत असत. टायरोलचे बंड सुरू झाले त्या वेळीं त्याचे वय सुमारे चाळीस वर्षांचे होते. तिसरा पुढारी जोसेफ हॅस्पिंजर, हा एक ख्रिस्ती धर्मोपदेशक होता. व लढाई सुरू होईपर्यंत हा आपल्या मठामध्ये पडून होता. त्या वेळीं टायरोलच्या लढाईत ह्याचा कांहीं उपयोग होईल असे कोणाच्या स्वप्नींही आलेले नव्हते परंतु लढाई सुरू झाल्याबरोबर तो मठातील जपजाप्यामधून बाहेर निघाला. ह्याचा काँस हेंच ह्याच्या हातातील शस्त्र होते. त्या शस्त्राने तो कधीं कधीं शत्रूवर प्रहार करीत कसे परंतु त्याची मुख्य कतेबगारां म्हटली म्हणजे सैन्यांतील शिपायांचे जेथे धैर्य खचत असेल तेथे त्यांना उत्तेजन द्यावयाचे व त्यांना शत्रूचा पाडाव करण्याकरितां रणाच्या अग्रभागीं घेऊन जावयाचे, ही होती, व ती कामगिरी त्याने अनेक वेळा फार उत्तम रीतीने बजाविली. अशा प्रकारे स्वतंत्रतेच्या प्रबल इच्छेने जोसेफ हॅस्पिंजरसारख्या केवळ धर्मकृत्यामध्ये आयुष्य घालविणाऱ्या मनुष्याच्या अतःकरणामध्ये सुद्धा पूर्णपणे संचार केलेला होता. आणि त्यामुळेच टायरोलच्या लोकाना यश आले. अशा प्रकारच्या पुढाऱ्याच्या निशाणाखाली आपल्या देशाची स्वतंत्रता परत मिळविण्याकरितां टायरोलचे सर्व लोक इ. स. १८०९ च्या एप्रिल महिन्याच्या ८ व्या तारखेला एकत्र होऊन शत्रूवर चाल करण्याकरिता बाहेर पडले.

टायरोल

— * —

नंबर ३

टायरोलच्या इतिहासामध्ये सर्वच गोष्टी विलक्षण आहेत टायरोलीजना परकीय अमलाचा कटाळा अगदी थोड्या दिवसामध्ये आला, परंतु ह्याच्या-पेक्षा जास्त आश्चर्याची गोष्ट हीच आहे की, स्वातंत्र्याच्या लढाईला सुरुवात केल्यापासून सुमारे आठ दिवसांच्या आतच त्यांनी आपला सर्व देश स्वतंत्र करून सोडला ! त्यांनी तारीख ८ एप्रिल रोजी राज्यक्रांतीला सुरुवात केली आणि १६ तारखेच्या आतच टायरोलमधील सर्व मुख्य मुख्य ठिकाणातून फ्रान्सच्या व बव्हेरियाच्या सैन्याला त्यांनी हांकलून लाविले व सर्व देश आपल्या हस्तगत करून घेतला आठ दिवसामध्ये शत्रूच्या सैन्याची वाताहत करून आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य शत्रूपासून परत मिळवून घेतल्याचे उदाहरण इतिहासामध्ये दुसऱ्या कोठे सापडणे अशक्य आहे. व हा प्रकार टायरोलच्या इतिहासामध्ये वाचला म्हणजे, ही अद्भुत गोष्ट टायरोलीज लोकांनी कशी केली असेल, याच्याबद्दल प्रत्येकाचे मन आश्चर्याने थक्क होऊन गेल्यावांचून राहणार नाही. एखाद्या विस्तीर्ण देशामध्ये अशा गोष्टी इतक्या लवकर घडून येणे अगदी असंभाव्य आहे खरे. परंतु टायरोलचा प्रदेश अगदी लहान असल्यामुळे व तेथील नैसर्गिक परिस्थिति स्वसंरक्षणाच्या लढाईला अनुकूल असल्यामुळे इतरांना जी गोष्ट दुरापास्त वाटते ती टायरोलच्या लोकांनी सहज घडवून आणिली. सभोवतालच्या डोंगराळ प्रदेशामुळे टायरोलीज लोकांना पुष्कळ मदत झाली खरी तरी पण त्यांच्या डोंगराळ प्रदेशापेक्षा त्यांची डोंगराळ अतःकरणे आणि डोंगराळ शरीरे ही युद्धप्रसंगी त्यांच्या जास्त उपयोगास आली. सर्वांमधील ऐक्यभाव, स्वधर्मावर पूर्ण निष्ठा, परकीय अमलाच्या ज्वाळांनी भाजलेली घरेदारे, आटोपसर आणि लहानसा देश, ईश्वरनिर्मित डोंगरांची तटबंदी, ऑस्ट्रियाची मदत आणि स्वदेशासाठी प्राणही देण्याबद्दलचा टायरोलच्या लोकांचा दृढनिश्चय, ह्या सगळ्या गोष्टी एक होऊन त्यांनी टायरोलला आठ दिवसांच्या अवकाशांत स्वतंत्रतेच्या नदिरामध्ये नेऊन बसविले ह्या आठ

दिवसामध्ये चार-पाच फार मोठमोठ्या लढाया झाल्या, परंतु त्या सर्वांमध्ये टायरोलच्या शेतकऱ्यांनाच यश आले स्ट्रझिंगर, इन्स्पुक आणि हॉल ह्या ठिकाणचे संग्राम फारच भयंकर झाले ह्या आठ दिवसांच्या लढाईमध्येही अनेक चमत्कारिक गोष्टी घडून आलेल्या आहेत.

डीटफर्थ ह्या नावाचा एक बव्हेरियन कर्नल होता. त्याच्यापासून टायरोलीज लोकांना अत्यंत त्रास झाला होता त्याची खाजगी वागणूक फार बदमाशपणाची होती, आणि त्याचे सरकारी हुद्द्यासंबंधाचे वर्तन फार कडकपणाचे होते त्यामुळे तो लोकांना अतिशय अप्रिय झालेला होता. तो अधिकारावर होता तेव्हा त्याचे डोळे धुद झालेले होते. पण ती त्याच्या डोळ्यावरील धुदा लवकरच उतरली इन्स्पुकच्या लढाईमध्ये त्याला जखम लागून तो घायाळ होऊन टायरोलीज शेतकऱ्यांच्या हातीं सापडला. त्याच्या अंगातून अतिशय रक्त गेल्यामुळे तो अर्धवट बेशुद्धही झाला होता त्या बेशुद्धीमध्ये त्याने आपल्याजवळच्या टायरोलीज लोकांना “ह्या लढाईत तुमचा पुढारी कोण होता ?” असा प्रश्न केला. त्या वेळीं ते म्हणाले की, “आमचा पुढारी कोणी नव्हता आमचा देव आणि आमचा देश ह्यांच्याकरिता आम्ही सारखेच लढत होतो” हे उत्तर ऐकून डीटफर्थला फारच आश्चर्य वाटले, व तो म्हणाला, “तुम्हाला पुढारी नव्हता असे कसे म्हणता ? कारण मीं तर त्याला एका पाठऱ्या शुभ्र घोड्यावर बसून माझ्या जवळून जाताना पाहिलें असें मला वाटतें ” हे त्याचे शब्द ऐकून टायरोलीज लोकांच्या मनावर फारच विलक्षण परिणाम झाला जो पाठऱ्या घोड्यावर बसलेला डीटफर्थच्या दृष्टीस पडला तो आपल्या सैन्याचे आणि स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणारा साधुपुरुष प्रत्यक्ष सेंट जेम्सच असला पाहिजे अशी टायरोलीज लोकांच्या मनाची पक्की खाची झाली आणि त्यामुळे आपल्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये आपल्याला साहाय्य करण्याला प्रत्यक्ष सेंट जेम्स येत आहे, ही गोष्ट कळल्यानंतर टायरोलीज लोकांना लढण्याला विशेषच स्फुरण चढले. भाविक लोकांच्यासाठी देव किंवा देवाचेच अवतार जे साधुपुरुष ते काय करणारे नाहीत ? ज्या देवाने आपल्या भक्तांसाठी महाराचे रूप धारण केले, शेले विणण्याचे काम केले, किंवा बागेतील भाजी उपटून तिच्या गड्ड्या बाधल्या, त्या देवाला त्याचे भक्त स्वातंत्र्यासाठी युद्ध करण्याला प्रवृत्त झाले असतां,

त्यांना मदत करण्यासाठी घोड्यावर आरुढ होऊन समरांगणामध्ये येणे अशक्य आहे काय ?

अशा रीतीने ह्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये टायरोलीज लोकांना दैविक साहाय्य मिळाल्यानंतर मग मानवी स्फूर्तीला काय तोटा आहे ? ज्या ठिकाणी सौर्य दिसण्याचा एरव्ही विलकुल संभव नाही, त्या ठिकाणी सौर्याचे झरे फुटून लागले. बायका आणि मुले ही लढाईच्या कामी कुच कामाची, पण परमेश्वराच्या कृपेमुळे टायरोलच्या लढाईमध्ये त्यांनीही आश्चर्य करण्यासारखी कार्ये केली. हॉल ही शहर व्हेरियन लोकांच्या ताब्यातून जिंकून घेण्याला बायका-मुलांचाच उपयोग झाला. त्यांनी एका बाजूने टेकड्यावरून मोठा जाळ पेटविला. त्यावरून हॉल शहरातील व्हेरियन लोकांना असे वाटले की, शेतकऱ्यांचे सैन्य आले तर ते याच बाजूने आले पाहिजे, म्हणून शहरातील सर्व सैन्य तिकडे जाऊन शत्रूची वाट पाहत बसले. आणि इकडे जी बाजू मोकळी पडली होती त्या बाजूने टायरोलीज लोकांचा पुढारी स्पेक्नेचर हा आपले सैन्य घेऊन हॉलमध्ये घुसला, व त्याने ते शहर एकदम हस्तगत करून घेतले. त्या शहरात चारशे व्हेरियन लोक कैदी करण्यात आले, त्यांना हॉल शहरामधून मुख्य ठाण्यावर नेऊन पोहोचते करावयाचे होते. त्या वेळी त्याच्याबरोबर रखवालदार म्हणून पाठविण्यात गुतविण्याइतके पुरुष टायरोलीज लोकांपाशी नव्हते, म्हणून त्या कैद्यावरील रखवालीचे काम टायरोलच्या स्त्रियांनी आपल्याकडे घेतले. अशा स्त्रिया ज्या देशात आहेत तो देश गुलामगिरीमध्ये काय म्हणून राहील ?

परंतु ह्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये टायरोलची मुलेही वरामध्ये टेनिस किंवा बिलियर्ड खेळत बसलेली नव्हती. तीही यथाशक्ति आपल्या आईबापांना मदत करित होती. टायरोलीज पुढारी खुद्द स्पेक्नेचर याच्या मुलाची गोष्ट ह्या संबंधाने लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. टायरोलने आपल्या पायांतील पारतंत्र्याची वेडी तोडून टाकण्याला प्रारंभ केला त्या वेळी ह्या मुलाचे वय सारे दहा वर्षांचे होते. असे असूनही तो मुलगा लढाईच्या प्रसंगी आपल्या बापाच्या जवळ असे एके प्रसंगी बडुकीच्या गोळ्याचा भडिमार फारच सुरू झाला. त्या वेळी, वात्सल्यातिशयामुळे स्पेक्नेचरने आपल्या मुलाला समरभूमि सोडून जाण्यास सांगितले. बापाची आज्ञा मोडावयाची नाही, म्हणून तो थोडासा दूर गेला.

परंतु त्याच्याने समरभूमि सोडून जाववेना, म्हणून तो फिरून लागलाच माघारा आला. तो परत आलेला पाहून बापाला राग आला, व त्याने त्याला चापटी मारून तेथून त्याला फिरून जावयास सांगितले, तेव्हां तो बापाच्या नजेरेआड गेला, परंतु आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याची इमारत जेथे उभारली जात आहे त्या समरभूमीपासून त्याच्याने दूर जाववेना. टायरोलच्या शिपायांना दारूगोळा वगैरे सामानाची फारच वाण होती तेव्हा आपल्या हातून आपल्या देशाची फार मोठी सेवा झाली नाही, तर निदान जेवढी होईल तेवढीच करावी, अशा बुद्धीने तो मुलगा समरभूमीवरून न जाता त्या समरभूमीवर शत्रूकडून येऊन पडलेल्या गोळ्या वेचू लागला व त्याने आपल्या डोर्कावरची टोपी त्या गोळ्यांनी भरून टाकली. दुसरे दिवशी सकाळी त्या गोळ्या आपल्या बापापुढे ठेवून ह्यांतील प्रत्येक गोळी तुम्ही शत्रूच्या छातीमध्ये मारा, अशी त्याने आपल्या बापापाशी मोठ्या आग्रहाने विनवणी केली जेव्हा एखाद्या देशाचा ऊर्जितकाळ येतो, त्या वेळेला दहा वर्षांच्या मुलाच्या मनामध्येदेखील अशा प्रकारची स्वातंत्र्यप्रीति संचार करू लागते नाही तर साठ साठ पावसाळे उलटून गेलेल्या लोकांच्या मनाला हे विचार शिवतसुद्धा नाहीत आणि उलट पारतंत्र्याची हाडे चघळीत बसण्याची सवय झाल्यामुळे त्यांना त्यांतच गोडी वाटू लागते.

दुसरी एक विलक्षण तऱ्हेची उदात्त मनोवृत्ति ह्या टायरोलच्या लढाई-मध्ये दिसून आलेली आहे. ती ही की, आपले स्वतःचे काही झाले तरी हरकत नाही, परंतु आपला देश एकदांचा स्वतंत्र झाला पाहिजे, अशी उत्कट इच्छा टायरोलच्या सर्व लोकामध्ये संचार करून राहिली होती त्यामुळे टायरोलीज सैन्यातील ज्या लोकांना जखमा लागत ते समराणावरच पडून रहात वास्तविक पाहिले तर जखमी झालेल्या लोकांना उचलून दवाखान्यात नेऊन औषधोपचार करणे फार जरूरीच आहे परंतु टायरोलच्या जखमी झालेल्या शिपायांना जर कोणी त्यांचे सोबती उचलून नेऊं लागले तर ते त्यांना असे म्हणत असत 'आपले सैन्य आधीच फार थोडे आहे, त्यातून तुम्ही आणखी काही लोक जर आम्हाला उचलून नेण्यासाठी आलां, तर आपली संख्या आणखीही कमी होईल यासाठी तुम्ही आम्हाला उचलून नेण्यासाठी येऊं नका. तुम्ही लढतच रहा तुम्ही आम्हाला न्यायला आलां तरीदेखील आपल्या सैन्याची शक्ति कमी करून आम्हाला येथून जाण्याची इच्छा नाही. आमचे

कांहीं झालें तरी आम्ही येथेंच राहणार. तुम्ही मात्र लढाई करून शत्रूला जिंका.' केवढी ही स्वार्थनिरपेक्षता ! आणि केवढीही स्वातंत्र्याची अभिरुचि ! हे सूर जखमी टायरोलीज शिपाई मरून गेले असतील, परंतु त्याचे हे शब्द पुढील किती तरी पिढ्यांना निरपेक्षता शिकवितील ! टायरोलमधील स्त्रिया रखवालदार बनल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे, परंतु त्याशिवायही त्या अनेक कामें करीत होत्या. टायरोलजि शिपाई पुढें लढत होते आणि त्याच्या रांगांच्या पाठीमागून टायरोलमधील बायका त्यांना दारूगोळा, अन्न व पाणी याचा एकसारखा पुरवठा करीत होत्या. अशा रीतीने टायरोलमधील पुरुष आणि स्त्रिया, धडेकडे आणि जखमी झालेले, मोठीं माणसें आणि लहान मुलें सर्व एकभावानें व एकजुटीने टायरोलच्या स्वतंत्रतेसाठीं जिवापाड मेहनत करीत होते. त्यामुळे शत्रूचें सामर्थ्य जरी अमर्याद होतें तरीही टायरोलीज लोकांना अखेरीस यश आलें.

लढाईला सुरुवात केल्यापासून आठ दिवसांमध्ये टायरोल स्वतंत्र झालें. टायरोलचे जे किल्ले शत्रूच्या हातात होते, ते सर्व टायरोलीज लोकांच्या स्वाधीन झाले. शत्रूचें एकंदर दहा हजार सैन्य उध्वस्त होऊन गेलें. जेथें वन्हेरियाची अफाट सत्ता पसरली होती तेथें त्याचें नांवसुद्धां राहिलें नाहीं आणि ह्या सगळ्या घडामोडी केवळ आठ दिवसांच्या अवकाशात टायरोलच्या लोकांनीं घडवून आणल्या. परंतु टायरोलीज लोकांचीं सकटें येथेंच संपलीं नाहींत. टायरोल आपल्या दाढेतून निसटत आहे, ही बातमी नेपोलियनला कळल्याबरोबर त्याला फार क्रोध आला, व या बंडाचा सगळा दोष तो ऑस्ट्रियाला देऊ लागला, व ऑस्ट्रियन लोकांनीं टायरोलमध्ये हें बड उत्पन्न केलें, असें तो स्पष्टपणें म्हणू लागला आणि जे ऑस्ट्रियन सेनापति टायरोलच्या मदतीला आले होते त्यांना एकदम पकडून आणावें, चोवीस तासांच्या आतमध्ये त्यांना गोळ्या घालून मारून टाकावें, असा त्यानें हुकूम सोडला. नेपोलियनची ही नेहमींची खुबीच असे कीं, त्याच्या विरुद्ध एखादी गोष्ट घडली म्हणजे ती करणाराना तो कांहीं तरी नांवें ठेवीत असे. व त्यांनीं मोठे भयंकर अन्याय केलेले आहेत व त्यांना कडक शासन केलें पाहिजे असा त्याच्याबद्दल तो चोहोंकडे बघा करून सोडीत असे त्यामुळे भोळसर लोकांचें लक्ष नेपोलियननें केलेल्या अन्यायावरून दुसऱ्याच्या अन्यायांकडे वळत असे. नेपोलियननें आपले सैन्य टायरोलमध्ये जमा केलें. मार्शल लेफेब्व्हर हा आपलें अफाट सैन्य घेऊन टायरोलमध्ये आला व साल्सबर्ग,

फ्यूअर सिंगर, बूर्गल बगैरे ठिकाणीं उभय पक्षाच्या चक्रमकी होऊन अखेरीस फ्रेंच आणि बव्हेरियन सैन्यानीं इन्स्पुक शहर तारीख १९ मे रोजी टायरोलीज सैन्याच्या हातून परत घेतलें. नेपोलियनच्या उत्तेजनानें ही जी मोहीम सुरू झाली होती तीमध्ये बव्हेरियाच्याच पक्षाला यश येत गेलें व टायरोलीज लोक फिरून हताश होऊं लागले आणि त्याच सुमाराला दुसरीकडून मोकळें झालेलें पंधरा हजार फ्रेंच सैन्य टायरोलकडे चाल करून येत होतें आणि ऑस्ट्रियाचे जे सरदार टायरोलच्या साहाय्यासाठीं आले होते तेही हताश होऊन परत जाऊ लागले होते. अशा प्रसंगीं टायरोलच्या शेतकऱ्यानीं फिरून धीर धरून शत्रूच्या सैन्याला तोंड दिलें. ह्या प्रसंगीं होफरने लढाईच्या पूर्वीच्या दिवशीं आपल्या देशबांधवाना जें एक पत्र पाठविलें होतें, त्यात त्यानें असें लिहिलें होतें कीं, “देशबांधवहो, आपल्या देवासाठीं आणि आपल्या देशासाठीं जिवावर उदार होऊन लढण्याकरिता उद्यांची प्रातःकाळ ही वेळ ठरविण्यात आलेली आहे. परमेश्वराच्या कृपेनें आपण बव्हेरियन्सना इन्स्पुकमधून खात्रीनें हाकलून देऊं, असा देवाचाच संकेत दिसत आहे. तेव्हां तुम्ही सर्वजण आमच्या मदतीला या. परंतु जर परमेश्वरापेक्षां आपल्याला जास्त समजतें आहे, असें तुम्हाला वाटत असेल तर आम्ही तुमच्यावाचूनही लढाई करीत आहों.” याचा परिणाम फार चांगला होऊन सर्व लोक तयार झाले. स्वेक्रेचर यानेही या प्रसंगीं फार शौर्य गाजविलें व अखेरीस टायरोलीज लोक यशस्वी होऊन इन्स्पुक शहर फिरून त्यांचे ताब्यात आलें. आणि त्यामुळे टायरोलच्या लोकाना फिरून आनंद प्राप्त झाला. परंतु त्या सुमाराला दुसरीकडे ऑस्ट्रियाचा बादशहा आणि नेपोलियन ह्यांच्यामध्ये एक सग्राम चाललेलाच होता. त्याचा शेवट वॅग्रामच्या लढाईमध्ये पराभव होऊन ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध झाला, व फ्रान्स आणि ऑस्ट्रिया यांच्यामध्ये तह ठरून त्या तहाप्रमाणें ऑस्ट्रियाला टायरोलमधून आपलें सैन्य काढून घेणें भाग पडलें. टायरोलला मुख्य आश्रय काय तो ऑस्ट्रियाचाच होना. परंतु तो आश्रय अशा रीतीनें एकाएकीं तुटल्यामुळे सर्व टायरोलीज लोकांची अगदीं कवर खचून गेली आणि बरेच शेतकरी निराश होऊन आपापल्या घरीं जाऊन बसले. टायरोलला स्वातंत्र्याची आशा उरली नाही आणि आजपर्यंत केलेले सर्व प्रयत्न निष्फळ होण्याच्या बेतांत आले. तरी पण टायरोलचे शेतकरी दुसऱ्याच्या गुलामगिरीमध्ये राहण्याला खुषी होईनात. अशा प्रसंगीं सर्वांचे

डोळे होफरकडे लागले. तेव्हा पुष्कळ लोकांची एक सभा जमली असता त्या सभेमध्ये सर्वांना आश्वासन देऊन होफरने असे सांगितले की, ' माझ्या शरीरातील शेवटचा रक्ताचा बिंदु गळून पडेपर्यंत मी तुमचा पक्ष सोडणार नाही होफरच्या या अभिवचनामुळे लोकाना पुष्कळ धीर आला परंतु टायरोलच्या स्वातंत्र्याच्या सूर्यावर एका पाठीमागून एक जास्तच अंधे येऊ लागली टायरोल कायमचे पादाक्रांत करून टाकावयाचे अशा इच्छेने नेपोलियनने दुसरीकडून मोकळी झालेली सैन्ये टायरोलमध्ये आणून घातली आणि टायरोलच्या वतीने प्रतिबंध करण्याला जाग्यावर कोणीही नसल्यामुळे थोड्याच वेळामध्ये तीस हजार फ्रेंच सैन्याने इन्स्पुक शहरामध्ये येऊन आपला तळ दिला इन्स्पुक अशा रीतीने शत्रूच्या हातांत गेलेले पाहून आता मात्र टायरोलच्या स्वतंत्रतेची लढाई कायमची संपली, असा सर्वांचा समज झाला परंतु हा समज चुकीचा होता, नेपोलियनच्या अवाढव्य सैन्याने सर्व युरोप खंडाची दृष्टि चकित होऊन गेलेली होती व त्या सैन्यापुढे टायरोलचे कांही एक चालावयाचे नाही, अशी सर्वांची खात्री होऊन चुकलेली होती परंतु टायरोलजि शेतकऱ्यांच्या स्वदेशभक्तीने आणि पराक्रमाने फिरून एकदा हा समज खोटा ठराविला

टायरोलमधील ऑस्ट्रियाचे सैन्य निघून जाऊ लागल्यामुळे टायरोलची स्थिति निराश्रित होत चालली होती, व याउपर टायरोलने स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न करणे अगदी फुकट आहे, असे वाटून ऑस्ट्रियन सरदार टायरोलच्या पुढाऱ्यांना आपल्याबरोबर टायरोल सोडून चलयविषयी स्नेहबुद्धीने फार फार आग्रह करीत होते. आणि स्पेक्वेचर याने तर टायरोल सोडून जाण्याचा निश्चयही केलेला होता परंतु निघण्याच्यापूर्वी तो जेव्हा होफरची भेट घेण्याकरिता गेला, तेव्हा उभयतांच्या गांठी पडून अखेरीस स्वदेशभक्तीचाच विजय झाला शेवटपर्यंत आपल्या देशातच राहून, आपण आपल्या देशाचा उद्धार करू, असा होफरने स्पेक्वेचरला बोध केला व त्याप्रमाणे स्पेक्वेचर राहिला. परंतु होफरच्या मनाला तरी स्वस्थता कोठे होती ? स्वदेशभक्ती त्याला आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी फिरून प्रयत्न करण्याविषयी एका बाजूने उत्तेजन देत होती, परंतु दुसऱ्या बाजूने प्रत्येक क्षणी निराशा त्याचे हातपाय मोडीत होती. अशा रीतीने काय करावे, हे काहीच सुचेनासे झाल्यामुळे होफर पहाडातील एकातवासामध्ये परमेश्वराची प्रार्थना करीत कित्येक दिवस जाऊन राहिला

जोसेफ हॅस्पिंगर ह्याचेंही मन असेंच अस्वस्थ झालेलें होतें. टायरोलमधील शेतकरी मात्र शस्त्र घेऊन स्वतंत्रतेसाठीं लढण्याला अगदीं तयार झालेले होते, परंतु त्यांना कोणी पुढारी मिळेना. अखेरीस हे टायरोलचे सर्व देशभक्त एकदा एके ठिकाणीं जमले, व तेथें त्या शेतकऱ्यांनीं, 'आपण आपला प्राण घालवू पण स्वतंत्रता घालविणार नाहीं' अशी शपथ वाहिनी व पुढें कसें काय करावयाचें, ह्याबद्दल सर्व व्यवस्था ठरविण्यात आली व हॅस्पिंगर, होफर वगैरे नेडर्लींनीं त्या शेतकऱ्यांचा पूर्वीप्रमाणें पुढारीपणा पत्करला आणि लढाईचा निश्चय ठरला. होफर आतां हतवीर्य झाला असें समजून त्यानें आपल्याला शरण यावें यासाठीं त्याच्या शत्रूंनीं त्याला ११ ऑगस्ट रोजीं इन्स्पूक येथें आपल्या-पुढें हजार राहण्याविषयीं हुकूम पाठविला होता त्यावर लढाईचा निश्चय झाल्या-मुळें होफरनें मोठ्या शौर्यानें असा उलट जबाब पाठविला कीं, 'मी आपल्या म्हणण्याप्रमाणें इन्स्पूक येथें येणारच आहे, परंतु मी आपल्याबरोबर दहा हजार तीरकमठेवाले लोक मात्र घेऊन येणार आहे.' हा निरोप म्हणजे लढाईला आव्हानच होतें व ता ४ ऑगस्ट रोजींच लढाईचें तोंड लागलें शत्रूंचें सैन्य एक दरी उतरून चाललें होतें. त्या दरीमध्ये त्या सैन्याच्या वाटेच्या बाजूनें उंच डोंगरावर दाट झाडीमध्ये हॅस्पिंगरच्या हाताखालीं शेतकरी लोक दबा धरून बसले होते त्यांनीं शत्रु आढोव्यात येताक्षणींच चोहोंबाजूनीं मारा सुरू केला तेव्हा शत्रूंचें सैन्य अगदींच गोंधळून गेलें त्याच भादलीमध्ये जवळच एक पूल होता तो एकाएकीं मोडून त्याचीं लाकडे, दगड वगैरे शत्रूच्या अगावर कोसळून त्याचा अतिशय संहार झाला व अशा रीतीनें हॅस्पिंगरच्या सैन्याला यश आलें ह्यानंतर लेफेब्रव्हर याच्या सैन्याचा होफर आणि स्पेक्त्रेचर यांनीं एका डोंगरामध्ये पराभव केला अशाच प्रकारच्या आणखी दोन-चार ठिकाणीं लढाया होऊन त्या सर्वांमध्ये बव्हेरियन लोकांचाच पराभव झाला व अखेरीस इन्स्पूक हें शहर टायरोलीज लोकांच्या हातीं आलें ह्या लोकांच्या लढाईमध्ये बव्हेरियाचे सहा हजार लोक जायबर्दा झाले ह्या विजयाचा परिणाम असा झाला कीं, त्याच्या योगानें शत्रूचा दम सुटला. मार्शल लेफेब्रव्हर हा आपलें सैन्य घेऊन परत जाण्याकरिता निघाला आणि त्यामुळें सर्व टायरोल शत्रूच्या सैन्यापासून निर्भय झालें आणि बव्हेरियाच्या अमलापासून आपली पूर्णपणें मुक्तता झाल्याबद्दल टायरोल-मधील सर्व लोकांना आनंद झाला. ज्या स्वतंत्रतेसाठीं आपण लढत होतो, ती

आपल्याला प्राप्त झाली असे पाहून टायरोलच्या सर्व लोकाना समाधान वाटू लागले. ह्याप्रमाणे लोक आनंदामध्ये असतांना होफरने इन्स्पेक्ट शहरामध्ये मोठ्या थाटाने प्रवेश केला. त्या वेळचा तो समारंभ फार प्रेक्षणीय होता, आणि लोकांचा उत्साह अवर्णनीय होता. होफर याने शहरात प्रवेश केला आणि तेथील किल्ल्यामध्ये तो जाऊन राहिला, व सर्व लोकांच्या संमतीने सर्व टायरोल देशाचा अधिकार होफरने आपल्या हातामध्ये घेतला. त्याला सर्व लोकानी टायरोलचा, ' कमांडर-इन्-चीफ ' अशी पदवी दिली. ह्याप्रमाणे मुलकी आणि लष्करी अशी दोन्ही प्रकारची सत्ता होफरचे हातामध्ये येऊन तो तेथील मुख्य अधिकारी बनला तेव्हा, त्याने आपल्या नावाची दाही फिरविली, आणि आपल्या नावाचे नवीन नाणे पाडून सुरू केले, व त्या वेळेपासून टायरोलचे लोक स्वतंत्रतेचा उपभोग घेऊ लागले.

टायरोलचा इतिहास अजून पुष्कळ लांब आहे, पण आम्हाला टायरोल-बद्दलची जी गोष्ट सांगायची होती ती येथे संपली. या गोष्टीमध्ये पुष्कळ तात्पर्य आहे. या गोष्टीमध्ये चांगला उपदेश करण्याचे सामर्थ्य आहे, आणि हे कथानक रोमहर्षण असून फिरून उत्साहजनकही आहे. गारठलेल्या मनामध्ये ही गोष्ट उष्णता उत्पन्न करील, हताश झालेल्या मनाला ही गोष्ट उत्तेजन देईल, आणि दुर्बल मनुष्याच्या अंगात ही गोष्ट शक्ति उत्पन्न करील. हा इतिहास मोठ्या राजांच्याही मनांत क्षणभर भीति उत्पन्न करील, आणि अत्यंत देशद्रोही मनुष्याच्याही मनात अक्षय स्वदेशप्रीति उत्पन्न करील, मोठ्या राजानेही सदाचरणाने चालावे आणि गुलामगिरीत सापडलेल्या लोकानीही धैर्य सोडू नये, हा या गोष्टीतील हेतु आहे. खऱ्या स्वदेशभक्तीने पाहिजे ती गोष्ट होऊ शकते, हा ह्या कथेतील अभिप्राय आहे. बलाढ्य राजा आणि गरीब शेतकरी हा मनुष्यामधील खरा भेद नव्हे, ह्या भेदावर ईश्वरी कृपा अवलंबून नाही, अन्यायी कोण आहे आणि न्यायी कोण आहे, हे परमेश्वर पाहत असतो, आणि तदनुरोधाने तो आपल्या फळाची वाटणी करित असतो, म्हणून राजांनी आणि रंकानी, धन्यांनी आणि गुलामांनी, सशक्तांनी आणि अशक्तांनी सर्वांनी नेहमी न्यायाने वागण्याचा प्रयत्न करित असावे, हे उत्तम बोधानुसार ही गोष्ट आपल्याला पाजित आहे. त्याचे आपण विचारपूर्वक सेवन केले पाहिजे.

ईश्वरी सूत्र कांहीं निराळेंच असतें : : : ४

Man Proposes and God Disposes.

काळ अग्रलेख, ता. २७-४-१९०२.

ह्या वरील वाक्याची सत्यता या जगातील सर्व ठिकाणच्या लोकांच्या मनावर ठसविणारा हल्लींच्यासारखा प्रसंग वारवार क्वचितच येत असतो. कालचा दिवस हा मनुष्यांनी एडवर्डसाहेबांच्या राज्यारोहणासाठीं मुक्रर केलेला होता, परंतु परमेश्वरानें त्याला आपली मंजुरी दिलेली नव्हती, तीमुळे त्या दिवशीं राज्यारोहणसमारंभ घडून आला नाहीं. परमेश्वराच्या घरचा खेळ कांहीं विचित्र आहे ! जगातील सर्व मनुष्यांनी हा राज्यारोहणाचा दिवस बदलण्याचें मनात आणलें असतें तरीदेखील ही गोष्ट शक्य झाली नसती, परंतु परमेश्वरानें तो दिवस बदलला ! ईश्वरी सूत्रें कांहीं निराळींच असतात. त्याचें धोरण काय आहे हें पाहूनच मनुष्यानें आपले नेत करावे. देवाच्या मंजुरी-वाचून मनुष्याचा—मग तो मनुष्य कोणीही असो अथवा कितीही मोठा असो—एकादा हुकूम शेवटास जाणें शक्य नाहीं. म्हणून त्याच्याच कृपेच्या अनुरोधानें मनुष्यांनीं आपले प्रयत्न चालविणें भाग आहे असे विचार प्रस्तुत प्रसंगावरून कोणाच्याही मनात उद्भवल्यावाचून राहणार नाहींत.

आपल्या परमाप्रिय राणीसाहेब मेल्यापासून आपल्या परमाप्रिय एडवर्ड साहेबांच्या ह्या राज्यारोहणाची तयारी चाललेली होती वर्ष दीडवर्षभर अनेक लोक राज्यारोहणाच्या समारंभासाठीं खपत होते जूनची २६ तारीख हा

राज्यारोहणाचा दिवस केव्हा येईल असें प्रत्येक मुलाला, स्त्रीला आणि उल्लू पुरुषाला झालेलें होतें. बहुतेक सर्व जग ह्या दिवसाची वाट पाहत होतें ह्या समारंभासाठीं केवढ्या तयारी चाललेल्या होत्या ! इंग्लंडपासून पाच पाच हजार कोसांवरील दूर दूरच्या खेड्यापाड्यातून जर लांकडाच्या कमानी आणि फडक्याच्या मेहरणी ह्याची तयारी चाललेली होती, तर खुद्द इंग्लंड देशामध्ये आणि लंडन शहरामध्ये काय चाललें असेल, ह्याची कल्पनाही करणें शक्य नाहीं. आपल्या हिंदुस्थानाकरिता जानेवारीमध्ये राज्यारोहणसमारंभ व्हावयाचा आहे, त्या वेळीं लोकानीं काय मजा करावयाची ती करावी, सध्या करू नये, अशा प्रकारचा निषेधात्मक सरकारी हुक्म असतानाही जर आपण आपल्या इकडे महोत्सवाची इतकी तयारी चाललेली पाहिली, तर जेथें लोकानीं उत्सव करावा अशी सरकारची आज्ञा आहे, परंतु आपला स्वतःचा राजा, आपल्या धर्माचा राजा, चारी खंडामध्ये साम्राज्य स्थापन करून यशस्वी झालेला आपला राजा, गादीवर बसत आहे हें पाहून स्वाभाविक उत्पन्न होणाऱ्या आनंदानेंच, सरकारी हुकुमाची अपेक्षा न बाळगिताही, जेथील लोक आप-खुपीनें उत्सवाच्या तयारीला प्रवृत्त झालेले आहेत, अशा त्या लंडन शहरा मध्ये काय थाटमाट तयार झालेले होते, हें तेथें असलेल्या लोकांच्या डोळ्याला आणि इतर ठिकाणच्या लोकांच्या कल्पनेला मात्र दिसणें शक्य आहे. लंडन-मध्ये ज्या मुख्य देवळात राज्यारोहणविधि व्हावयाचा तें देऊळ पूर्वीच्या तयारीसाठीं आज कित्येक महिने बंद केलेलें होतें. राज्यारोहणाची मिरवणूक कोणत्या रस्त्यानीं जावयाची ते रस्ते ठरविलेले होते. रस्ते ठरले गेले असल्या-मुळे, त्या रस्त्यावरील दुतर्फा घरवाल्यानीं प्रेक्षकासाठीं आपल्या घराची खिडकीन् खिडकी भाड्यानें देऊन टाकिली होती. हजारों सरदारांनीं आणि मानकऱ्यांनीं राज्यारोहणाच्या वेळीं ज्या ज्या रंगाचे आणि फॅशनचे कपडे घालावयाला पाहिजेत त्या त्या रंगाचे आणि फॅशनचे कपडे शिवून तयार करून ठेविले होते. राणीसाहेबानीं हिंदुस्थानातील कारागिरांच्या कामावर खूष होऊन त्याला उत्तेजन देण्यासाठीं त्या जिनसांनीं बनविलेला पोषाख पसत करून ठेविलेला होता. अश्वमेधयज्ञांत श्यामकर्ण वारू सोडतात त्याप्रमाणें कोणता श्यामकर्ण वारू राज्यारोहणाच्या प्रसंगीं सोडावयाचा हें ठरून राहिलेलें होतें. राज्यारोहणाच्या प्रसंगीं कोणत्या मानकऱ्यानें काय काम करावयाचें, ह्याच्या-

बद्दल कमिटी नेमून ठराव करून टाकण्यात आला होता. राज्यारोहणाच्या वेळीं राजानें कॅथलिक लोकांचें मन दुखावलें तरी तिकडे दुर्लक्ष करून कशा रीतीनें शपथ घ्यावी हें निश्चित करण्यात आलेंलें होतें. इंग्लंडनें बऱ्यावाईट रीतीनें आपल्या ताब्यामध्ये जे अनेक प्रांत ओढून घेतलेले आहेत त्या सगळ्यांचा ज्याच्या योगानें निर्देश होईल, अशा प्रकारची कोणती पदवी ह्याप्रसंगीं राजानें स्वीकारावी ह्याच्याबद्दलही खल होऊन शेवटचा निकाल लाविण्यात आलेला होता. देशोदेशीच्या राजेरजवाड्यांना आमंत्रणें पाठविण्यात आलीं होती. निरनिराळ्या ठिकाणचें सैन्य विलायतेंत गोळा केलें होतें. समुद्रामध्यें आरमाराची लावच लाव राग उभी राहून तयार झालेली होती. मोठमोठे पाहुणे उत्सवासाठीं सर्व ठिकाणाहून गोळा झालेले होते. कलकत्याहून प्रद्योतकुमार टागोर जाऊन बसले होते. मुंबईचे सर जमशेटजी जिजीभाई गेले होते. मद्रासचे राजा सर सावल्लिआ रामस्वामी मुदलीयर हे गेले होते. बॉम्बे-लीचे राजे, दक्षिणेचे गणपतराव विंचूरकर, मुरशिदाबादचे अल्ली मिरझा, नागपूरचे चिटनवीस, पंजाबचे नवाब फत्तेअल्लीखान, औधचा राजा प्रतापसिंग, पेशावरचे नवाब महमद असलामखान, कपूरथळाचे सर हरनामसिंग, वगैरे मडळी हिंदुस्थानातून विलायतेस जाऊन राज्यारोहणाची चातकाप्रमाणें वाट पाहत बसली होती. राणीच्या थडग्यावर पुष्पमाला समर्पण करून हिंदुस्थानांत इंग्रजी शिक्षणापासून झालेल्या फायद्याचें स्वरूप शब्दांनीं व प्रत्यक्ष रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मेजवानीच्या वेळीं इंग्लिश लोकांना दाखवून, व दुसरीं अशींच किरकोळ कामें आटपून घेऊन राज्यारोहणाच्या मिरवणुकींत प्रतापसिंग वगैरेच्या बरोबर बोड्यावर बसून कसें मिरवावें, ह्याच्याबद्दल विचार करण्यामध्ये ग्वाल्हेरचे अलिजाबहादूर माधवराव शिंदे चूर होऊन गेलेले होते. एल्. एल्. डी ची पदवी मधच्यामध्ये फुकट मिळवून घेऊन कोल्हापूरचे शिळे छत्रपति महाराज नवीन छत्रपतींच्या मिरवणुकीमध्ये गाडीत बसून मिरवत जाण्याची वेळ केव्हां येते इकडे लक्ष लावून बसले होते. आपलें सोवळेंओवळें, देवधर्म, पूजाअर्चा, देवाचे देव्हारे आणि गगेच्या पाण्याचे घडे इत्यादीसंबंधानें आपलें आदि कर्तव्य यथास्थितपणें करून नंतर अवश्य प्राप्त झालेली राजनिष्ठा प्रदर्शित करण्याची कामगिरी करण्याविषयीं जयपूरचे सवाई माधवसिंग महाराज उत्सुक झालेले होते. भावलपूरचे नवाब, ईडरचे महाराज, कुचबिहारचे महाराज

वगैरे हिंदुस्थानातील अनेक धेंडें विलायतेस जाऊन राज्यारोहणासाठीं सज्ज होऊन बसलेलीं होती ज्या रस्त्यानें मिरवणूक जावयाची त्या रस्त्याच्या दोन बाजूनीं उभें करण्याकरिता साठ हजार सैन्य तयार करून ठेवलेलें होतें. कॉलनीजमधील मोठमोठे लोक राज्यारोहणासाठीं विलायतेत येऊन थडकले होते. सर बुइलफ्रेड लॉरिअर, लॉर्ड क्रोमर, वगैरे मडळी विलायतेस दाखल होऊन राज्यारोहणाची मार्गप्रतीक्षा करीत होते. जर्मनीमधून प्रतिनिधि आले होते. ओस्ट्राचा ड्यूक, सॅक्सकोबर्ग गोथाचा ड्यूक, रोमानियाचा प्रिन्स वगैरे येऊन बसलेले होते. रशियाचा झारविच, प्रशियाचा प्रिन्स हेन्री, सयामचा प्रिन्स, अबिसीनियाचा वकील, चीनचा वकील, जपानचा वकील वगैरे अनेक मडळी आलेली होती. एकंदर कमीत कमी एकोणीस राजपुत्र आलेले होते ह्याशिवाय इतर अलुतेबलुते लोक लडनमध्ये हा समारंभ पाहण्याकरिता किती आले होते याची तर गणनाच नाही गाडीवाल्या कंपन्यांनीं आपल्या गाड्याचें भाडें दुप्पट आधींच केलेलें होतें, व चौपटीनें किंवा सहा पटीनें तें वाढविण्याचा त्यांचा विचार होता. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनीं फळ्या बांधून एकंदर सुमारे नव्वद् हजार लोकांना बसतां येईल इतकी जागा तयार करण्यांत आली होती कानडा देशातील सृष्टिसंपत्ति प्रदर्शित करण्यासाठीं म्हणून तिकडच्या वस्तूनीं एक मोठी थोरली कमान उभी करण्यांत आलेली होती. राज्यारोहणाच्या रात्री दिव्याची आरास कशी करावी व ती कशी दिसेल हें पाहण्यासाठीं अठरा तारखेच्या रात्री दिवे लावून पाहण्यांत आले होते. रस्त्यानें मिरवणूक कशी जावयाची ह्याच्या बदलही रस्त्यावरून मिरवणूक काढून एक रगाची तालीम करून पाहण्यांत आलेली होती. इतकेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष राज्यारोहणविधीचीही वेस्टमिनिस्टर अंत्रेमध्ये तालीम करून घेण्यांत आली होती. त्या वेळीं सर्व सरदार लोक राज्यारोहणाच्या वेळेप्रमाणें आपले झगे व मुगुट घालून बसलेले होते व या तालीमीतील खुद्द राजाचे काम, सर स्पेन्सर पॉनर्सानविल यांनीं केलेलें होतें. अशा प्रकारची सर्व तयारी झालेली होती. राज्यारोहणाच्या उत्सवासाठीं एकवीस गलबतें, पंचवीस करुइसर्स, सतरा टारपेडो बोट कॅचर्स, बत्तीस डिस्ट्रॉयर्स, आणि सहा टोर्पेडो बोटो मिळून एकंदर निरनिराळ्या नावाखालीं मनुष्य जातीचा प्राणघात करणारी हीं एकशेंएक भाडीं राज्यारोहणाच्या समारंभासाठीं टेम्सनदीमध्ये

थेऊन उभी राहिलेली होती, व त्याचीही एक तालीम झालेली होती. राज्यारोहणाच्या रात्री, आठ वाजता साम्राज्यातील सगळ्या ठिकाणी इंग्लंडचे नॅशनल अँथेम गायिले जावे म्हणून चोहोंकडे तजवीज करण्यांत आलेली होती. अशा अश्रुतपूर्व तयारी झालेली होती. इतकी मोठी राज्यारोहणाची तयारी पूर्वी कधीही झालेली नसेल ह्या सगळ्या तयारीमध्ये बोअर लढाईचेच काय ते एक वैषम्य राहिलेले होते. परंतु बोअर्सच्या झालेल्या नुकसानीबद्दल लक्षावधि पोंड देण्याचे कबूल करून तहही विकत घेऊन ठेवण्यात आलेला होता अशा प्रकारची सर्व तयारी झालेली होती. नजरनजराण्याच्या थैल्या इंडियन राजाच्या हातात भरून तयार होत्या. मानपत्राच्या डब्या, करडे, नळकडी, पेट्या वगैरे सर्व सिद्ध झालेल्या होत्या. इंग्लंडातल्याप्रमाणे इतर ठिकाणीही जय्यत तयार्या झालेल्या होत्या. हिंदुस्थान इतर बाबतींमध्ये मागासलेले असले तरी असल्या बाबतींमध्ये ते बाकीच्याच्या दोन पावले पुढेच असावयाचे त्याप्रमाणे थेंथेही जिकडे तिकडे तयार्या होऊन राहिल्या होत्या. सभांची आमंत्रणे गेलेली होती. चर्च आणि मशिदींमधून प्रार्थना ठरल्या होत्या. देवळातून कीर्तनाचे बेत ठरले होते. हरद्वारानी प्राणप्रतिष्ठापूर्वक श्रुतिस्मृतीच्या आधारे कीर्तने लिहून काढिली होती. त्याच्या तबलजींनी मृदगाच्या तोडाला कणीक लाविली होती. हंड्यातून तेल घातलेली होती. माळ्यांनी हार गुफले होते. हलवायानी खिरापतीच्या बत्ताशाच्या पुढ्या बाधल्या होत्या. सरदार, पेन्शनर, पदवीवाले वगैरे लोकानी बिनठिगळाचे आगरखे आणि जरीकाठीं उपरणीं बाहेर काढून ठेविली होती. कवींनी कविता केल्या होत्या. चितान्यानीं चित्रे काढिलीं होती. फार काय ! मूर्तिपूजेच्या स्पृहणीय लाटेची परमावधि होऊन नाटकवाल्यांनी आपल्या तिकिटाचे दर कमी केलेले होते, आणि व्यापाऱ्यानीं आपल्या जिनसांची किंमत कमी करून घेतली होती. झाडे लावण्याची तयारी झाली होती. गरिबाना वाटण्याकरिता अन्न शिजण्याच्या बेतात होते. पानसुगान्याचीं ताटे भरून तयार होती. अत्तरदाण्यांतून अत्तरे घातलेली होती. गुलाबपाण्याने गुलाबदाण्या भरून राहिल्या होत्या. राज्यारोहणसमारभासाठीं शाळाधिकाऱ्यांच्या हुकुमावरून यक्ष, गंधर्व, किन्नर, इत्यादिकांचे काम करण्याला तयार झालेल्या शाळातील लहान अर्भकांचे राज्यारोहणाचीं गीते ओरडून ओरडून बसलेले गळ खडीसाखरेने फिरून ताळ्यावर येऊन, गायला लागण्याच्या बेतात आले होते. भिक्षेकरी आपल्याला जेवण

मिळेल म्हणून, शालेंतील मुलें आपल्याला पेढा मिळेल म्हणून, खुषमस्कन्धे लोक आपल्याला पदवी मिळेल म्हणून, आणि चाकीचे सामान्य लोक इंग्लंडचा राजा इंग्लंडात गादीवर बसतो आहे म्हणून आनंदित झालेले होते अशा प्रकारची सव ठिकाणीं सर्व तयारी झालेली होती. राज्यारोहणाच्या सिद्धतेला कांहीं एक कमी राहिलेलें नव्हतें. गुरुवारचा दिवस उगवणार आणि इंग्लंडचे एडवर्डसाहेब गादीवर बसणार, येथपर्यंत मजल येऊन ठेपली होती. मनुष्यानीं इतकी कडेकोट तयारी करून ठेविली होती.

पण ती मनुष्यानीं केली होती ! त्याला देवाची मंजुरी मिळालेली नव्हती. गुरुवारचा दिवस उगवला, पण तो इंग्लंडच्या एडवर्डसाहेबाना गादीवर बसविण्यासाठी उगवला नाही. गुरुवारचा दिवस उगवला आणि मावळला ! पण त्यानें एडवर्डसाहेबाना गादीवर बसलेलें पाहिलें नाहीं ! ईश्वराच्या घरचा नेमानेम काहीं विलक्षण आहे ! गुरुवारचा दिवस येण्याच्या पूर्वी राजेसाहेबाची प्रकृति थोडीशी बिघडली होती. राज्यारोहणासाठी जमलेल्या सैन्याची पाहणी करण्याकरिता राजेसाहेब ऑल्डर शॉट येथें गेले असता तेथील तंबूतील सर्दी बाधून त्यापासून प्रथमतः राजेसाहेबाच्या पोटामध्ये काहीं विकार उत्पन्न झाला. त्यानें त्याची प्रकृति दिवसेंदिवस जास्त बिघडत चालली. पडदे सोडलेल्या गाडीतून ते जात येत असत, तरी त्याच्या अस्वस्थतेबद्दल फारसा कोठें बोभाटा होऊ देण्यांत आलेला नव्हता. तरी पण ती बातमी एकदाची बाहेर फुटलीच त्यामुळें लोकामध्ये फार गवगवा झाला म्हणून त्याची शांतता करण्याकरिता राजाची प्रकृति चांगली आहे अशा बातमी तारीख २२ रोजी अधिकाऱ्यांना सुद्धा प्रसिद्ध करावी लागली. तरी पण राजे साहेबांची प्रकृति पुढें फारशी सुधारली नाहीं. राजेसाहेबाना पोटांतील आतड्यामध्ये एक प्रकारचें गळू होऊन त्याची प्रकृति विशेष बिघडत चालली. शनिवारी त्यांची प्रकृति साधारण बरी होती व नीट काळजी घेतली तर राज्यारोहणाचा विधि त्यांच्या हातून पार पडेल असा संभव दिसत होता. परंतु सोमवारी सध्याकाळी त्याची प्रकृति फार बिघडली, व तें गळू शस्त्रानें कापल्यावाचून गत्यतर नाहीं, असें मंगळवारी वाटें लागलें. मंगळवारी दुपारी दोन वाजता ऑपरेशन करण्याची वेळ ठरली. त्याप्रमाणें ऑपरेशन करण्यात येऊन तें गळू कापून काढलें. ऑपरेशनच्या वेळामुळे राजेसाहेबांनी फार शांतपणानें सहन केल्या. बुधवारानंतर राजेसाहेबाना किंचित

आराम वाटला. मंगळवारी रात्री साडेबारा वाजता राजेसाहेबाना चागली झोंप लागली होती अशी तार आहे. परंतु रात्रीच्या पूर्व भागात त्यांना स्वस्थ झोंप नव्हती. परंतु ऑपरेशन झाल्यापासून चोवीस तासपर्यंत प्रकृतीत फेरबदल पडण्याची भीति आहे अशीही एक तार आहे. परमेश्वर करो आणि राजेसाहेबांच्या प्रकृतीला आराम वाटो.

राजेसाहेबांची प्रकृति ह्याप्रमाणे नादुरुस्त झाल्यामुळे राज्यारोहणाचा वेत अर्थात् तहकूब ठेवणे भाग पडले. ही तहकुबी बऱ्याच दिवसपर्यंत चालणारी आहे. कारण, राजेसाहेबाना आराम पडला तरी ते चागले बरे होण्याला कित्येक महिने लागतील असा अजमास आहे. राजाच्या अस्वस्थतेबद्दलची बातमी लॉर्ड सालिसबरी यांनी हाउस ऑफ लॉर्ड्समध्ये सांगितली, आणि मिस्टर बालफर ह्यांनी हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये सांगितली. प्रधानमंडळाचीही एक सभा भरली होती. तेव्हा लोकांच्या भीतीला सीमाच नाहीशी होईल, म्हणून सध्याच्या प्रसंगी पार्लमेंटची बैठक तहकूब ठेवू नये असे ठराविण्यांत आले. राज्यारोहणाचा समारंभ तहकूब झाल्यामुळे सर्वच गोष्टी बंद पडल्या. जी राजे मंडळी राज्या-रोहणासाठी आली होती, ती आपापल्या घरोघर परत जाऊ लागली आहे. वेस्ट एन्ड वगैरे ठिकाणी शहरात जे शूगार केलेले होते ते सर्व खाली उतरण्यात येत आहेत. रस्त्याच्या बाजूने ज्या फळ्याच्या बैठकी केल्या होत्या त्या सोडण्यात येत आहेत. राज्यारोहणाचा वेत रहित झाल्यामुळे एकदर सगळी स्थिति बदलून गेली आहे. विलायतेतील मानकऱ्यांनी तयार केलेले पोषाख जागच्या जागीच राहिले. राजाने व्यावयाची शपथ तशीच राहिली. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनी उभे राहण्याकरिता आणलेले साठ हजार सैन्य आपल्या जागी परत जाणार ! जंगी आरमाराच्या प्रदर्शनासाठी गोळा केलेली एकशे एक गलबते इंग्रजी ऐश्वर्याचा आणि सामर्थ्याचा भपका जगाला दाखविल्यावाचूनच परत फिरणार ! हिंदुस्थानातून स्वतःच्या किंवा सरकारच्या खर्चाने विलायतेस गेलेले लोक जसे गेले तसे माघारे येणार ! युरोपांतील राजे व राजपुत्र हे एव्हाना आपआपले ठिकाणी जाऊन पोहोचलेही असतील ! गाडी-वाल्यांनी आपले वाढविलेले दर कमी केले असतील ! कनेडियन कमान जी उभारण्यात आली होती ती आता खाली उतरण्यात आली असेल ! दिवे-बत्तीची, आतषबाजीची, रस्त्यातील मिरवणुकीची आणि अंबेमधील राज्यारोह-

णाची रगाची तालीम झाली, पण खरें नाटक झालें नाहीं. इतर ठिकाणच्या-प्रमाणें हिंदुस्थानातीलही त्याच्या जेथल्या तेथेंच राहिल्या. कथेच्या मृदंगावरची कणीक मृदगावरच राहिली. फुलाचे हार माळ्याच्या हातातच राहिले. बत्ताशाचे पुढे हलवायाच्या दुकानातच पडले. ग्लासांतील तेल जळल्यावाचून जसेंच्या तसेंच राहिलें. तबकातील विडे सुकून गेले. अत्तराचा वास उडून गेला. गुलाबपाणी गुलाबदाणीतच राहिलें. आणि जरीच्या उपरण्यांच्या घड्या फिरून गाठोड्यात बांधून ठेवाव्या लागल्या. कवींच्या कविता कागदावरच्या कागदावरच राहिल्या आणि चित्रकाराचीं चित्रें काढलेलीं तशींच पडून राहिलीं जें अन्न राजाच्या राज्यारोहणाच्या आनंदासाठीं वाटावयाचें होतें तें राजाच्या प्रकृतीच्या आरामासाठीं वांटण्याची पाळी आली. जी सुट्टी चैनीत घालवावयाची होती ती काळजीत घालविण्याचा प्रसंग आला. आणि एवढ्या साम्राज्याच्या गादीवर आमचा राजा बसला, ह्याबद्दल आम्ही फार आनंदित झालों आहों, असें देवाच्या देवळांत जाऊन देवासमोर जेथें म्हणावयाचें होतें तेथें देवा, आमच्या राजाला आराम पडूं दे' अशी गुडघे टेकून प्रार्थना करण्याची वेळ आली ! झाडें लावावयाचीं होती तीं लागलीं नाहींत ! मुलांचीं गाणीं झालीं नाहींत ! पदवीसाठीं खटपट करणाराचीसुद्धा पाठवणी झाली नाहीं परमेश्वराच्या इच्छेवाचून पानदेखील हलावयाचें नाहीं. नग इतर गोष्टींचें नाव कशाला पाहिजे ! परमेश्वराच्याच इच्छेनें सर्व कांहीं होत असतें. आकाशातील ग्रह आणि तारे हेही त्याच्याच इच्छेनुरूप फिरत असतात व म्हणूनच त्याच्या गतीवरून ज्योतिषशास्त्राच्या आधारानें परमेश्वराची इच्छा काय ओहें हें ज्योतिर्विद जाणीत असतात व पुढील गोष्टींचें भविष्य करीत असतात. बंगालचे ज्योतिषी तरणीप्रसाद यांनीं या राज्यारोहणासंबधानें केलेलें भविष्य काळाच्या वर्ष ४ च्या ४० व्या अंकामध्ये दिलेलें वाचकाना स्मरतच असेल. त्यात त्यांनीं म्हटलेलें आहे कीं, 'यदाच्या राज्याभिषेकासंबधानें जे अनेक विचार चाललेले आहेत ते शेवटाला जातील असें नाहीं. त्यामध्ये अनेक प्रकारच्या अडचणी उत्पन्न होतील' परंतु याच्याहीपेक्षा जास्त स्पष्ट भविष्यकथन मद्रासचे कंदास्वामी पिले यानीं केलेलें आहे तें वाचून मनुष्य कितीही नास्तिक असला तरी त्याच्या मनांत परमेश्वराविषयीं आस्तिक्यबुद्धि आणि ज्योतिषशास्त्राविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न झालीच पाहिजे त्यांनीं वर्तविलेलें भविष्य जगद्धितेच्छेच्या

आषाढ शुद्ध १३ शके १८२३ च्या ३६ व्या अंकामध्ये प्रसिद्ध झालेलें आहे. त्यात कंदास्वामी म्हणतात की, “ ताराख २१ जून ते ता. २८ जून सन १९०२ या सुदतीच्या दरम्यान काळपुळीसारखीं गळवें इंग्लंडच्या हल्लींच्या बांदशेंहाच्या अंगावर उठतील व त्यामुळे त्यास त्रास होईल ग्रहयोगावरून याविषयीं भीति वाटते अशा प्रकारचें स्पष्ट कथन एक वर्षाच्या पूर्वीं होऊन चुकलेलें आहे. अर्वाचीन शोधाच्या तुटपुज्या ज्ञानानें फुगून गेलेल्या युरोपिअन साहेबांनीं आणि त्याच्यामार्गे हुरळून धांव मारूं लागणाऱ्या आमच्यातील सुधारकांनीं हें पाहून आपली खात्री करून घ्यावी. ही ग्रहांनीं सूचित केलेली परमेश्वराची इच्छा होय, आणि तीच अखेरीस खरी झाली परमेश्वराच्या इच्छेला मिथ्यात्व कोण आणणार ? तो सर्वसमर्थ आहे गाजणारानीं आणि गांजलेल्यांनीं दोघांनींही त्यालाच शरण गेलें पाहिजे कारण, ह्या जगामध्ये त्याची कृपा हाच दिग्विजय आणि त्याची अवकृपा हीच उतरती कळा होय.

प्रभाकरपंतांचे विचार : : ५

काळ : अग्रलेख, ता ४-७-१९-२.

★ आपण बागडत आहोंत. आपल्यावर राज्य आलेलें आहे याचीही आपल्याला दाद नाही !

प्रभाकरपंतांचे पुढील विचार बरेच मनोरंजक वाटल्यावरून तेच आज वाचकापुढें ठेविले आहेत. प्रभाकरपंत खेडेगावाहून लिहितातः—

गुदस्तसालीं इन्फॅक्युलेशन करून घेतल्यापासून माझी जी प्रकृति बिघडली ती काहीं केल्यानें सुधारेना. तेव्हां आपल्या जन्मभूमीच्या हवेमध्ये गेल्यानें कदाचित् हुषारी वाटेल असा एका वैद्यानें सल्ला दिल्यावरून मी हल्लीं बिनपगारी रजा घेऊन आपल्या खेडेगांवीं येऊन राहिलों आहे. येथें माझे दिवस शहरातल्यापेक्षां फार आनंदानें जातात. येथें चित्ताचें आकर्षण करून घेणारे आणि मनाला मोह पाडणारे असे अनेक वेळा प्रसंग येतात, थोडे दिवसांपूर्वी एके दिवशीं सध्याकाळीं मी फिरावयाला गेलों होतो. आमच्या गावाच्या जवळ एक लहानशी नदी आहे तिचें पाणी उन्हाळ्यात स्वच्छ असतें, व आपलें स्थान सोडून जावयाचे वेळीं तें बरेंच खळखळ करीत असतें. परंतु आमच्याकडे थंडाच्या मृगांचे पहिले सात आठ पाऊस चागलेच झाल्यामुळें व डोंगरातून घाटमाथ्यावरही बराच पाऊस पडलेला असल्यामुळें नदीचें पाणी बरेंच गढूळ झालेलें होतें व त्या नदीची उन्हाळ्यातील सर्व खळखळ नाहीशी होऊन तिला हल्लीं पुष्कळ

शातपणा आणि गंभीरपणा प्राप्त झालेला होता. नदीच्या शेजारचे मैदान नवीन उगवलेल्या गवताने हिरवींगार होऊन गेलेले होते तेथील आसपासच्या झाडावरील धूळ, पावसाच्या पाण्याने धुऊन जाऊन झाडाची पालवी हिरवींगार व क्वचित्स्थळी काळीभोऱ्हा झालेली होती. वेळींना टवटवीतपणा आलेला होता, व मधून मधून रानटी झाडावरील फुलें आपल्या मदस्मिताचा प्रकाश आसपासच्या हिरव्या रंगाच्या पर्णसमुच्चयावर पाडीत होती आसपासच्या शेतांतून नुकत्याच पेरलेल्या धान्याचे रोप उगवून व जेथे धान्य पेरलेले नव्हते तेथे गवत उगवून तो सर्व भूप्रदेश कोवळ्या हिरव्या रंगाने ह्या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत आच्छादित झालेला होता. नदीच्या पलीकडच्या बाजूला एक लहानसा डोंगर होता तो उन्हाळ्यामध्ये अगदीं रखरखीत दिसत असे. परंतु ह्या वेळीं तोही हिरवी शालजोडी पाधरून तसल्याप्रमाणे दिसत होता ह्याप्रमाणे त्या ठिकाणीं जिकडे तिकडे हिरवा रंग पसरलेला पाहून जसा तावडा समुद्र किंवा पिवळा समुद्र असतो तसा हा येथे एक हिरवा समुद्रच आहे की काय व त्याच्या मध्यभागी हा डोंगर नसून ह्या वादळाच्या दिवसात त्या हिरव्या समुद्राची ही एक उच लाटच उसळलेली आहे की काय, असा पाहणाराच्या मनामध्ये त्या वेळीं कधीं कधीं भास उत्पन्न होई पण ती कल्पना निघून गेली म्हणजे फिरून दुसरीच काही तरी कल्पना मनामध्ये उद्भवते. ह्या डोंगरावरून एक प्रकारच्या हिरव्या पाण्याचे लोट वाहत येऊन त्यांनींच हा डोंगर व हे सर्व मैदान आच्छादून गेले आहे की काय, असा कधीं कधीं भास होई. बाजारात जो हिरवा रंग विक्रीकरिता ठेविलेला असतो तो सगळा बहुतेक येथेच पिकत असला पाहिजे असें एकदा मनाला वाटे. झाडे, लता, डोंगर, जमीन हीं सर्वच हिरवीं झालेलीं असल्यामुळे व जिकडे तिकडे हिरव्या रंगाचे प्राबल्य माजलेले असल्यामुळे पोपटासारखे हिरव्या रंगाचे पक्षी हिरव्या रंगाच्या झाडावर मुकाट्याने बसलेले असताना हे पक्षी आहेत किंवा झाडाचाच काही भाग आहे हे ओळखण्याची त्या वेळीं फारच मारामार पडत होती. परंतु त्या वेळच्या सृष्टिसौंदर्याच्या अतिरेकामुळे हर्षनिर्भर होऊन ते पक्षी जेव्हां ह्या वृक्षावरून त्या वृक्षावर उडून जाऊ लागत किंवा परमेश्वराच्या कृतज्ञतेबद्दलचीं गाणीं गाऊं लागत त्या वेळीं मात्र हे पक्षी आहेत आणि हिरव्या झाडांचे हिरवे अवयव नव्हेत असा मनाचा निर्णय होई पण दुरून पाहणाऱ्या

मनुष्याच्या मनाची अशी संशयात्मक वृत्ति त्या वेळच्या त्या हिरनेपणाच्या समुद्रामध्ये झाली तर त्यात काही आश्चर्य नव्हे. त्या हिरव्या समुद्रामध्ये वहिवाटलेल्या एखाद्या दर्यावर्दीप्रमाणे नेहमी फिरणाऱ्या पोपटांच्या स्त्रियाही कित्येक प्रसंगी गोंधळून गेल्याची उदाहरणे तेथे दृष्टोत्पत्तीस येत होती. आपल्या नवान प्रसवलेल्या कोंबळ्या आणि हिरव्या पिलाला देण्यासाठी तोंडात हिरवागार चारा धारण करून एका झाडाच्या एका कोंबळ्या नवीन फुटलेल्या पानाजवळ बसून कोणी एक शुकस्त्री आपली चोंच त्याच्यापुढे करीत होती, आणि तिचे अर्भक भुकेसाठी दुसरीकडेच विलाप करीत होते. त्या विलापाचा ध्वनि श्रवण केल्यावर त्या शुकस्त्रीला आपली काय चूक होत आहे हे कळून आले व पुत्रवात्सल्याने तिचे अतःकरण सद्गादित होऊन ती त्या करुणस्वराच्या धोरणाने मार्ग काढीन काढीत गेली, तेव्हा तिला तिचे बालक सांपडले. अशा प्रकारच्या त्या वनराजीमध्ये जिकडे तिकडे अव्यवस्था माजून राहिलेली होती दुसरी एक शुकस्त्री आतां संध्याकाळचा गार वारा सुटला आहे, तो सहन करण्याला माझे नुकतेच जन्मास आलेले बालक समर्थ होणार नाही, अशा बुद्धीने लवकर लवकर दुरून उडून आली व आपल्या पिलाला ऊब देण्याच्या इच्छेने ती एका झाडाच्या कोंबळ्या पानासभोंवतीं आपले पंख पसरून बसली आणि त्या त्रिचारीचे मूल तर दुसरीकडेच गारव्यामध्ये कुडकुडत पडले होते. अशी तेथील हिरव्या रंगाने पक्ष्यादिकांची विटंबना माडली होती त्या समयी हिरव्या रंगाला तेथे जिकडे तिकडे पुर आलेला होता त्या वेळी आकाशाचीही शोभा फार विलक्षण दिसत होती. सर्व आकाश काळ्याभोर मेघानीं आच्छादित झालेले होते, व त्या ढगात पाणी अतिशयच सांचून राहिल्यामुळे ते भरलेल्या मधाच्या पोळ्याप्रमाणे आकाशातून खाली ओथंबलेले दिसत होते. संध्याकाळची पांच वाजण्याची वेळ होती व सूर्य हळूहळू पश्चिम क्षितिजाजवळ येत चाललेला होता. भरउमेदीतील त्याचे प्रखर तेज नाहीसे होऊन त्याच्यावर ह्या वेळी वृद्धापकाळाची झांक मारू लागली होती वानप्रस्थाश्रमाचा त्याने अंगिकार केला आहे असे त्या वेळी वाटत होते त्याच्या तेजावर वार्धक्यावस्थेमध्ये साहजिकच उत्पन्न होणाऱ्या शांतरसाचा अमल पूर्णपणे बसलेला दिसत होता. त्याचा प्रकाश पृथ्वीवर पसरला होता व आकाशातील ढगावरही प्रतिबिंबित झालेला

होता. त्या वेळीं पृथ्वीवर जो सर्वत्र हिरवा रंग पसरलेला दिसत होता, तो परमेश्वराच्या सद्य अत करणाऱ्या कोंवळेपणा आणि लुसलुशितपणाच पर्जन्याच्या धाराबरोबर आकाशातून ह्या मृत्युलोकावर उतरून चोहोंकडून पसरला आहे कीं काय असें वाटत होतें कारण, त्या हिरवेपणानेंच भरलेला चारा खाऊन गाईच्या पोटांमध्ये आपल्या वासराचढल आणि पक्ष्यांच्या मनांमध्ये आपल्या पिलाचढल अमर्याद प्रेम उत्पन्न झालें होतें. सूर्याचे किरण ढगांवर पडून तेशून परावर्तन पावल्यामुळे त्यानीं त्या देखाव्याला एक अप्रतिमच शोभा आणून दिलेली होती त्या ठिकाणी कोणत्याही योद्ध्यानें हातात न धरलेलें असें एक भव्य आणि विस्तीर्ण इद्रधनुष्य उत्पन्न झालेलें होतें त्याचा काहीं भाग नदीपलीकडील टेकडीवर पडलेला होता आणि बाकीचा भाग आकाशावर टेंकून राहिलेला होता. सीतास्वयवराच्या वेळीं शिवधनुष्याचे जर रामानें तुकडे तुकडे केलेले कोणाला माहीत नसते तर प्रत्येक पाहणाराला परशु रामाला ज्या धनुष्याचढल अत्यंत अभिमान होता तेंच हें शिवधनुष्य आहे असें वाटलें असतें. परंतु हें दुसरेंच धनुष्य होतें जो वर्षाकालरूपी राजा जगाला झालेल्या सतापाचें आणि जुलुमाचें प्रशमन करण्याकरिता बाहेर निघालेला होता त्यानें इष्टकार्य बरेचसें शेवटास नेऊन सध्याकाळच्या प्रहरी आपल्या भुजदंडावरून खाली ठेविलेलें हें धनुष्य आहे, अशी त्या वेळीं कोणाचीही कल्पना होणें अगदीं साहजिक आहे. त्या वेळीं कोंवळें कोंवळें ऊन पडलेलेंच होतें. तरी पण आकाशातून मधून मधून पावसाचे अगदीं बारीक तुषार वाऱ्यानें उडत असलेले दृष्टीस पडत होते पण त्याच्यासाठीं छत्रीचा आश्रय करण्याची गरज नव्हती ते आपल्या अगावर येऊन पडण्यांतच मजा वाटण्यासारखे ते मनोहर होते त्याला पावसाचे तुषार म्हणण्यापेक्षां आकाशांतील बर्फाच्छादित मार्गातून मेघराजाची स्वारी चालली असता त्याच्या चरणाघातापासून उठलेली ती बर्फाची धूळच होती असें म्हटलें तर जास्त शोभेल एक दोन तासांच्या पूर्वीच त्या मैदानांत पावसाची एक सर पडून गेली होती. पण ती सर जरी या वेळीं निघून गेलेली होती तरी तिनें प्रत्येक झाडाच्या गळ्यामध्ये अनेक मोत्यांचे सर अडकवून ठेविलेले होते. झाडाच्या पानावरून कोठें एक एकच थेंब अवशिष्ट राहिलेला होता, व त्याच्यावर सध्याकाळच्या सूर्याचे किरण पडून तो थेंब

एखाद्या उत्कृष्ट आणि पाणीदार मोत्याप्रमाणे चमकत होता. जमिनिविरील गवता-
वर पडलेल्या जलबिंदूमध्ये ईषदारक्त सूर्यरश्मि प्रविष्ट झाल्यामुळे, ते सर्व बिंदु
थोडथोडे लाल दिसत होते. ते पाहून कोणी तरी कृपावत्सल अतःकरणाच्या
मनुष्याने डाळिंबे फोडून ताजे व लाल दाणे आपल्याकरिता या तृणभूमीवर
फेकले आहेत, असे वाटून आसपासच्या झाडावरील पोपट ते टिपून खाण्यासाठी
जवळ येऊन हिरमुसलेले होऊन अनेक वेळा माघारे जात होते. सायकाळची
वेळ जवळ जवळ येत चालली असल्यामुळे, दूरवरच्या डोंगराच्या कड्यातून
शेतकीच्या कामाकरिता गेलेले शेतकरी लोक हळूहळू आपल्या घराकडे
येण्याकरिता निघालेले होते, व त्याच्या मागून टोपलीमध्ये एखाद्या रकट्या-
खाली झाकून ठेविलेली आपली तान्ही मुले डोक्यावर घेऊन—आपली इह-
लोकची सर्व संपत्ति आपल्या डोक्यावर घेऊन—त्याच्या स्त्रिया त्याच्या मागून
चालल्या होत्या. व ज्यांना मुले नव्हतीं अशा स्त्रिया आपल्या पोटाच्या मुला
इतकीच ज्यांच्यावर त्याची ममता आहे अशा आपल्या घराच्या गाईच्या
वांसरासाठी कोंवळ्या कोंवळ्या गवताचे भारे डोक्यावर घेऊन तोंडापुढे आलेल्या
त्या गवताच्या तान्हीमधून वाटेने जाणाऱ्या एखाद्या तरुणाकडे कुतूहलकटाक्ष
फेकीत फेकीत आपल्या घराकडे चालल्या होत्या. नागरकीचे काम आटपून
आपले नागर आपल्या खाद्यावर टाकून शेतकरी लोक आपल्या शेताकडे पाठ
फिरवून निघाले होते व त्याची मुले मधून मधून गाणी म्हणत आणि मधून
मधून बैलाच्या पाठीवर हात टाकीत आपल्या बैलाना घराकडे हाकून आणण्यात
गुतून गेलेली होती. गावातल्या गाई डोंगरावर चरावयाला गेल्या होत्या त्या
घराकडे येण्यासाठी माघाच्या वळल्या होत्या, व त्यांची वासरे त्यांच्या मागून
उड्या मारीत येत होती. तीं गाईवासरे आणि त्याचे गोवारी संध्याकाळच्या
वेळीं पलीकडच्या डोंगरावरून हळूहळू खाली उतरत असतांना त्याची शोभा
फारच विलक्षण दिसत होती. त्या डोंगराच्या पायथ्याशीं एका वाजूला जेथे
नदीचा मोठा डोह होता तेथेही एक प्रकारचे विलक्षण काम चाललेले होते.
त्या नदीच्या पाण्यामध्ये हुबेहुब चित्रे काढणारे कोणी कागगीर बसलेले होते
व बाहेर नदीच्या काठावर जे जे दिसत होते त्या सगळ्याची हुबेहुब चित्रे
त्यांनी त्या नदीच्या पृष्ठभागाच्या चित्रपटावर काढिली होती. तीं फार पाहण्या-

सारखी होती. नदीच्या काठच्या पवित्र दर्भांचीं झेटें, दुर्वांचे ताणे, सापांचीं वारुळें, वेलींचे कुंज, फुलाच्या पाकळ्या, एकापेक्षां एक उंच वाढलेले वृक्ष, त्याच्यावरचीं फळे आणि त्याच्याही वर आकाशामध्ये भ्रमण करणाऱ्या घारी, ह्या सगळ्याचीं चित्रें त्या नदीच्या शांत पृष्ठभागावर दिसत होती त्या नदीच्या काठीं आपल्या वासरांसह चरत असताना त्यांचीं प्रतिबिंबें नदीच्या पाण्यामध्ये पडलेलीं पाहून या ठिकाणीं अनेक गाईनीं अनेक वेळां हंबरडे फोडलेले आहेत. व ते ऐकून जवळ येऊन स्तनपान करूं लागलेल्या आपल्या वांसराचें अग आपल्या जिभेनें प्रत्यक्ष चाटल्यानंतरच त्यांचे ते हंबरडे बंद झालेले आहेत. अशा प्रकारच्या त्या रमणीय स्थानामध्ये सृष्टिदेवतेने त्या वेळीं आपल्या सौंदर्याची केवळ उधळपट्टीच मांडली होती.

याप्रमाणें त्या ठिकाणीं सृष्टीतील सर्व निरुपद्रवी वस्तूंची शोभा एकवटलेली होती परंतु सर्व निरुपद्रवी प्राण्यांमधील जे राजे ते मात्र त्या ठिकाणीं आलेले नव्हते कारण, तो सुट्टीचा दिवस नसल्यामुळें शाळा सुटून अजून मुलें तेथें आलीं नव्हतीं पण इतक्यांतच तेथील शांततेतून शाळेंतील सुट्टीच्या घंटेचा आवाज ऐकूं येऊ लागला व तो आवाज तेथें आला नाहीं, तोंच मुलेंही तेथें येऊन दाखल झालीं. ती गावच्या मुलाची खेळण्याचीच जागा होती. तेथें थोड्याच वेळात सर्व मुलें गोळा झालीं. फुटक्या पाट्या, फाटकीं बुकें, रिकाम्या दौती, शाईचे डाग पडलेले अगरखे, बंद तुटलेल्या बाराबंद्या, बटणें हरवलेले कोट, दगड, पेन्सिली, खिळे, खोटे पैसे बैदूल इत्यादिकांनीं भरलेले खिसे, विजोड झालेले जोडे आणि अगळे तुटलेल्या वाहणा, गळत आलेल्या टोप्या आणि सुटत आलेल्या लगोट्या, विलयती छत्र्या, आणि स्वदेशी विरलीं, उसवलेल्या बंड्या, आणि फाटलेले रुमाळ, इत्यादि जालपण-च्या अनेक अमूल्य चिजा त्या ठिकाणीं गोळा झाल्या रण्या, गोंद्या, केड्या, गोप्या, नाच्या, विठ्या, पाड्या, महाद्या, चिंद्या, सद्या, णिण्या, बाळ्या वगैरे नावांच्या हाकाच्या कलकलाटानें तेथील प्रदेश अगदीं दुमदुमून गेला. त्या वेळीं मात्र तेथील निरुपद्रवी सृष्टिदेवता आनदाच्या पूर्ण भरामध्य येत असलेली दिसू लागली होती. सगळीं मुलं जमल्याबरोबर निरनिराळ्या प्रकारच्या खेळांना सुरवात केली. चेंडू, विटीदाडू, खोखो, आट्यापाट्या, कुस्त्या, धांवाधांवी वगैरे

अनेक प्रकारचे खेळ सुरू झाले. मुलाच्या त्या खेळण्यासाठी जमिनीने हिरवागार गालिचा पसरला होता. आकाशाने त्याच्यावर छत्र धरिले होते वायु त्यांच्यावर पखा वारीत होता पक्षी त्यांच्यासाठी मजुळ गाणी गात होते आणि सूर्य त्यांच्याकडे सहास्य मुद्रेने पाहत होता अशा स्थितीतील त्या मुलाचे ते खेळणे कोणाच्या मनांत आनदाची परमावधि उत्पन्न करणार नाही !

त्या वेळीं सर्व सृष्टि आनंदांमध्ये निमग्न झालेली होती त्या ठिकाणच्या प्रत्येक कोनाकोपऱ्यातून आनंद भरलेला दिसत होता. पशु, पक्षी, झाडे, माणसें सर्व काहीं आनदाच्या चिखलानींच बनविलेली आहेत असे वाटत होते. पृथ्वी हंसत होती, वृक्ष डुलत होते, पक्षी गात होते, माईच्या स्तनांतून आपल्या बत्सांसाठी पान्हे वाहत होते, सूर्य क्षणभर स्तब्ध होऊन ती शोभा पाहण्यामध्ये निमग्न झाला होता, मासे नदीच्या पाण्यामध्ये उड्या मारीत होते आणि मुलें जमिनीवर खेळत होती सर्वत्र आनंद नादत होता. पण एका ठिकाणी मात्र अशा वेळींही दुःख दडून राहिलेले होते. ते दुसरीकडे कोठे नव्हते. ते माझ्याच अंतःकरणात प्रस्तुतच्या आनदाच्या भाराखाली खोल-खोल दडपून गेलेले होते. तरी पण ते तेथे होते यात शका नाही, व त्याला थोडीशी सवि मिळाल्याबरोबर सर्व आनंदाला बाजूला ढकलून ते पुढे सरसावले व त्याने माझ्या सर्व आनंदाचा विरस करून टाकला.

तेथे जमा झालेल्या मुलांपैकी काहीं खो खो खेळत होती खेळतां खेळता त्यातील एका मुलावर हार येऊन पुढे खेळण्याच्यापूर्वी थोडा वेळ विश्रांति घेण्यासाठी सर्वजण त्या गवताच्या मैदानावर निरनिराळ्या ठिकाणी बसले ज्याच्यावर हार आली होती त्याला 'तुझ्यावर आता राज्य आले आहे' असे म्हणून बाकीची मुले चिडवीत होती ते शब्द ऐकून माझ्या मनामध्ये कांहीं निराळ्याच प्रकारचे विचार एकदम उद्भवू लागले व जेथे जेथे म्हणून सुख दिसत होते, तेथे तेथे तेथे सर्वत्र दुःखच भरलेले दिसू लागले. ह्या वेळीं ते बाकीचे मुलगे त्या हार आलेल्या मुलाला चिडवीत होते त्यांना मी म्हटले 'अरे, मुलांनो, त्याला काय चिडविता ! तुमच्यावर देखील राज्य आलेले आहे.' हे माझे शब्द ऐकताक्षणीच 'आमच्यावर कोणाचे राज्य नाही' असे ते मोठ्याने ओरडले, मी त्यांना फिरून म्हटले की, 'अरे बाबांनो, तुमच्यावर

राज्य आहे, तुम्ही नाहीं कसे म्हणता ?' तरी ते ती गोष्ट कबूल करीनात मी त्यांना फिरून तेच सांगितलें परंतु फिरूनही ते कबूल करीनात काहीं वेळ असे झाल्यावर ते खेळू लागले व मी या गोष्टीने उत्पन्न झालेल्या विचारामध्ये निमग्न झालों मी आपल्यापाशीं म्हटलें, 'अजून हीं कोंवळीं मुले आहेत, ह्यांना राज्य म्हणजे काय हें काय माहीत असणार ? परंतु हीं मोठीं झालीं म्हणजे आपल्यावर राज्य आलें आहे किंवा नाहीं ह्याची यांना कल्पना येऊ लागेल. हे मोठे होऊन यांच्यावर जेव्हां जबर कर देण्याची पाळी येईल, अर्गी गुण असूनही मोठी जागा मिळण्याची यांची आशा निष्फळ होईल, कितीही काबाड-कष्ट केले तरी हरिश्चंद्राच्या राजणाप्रमाणें आपली पिशवी नेहमीं रिकामीच राहत असलेली जेव्हां यांच्या दृष्टोत्पत्तीस येईल, थोडासा पाऊस कमी पडल्याबरोबर आपल्या भोंवतालचे लोक रिलीफ कामाच्या यात्रेवर चाललेले जेव्हा हे पाहतील, तेव्हा आपल्यावर राज्य आलेलें आहे ही गोष्ट यांच्या लक्षामध्ये येईल पण तोंपर्यंत तरी विचारे जे हे आनंदामध्ये आहेत त्यांच्या आनंदाचा भग मी काय म्हणून करू ? पुढें यांच्याही कपाळीं दुःख लिहिलेलेंच आहे. तोंपर्यंत हीं बापडीं सुखाचा अनुभव घेईनात ! यांच्यासारखीं दुसरींही मुलें आपल्या देशांत काय थोडीं आहेत ! तीं वयानें जरी मोठीं झालेलीं आहेत तरी ह्या बाबतींत तीं या मुलाच्या इतकींच सुखी आहेत तीं यांच्यासारखेच आपले सर्व दिवस नाचण्यावागडण्यामध्ये घालवीत आहेत व आपल्यावरही राज्य आलेलें आहे याची त्यांना त्या मुलाप्रमाणेंच बिलकुल दाद नाही. ते लोकही एका दृष्टीनें सुखी आहेत, व हीं मुलेंही सुखी आहेत. ज्यांना समजतें आहे असेच काय ते लोक दुःखी असें जर आहे, तर मीही या मुलासारखा लहान झालों तर किती तरी चागलें होईल बरें ? देवा, मला बालपणातच तू का ठेविलें नाहीस ? माझी बाल्यावस्था मला कोणी परत देईल काय ? ती सर्व सुखाची जनयित्री माझी बाल्यावस्था मला परत कांठ मळल !' असे विचार मनात येऊन मी चोहोंकडे पाहूं लागलों. एकदा त्या मुलामध्ये मिसळून त्याच्याबरोबर खेळण्याचाही प्रयत्न केला परंतु माझ्या मनातील आत्मस्थितीबद्दलचे विचार कांहीं केल्यानें जाईनात, व तो आनंदमय प्रदेश मला दुःखमय दिसू लागला.

सध्याकाळ झाला. मुलें आपल्या घरोघर गेलीं गाईवांसरें आपल्या गोठ्यात गेलीं सूर्य अस्तास गेला नदीच्या पृष्ठभागावरील चित्रपट अदृश्य झाला. वाढत चाललेल्या काळोखामध्ये डोंगर आणि मैदान एक होत चालली. आकाशातील ढगांवर जास्त जास्त काळिमा येऊ लागली. पक्षीही आपल्या घरट्यातून निःशब्द झाले. त्या शून्य आणि अधकारमय मैदानामध्ये मी एकटा पुष्कळ वेळपर्यंत उभा राहिलों. वर खाली कोठेंच काहीं प्रकाशाचें चिन्ह उरलें नाहीं तेव्हां दीर्घ श्वास टाकीत मी आपल्या घराकडे वळलों !

— — —

आनंदाची गोष्ट :

: : ६

काळ अग्रलेख, ता. ११-७-१९०२

राज्यारोहणाच्या पूर्वी आपल्या राजेसाहेबाची प्रकृति जी एकाएकी विवडली होती, ती हल्लीं दिवसेंदिवस बरी होत चालली आहे ही आजकालची आनंदाची गोष्ट आहे व अशाच प्रमाणाने प्रकृतीची सुधारणा होत गेली तर ऑगस्ट महिन्याच्या पंधराव्या तारखेच्या आतच तहकूब राहिलेला राज्यारोहणाचा विधि उरकून घेण्याचाही विचार घाटत आहे. इतक्या झपाट्याने राजेसाहेबाच्या प्रकृतीमध्ये सुधारणा होत असलेली पाहून कोणालाही समाधान वाटल्यावाचून राहणार नाही. परंतु ह्या प्रकृतीच्या सुधारणेबद्दल असा एक प्रश्न उपस्थित होतो की, राजेसाहेबाच्या प्रकृतीमध्ये ही सुधारणा कोणत्या कारणामुळे घडून आली ? हा कशाचा परिणाम आहे ? हे कशाचे फळ आहे ? ह्या प्रकृतीच्या सुधारणेबद्दलचे श्रेय कोणाकडे आहे ? हे प्रश्न विचार करण्यासारखे आहेत. राजेसाहेबाची प्रकृति सुधारण्याला कारण कोण, असा प्रश्न उत्पन्न झाल्याबरोबर 'मी, मी, मी, मी' म्हणून पृथ्वाच्या चारी टोंकांपासून गोंगाट उत्पन्न होऊ लागतो. मी अमुक केलें म्हणून राजेसाहेब बरे झाले आणि मी तमुक केलें म्हणून राजेसाहेब बरे झाले असें म्हणत प्रत्येक हक्कदार पुढे येऊ लागतो. ज्याने राजेसाहेबाचे गळू कापलें तो डॉक्टर म्हणतो मी राजेसाहेबाना वाचविलें तें गळू कापण्याचें शस्त्र ज्या शस्त्रकाराने तयार केलें होतें तो म्हणत असेल की, मी शस्त्र चांगलें तयार

केले होते म्हणून राजेसाहेब वाचले. त्याचें अन्न शिजविणारा बटलर म्हणत असेल की, मी पश्यापाण्याची चांगली तजवीज ठेवितो म्हणून राजेसाहेबांची प्रकृति बरी होत चालली आहे त्याचा आथरूण घालणारा नोकर म्हणत असेल की, मी चांगल्या रीतीने विछाना तयार करितो म्हणून राजेसाहेबांना रात्रीची झोप लागते. आणि प्रार्थना करणारे लोक म्हणतात की, आम्ही प्रार्थना करीत आहो म्हणून राजेसाहेबांना आराम पडत चालला आहे अशा रीतीने प्रत्येकजण आपल्या हक्काविषयी खुशीत गाजरे खात असतील. परंतु सगळ्यापेक्षा वास्तविक आपलाच हक्क जास्त आहे असे प्रार्थनावाल्या लोकांना वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. म्हणून या प्रार्थनाचा खरोखरच काही परिणाम झाला आहे की काय, ह्याबद्दल आपण थोडासा विचार करू ह्या प्रसंगीच्या प्रार्थनेचें सामान्य स्वरूप म्हटलें म्हणजे 'देवा, एडवर्डसाहेबांना आराम वाढ दे,' अशाच अर्थाचें असलें पाहिजे. आता हेंच प्रार्थनेचें सामान्य स्वरूप आहे, असें घेऊन आपण चाललों, तर ह्या प्रार्थनेचा दोघाशी संबंध येतो एक एडवर्डसाहेबाशी आणि दुसरा देवाशी. कारण, ही प्रार्थना एडवर्डसाहेबासंबंधानें आहे व ती देवाला उद्देशिलेली आहे, ह्याशिवाय तिसऱ्या कोणाच्या मनावर ह्या प्रार्थनेचा परिणाम होणे शक्य नाही तेव्हा ह्या प्रार्थनेचा परिणाम अर्थात् एडवर्डसाहेब आणि देव ह्या दोघांच्या मनावर काही तरी झाला असला पाहिजे. त्यापैकी देवाच्या मनावर काय परिणाम झाला असेल ह्याबद्दलचा विचार आपण मागाहून करूं प्रथमतः या प्रार्थनेचा एडवर्डसाहेबांच्या मनावर काय परिणाम होणें संभवनीय आहे हें आपण पाहू

एडवर्डसाहेबांच्या साम्राज्याचा विस्तार त्यांच्या पूर्वजानी इतका दूरवर करून ठेविला आहे की, त्यामध्ये स्वाभाविकपणेंच अनेक धर्मांच्या लोकांचा समावेश झालेला आहे. ह्या सर्व लोकांनी राजेसाहेबांच्या आरोग्यासाठीं प्रार्थना केल्या. ख्रिस्ती, ज्यूइश, मुसलमानी, बौद्ध, जैन, हिंदु वगैरे सर्व धर्मांतील लोकांनी राजेसाहेबांना आराम पडावा म्हणून प्रार्थना केल्या. परंतु ह्या प्रार्थनाचा अर्थ काय ? ह्या प्रार्थनाचा उपयोग काय ? ह्या प्रार्थनाचा राजेसाहेबांच्या मनावर काय परिणाम झाला असेल ? ह्या प्रश्नांचे निकाल लावण्याकरिता निरनिराळ्या धर्मांतील लोकांनी प्रार्थना केली म्हणजे काय केले, हें आपण पाहू. बौद्धधर्मी,

दगडाला किंवा धातूच्या गोळ्याला ते देव मानतात असें विलकुल नाही. त्याच्या दृष्टीने तो दगडच किंवा धातूचा गोळाच असतो. तर मग ते टोपी का काढतात, असा प्रश्न येतो पण ह्याचें कारण अगदीं निराळें आहे त्यांना हिंदुस्थानांतील लोकांचीं मनें दुखवावयाचीं नाहीत. तेथें जो दगड उभा आहे तो देव आहे, व आपण टोपी काढली नाही तर त्याचें मन दुखवेल, म्हणून ते टोपी काढतात असें नव्हे. देवाच्या मनापेक्षा लोकांच्या मनाला राग न यावा यासाठीं साहेब लोक जास्त दक्ष असतात हिंदुस्थानांत आपलें राज्य राहावें व शुष्क कारणांसाठीं आपण तें गमवूं नये अशी त्यांची इच्छा आहे, व त्यासाठीं ही युक्ति आहे औरंगजेब बादशहासारखी आपली हिंदुस्थानातील बादशाही त्यांना घालवावयाची नाही म्हणून हा थोडासा सामोपचाराचा प्रकार आहे. आपले दगड हे त्यांना देव वाटतात म्हणून ते आपल्या धर्मांत हात घालीत नाहीत असें नाही तर आपल्यापासून त्यांना कर वसूल करावयाचे आहेत व हिंदुस्थानातील पैसा त्यांना अजून विलायतेला न्यावयाचा आहे म्हणून ते आपल्या धर्मांत हात घालीत नाहीत, हें आपण नेहमी लक्षांत ठेविलें पाहिजे तुळजापुरची देवी आणि पठरपुरचा विठोबा ह्यांची अफझुलखानाला जी किंमत वाटत होती त्याच्यापेक्षा जास्त साहेब लोकाना वाटत आहे असें नाही. परंतु अफझुलखान आचरत होता आणि हे घोरणी आहेत, एवढाच काय तो फरक. पण हा फरकच आज आपल्या पथ्यावर आहे. व ह्याबद्दल साहेब लोकांचे आपण आभार मानिले पाहिजेत साहेब लोक आपल्या देवळातून येतात ते आपल्याला तेथें परमेश्वराचें दर्शन होतें म्हणून येतात असें नव्हे ते सीनरी पहाण्याकरिता येतील, देवळातील कारागिरीच्या कामाचें आश्चर्य करण्याकरिता येतील, हवा खाण्याकरिता येतील, वाटेल त्यासाठीं येतील. पण देवदर्शनासाठीं म्हणून आपल्या देवालयांमध्ये ते कालत्रयीदेखील यावयाचे नाहीत.

ह्या वर दिलेल्या व इतरही अनेक प्रमाणावरून आपण ज्यांना देव मानतो त्यांना साहेब लोक अतःकरणांतून दगड मानतात, हें अगदीं उघड होतें बौद्ध, जैन किंवा हिंदु लोकांच्या देवाबद्दल प्रॉटेस्टंट साहेब लोकांची काय कल्पना असली पाहिजे हें यावरून उघड होत आहे व एडवर्डसाहेब प्रॉटेस्टंट पंथाचे आहेत हें वर सांगितलेंच आहे तेव्हा त्यांचीही अशीच कल्पना असली पाहिजे हें उघड सिद्ध होतें. तेव्हा त्यांना आपल्यासाठीं बौद्ध, जैन व हिंदु

जैनधर्मी, हिंदुधर्मी वगैरे लोक हे मूर्तिपूजक आहेत ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. तेव्हां ह्या धर्मातील लोकानीं प्रार्थना केली म्हणजे काय केलें ? ज्यामध्ये एखादी दगडाची मूर्ति माडिलेली आहे अशा ठिकठिकाणच्या मोठमोठ्या देवळातून या धर्माचे काहीं लोक जमले असतील आणि त्यापैकी कोणी टाळ वाजविला असेल, कोणी तबुरा वाजविला असेल, कोणी तबला वाजविला असेल, कोणी पेटी वाजविलेली असेल, कोणी गायिलें असेल, कोणी टाळ्या वाजविल्या असतील आणि कोणी बुक्का लाविला असेल ह्या अनेक लहान लहान कृत्यामिळून जें एक प्रार्थना म्हणून महत् कृत्य बनलें, त्याबद्दल एडवर्डसाहेबाना काय वाटलें असेल हें आतां आपण पाहू पण हें पाहू लागण्याच्या पूर्वी आपण एक गोष्ट लक्षात बाळगिली पाहिजे. आणि ती ही की, एडवर्ड ख्रिस्ती धर्मापैकी प्रॉटेस्टंट पथाचे आहेत. प्रॉटेस्टंट पथाला मूर्तिपूजा कबूल नाही प्रॉटेस्टंट मनुष्य देवाची मूर्ति म्हणजे दगड म्हणून मानतो एखाद्या देवाची मूर्ति तांब्याची, पितळेची, चांदीची, सोन्याची, असली तर तो तांबें, पितळ, चांदी किंवा सोने या धातूचा एक गोळा आहे असें तो मानील पण ह्याच्यापेक्षा जास्त किंमत तो त्याला देणार नाही. कोणत्याही प्रॉटेस्टंट मनुष्याला ह्याच्यापेक्षा जास्त किंमत देतांच यावयाची नाही. जर त्यानें एखाद्या दगडाला किंवा धातूच्या गोळ्याला देव म्हणून मानलें तर तो प्रॉटेस्टंटच नव्हे त्यानें असें मानलें तर त्याला आपल्या धर्मापासून पतितच व्हावें लागेल.

ह्यावर कोणी अशी शका काढील की, साहेब लोकासंबंधाने हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण त्यानीं हिंदुस्थानामध्ये पुष्कळ वेळा आपल्या देवाना मान दिलेला आढळून येतो. साहेब लोक एखाद्या देवळात गेले तर ते मोठ्या अदबीनें दूर उभे राहतात व आपली पूज्यबुद्धि प्रदर्शित करण्याकरिता आपल्या डोक्यावरील टोपीही काढून हातामध्ये घेतात साहेब लोक आपल्या देवाना इतका मान देत असता ते देवळांतील देवांना दगड किंवा धातूचे गोळे समजतात, असें म्हणणें जुळत नाही हा आक्षेप सकृददर्शनीं स्वरा आहेसा वाटतो परंतु ह्याचा खोल विचार करून पाहिलें असता हा आक्षेप भ्रममूलक आहे, अशी कोणाचीही खात्री झाल्यावांचून राहणार नाही साहेब लोक देवळांत गेले असतां जो मान दाखवितात तो तेथील देवाला दाखवीत नाहीं तो देव ज्या लोकांचें पूज्य दैवत आहे त्या लोकांचा तो मान आहे देवळांतील सिंहामनावर उभ्या केलेल्या

दगडाला किंवा धातूच्या गोळ्याला ते देव मानतात असें बिलकुल नाही. त्याच्या दृष्टीनें तो दगडच किंवा धातूचा गोळाच असतो. तर मग ते टोपी का काढतात, असा प्रश्न येतो पण ह्याचें कारण अगदीं निराळें आहे. त्यांना हिंदुस्थानातील लोकांचीं मनं दुखवावयाचीं नाहीत तेथें जो दगड उभा आहे तो देव आहे, व आपण टोपी काढली नाही तर त्याचें मन दुखवेल, म्हणून ते टोपी काढतात असें नव्हे. देवाच्या मनापेक्षां लोकांच्या मनाला राग न यावा यासाठीं साहेब लोक जास्त दक्ष असतात. हिंदुस्थानात आपलें राज्य राहावें व शुष्क कारणासाठीं आपण ते गमवूं नये अशी त्याची इच्छा आहे, व त्यासाठीं ही युक्ति आहे औरंगजेब बादशहासारखी आपली हिंदुस्थानातील बादशाही त्यांना घालवावयाची नाही म्हणून हा थोडासा सामोपचाराचा प्रकार आहे. आपले दगड हे त्यांना देव वाटतात म्हणून ते आपल्या धर्मात हात घालीत नाहीत असें नाही तर आपल्यापासून त्यांना कर वसूल करावयाचे आहेत व हिंदुस्थानातील पैसा त्यांना अजून विलायतेला न्यावयाचा आहे म्हणून ते आपल्या धर्मात हात घालीत नाहीत, हें आपण नेहमीं लक्षात ठेविलें पाहिजे. तुळजापुरची देवी आणि पठरपुरचा विठोबा ह्यांची अफझुलखानाला जी किंमत वाटत होती त्याच्यापेक्षा जास्त साहेब लोकांना वाटत आहे असें नाही. परंतु अफझुलखान आचरत होता आणि हे धोरणी आहेत, एवढाच काय तो फरक. पण हा फरकच आज आपल्या पथ्यावर आहे. व ह्याबद्दल साहेब लोकांचे आपण आभार मानिले पाहिजेत. साहेब लोक आपल्या देवळांतून येतात ते आपल्याला तेथें परमेश्वराचें दर्शन होतें म्हणून येतात असें नव्हे. ते सीनरी घहाण्याकरिता येतील, देवळांतील कारागिरीच्या कामाचें आश्चर्य करण्याकरितां येतील, हवा खाण्याकरिता येतील, वाटेल त्यासाठीं येतील. पण देव दर्शनासाठीं म्हणून आपल्या देवालयांमध्ये ते कालत्रयीदेखील यावयाचे नाहीत.

ह्या वर दिलेल्या व इतरही अनेक प्रमाणांवरून आपण ज्यांना देव मानतो त्यांना साहेब लोक अंतःकरणातून दगड मानतात, हें अगदीं उघड होतें बौद्ध, जैन किंवा हिंदु लोकांच्या देवाबद्दल प्रॉटेस्ट साहेब लोकांची काय कल्पना असली पाहिजे हें यावरून उघड होत आहे व एडवर्डसाहेब प्रॉटेस्ट पथाचे आहेत हें वर सांगितलेंच आहे तेव्हा त्यांचीही अशीच कल्पना असली पाहिजे हें उघड सिद्ध होतें. तेव्हा त्यांना आपल्यासाठीं बौद्ध, जैन व हिंदु

धर्मातील लोक प्रार्थना करीत आहेत असें ऐकून काय बरें वाटेल ? एखाद्या दगडासमोर उभें राहून टाळ आणि मृदग वाजविणारे हे लोक वेडपे असले पाहिजेत असें त्यांच्या धर्माच्या दृष्टीनें त्यांना वाटणार नाही काय ? त्यांचें सौजन्य त्यांच्या तोंडून असें स्पष्ट न वदवो. परंतु त्यांच्या धर्माप्रमाणें हें असेंच असलें पाहिजे. एखाद्या दगडासमोर टाळ, मृदग आणि टाळ्या ह्यांचा कल-कलार उसळून देणें ही प्रॉटेस्टंट पथातील लोकांच्या दृष्टीनें प्रार्थना नसून केवळ वेडपणाचें प्रदर्शनच आहे, असें सिद्ध होत नाही काय ?

असल्या प्रार्थना ह्या ख्रिस्ती धर्मातील लोकांच्या दृष्टीनें प्रार्थना नसून कांहीं तरी खुळचटपणा आहे असें मानण्याला आणखी एक कारण आहे. देवळांत जमून प्रार्थना करण्याची चाल ही मूळची ख्रिस्ती धर्मातील तिचें हल्लीं आम्ही अनुकरण करीत आहों. आमच्यामध्ये जर काहीं सार्वजनिक सकट प्राप्त झालें तर त्या प्रसर्गी रुद्राची आवर्तनें वगैरे करण्याचा संप्रदाय आहे. आपल्या इकडे पूर्वी कोणी राजे आजारी पडले नव्हते असें नाही. पण त्यांच्या वेळीं सर्वांनीं, बूट, स्ट्राकिंग, विजार, पाटलुणी घालून देवळांत येऊन कथा करविल्याचा वगैरे कोठेही उल्लेख नाही. पाऊस पडेनासा झाला किंवा अशीच काहीं दुसरी आपत्ति सर्व लोकांवर आली तर पवित्र ब्राह्मण पवित्र सकल्य करून पवित्र हेतूसाठीं अनुष्ठानाला बसतात, परंतु अशा प्रसर्गी कथेचा संप्रदाय नाही. कथा म्हणजे हरिकीर्तन होय आणि हरिकीर्तन म्हणजे हरिकीर्तनच, तें मनुष्यकीर्तन नव्हे अलीकडे राणीसाहेबाची ज्युबिली आली करा कथा, राजेसाहेबांचें राज्यारोहण आलें करा कथा, आणि राजेसाहेब आजारी पडले तरीही करा कथाच, असा संप्रदाय पडत चालला आहे. पण हें मनुष्यकीर्तन होतें हरिकीर्तन होत नाही. तुकाराम आणि नामदेव ह्यांनीं ज्या कीर्तनाची सुरुवात केली ती मनुष्यांची कीर्तनें नव्हती, ती ज्युबिली उत्सवाची कीर्तनें नव्हती, हरीची कीर्तनें होती. त्या तुकारामाचे आणि नामदेवाचे अनुयायी म्हणून आपल्याला मानणारे हल्लींचे हरिदास हरिकीर्तनाचा मनुष्यकीर्तनाकडे उपयोग करून मूळचे हरिदास जन्मून आपल्याला मनुष्यदास बनवून घेत आहेत ! कोणी विदागी देतो म्हटलें कीं हरिदास उठलाच कथा करावयाला ! ह्यामध्ये पूर्वीच्या आपल्या संप्रदायाला विरोध येतो इतकेंच नव्हे, तर असल्या ह्या कातगामिदूना निरनिराळ्याचाही दोष उत्पन्न होतो सार्व-

जनिक प्रार्थना करण्याची खिस्ती लोकांची चाल असल्यामुळे निरानिराळ्या प्रसंगाकरिता अनुरूप अशी त्याच्या धर्मपुस्तकांतील गीते ठरवून ठेवलेली असतात. आपल्या वेदांतील कोणत्या ऋचा किंवा कोणतीं सूक्ते कोठें म्हणावी ह्याच्याबद्दल कल्पसूत्रादिकामधून ज्याप्रमाणें नियम करून ठेवलेले आहेत, त्याप्रमाणेंच त्यांच्यामध्येही व्यवस्था आहे व शिवाय अमुक प्रसंगी कोणतीं अनुरूप गीते गाऊन प्रार्थना करावी हें त्यांचे धर्माधिकारी सर्वांच्या माहितीकरिता प्रसिद्ध करीत असतात, त्यामुळे त्यांची प्रार्थना योग्य असते. परंतु आपलें तसें होत नाही कोणी तरी झालेला किंवा होणारा रावबहादुर किंवा रावसाहेब किंवा निदान एखादा ऑनररी मॅजिस्ट्रेट एखाद्या बुभुक्षित हरिदासाला बोलावून आणतो आणि सागतो की, “ राजेसाहेब आजारी पडले आहेत, आतांच्या आतां सगळ्यांच्या आर्षीं आपल्या कीर्तनाची तार टाईम्सकडे गेली पाहिजे, विदागी इतर ठिकाणीं दहा मिळत असली तर येथें पंधरा मिळेल ! ” विचारा रात्रीची उपोषणें करीत असलेला हरिदास होय म्हणतो आणि शुक-रंभासंवादाचें आख्यान लावितो ! किती हा विसंगतपणा ! प्राप्त झालेला प्रसंग आणि लाविलेले आख्यान ह्यांच्यामध्ये कांहीं तरी संबध आहे काय ? वास्तविक पाहिलें तर असल्या कीर्तनाचा प्राप्त झालेल्या प्रसंगाशीं निदान अर्थ-वादाचा तरी संबध असावा पण तो असतो आहे कोठें ! व तो असणें शक्यही नाही, सारांश, प्राप्त झालेल्या प्रसंगाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां असलीं कीर्तनें म्हणजे निव्वळ बडबड होते, ती धड प्रार्थनाही होत नाही, आणि हरिकीर्तनही होत नाही, कारण, या दोहोंपैकी कोणत्याही एका गोष्टीसंबधानें त्याच्या ठिकाणीं अनुरूपता नसते अशा प्रकारची अननुरूप बडबड करण्याला कोणी हर-दासानें आपलें तोंड दोनतीन तासपर्यंत भाड्यानें द्यावें ही समजदार मनुष्याला मोठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे. सामान्य युक्तीच्या दृष्टीनें असलें कीर्तन म्हणजे तालसुराधरची एक बडबड होय, हें पाहिजे त्या मनुष्याच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे त्याचप्रमाणें तें एडवर्डसाहेबांच्या लक्षांत येणें अशक्य नाही. व असें त्याच्या लक्षांत आलें तर त्यांना ह्या प्रार्थनेबद्दल काय वाटेल ? एखाद्या दगडासमोर निरर्थक बडबड करणें असा ह्या खिस्ती धर्माच्या दृष्टीनें प्रार्थनेचा अर्थ होतो आणि दगडासमोरील बडबडीला प्रार्थना असें कोणी म्हणणार नाही. मग एडवर्डसाहेबाला तरी ती प्रार्थना म्हणून कशी वाटेल ?

त्याच्या दृष्टीला हा सगळा खुळचटपणाच दिसणार. आणि असला खुळचटपणा दाखविण्याला कारणीभूत होण्यांत आपण पुरुषार्थ मानून घेतो हें चागलें नव्हे आपण अशा प्रसंगी राजनिष्ठा जरूर दाखवावी पण ती दाखविताना आपण आपला खुळचटपणाही दाखवावा असें कोठेही शास्त्र नाही एखाद्या गुळगुळीत, तक्रतकात, किंवा रंगविलेल्या दगडापुढें कांहीं लोकांनीं गलबला केला, म्हणजे त्या गलबल्यानें आपल्या गळवाची जरब भरून येईल असें या विसाव्या शतकामध्ये मानणारा विलायतेमध्ये एकादा भिकारीही मिळावयाचा नाही, मग एडवर्डसाहेबांची मोष्ट कशाला पाहिजे !

काणी म्हणेल कीं देवळांतील दगड हा दगड नसून देव आहे, व त्या दगडाच्या मधून हरिदास विष्णु, शंकर इत्यादिकांना हाका मारू शकतो. हें म्हणणें हिंदुधर्मातील लोकांसंबंधानें ठीक आहे, पण ख्रिस्ती धर्मातील मनुष्यांना ह्या म्हणण्याचा काय उपयोग ! त्यांना विष्णु, शंकर आणि दगड हे सगळे सारखेच त्याच्या दृष्टीनें एक येशूख्रिस्तच मनुष्यांची प्रार्थना ऐकण्याला आणि परिपूर्ण करण्याला समर्थ आहे. बाकी सब झूट आहे. ते विष्णुविष्णु कोणी जाणत नाहीत. आणि त्याच्या दृष्टीनें विष्णु, शंकर, विठोबा हे जर देवच नव्हेत तर तुमच्या हरिदासानें त्यांना छपन्न हजार हाका मारल्या म्हणून काय व्हावयाचें आहे ? हरिदासानें हाका मारल्या तर तो विनाकारण आपला कठ कोरडा करून घेत आहे असेंच त्याच्याबद्दल ख्रिस्ती लोक म्हणणार. असल्या उपहासाला आपल्याला पात्र करून घेण्यामध्ये कोणाला तरी भूषण वाटावें काय ? आपल्या राजासंबंधानें राजनिष्ठा प्रदर्शित करण्यामध्ये आपल्याला जरूर भूषण वाटलें पाहिजे परंतु तसें करताना इतर धर्मातील लोकांच्या दृष्टीनें आपण उपहासास्पदतेलाही गेलेंच पाहिजे असें नाही म्हणून अशा प्रसंगी अनुरूप अशाच गोष्टी करणें जरूर आहे.

परंतु येथें ख्रिस्ती धर्मातील मनुष्यांना विचारण्यासारखा एक प्रश्न उत्पन्न होतो कोठल्याशा एका वर्तमानपत्रामध्ये असें प्रसिद्ध झालें होतें कीं राजेसाहेबांच्या आरोग्यासाठीं कोल्हापुरास देवीच्या देवळामध्ये भजन-कीर्तन वगैरे चाललें होतें तें पाहण्याकरतां कोणी युरोपियन गृहस्थ तेथें आले होते. ते तेथील प्रकार पाहून फार खुष झाले. ख्रिस्ती लोकांच्या असल्या ह्या वर्तना-

मध्येही विसंगतपणा दिसून येतो. हिंदु देवांची आराधना करून ख्रिस्ती मनुष्याच्या प्रकृतीला आराम वाटेल असें कोणी ख्रिस्ती मनुष्य मानतो कीं काय, असा प्रश्न आहे, जर हिंदु देवाच्या आराधनेनें ख्रिस्ती मनुष्याच्या प्रकृतीला आराम वाटेल असें ख्रिस्ती लोक मानीत असतील तर हिंदु देवाच्यामध्ये कांहीं सामर्थ्य आहे, तो धर्म खरा आहे, त्याची निंदा करणें बरोबर नाही, त्या धर्मातील लोक पतितच आहेत असें नाही, व त्याचा उद्धार करण्याकरिता त्यांना वाटवून ख्रिस्तीधर्मातच आणिलें पाहिजे असें नाही, ह्या गोष्टी ख्रिस्ती लोकाना मान्य करणें भाग आहे परंतु हिंदु देवाच्या आराधनेनें ख्रिस्ती मनुष्याच्या प्रकृतीला आराम वाटेल असें ख्रिस्ती लोक मानीत नसतील तर हिंदूंनीं केलेल्या प्रार्थनेबद्दलचें ख्रिस्ती धर्मातील लोकानीं केलेलें गौरव हें खोटें असलें पाहिजे हिंदु लोकांनीं केलेल्या प्रार्थनेच्या उपयुक्ततेबद्दल मनातून यत्किंचितही महत्त्व नसतां जाहेरून मात्र खोटा आनंद प्रदर्शित करण्यांत येत असला पाहिजे ह्या दोहोंपैकीं एक कोणती तरी गोष्ट कबूल केल्यावांचून ख्रिस्ती लोकांची सुटका नाही अन्य प्रसंगीं हिंदु देवांची निंदा करावयाची आणि राजा आजारी पडला असतां हिंदु लोकांनीं हिंदु देवाची प्रार्थना केली म्हणजे त्या प्रार्थनेचें अभिनंदन करावयाचें ह्या वर्तुणुकीतील दुष्टप्रीपणा, खोदसाळपणा अथवा विसंगतपणा हा एका ख्रिस्ती लोकानाच क्षम्य आहे

येथपर्यंत हिंदु, बौद्ध, जैन वगैरे मूर्तिपूजक लोकांच्या प्रार्थनेचा विचार झाला. व ह्यावरून प्रॉटेस्टंट पंथातील मताप्रमाणें एखाद्या दगडापुढें केलेल्या साध्या किंवा सगीत कलकलाटाचा राजेसाहेबाच्या मनावर किंवा जखमेवर, खरें बोलावयाचें असलेल तर, काहीं परिणाम होण्याचा संभव आहे असें दिसत नाही आतां बाकी जे धर्म राहिले आहेत त्याच्याबद्दल विचार करता त्याच्यामध्येही अशाच प्रकारचे दोष उद्भवतात. मुसलमानी, यहुदी आणि ख्रिस्ती ह्या धर्मांमध्ये बरेच साम्य आहे, तरी त्याच्यामध्ये साम्यापेक्षा हल्लीं वैषम्यच जास्त आहे. ह्या तिन्ही धर्मांचा काहीं पूर्वभाग एकच आहे तरी पण देवानें अभिवचन दिलेला 'प्रॉफेट' कोण ह्याच्याबद्दल ह्या तिन्ही धर्मांतील लोकामध्ये मतभेद उत्पन्न होऊन ते एकमेकापासून अगदीं विभक्त झालेले आहेत मुसलमानाच्या मतानें महमद पैगबर हा जगाचें तारण करण्याकरता आला, परंतु ख्रिस्ती लोक त्याला मानीत नाहीत. त्यांच्या मतानें

खाइस्त हाच खरा पैगंबर होय. असें जर आहे तर मुसलमानांच्या प्रार्थनेपासून तरी ख्रिस्ती धर्मातील मनुष्याला काय फायदा ? मुसलमान प्रार्थना करणार म्हणजे काय ? ते आपल्या महमद पैगंबराशी राजाला आरोग्य देण्याविषयी रद्बदली करणार, परंतु राजा जर आपल्याला आरोग्य देण्याचें काम महंमद पैगंबराकडे नाही, असेंच मानीत असेल तर मग मुसलमानांच्या प्रार्थनेचा तरी उपयोग काय ? ह्याशिवाय हिंदु धर्मातील प्रार्थनेसंबंधानें जे आक्षेप वर घेण्यांत आले आहेत ते मुसलमानी धर्मातील प्रार्थनेवरही आल्यावांचून राहावयाचे नाहीत परंतु त्याचें सविस्तर निरूपण स्थलतकोचास्तव शक्य नसल्यामुळे त्याचा अतिदेश करून व इतर धर्माबद्दलही अशीच स्थिती आहे हें लक्षांत बाळगून आपण आता दुसऱ्या मुद्द्याकडे वळू.

राजेसोहेबाच्या मनावर असल्या असमत धर्मातील प्रार्थनाचा काय परिणाम होणें स्वाभाविक आहे ह्याच्याबद्दल आपण एवढा वेळपर्यंत विचार केला. आता देवाच्या या प्रार्थनाचा काहीं परिणाम होणें शक्य आहे किंवा नाही, हें आपण पाहूं. पूर्वीचा प्रश्न धर्मसंबंधीचा होता, परंतु हल्लीचा प्रश्न तत्त्वज्ञानाचा आहे, शास्त्राचा आहे तत्त्वज्ञानासंबंधीही अनेक शास्त्रे आहेत आणि अनेक मते आहेत त्यातील सर्वांचे सिद्धान्त सारखेच आहेत असें नाही त्यामुळे ह्या प्रश्नासंबंधानें एकवाक्यता होणें शक्य नाही. सर्व शास्त्रातील सिद्धान्ताप्रमाणें परमेश्वराची उपासना करावी, आराधना करावी, प्रार्थना करावी हें अगदीं उचित आहे पण त्याच्याचबरोबर सर्व शास्त्रे असेंही सांगतात की, सर्व उपासना निष्काम असावी सकाम प्रार्थना कोणी करीत नाहीत असें नाही, परंतु निष्काम उपासना करावी असें शास्त्रांनी सांगण्यामध्ये एक मुद्दा आहे. प्रत्येक मनुष्य हा आपआपल्या कर्मानें बद्ध झालेला आहे. त्याला पूर्वकर्मानुरूप सुखदुःखादिकांचा भोग मिळत असतो पूर्वीचीं कोणाचीं चागलीं कर्मे असलीं आणि त्याबद्दल त्याला चागलें फळ मिळू नये म्हणून कोणी प्रार्थना केली तरी त्याला चागलें फळ मिळाल्यावाचून राहत नाही. त्याप्रमाणेंच दुःखाचीही गोष्ट आहे. सारांश, मनुष्य हा कर्मबद्ध असल्यामुळे तेथे रद्बदलीचा, वशिल्याचा किंवा भीडभाडेचा फारसा उपयोग होत नाही. रद्बदली ही मनुष्यापाशीं चालते, देवापाशीं तिचा काय उपयोग ? शिवाय अशा प्रसंगी प्रार्थना हें जरी चागलें कर्म असलें तरी तें दुसऱ्याचें कर्म होय. कर्म हें ज्याचें त्याला. 'अ' ने

प्रार्थना केली तर त्याचें फळ 'अ' लाच मिळणार. 'ब' ला कसें मिळवें ? एकानें कष्ट करावे आणि त्याच्यावर दुसऱ्यानीं श्र्मिंत व्हावें, असला प्रकार जो पृथ्वीवरील कांहीं देशांत चालतो तो आकाशातील देशांत चालत नाही, इत्यादि कर्मसंबंधीं अनेक आदिसिद्धान्त ठरले गेलेले असल्यामुळेच निष्काम उपासना करावी असें शास्त्रकाराना प्रतिपादन करणें भाग पडलेलें आहे अशा दृष्टीनें पाहिलें असतां असल्या प्रार्थनाचा देवाच्या मनावरही फारसा परिणाम होत असेल असें दिसत नाही आजपर्यंत पुष्कळ राजे होऊन गेले. व त्यात कित्येक साम्राज्यवालेही असतील व त्याच्या पदरीं कोणी तोंडपुजे नसतील असें नाही. किंवा त्याची प्रजा त्याच्यावर प्रेम करीत नव्हती असेही नाही तेव्हा जर असल्या प्रार्थनाचे कांहीं परिणाम होत असते तर त्यानीं खात्रीनें आपले प्रियकर राजे मस्त दिले नसते, जर असल्या प्रार्थनेचा वशिला देवापाशीं चालता तर आजपर्यंत कोणीही आजारी पडला किंवा मरणही पावला नसता. पण तसें होत नाही ह्यावरून असल्या प्रार्थनांचा देवाच्या मनावर कितपत परिणाम होतो हेही उघड दिसून येत आहे

शिवाय देव रदबदली ऐकतो असाही एक पक्ष जो आहे तो क्षणभर घेऊन आपण चाललों तरी असा प्रश्न येतो की, देव रदबदली कोणाची ऐकतो ? आपल्याच निस्सीम भक्ताची रदबदली देव कदाचित् ऐकेल ! पण देवाचें अस्तित्व नाशावीत करण्यासाठींच ज्याची जिब्हा आणि नास्तिकपणाचीं तत्त्वे साठवून ठेवण्यासाठींच ज्याचीं अंतःकरणें त्यांच्याही रदबदलीला देवानें मान द्यावा ? देवाची आणि ज्याची कित्येक वर्षांत गाठ नाही ते सकटसमयीं तबला वाजवू लागल्या बरोबर देवानें कळवळून धाव घ्यावी ? दुसऱ्यांच्या गरिबीवर ज्याची श्रीमंती, दुसऱ्यांच्या उपासमारीवर ज्याच्या मेजवान्या आणि दुसऱ्यांच्या भोळेपणावर ज्याची सत्ता असे लोक प्रसंगापुरतें ढोंग करून देवाचा धांवा करू लागल्याबरोबर असल्या लोकांच्यासाठींही त्यानें आपल्या सृष्टीचे, कर्माचे, पापपुण्याचे, न्यायान्यायाचे वगैरे सर्व नियम गुंडाळून ठेऊन धांव मारीन यावें ? देव आला तर तो पाहिजेच आहे. साधारण विचारानें पाहिलें तर मोलानें रडावयाला घेतलेल्या ठिकाणीं तो येईल असें दिसत नाही साराश, आपल्या प्रार्थनांचा राजेसाहेबांच्या किंवा देवाच्या कोणाच्याच मनावर ताबूत परिणाम होत असल्याचें ह्या परीक्षणावरून दिसून येत नाही. निष्काम बुद्धीनें परमेश्वराची प्रार्थना करणें हा

मनुष्याचा धर्म आहे, व आपल्या राजाच्या आरोग्यासाठी खटपट करणे हा त्या राजाच्या प्रजेचा धर्म आहे. त्याप्रमाणे आपण आपल्या राजेसाहेबाच्या स्वास्थ्यासाठी प्रार्थनादिक शिष्टसंप्रदाय करणे अत्यंत आवश्यक आहे परंतु धर्मदृष्ट्या किंवा शास्त्रदृष्ट्या त्याचा फारसा उपयोग होईल असे नाही. राजकीयदृष्ट्या असले प्रयत्न आवश्यक आहेत म्हणून ते अवश्य करावेत. परंतु धर्मदृष्ट्या किंवा शास्त्रदृष्ट्या त्यांमध्ये काही विशेष उपयुक्तेचा भाग असेल असे विचाराती दिसून येत नाही.

तेव्हा राजेसाहेबाच्या प्रकृतीला आज जो आराम वाटत आहे तो सर्वत्र झालेल्या प्रार्थनाचा परिणाम आहे, असे सहसा म्हणतां यावयाचे नाही तो राजेसाहेबांच्या पूर्व सुकृताचा व डाक्टरांच्या स्वकार्यकुशलतेचा परिणाम आहे. परंतु हा झालेला परिणाम कोणापासूनही झालेला असला तरी त्याबद्दल वाद करण्यात विशेष अर्थ नाही राजेसाहेबांची प्रकृति सुधारत चालली आहे, ही आज मुख्य मुद्द्याची गोष्ट आहे व त्याबद्दल सर्वांना सारखाच आनंद वाटेला ह्याबद्दल शका नाही असाच त्यांना उत्तरोत्तर आराम वाटत जाऊन अंतरलेला राज्यारोहणसमारंभ फिरून साजरा व्हावा हीच सर्वांची—आणि विशेषेकरून जाग्याचे भाडे बुडत असलेल्या विलायतेतील लोकांचो इच्छा आहे.

उत्प्रेक्षेसाठी अर्थान्तरन्यास : : : ७

काळ अग्रलेख ता. २५/७/१९०२

★ ग्रंथमालाकारही आश्रयदात्याच्या मायावी मानाला भाळले

ग्वाल्हेर आणि कोल्हापूर येथील महाराजास एल्एल् डी. चे किताब केंब्रिज युनिव्हर्सिटीने दिल्याची बातमी हिंदुस्थानात प्रसिद्ध झाल्यापासून ह्या किताबाबद्दल इकडील लोकाना बरेच आश्चर्य वाटत आहे परंतु त्या सगळ्याचें समाधान करण्याकरतां जून महिन्यातली ग्रंथमाला पुढें आली आहे व ह्या दोन महाराजांना ही पदवी का देण्यात आली या गोष्टीबद्दल जेवढी शक्य आणि अशक्य कारणे होती तीं सगळीं तिनें सारभूतच आहेत असें समजून आपल्या सग्रहालयामध्ये प्रदर्शनासाठीं जगाच्या पुढें माडली आहेत अप्रयुक्त शब्दांनीं वेढ्यावांकड्या वाक्यरचनेनें दुर्बोध भाषेमध्ये बहुतेक 'कॉपी टु कॉपी'चे भारदस्त लेख लिहिण्यापलीकडे ग्रंथमालेची धाव अजूनपर्यंत फारशी जात नसे. परंतु ज्याच्या महनीय आश्रयच्छ (छ नवे) त्राखालीं ग्रंथमाला प्रसिद्ध होत असते त्या श्रीमत महाराज शाहू छत्रपति सरकार करवीर ह्याना एल्एल्. डी. ची पदवी मिळाली असून त्याबद्दल जग आनंदप्रदर्शन न करिता उलट साशक होत आहे असें पाहून जगाची खात्री करण्याकरिता ग्रंथमालेला आपला नेहमींचा व्यवसाय सोडून थोडीशी वाकडी वाट करून पुढें येणें भाग पडलें आहे. ज्याच्या आश्रयाच्या छत्रीखालीं (मग तो आश्रय चाल असो किंवा बंद असो) ग्रंथमालेला पावसापाण्याची भीति नाही, त्याच्याबद्दल कैवार घेण्यासाठीं तिनें

पुढे येणें हें अगदीं रास्तच आहे. कोल्हापूरचे महाराज हे हिंदुस्थानांतील एक राजे आहेत. ह्या दृष्टीने पाहिलें असता त्याचा जर कोठें खरा गौरव झाला तर त्याबद्दल ग्रंथमालेलाच काय, परंतु हिंदुस्थानांतील प्रत्येक मनुष्याला आनंद झाल्यावाचून राहणार नाही परंतु हल्ली इंग्लंडांत आमच्या राजाना जे मानमरातब मिळत आहेत त्याच्याबद्दल मात्र हिंदुस्थानांतील लोकानीं आनंद मानतेवेळीं फार सावध असले पाहिजे राजकीय दृष्ट्या पाहिलें तर हे खरे मान नसतात. म्हणून असला शिंपेचा तुफान एखाद्याने आपल्या अगावर फेंकल्याबरोबर आमच्या अंगामध्ये तसे अलौकिक गुण होते म्हणून आम्हाला हें रुप्याचें पदक त्यांनीं नजर केलें असें चडचडत सुटणें शहाणपणाचें नव्हे. अशा गोष्टींमध्ये राजकीय हेतु असतात ही गोष्ट आपण भोळसर नेटिव लोक पुष्कळ वेळा विसरतो. परंतु इंग्रजांचें धोरण काहीं निराळेंच असतें आणि आवळा देऊन कोहळा काढणाराना असें धोरण ठेवावेंच लागतें. अशा प्रसर्गी त्यांनीं दिलेल्या देणग्याची खरी किंमत ओळखण्याला आपण फार दक्ष असले पाहिजे त्यांनीं आपल्या पदरामध्ये एखादी गारगोटी बांधावी, आणि तो चिंतामणि आहे असें समजून हा चिंतामणि त्यांनीं आपल्या पदरामध्ये बाधिला त्या अर्थी आपल्यामध्ये आपल्याला अजूनपर्यंत माहीत नाहीत असे कांहीं तरी अजब गुण असले पाहिजेत असें वाटून मग आपल्या त्या गुणांचा तपास करण्याकरिता आपले हात, पाय, नाक, कान इत्यादिकांची लात्री रुंदी आपण मोजू लागावें, हें धूर्तपणाचें लक्षण नव्हे उत्प्रेक्षेचें अर्थान्तरन्यासानें समर्थन करण्याप्रमाणेंच कोल्हापूरच्या महाराजांना मिळालेल्या मायावी मानाबद्दलचीं कारणें सांगण्याचा ग्रंथमालेनें प्रयत्न केलेला आहे असलीं कारणें आपलें कार्य कितपत सिद्ध करूं शकतात हें आम्हीं सांगायला पाहिजे असें नाही. परंतु ग्रंथमालेतील अनेक बायफळ कारणांपैकीं एक तर फारच मासलेवाईक आहे. कोल्हापूरच्या महाराजाना एल्. एल. डी. ची पदवी का मिळाली माहीत आहे ? “ हिंदुस्थानांतून आलेल्या राजेरजवाड्यांची यादी वाचली म्हणजे श्रीशिवाजी महाराजांच्या वंशातील कोणी आहे कीं नाही हें पाहण्याची उत्कंठा झालीच पाहिजे. ज्याच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजाना प्राप्त झालें त्या शूर व पाणीदार लोकांच्या राज्याचा संस्थापक शिवाजी होता व त्याचा वंश अद्यापि सुरू आहे कीं नाही अशी चौकसबुद्धि-नाहीं असा एकही इंग्रज नसेल (असेल

की नसेल !) असें आम्हास वाटते. त्या यादीत आमच्या महाराजसरकाराचें नाव सापडल्याबरोबर त्याचे मनात सानंद आदर उत्पन्न होणें साहजिक आहे. अशा पिढीजाद गादीचा आपण बहुमान करावा असें केंब्रिजच्या लोकांस वाटल्यावाचून राहणें शक्य नाहीं. ” म्हणून कोल्हापुरचे महाराज एल्लू. डी. झाले ! कसें कसें ? शिवाजी महाराजांच्या वंशातील कोणी आहे कीं नाहीं हें पाहण्याची उत्कंठा झाली ! ती का झाली, तर ज्याच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजाना प्राप्त झालें त्या शूर व पाणीदार लोकाच्या राज्याचा संस्थापक शिवाजी होता ! यादीत ग्रंथमालेच्या महाराजसरकाराचें नाव सापडलें ! त्याबरोबर इंग्लिशाच्या मनात सानंद आदर उत्पन्न झाला ! आणि अशा पिढीजाद गादीचा आपण बहुमान करावा असें केंब्रिजच्या लोकाना वाटलें ! अगदीं बरोबर वाटलें !

आतां ह्या कारणपरंपरेमध्ये तथ्य कितपत आहे हें आपण पाहू इंग्लिश लोकांनीं शिवाजीला लुटारू तर म्हटलें आहे, दरवडेखोर तर म्हटलें आहे, वाटमाऱ्या लोकांचा पुढारी म्हणून तर म्हटलें आहे, जेवढें काहीं त्याच्याबद्दल वाईट म्हणून म्हणतां येण्यासारखें होतें तेवढें सर्व म्हटलें आहे. आणि तेंही कोणी तरी गोमाजीनीं किंवा सोमाजीनीं म्हटलेलें नव्हे इंग्लंडमधील प्रतिष्ठित ग्रंथकारानीं—ज्याचे ग्रंथ केंब्रिजसारख्या युनिव्हर्सिटीच्यांतून महत्त्वाचे मानिले जातात अशा ग्रंथकारानीं—शिवाजीबद्दल आपली सानंद आदरबुद्धि अशा रीतीनें व्यक्त केलेली आहे शिवाजीबद्दलचे धडे इकडील क्रमिक पुस्तकातून असलेले काढून टाकण्यात आले आहेत. शिवाजीचे उत्सव होऊ लागल्याबरोबर तळव्याची आग मस्तकाला जाऊं लागते. कलकत्त्यास कोणी शिवाजीउत्सव सुरू करू लागले तर तेथील बाबूना ‘ मराठा डिच ’ची आठवण करून देऊन शिवाजीउत्सवापासून त्यांचें परावर्तन करण्याचा मनापासून प्रयत्न करण्यात येतो. इतका शिवाजीबद्दल इंग्लिशांच्या मनामध्ये आदर असल्यामुळे त्यांच्या वंशातील राजाचा आपण बहुमान केलाच पाहिजे असें त्यांना कसें बरें वाटणार नाहीं ! त्याचा मान करीपर्यंत इंग्रजाना जेवण देखील गोड लागलें नसेल ! शिवाजीच्याबद्दल ग्रंथमालेच्या मतानें आणखीही एक शिफारस आहे. “ ज्याच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजाना प्राप्त झालें त्या शूर व पाणीदार लोकांच्या राज्याचा संस्थापक शिवाजी होता ! ” सर्वांना त्याच्याबद्दल आदर वाटावा

इतका शिवाजी कां मोठा ? तर त्याने ज्या लोकांचें राज्य स्थापिलें त्यांनीं हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांच्या हवालीं केलें म्हणून ! हा कार्यकारणभाव सामान्य बुद्धीच्या लोकांना समजण्याला जरा जड जाण्यासारखाच आहे आणि शिवाजीने ज्याचें राज्य स्थापून दिलें ते लोक शूर व पाणीदार का ? तर त्याच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झालें ! जे लोक आपल्या देशाचें स्वामित्व दुस-यांच्या हवालीं करितात ते लोक शूर ! आणि ते लोक पाणीदार ! ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झालें त्यांना शूर व पाणीदार हीं विशेषणें ! हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांच्या हातीं दिलें म्हणून शूर आणि पाणीदार हीं विशेषणें ! हिंदुस्थानचें स्वामित्व दुसऱ्यांच्या हवालीं करणें यात शूरत्व व पाणीदारपणा आहे ! असलीं खोटीं विशेषणें, असलीं खोटीं वाक्ये, असलीं खोटी भाषा आणि असल्या खोट्या कल्पना ह्यांनीं कोणत्याही राष्ट्राचें कधींही खरें कल्याण व्हावयाचें नाही त्या पवित्र शिवाजीच्या वंशजाच्या राजधानीमध्ये किंवा देशामध्ये जर कोणाच्या डोक्यांत असल्या खोट्या कल्पना असल्या तर त्या काढून टाकण्याविषयी प्रत्येकानें झटलें पाहिजे असल्या खोट्या भाषेचा आणि कल्पनाचा प्रसार करून कोणतेंही खरें हित साधावयाचें नाही आपण सहज भुरळतो, मोहात पडतो, मृगजळांत बुडतो आणि मायेच्या बाजारात फसले जातो, हें चागलें नव्हे. इंडियन राजांना हल्लीं कितपत मान आहे, हें आपल्या सगळ्यांना ठाऊक आहे ! पाहुणचाराचा खर्च हिंदुस्थानावर लादून हिंदुस्थानातील राजांचा इगलंडमध्ये किती सन्मान होत आहे, ह्याचें उदाहरण प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यापुढें आज आहे ! हल्लींच्या कोल्हापुरच्या शाहू छत्रपति महाराजांच्या आधींच्या छत्रपति महाराजांचे कोल्हापुरच्या शहरात, दौंडच्या स्टेशनवर आणि नगरच्या किल्ल्यात काय काय मानपान झाले—ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झालें त्या शूर व पाणीदार लोकांच्या राज्याचा संस्थापक जो शिवाजी त्याच्या पिढीजाद गादीचे मानपान इ. स. १८८० च्या सुमारास काय काय झाले—ह्या गोष्टी कोणाच्याही मनामधून अजून गेल्या नसतील ! अशी वस्तुस्थिति असता शिवाजीच्या वंशावळीतील महाराजांचें नाव सापडल्याबरोबर सानद आदर उत्पन्न झाला आणि पिढीजाद गादीचा बहुमान करण्याची इच्छा केंब्रिजच्या लोकांच्या मनांत उसळली अथ आपण म्हणाचें हें ठीक नव्हे.

पिढीजादपणा, जुना वंश वगैरे गोष्टींमध्ये एक प्रकारचा पुरुषार्थ असतो. पण तो सार्थ केव्हा होतो ? सुस्थितीमध्ये पारतंत्र्याच्या अवस्थेमध्ये आपला पिढीजादपणा पुढे आणणें हें भूषण नसून दूषण होतें. अशा प्रसंगी शहाण्या माणसानी आपला पिढीजादपणा असला तरी तो झाकून ठेवावा. आपल्याला प्राप्त झालेल्या सद्यःस्थितीने आपल्या प्रख्यात पूर्वजांच्या नावाला काळिमा लागेल, त्यांचीं कृत्ये केवढीं, आणि आपलीं कर्मे काय, इत्यादि गोष्टी मनांत आणून शहाणा मनुष्य मुकाट्याने बसेल. शिवाजीचें आणि आपलें रक्त एकच अशी बढाई मारण्याची ही वेळ नव्हे, हें त्यानें समजावें. अशा प्रसंगी पूर्वजाचें नाव काढणें म्हणजे त्यालाही आपल्या दुःस्थितीमध्ये ओढण्यासारखें आहे. स्वतंत्रता स्थापन करणाऱ्या शिवाजीला परतंत्रतेमध्ये आणण्यासारखें आहे त्याच्या परिश्रमाचें चीज कांहीं झालें नाहीं असें त्यांना सांगण्यासारखें आहे. त्या पूर्वजांची कीर्ति गाऊन यांना काय करावयाचें आहे ? ते कोणीकडे आणि हे कोणीकडे ! शिवाजी तर नुकताच होऊन गेला. पण कित्येक लोक तर आपली वशावळ धेट सूर्यापर्यंत आणि चंद्रापर्यंत नेऊन भिडविण्याचा प्रयत्न करीत असतात, पण ह्या प्रयत्नापासून काय फायदा ! आपला मोठेपणा हा आपल्या प्रस्तुतच्या महत्त्वाच्यावर आहे सूर्यचंद्रावर किंवा शत्रूचा सूर्य गोव्याह्मणाचा चंद्र जो शिवाजी त्याच्यावर अवलंबून नाहीं, ही गोष्ट लक्षात बाळगली पाहिजे कृत्य मोठें, वश मोठा नव्हे. ह्या गोष्टी हल्लींच्या राजाना आणि त्याच्या आश्रयाच्या कागदी छत्रीखाली बसणाऱ्या लोकाना समजल्या पाहिजेत

ग्रंथमाला आणखी एक वाक्य असें लिहिते कीं, “ सर्व हिंदुस्थानात उच्चतम म्हणून दोन घराणीं नावाजलेली. त्याच्या वंशजांचे चरणरज आपल्या नगरीस लागावेत व आपल्या पीठात त्यांचीं नांवें दाखल व्हावीत, अशी इच्छा केंब्रिज युनिव्हर्सिटीनें प्रग (क) ट केली. ” एखाद्याचे चरणरज आपल्या नगरीस लागावेत ही भाषा हिंदुस्थानातील जिंकलेल्या लोकांची होय. व्हाइसरॉय साहेबाचे, गव्हर्नर साहेबाचे, पोलिटिकल एजंट साहेबांचे किंवा दुसऱ्या एखाद्या विनहुदच्याच्याही साहेबांचे चरणरज आपल्या नगरीस लागावेत अशी इच्छा हिंदुस्थानातील राजाच्या मनामध्ये नेहमीं प्रकट होत असते व तें कालमानानुरूपच आहे परंतु अशी इच्छा इंग्लिश लोकांना राजकीय हेतू-

शिवाय होण्याचें काय कारण ? हिंदुस्थानचे राजे हे जिकलेले आहेत आणि त्यांना इंग्लंडने जिकलेलें आहे. इंग्लंडच्या बुटाचे रज नेटिवाच्या पगडीतील तुऱ्यावर विराजमान होत आहेत अशा राजाचे चरणरज आपल्या येथें केव्हा पडतील असे उत्सुक होण्याला इंग्लिश लोक हे काहीं इंडियन प्रिन्सेस नव्हेत त्याच्या बुटाचे रजःकण आपल्या माथ्यावर झळकत असतांना आपले चरणरज त्याच्या येथें पडावे म्हणून ते उत्सुक होते असल्या खोट्या कल्पनांनीं आपण आपल्याला वृथा गौरवून घ्यावयाचें, ह्यापेक्षां आमच्या खोट्या कल्पनांची धाव आणखीं कोठपर्यंत जावयाची उरली आहे ? मान कशाला म्हणावें आणि अपमान कशाला म्हणावें, ह्याच्या कल्पनाच आम्ही विसरून गेलों आहों ! जे महादजी पूर्वीच्या हिंदुस्थानच्या बादशहाला आपल्या मुठीमध्ये बाळगीत होते त्याचेच वंशज हल्लींच्या हिंदुस्थानच्या बादशहाचे आपण नामधारी कर्नल झालों हा आपला बहुमान झाला असें समजतात, आणि जे शिवाजी व राजाराम दिव्हीपासून जिंजीपर्यंत सारें हिंदुस्थान हलवून सोडीत होते, त्याचे वंशज केंब्रिज युनिव्हर्सिटीचे नामधारी एल्एल् डी झाले हा त्याचा बहुमान झाला असें 'फ्रीमन'च्या युरोपच्या इतिहासातील उच्च तत्त्वे मराठी वाचकाना शिकवणारे गृहस्थ मानतात ! हे केवढें आश्चर्य आहे ! हा मान कसला ! आणि मग आमचा अपमान तरी कधीं होणार ! आमच्या मानापमानाच्या कल्पना काहीं विलक्षण दिसतात ! दुर्दैवानें त्या इतक्या बदलत्या आहेत कीं, आमच्या पायात प्रत्यक्ष कोणी खोडा घातला तरीदेखील त्यानीं आम्हाला घोड्यावरच बसविलें आहे असेंसुद्धा म्हणावयाला आम्ही चुकणार नाही ! आमच्या राजाचे चरणरज तेथें पडावे अशी त्यांना उत्कठा व्हावी इतकी महत्त्वानें आपण अजून कोठे केलीं आहेत ! चरणरजानाही महत्त्व असतें, नाहीं असें नाहीं पण तें कोणाच्या चरणरजाना ? जे चरण अदृश्य शृंखलांनीं गुलामगिरीच्या अस्पर्शनीय विड्यानीं—जखडून गेलेले आहेत त्या चरणाच्या रजाला असलें महत्त्व कोठून येणार ! आणि तें वास्तविक नसताना कोरडें मानून घेण्यात काय फायदा !

शिवाय हा मानापमानाचा वाद मुख्य प्रयोजनावरून ठरविला पाहिजे : नेटिव राजाना पदवी देणे हा त्याचा बहुमान करणें आहे असें म्हटले तरी ह्या राजाना विलायतेस कशाकरता नेलें होतें हा प्रश्न येतो त्याचा बहुमान करण्यासाठीं त्यांना आगचोटीत घालून विलायतेस नेलेले नाही, तर हे इंग्लंडनें

जिकलेले राजे आहेत ही गोष्ट स्पष्ट होईल अशा ठिकाणी आणि अशा रीतीने इंग्लंडच्या राजाच्या मिरवणुकीमध्ये त्यांना चालविण्यासाठी नेलेले होते. ही अपमानाची स्थिति आहे. व यासाठीच त्यांना येथून नेलेले होते. इंडिया ऑफिसच्या दरबारामध्ये नेटिव राजाकडून इंग्लंडच्या व इतर ठिकाणच्या लोकांच्यादेखत जी क्रिया करवली तीही जितपणाची आणि अपमानाचीच होती, असेच अनेक वर्तमानपत्रकारांचे मत आहे साखश, अपमान हा नेटिव राजाना तिकडे नेण्यामध्ये मुख्य उद्देश होय, बहुमान हा नव्हे म्हणून त्याच्याच अनुषंगाने बाकीच्या सर्व क्रियेचा अर्थ केला पाहिजे, हे मीमांसाशास्त्रातील एक अगदी प्राथमिक तत्त्व आहे. परंतु ते आपण पुष्कळ वेळा विसरतो, ते आपण विसरू नये खरी स्थिति जाणावी आणि खऱ्या गोष्टीला खऱ्याच शब्दांनी व्यक्त करावे हा आपला सगळ्याचा मार्ग असावा

ग्रंथमालेत सगळ्या कारणांमध्ये एक कारण सांगितले आहे ते मात्र चांगले आहे 'वस्तु असली तरी तिला प्रकट करणारा प्रकाश लागतो, तो नसला तर ती दिसत नाही.' 'त्यात सर बुइल्यम लिर्वॉर्नरसारख्या माहीतगारांच्या सूचनाचाही काही भाग असला तरी नवल नाही.', इत्यादि वाक्यांच्या द्वाराने वशिल्याबद्दलचे व्यंग फार मार्मिकपणाने आणि सहृदयतेने सूचित करण्यात आलेले आहे. शिवाजीच्या वशातील पिढीजाद गादीला हा बहुमान देण्याच्या कामात लिर्वॉर्नरसाहेबांच्या ओळखीचा कदाचित् उपयोग करून घेण्यांत आला असेलही ही बातमी कोल्हापूरच्या राजकीय वर्तुळाच्या परिघाच्या बाहेर फारशी कोणाला अजूनपर्यंत माहित नव्हती. ती ग्रंथमालेने जगापुढे आणली ह्यामुळे सत्यान्वेषणाच्या कृत्यावर तिचे बरेच उपकार झालेले आहेत. असो आमच्या राजाचा खरोखरच सन्मान होईल तर आम्हालाही ग्रंथमालेच्या इतकाच आनंद झाल्यावाचून राहणार नाही. पण जेथे मानच नाही तेथे आनंद कशाचा ? मिथ्यामानाबद्दल, झकलेल्या अपमानाबद्दल, कोणीही आनंद मानू

नये. किंवा त्याच्याबद्दल कारणे दाखविण्याचेही श्रम घेऊ नयेत. ह्यांतच आपल्या राष्ट्राचें खरें कल्याण आहे, व तेंच आपण सर्वांनीं करावें खरें असेल तेंच बोलवें. उदात्त असेल तेंच लिहावें. उपयोगी असेल तेंच शिकवावें. देशाचें हित ज्यात असेल तेंच करावें आणि परमेश्वराचें जें सत्यस्व रूप असेल तेंच चिंतित जावें. हें आपलें सगळ्यांचें आज कर्तव्यकर्म आहे. इतकें सांगून हा ग्रंथमालेचा बराच लांबलेला ग्रंथ येथें समाप्त करूं.

स्वदेशाभिमान आणि साम्राज्य : : : ८

काळ अग्रलेख, ता. १-८-१९०२

ह्या जगात काहीं गोष्टी स्वभावसिद्ध असतात. त्यांपैकीच स्वदेशाभिमान ही एक गोष्ट आहे. स्वभावसिद्ध या शब्दाचा अर्थच असा आहे की, त्याचें कारण काहीं सांगतां यावयाचें नाहीं परंतु जरी कारण सांगतां आलें नाहीं तरी, त्या गोष्टीचें अस्तित्व नाकबूल करितां यावयाचें नाहीं स्वदेशाभिमान ही स्वभावसिद्ध गोष्ट आहे म्हणा, किंवा ती चीज परमेश्वरानें मनुष्याचें अंतःकरण घडविते वेळींच त्यामध्ये घालून ठेविलेली आहे म्हणा, परंतु स्वदेशाभिमान ही एक वस्तु आहे यांत संशय नाहीं आपला देश स्वतंत्र असो किंवा जिंकलेला असो, त्याबद्दल प्रत्येक मनुष्याला अभिमान वाटल्यावाचून राहत नाहीं, व त्याबद्दल प्रत्येक मनुष्याच्या मनामध्ये प्रीति उत्पन्न झाल्यावाचून राहत नाहीं. मनुष्य उत्पन्न झाला म्हणजे त्याला दोन हात, दोन पाय, नाक, डोळे, कान, इत्यादि ज्याप्रमाणें उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणें त्याच्या जन्माबरोबर त्याच्या अंतःकरणामध्ये ही स्वदेशप्रीति उत्पन्न होते त्या मनुष्याला जर कोणी शत्रु असला तर तो त्याचे हातपाय तोडील, नाक कापील, किंवा डोळे फोडील, ह्या बाह्य वस्तूंचें तो काय पाहिजे तें करू शकेल. परंतु त्याच्या अंतःकरणामध्ये जी ही स्वदेशप्रीतीची ईश्वरी देणगी असते, तिच्यावर कोणत्याही शत्रूचा—तो कितीही जुलमी असला तरी—अमल चालावयाचा नाहीं. तिला तोडण्याचा कोणी प्रयत्न केला तर ती दुष्पट जोरांनें वाढेल अशा प्रकारचा

ही विलक्षण वल्ली त्या त्रैलोक्याच्या बागवानानें मनुष्याच्या अतःकरणसूत्री आज्ञ्यामध्ये लावून ठेविलेली आहे !

आता साम्राज्य म्हणजे काय हें आपण पाहू. साम्राज्य म्हणजे ह्या दिव्य वल्लीच्या उच्छेदाचा एक जंगी प्रयत्न होय. देशाच्या मर्यादा ईश्वरनिर्मित खुणांनीं बहुतेक ठरून गेल्यासारख्या झालेल्या आहेत. आपल्याकडे रोव्हिन्यू सर्व्हे झाली म्हणजे अमक्याचें शेत अमकें, त्याची मर्यादा असुक, इत्यादि गोष्टी स्पष्ट करण्याकरिता प्रत्येक क्षेत्राच्या सीमेवर सर्व्हे नंबरचे दगड पुरण्यात येत असतात. त्याप्रमाणें पर्वत, डोंगर, समुद्र आणि नद्या ह्या परमेश्वरानें सर्व्हे केलेल्या पृथ्वीच्या पाठीवरील क्षेत्रातील हद्दींच्या खुणा आहेत त्या त्या हद्दीप्रमाणें आपापल्या देशामध्ये प्रत्येक देशातील लोकानीं आनदानें राहावें असा मूळचा ईश्वरी संकेत दिसतो परंतु हा ईश्वरी संकेत साम्राज्याच्या मानवी संकेतांनं अनेक प्रसंगीं विफल होतो साम्राज्य म्हणजे ईश्वरानें देशाच्या ज्या मर्यादा घालून दिलेल्या आहेत त्या मोडून टाकणें होय परंतु असले प्रयत्न—ईश्वरी संकेता-विरुद्ध चालविलेले असले प्रयत्न—कधीही यशस्वी होत नाहींत, हा एक सृष्टीचा सिद्धान्त सर्वांनीं लक्षात ठेविला पाहिजे फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाली त्या वेळी नवीन अधिकार प्राप्त झालेल्या दीडशहाण्या लोकानीं ईश्वरी हद्दी मोडून टाकून कृत्रिम हद्दी लोकांना घालून देण्याचा वेडगळ प्रयत्न चालविला होता नैसर्गिक हद्दी ह्या वेड्यावाकड्या असतात. कारण डोंगराच्या रांगा आणि नद्यांचे प्रवाह हे नेहमींच सरळ रेषेमध्ये असतात असें नाहीं, म्हणून ते जुने विभाग रद्द करून फ्रान्सच्या नकाशावर आखणी घेऊन पेन्सिलीनं सरळ रेषा काढून त्याचे जसे चौकोन पडतील तशा फ्रान्स देशातील परगण्यांच्या हद्दी असें ठरविण्यात आले होतें तो जसा एक वेडगळपणाचा प्रयत्न होता त्याचप्रमाणें साम्राज्य पसरविणाराचेही प्रयत्न चाललेले असतात. इंग्लंड कोणीकडे, आयर्लंड कोणीकडे, कानडा कोणीकडे, न्यूझीलंड कोणीकडे, ऑस्ट्रेलिया कोणीकडे, केप कॉलनी कोणीकडे, हिंदुस्थान कोणीकडे, सीलोन कोणीकडे आणि माल्टा कोणीकडे ? ईश्वरनिर्मित हद्दींकडे पाहिलें असता ह्याचा एकमेकाशीं अर्थाअर्थी काही एक संबंध येण्याचें कारण नाहीं, व असा संबंध येऊही नये अशी ईश्वराची इच्छा. परंतु इंग्लंडमधील मनुष्ये म्हणतात, ह्या सगळ्याचा मिळून

एक मोठा थोरला प्रदेश झाला पाहिजे या सगळ्या निरनिराळ्या देशांच्यामध्ये असलेले समुद्र वाळले पाहिजेत आणि पर्वतांचे पाठ झाले पाहिजे ईश्वरी मर्यादांचा तिरस्कार करून आम्ही हे सगळे अनेक प्रांत मिळून एक साम्राज्य बनविणार परंतु ते बनते कसे ? ईश्वरनिर्मित मर्यादा मनुष्याला फार वेळपर्यंत मोडता येणे शक्यच नाही ह्या कारणासाठी साम्राज्य ही कधीही टिकाऊ वस्तु होत नाही

देवाने घालून दिलेल्या सरहद्दी मोडून साम्राज्य वाढविणारा मनुष्य देवाचे मन तर क्षुब्ध करतोच, परंतु त्याच्या हातून मनुष्याची मने क्षुब्ध करण्यासारखीही कृत्ये होत असतात साम्राज्य म्हटले म्हणजे त्यामध्ये वर दाखविलेल्या रीतीने ज्याप्रमाणे पर्वत आणि समुद्र यांचा नाश होतो त्याचप्रमाणे प्रत्येक निरनिराळ्या देशांमध्ये जे स्वदेशाभिमानाचे पर्वत असतात आणि जे स्वदेशप्रीतीचे समुद्र असतात, त्यांचाही समूळ नाश होतो. एक साम्राज्य म्हणजे अनेक स्वदेशप्रीतींचा उच्छेद होय साम्राज्यात सामील झालेल्या प्रत्येक देशातील लोकांनी आपली स्वदेशभक्ति विसरून गेले पाहिजे आणि दुसऱ्याच्या देशावर भक्ति करावयाला लागले पाहिजे पण हे तरी होणार कसे ? असे कधी होत नाही म्हणूनच साम्राज्य टिकत नाहीत. स्वदेशाभिमान ही परमेश्वराने दिलेली दिव्य वस्तु दुसऱ्याच्या साम्राज्यासाठी मनुष्याच्या अतःकरणा-मधून त्याच्या प्राणाच्या आधी नाहीशी होण्यासारखी नाही !

निरनिराळ्या देशांतील लोकांचा आपापल्या देशाबद्दलचा स्वदेशाभिमान हा साम्राज्याला मोठा घातक होय फ्रान्सचा पहिला बादशहा नेपोलियन ह्याने सर्व युरोपखंडामध्ये आपले साम्राज्य स्थापित केले होते परंतु त्याने जिकलेल्या प्रत्येक लोकांमध्ये स्वदेशभक्ति जागृत होती. ऑस्ट्रियन लोकांना ऑस्ट्रियाबद्दल प्रीति होती. स्पेन हे स्पॅनिश लोकांकरिताच आहे, असे स्पॅनियर्ड्सना वाटत होते. रशियाचा अफाट प्रदेश हा फ्रान्सच्या राजाकरिता नाही, तर त्यावर आपली मालकी आहे, हा विचार सगल्या रशियन लोकांच्या मनामध्ये पेटलेला होता ह्यामुळे निरनिराळ्या देशांतील स्वदेशाभिमान वाटलूच्या मैदानावर एकत्र झाले आणि त्यांनी फ्रान्सच्या अफाट साम्राज्याला सेंट हेलिनाच्या एका

लहानशा बेटामध्ये कोंडून टाकले. ऑस्ट्रियाचें साम्राज्य इटली देशावर कित्येक वर्षेपर्यंत चाललेलें होतें. ऑस्ट्रियन साम्राज्यानें इटलीच्या स्वातंत्र्याचा दिवा कधींच मालवून टाकलेला होता. परंतु तेथील लोकांच्या मनातील स्वदेशाभिमानाची ज्योत मालवलेली नव्हती म्हणून काऊंट केव्हर, मॅझिनी, आणि गॅरिबाल्डी ह्यांच्या युक्तीनें, शहाणपणानें आणि साहसानें इटॅलियन लोकांना यश येऊन ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्याची छत्री इटलीच्या संरक्षणासाठीं म्हणून ऑस्ट्रियानें जी इटलीच्या डोक्यावर धरली होती ती ऑस्ट्रियाला मुकाट्यानें मिटून घ्यावी लागली. दुसरा नेपोलियन आणि ऑस्ट्रियाचा मॅक्सिमिलियन ह्यांनीं आपलें साम्राज्य अमेरिकेंतील मेक्सिको देशावर स्थापित करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. परंतु फ्रान्सचा आणि मेक्सिकोचा काय संबंध ? एकाच पर्वतांनीं आणि एका समुद्रानी हे दोन देश वेष्टिलेले होते काय ? किंवा ह्या दोन्ही देशांतील लोकांची स्वदेशप्रीति एकच प्रकारची होती काय ? फ्रान्सचा मेक्सिकोशीं कोणत्याही दृष्टीनें अर्थाअर्थी संबंध नव्हता. यामुळे मेक्सिकोतील लोकांची स्वदेशप्रीति जागृत झाली आणि तिनें आपल्यावरील फ्रेंच साम्राज्याचा विध्वंस करून टाकिला. ज्वारझ, एस्कोबेडो, पारफीपिरियो डायस वगैरे शूर आणि स्वदेशाभिमानांनी लोक मेक्सिकोमध्ये निर्माण झाले आणि त्यांनीं फ्रेंच साम्राज्याचें प्राबल्य कमी केले. क्यूबा बेटावर स्पेनचें साम्राज्य आज कैक वर्षे चाललेलें होतें. परंतु क्यूबन लोकांची स्वदेशभक्ति आणि स्पॅनिश लोकांची स्वदेशभक्ति ह्या एक तऱ्हेच्या नसल्यामुळे दोघांमध्ये खटका उडून स्पेनला आपलें साम्राज्याचें जाळें अटलांटिक महासागरातून काढून घेऊन क्यूबा बेट मोकळें करून देणें भाग पडलें. ह्याप्रमाणें साम्राज्याच्या पोटांतील लहान लहान स्वदेशाभिमानांनीं त्या साम्राज्याचें पोट फाडल्याचीं अनेक उदाहरणें इतिहासामध्ये दिसून येतात.

ह्यासाठीं साम्राज्य टिकाऊ करण्याला दोन गोष्टींकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे असें वरील विवेचनावरून कोणालाही दिसून येईल. एक ईश्वरी मर्यादा मोडता कामा नयेत, व दुसरी गोष्ट ही कीं, साम्राज्यांतील सर्वांची स्वदेशभक्ति एकच तऱ्हेची बनली पाहिजे. आगगाड्या, तारायंत्रें, आगबोटी इत्यादि नवीन शोधानीं दूरदूरचे देश जवळ जवळ आल्यासारखे झाल्याकारणानें सांप्रतकाळीं

पहिली गोष्ट बरीच साध्य झाली आहे परंतु दुसरी स्वदेशाभिमानाच्या ऐक्यते-
बद्दलची गोष्ट, जिच्यापासून हल्लींच्या आपल्या ब्रिटिश साम्राज्याला जोर आणि
आणि टिकाऊपणा येऊं शकणारा आहे ती गोष्ट, मुख्यतः घडवून आणली
पाहिजे, व ती घडवून आणणें इंग्रजांच्या उदार राजकीय धोरणावर अवलंबून
आहे म्हणून हिंदुस्थानासंबंधानें त्यांनीं त्या उदार धोरणाचा स्वीकार करावा
असें साम्राज्याचें हित चिंतणारा कोण म्हणणार नाही ?

पोपट आणि परशुराम : : ९

काळ . अग्रलेख, ८-८-१९०२

परशुरामाचा बाप एक मोठा श्रीमंत सावकार होता त्याचें सर्व लक्ष ऐसे (मिळावण्यामध्ये) गुंग होऊन गेलेलें असे परंतु परशुरामाच्या मनाची प्रवृत्ति कांहीं निराळ्या प्रकारची होती त्याला बापाच्या इतका पैशाचा हव्यास नव्हता. त्याची बापाच्या इतकी संसाराकडे प्रवृत्ति नव्हती ह्या जगांतील दुःखे पाहून त्याचें मन बरेंच विटलेलें होतें. तरी पण कोणी दैन्य दाखविलेलें त्याला खपत नसे. तो सदोदित सर्व प्राण्यांवर उपकार करण्यामध्येच आपला वेळ खर्च करीत असे. ह्या जगात सगळ्यांना सदोदित सारखेंच सुख मिळण्याचा संभव नाहीं ही गोष्ट त्याच्या मनावर बिंबून तो उदास आणि खिन्न झालेला होता. व त्याच दिशेने त्याचे बहुतेक विचार चाललेले असत.

एके दिवशीं सकाळीं परशुराम आपल्या सज्जातील कढ्यावर टेकून उभा राहिला होता. इतक्यांत तेथेच टांगून ठेविलेल्या एका पोपटाच्या पिंजऱ्याकडे त्याचें लक्ष गेलें तो पिंजरा फारच रमणीय दिसत होता. त्याच्या पितळेच्या तारा नुकत्याच साफ केलेल्या असल्यामुळे व त्याजवर सकाळच्या सूर्याचे कोंवळे किरण पडलेले असल्यामुळे त्या तारा लखलख करीत होत्या पिंजऱ्याच्या आंतमध्ये पोपटाला बसण्याकरितां एक आडवी काठी बसविलेली होती व त्या पिंजऱ्यात स्वच्छ पाण्याने भरलेली एक लहानशी वाटी होती व कांहीं खाण्याचे पदार्थही आंतमध्ये ठेविलेले होते. व एक सुंदर पोपट या पिंजऱ्यामध्ये कोंडून

ठेविला होता त्याला पाहून परशुरामाच्या मनामध्ये अनेक विचार उभे राहिले व तो त्या पोपटाला म्हणाला:—अरे पोपट ! परमेश्वराने ह्या सृष्टीमध्ये जे जे प्राणी निर्माण केले आहेत त्या सर्वांमध्ये तू अत्यंत नीच असला पाहिजेस. तुझ्यासारखा अधम प्राणी दुसरा कोणी नसेल. देवाने तुझे शरीर फार सुंदर बनविले आहे पण त्या शरीराला शोभेल असे मन त्याने तुला दिले नाही. सुंदर स्वरूप मात्र देऊन त्याने तुला फसविले ! कारण सुंदर मन नसेल तर त्यावाचून सुंदर स्वरूपाची काय शोभा ? ज्या तुझ्या मनाला तुझ्या बद्ध स्थितीबद्दल यत्किंचितही वाईट वाटत नाही तो तू कितीही सुंदर असलास म्हणून काय उपयोग ? तुझ्या कठामध्ये प्रत्यक्ष पंचमस्वराची मूर्ति बसविलेली असली तरी काय उपयोग ? आणि तुझा सर्व पिसारा प्रत्यक्ष हिरव्यागार पांचेच्या खड्याचे चूर्ण करून त्याच्या योगाने जरी ईश्वराने बनविलेला असला तरी त्याचा काय उपयोग ? तू पूर्वी स्वतंत्र होतास, तुला पाहिजे तिकडे फिरण्याची पूर्वी मोकळीक होती. अरण्यातील झाडावर जे जे म्हणून फळ येईल ते ते तुझे होते तुझ्या मर्जीत वाटेल त्या फळावर तू चोंच मारावीस आणि ते खावेस अशी तुझी स्थिति होती वाटेल त्या ठिकाणचे स्वच्छ जलबिंदु मोत्याच्या दाण्याप्रमाणे आपल्या चोंचीने टिपून घेण्याची तुला मोकळीक होती. तुझ्या परवात शक्ति आहे तोंपर्यंत वाटेल त्या दिशेकडे भरण्या मारीत जाण्याची पूर्वी तुला सुभा होती. श्रात झाल्यासारखे वाटल्यास जवळच्या वृक्षांवावर बसावे आणि विश्रांति घेतल्यावर फिरून वाटेल तिकडे उड्डाण करावे, अशा प्रकारची तुझी गति पूर्वी अव्याहत होती सर्व आकाश तुझे होते तू जिकडे उडत जाशील तिकडे तुझी सत्ता होती तू येथे उडू नकोस असे तुला म्हणावयाला कोण होते ? ह्या आकाशरूपी सरोवरामध्ये एखाद्या माशाप्रमाणे चाहील तिकडे पोहत जाण्याला तू पूर्वी मुखत्यार होतास एखाद्या अश्वाप्रमाणे चपल वेगाच्या वायूच्या पाठीवर बसून जो भाग आक्रमण करण्याची तुला इच्छा होईल तो करण्याला पूर्वी तुला कोठेही प्रतिबंध नव्हता. तुला वाऱ्याच्या बरोबरीने आकाशामध्ये उडताना पाहून, वाऱ्याला कोंडता येईल, पण ह्या पक्षाला कधीही कोंडता यावयाचे नाही, असेही कित्येकजणाना वाटले असेल अशी तुझी पूर्वीची स्थिति होती ती सगळी नाहीशी झाली आणि तू ह्या पिंजऱ्यांत कोंडला गेलास. ह्या तुझ्या पूर्वीच्या स्थितीची तुला क्वचितच आठवण येत असेल तुला

पूर्वीचें काहीं तरी स्मरतें काय ? कित्येकाना पूर्व जन्माचीही आठवण असते म्हणून म्हणतात पण तुला ह्या एकाच जन्मातल्या गोष्टींची तरी काहीं आठवण आहे काय ? तू क्षितिजाच्या ह्या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत भरल्या मारीत असस, ह्याची तुला काहीं आठवण आहे काय ? उदय पावणाऱ्या सूर्याला तू सामोरा जात असस आणि अस्तास जाणाऱ्या सूर्याला तू पोहोचवायला जात असस, ह्या पूर्वकालच्या गोष्टीपैकी तुला हल्लीं काहीं स्मरतें काय ? निरनिराळ्या अरण्यातील झाडाच्या फळांच्या चवीची तुझ्या जिभेला हल्लीं काहीं स्मृति आहे काय ? ह्या पिंजऱ्यातून आपण सुटलों तर आपल्याला चार पावलें तरी उडता येईल किंवा नाही अशी शका उत्पन्न व्हावी इतका तुला तुझ्या पूर्व स्थितीचा विसर पडला आहे तेव्हा तुला मागचें काय आठवणार ? तू ह्या पिंजऱ्यांत कोंडला गेलास ह्यात तुझा फारसा अपराध नाही प्रसंगविशेषी सिंह, वाघ इत्यादिक अत्यंत बलाढ्य प्राणीदेखील कधीं कधीं तुझ्यासारखे पिंजऱ्यामध्ये सापडतात. तू पिंजऱ्यांत सापडलास म्हणून मी तुला नीच किंवा अधम म्हणत नाही. पण तू पिंजऱ्यात कोंडला गेला असूनही नाचतोस आणि उडचा मारतोस म्हणून तू नीच आणि अधम आहेस. तू रडत असतास, तुझ्या डोळ्यातून दिवसारात्रीं वळवळ अश्रु वाहत असते, तुझे तोंड सुकलेलें दिसत असतें, तूं दीर्घ श्वास टाकीत असतास, आणि तुझ्या अगावरची सतेज काति निस्तेज झाली असती तर तू मला कधींही अप्रिय झाला नसतास देवा, मला ह्या यातनातून सोडीव अशा प्रकारचा त्या गजेंद्राप्रमाणें आक्रोश करून तूं भगवंताचा धावा करीत असतास तर मी तुला अत्यंत पूज्य समजून साष्टांग प्रणिपात केला असता. परंतु तुझे मन अगदींच निराळ्या तऱ्हेचें आहे. तुला बदिवातामध्ये नाचणें सुचतें ! माझ्या बापानें तुझ्या पायांमध्ये आपल्या हौसेकरितां बारिक बारिक धुगुर बांधले आहेत आणि त्याच्या तालावर तूं सदोदित नृत्य करीत असतोस, जणू काय तुला पिंजऱ्यात कोंडून ठेविलें आहे हें तुला स्वर्गांत नेऊन सोडल्याप्रमाणेंच व दत्त आहे अरे अधमा, ज्या ठिकाणीं असताना जगातील सर्व प्राण्यांच्या अतःकरणाचें सत्तापानें पाणीच होऊन गेलें पाहिजे अशा पिंजऱ्यामध्ये तूं कोंडला गेला असतानाही तुला नाचण्याची स्फूर्ति होते तेव्हा तुझे काळीज खरोखर उलटेंच असलें पाहिजे जेथे इतरांच्या पायांमध्ये हालचाल करण्याची असलेली शक्ति दुःखामुळें विगलित होते त्या

ठिकाणीं — त्या पिंजन्यात — त्या तुरुंगांत — त्या बदिवासांत — तुझे पाय नाचण्यासाठी प्रसरण पावतात तरी कसे ! बदिवासात असून नाचणें ही अधमपणाची गोष्ट होय, ती तुझ्यानें कशी करवते ? अशी गोष्ट जगाच्या निदर्शनाला न येईल तर बरी ! असलें उदाहरण जगांत नसेल तर बरें ! पिंजन्यामध्ये नाच करणारा तुझ्यासारखा पक्षी परमेश्वरानें ह्या जगान निर्माणच केला नसता तर फार बरें झालें असतें जगातील प्रत्येक वस्तु ही जगाला कांहीं तरी चांगला धडा शिकविण्यासाठी जगामध्ये आहे असला चांगला धडा जर ती जगाला शिकवीत नसेल तर तिनें येथें असूं नये मग तिचें येथें काहीं एक प्रयोजन नाही. असला चांगला धडा, अरे पिंजन्यात नाच करणाऱ्या अधम प्राण्या, तू जगाला काय शिकवीत आहेस, कीं ज्यामुळें तुला ह्या जगामध्ये राहण्याचा हक्क आहे ! तू जगाला गुलामगिरीमध्ये आनंद मानण्याला मात्र शिकवीत आहेस ! तू गुलामगिरीचा पक्षी आहेस ! तू पारतन्याचा मदतगार आहेस ! तू बदिवासाचा उपदेशक आहेस ! तू परवशतेचें चित्र आहेस ! अशा तुझें दर्शन देखील नसावें तुझ्या ह्या चित्रापासून आणि तुझ्या ह्या उपदेशापासून मनुष्यांना जितकें दूर राहता येईल तितकें त्यानीं राहिलें पाहिजे लहान मुलाच्या वृष्टीस तुझें उदाहरण पडलें तर तीं मोठेपणीं गुलाम होतील आणि गर्भिणी स्त्रियांनीं हें तुझें उदाहरण पाहिलें तर त्याच्या पोटीं उपजणारीं मुलेंही गुलामच झाली पाहिजेत. बहुतकरून देवानें तुला आधीं निर्माण केलें आणि नंतर मग ह्या जगामध्ये गुलामगिरी पसरली ! बहुधा तुला पिंजन्यामध्ये नाचताना पाहून मनुष्यांना गुलाम करून ठेवण्याची धुक्ति जुलमी राज्याच्या डोक्यांत आली असावी तूं करून मनुष्यांना जुलूम शिकविलास आणि तू गरीब मनुष्यांना गुलाम केलेंस ! सगळें जग सुखानें नादलें असतें, पण त्या सुखामध्ये तू माती कालविलीस ! इतकें तुझें उदाहरण वाईट आहे. असें वाईट उदाहरण लोकांना का घालून देतोस ? तुझ्या हातूनही ह्या परमेश्वराच्या जगामध्ये काही सत्कर्म होणार नाहीं असें नाहीं. बदिवासात आनंद मानून जो तू नाचत सुटला आहेस तो तू तें नाचणें सोडून देऊन जरा आत्मविवेक करशील तर तूही ह्या परमेश्वराच्या सृष्टीतील अगदीं टाकाऊच प्राणी आहेस असें नाहीं. हा तुझा पिंजरा एवढेंच जग नाही तुझा पिंजरा फार मोठा आहे. जिकडे जिकडे आकाश, वायु, इत्यादिक पंचमहाभूतें पसरलेलीं आहेत तिकडे तिकडे तुझा पिंजरा आहेच. झाडां

च्या अग्रभागावर प्रत्यक्ष भगवान् सूर्यनारायण तुझे अन्न शिजवून ठेवीत आहे ! तू जेथे जेथे उडत जाशील आणि तुला जेथे जेथे तृषा लागेल तेथे तेथे तुझ्या त्या तृषेचे शमन करण्यासाठी प्रत्यक्ष मेघराज ठिकठिकाणीं तुझ्याकरितां निर्मल पाण्याचे पेले भरून ठेवीत आहे. तुझीचशी काय, परमेश्वरानें सर्वच प्राण्यांची ह्याप्रमाणें तरतूद करून ठेविली आहे. मग तू या पिंजऱ्यामध्ये काय म्हणून राहतोस ? ह्या जगामध्ये तुला आणि मला राहण्याला पुष्कळ जागा आहे. तुला पिंजऱ्यात कोंडून ठेविल्यावांचून मला राहण्याला जागा नाही, इतकी देवाची सृष्टि सकुचित नाही. मग मी तरी तुला काय म्हणून कोंडून ठेवावे ?

असें म्हणून परशुरामानें पिंजऱ्याचें दार उघडलें पोपट उडून गेला. आणि परशुरामानें तो पिंजरा जवळच्या खाबावर आपटून दूर झुगारून दिला.

हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधींच्या महत्त्वाकांक्षा १०

काळ अग्रलेख, ता २९-८-१९०२

★ आमचे प्रतिनिधि जे राजे महाराजे ते हुजरे झाले ।

राज्यारोहणाकरिता हिंदुस्थानातून इंग्लंडमध्ये काहीं लोक गेलेले आहेत. ह्यांना तिकडे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी (Representatives) असे अनेक वेळा म्हणण्यांत येत असते, पण हे प्रतिनिधी कोणाचे ? ह्यांना हिंदुस्थानातील लोकानीं कधीं निवडून दिले होते ? हिंदुस्थानातील सरकारकडून ह्यांचीं नावे नेमण्यांत आलीं आणि त्याप्रमाणें हे लोक विलायतेस गेलेले आहेत. हे हिंदुस्थानांतील लोकांच्या वतीचे प्रतिनिधी नव्हेत. हे सरकारच्या वतीचे तोंडपुजे होत. तिकडे जाऊन जे आपल्या तंत्राप्रमाणें वागतील अशाच प्रकारचे लोक ह्या कामाकरितां सरकारने नेमलेले आहेत. हे लोक तिकडे जाऊन आपल्या अनेक प्रकारच्या महत्त्वाकांक्षा तिकडील लोकापुढें मांडीत आहेत. ह्या हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधींपैकीं एका प्रतिनिधीच्या मनानमध्ये एके दिवशीं अशी महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली कीं, राज्यारोहणाच्या वेळीं राजाच्या डोक्यावर एक प्रकारचें छत्र धरण्याचा इंग्लंडमधील ज्या 'नाइट्स ऑफ दि गार्टर' या हुद्द्याच्या लोकाना अधिकार आहे, त्याच्याप्रमाणें आपल्याला राजाच्या डोक्यावर छत्र धरण्याचें काम मिळावें, किंवा निदान राणीसाहेबांच्या झग्याचा थोळा उचलून धरण्याचें जें एक प्रतिष्ठित काम आहे तें तरी करण्याची आपल्याला परवानगी मिळावी. हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधीने ही आपली महत्त्वाकांक्षा

आपल्या मनातच ठेविली नाही, तर ती टाईम्स पत्रामध्ये प्रसिद्ध करून सर्व जगाला कळविली आहे हिंदुस्थानांतील कित्येक राजे इंग्लंडच्या राजाचे एडि-
क्याग आधीच झालेले आहेत, व कित्येक दिल्ली दरबारच्या वेळीं कर्झनसाहेबाचे हुज्जे होण्याच्या वेतात आहेत. अशा रीतीने चोहोंकडे नेटिव राजांच्या मनामध्ये महत्त्वाकाक्षेच्या लाटा उसळत आहेत त्यापैकी महाराज प्रद्योतकुमार टागोर याच्याही मनामध्ये एक महत्त्वाकाक्षा प्रगट झाली आहे हे एक हिंदुस्थानातील लोकांच्या प्रतिनिधीपैकीच आहेत. ह्यांना लॉर्ड मीथ ह्यांनी एक पत्र लिहिले होते त्यातील सारांश असा होता की, हिंदुस्थानचे ब्रिटिश साम्राज्य हल्लीं फार मोठे झाले आहे. याची आठवण हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांना यावी म्हणून 'साम्राज्याचा दिवस' असें एका दिवसाला नाव देऊन त्या दिवशीं हिंदुस्थाना-
तील सर्व सरकारी शाळांतील मुलांना सुटी देण्यात यावी. महाराज प्रद्योतकुमार टागोर ह्यांना ही सूचना पसन पडली. असें कांहीं तरी झालें पाहिजे असें महाराजांना वाटतच होते. त्यामुळे महाराजसोह्यांनी लॉर्ड मीथ ह्यांना उलट पत्र लिहून असें कळविले आहे की, आपली सूचना मला सर्वथैव मान्य आहे. ब्रिटिश साम्राज्य किती मोठे झाले आहे ह्याचा कल्पना हिंदुस्थानांतील मुलांच्या मनावर ठसविण्याकरिता, त्या साम्राज्याचा मोठेपणा कायम राखण्याची जबाबदारी आपल्यावर किती आहे हे त्यांच्या मनावर बिंबविण्याकरिता हिंदुस्थानांतील मुलांना वर्षातून एक दिवस सुटी देणे फारच जरूरीच आहे. टागोरसाहेबांच्या ह्या म्हणण्या-
तील कार्यकारणभाव कसा काय आहे हे मात्र परमेश्वर जाणें. ब्रिटिश साम्राज्याच्या मोठेपणाचा आणि सुटीचा काय संबंध ? मुलांना सुटी दिली म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्याचा मोठेपणा त्यांना कसा कळणार ? शिवाय ब्रिटिश साम्राज्याचा मोठेपणा कायम राखण्याची जबाबदारी हिंदुस्थानांतील मुलांवर काय आहे ? आणि तीं मुले एक दिवस शाळेत गेलीं नाहीत म्हणजे ती जबाबदारी त्यांना कशी ओळखिता येणार ? ब्रिटिश साम्राज्याचा मोठेपणा कायम राखण्याची जबाबदारी हिंदुस्थानां-
तील लोकांवर आहे म्हणजे काय ? ज्यांना लढण्याची हौस असेल त्यांना लढण्याची परवानगी नाही, हिंदुस्थानांतील लोकांच्या हातात कोणताही अधिकार नाही, किंवा त्यांनीं काहीं सूचना केल्या तर त्यांच्याकडे कोणी हुंकरून पाहत नाही. मग हिंदुस्थानांतील लोकांनीं ब्रिटिश साम्राज्याचा मोठेपणा कायम राखावयाचा तो कसा ? हिंदुस्थानांतील लोकांनीं आपले कष्टार्जित पैसे इंग्लिश-

च्या हातीं द्यावे आणि त्यांच्या सल्ल्यावाचून त्या पैशांचा विनियोग इंग्लिशांनीं वाढेल तसा करावा, हीच हिंदुस्थानातील लोकांवर ब्रिटिश साम्राज्यासंबंधानें जबाबदारी आहे कीं नाहीं ? असल्या प्रकाराची कुचकामाची आणि अपमानाची जबाबदारी हिंदुस्थानातील मुलांनीं आपल्या डोक्यावर घेऊन ती पुढें चालवावी अशी टागोरसाहेबांची इच्छा आहे काय ? असल्या पोकळ आणि बिनलाभाच्या जबाबदारीचें ओझे हिंदुस्थानातील जुन्या पिढीतील अजागळ लोकांनीं जें आजपर्यंत आपल्या डोक्यावर वाहिलें तेंच त्यांच्या पुत्रपौत्रादिकांनीं वंशपरपरेनें वाहावें अशी या महाराजाची इच्छा आहे काय ? नवीन पिढीनें ब्रिटिश साम्राज्याबद्दल अभिमान बाळगावयाला पाहिजे असेल तर त्या पिढीतील लोकाना नवीन हक्क दिले पाहिजेत. जुन्या पिढीतील लोकांची नुसत्या थापांवर जशी समजूत झाली तशी इतःपर होणें शक्य नाहीं नवीन पिढीला खरोखरच कांहीं हक्क मिळाले पाहिजेत. त्यांचा राज्यकारभारामध्ये खरोखरच कांहीं तरी हात शिरकला पाहिजे त्यांचें लष्करी खात्यामध्ये खरोखरच कांहीं तरी जास्त पाऊल पुढें पडलें पाहिजे आणि त्यांच्या सूचनाना कायदे करणाऱ्या मंडळींच्या सभातून खरोखरच कांहीं तरी जास्त महत्त्व मिळालें पाहिजे सुट्या देऊन पुढल्या पिढीतील मुलें ब्रिटिश साम्राज्याकडे वळतील असा जर भ्रम टागोरसाहेबांना, लॉर्ड मथिसाहेबांना किंवा दुसऱ्या कोणा साहेबांना असला तर तो भ्रम बाजूला ठेवण्याचे दिवस जवळ येत चालले आहेत. खाऊचे पुढे, पदकें, बक्षिसे आणि सुट्या ह्यांनीं अज्ञान पोराना आजन्म गुलाम करून ठेवण्याच्या युक्त्या ह्यांच्यापुढें हिंदुस्थानातील तोंडपुज्या लोकांना आणि त्यांच्या धन्यांना फारशा उपयोगी पडतील असें नाहीं हिंदुस्थानच्या पैशानें हिंदुस्थानांतून विलायतेस नेलेले टागोरसाहेब तिकडे काहींही म्हणोत, रयतेच्या पैशावर विलायतेस जाऊन तिकडील अधिकाऱ्यांची खुशामत करण्याला आणि तिकडील अधिकाऱ्यांच्या तोंडासारखें बोलण्याला ह्या लोकांना कांहीं खर्च पडत नाहीं. पण हिंदुस्थानांतील उपाशी मरणान्या गरीब लाकाचे हाल अगदीं पराकाष्ठेला जाऊन पोहोचण्याच्या बेतात आलेले आहेत अशा लोकांना ब्रिटिश साम्राज्य कितीही मोठें झालें तरी, जोपर्यंत अज्ञान करून मरण्याची पाळी येत आहे तोपर्यंत त्यांच्या मुलांना सुट्या दिल्या म्हणून त्या मुलांचे आईबाप दुःखानें आणि उपासमारीनें मेल्यावाचून

राहणार आहेत काय ? अशा लोकांना तुमचें साम्राज्य मोठें झालें म्हणून करावयाचें आहे काय ? लॉर्ड मीथसाहेबांनीं ह्या सुट्टीच्या दिवसाला 'साम्राज्याचा दिवस' असें नाव द्यावयाचें योजिलें होतें. टागोरसाहेबांनीं त्यांत सुधारणा करून एडवर्डसाहेबांच्या साम्राज्याचा दिवस असें नाव सुचविलें आहे लॉर्ड मीथसाहेबांचें म्हणणें होतें कीं, फक्त सार्वजनिक पैशानें चालविलेल्या शाळानाच ह्या दिवशीं सुट्टी द्यावी पण स्वदेशहितचित्तक टागोरसाहेब असें म्हणतात कीं, फक्त एवढ्याच शाळाना काय म्हणून, मी हिंदुस्थानांत गेल्यावर खासगी शाळाना देखील सुट्टी देण्याविषयी खटपट करीन लॉर्ड मीथ आणि टागोरसाहेब ह्यांच्यामध्ये साम्राज्याच्या राजनिष्ठसवधानें जी ही चढाओढ लागलेली आहे ती मोठी कौतुक करण्यासारखी आहे हिंदुस्थानचे जे हे अद्वितीय प्रतिनिधी विलायतेस नेण्यात आलेले आहेत त्यांच्या महत्त्वाकाक्षेची ही वर दिलेली याद वाचून हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी आणि हिंदुस्थानचे पुढारी म्हणजे कसली वस्तु असते हें कोणाच्याही लक्षात येईल लहान मुलें ही कोंवळीं झाडें आहेत, तीं जशीं वळवाची तशीं वळतात. त्यांना चांगलें वळण लावणें हें त्यांच्या आई-बापाचें काम आहे परमेश्वराच्या बागेमध्ये लहान मुलाच्या रूपानें आपल्या ह्या हिंदुस्थान देशात जीं कोंवळीं लुसलुशित झाडें उगवलीं आहेत त्यांना नीट रीतीनें वळण लावणारे त्यांचे आईबाप हे एक प्रकारचे माळी आहेत बापांनीं आपल्या मुलाना चांगलें वळण लावावें हें बापांचें कर्तव्यकर्म आहे बाप चुकले असतील, पण आपल्या मुलांनीं तरी आपल्यासारखें चुकूं नये अशी त्या बापाची, जर ते खरे बाप असतील तर, इच्छा असली पाहिजे बाप बुडाले असतील, पण आपल्या मुलांनीं तरी आपल्यासारखें बुडूं नये अशी त्या बापाची, जर ते खरे बाप असतील तर, इच्छा असली पाहिजे मुलाना खरा मार्ग दाखविला पाहिजे सुट्ट्या देववून आपण गिरविलेला तोंडपुजेपणाचाच धडा पुढे आपल्या मुलाकडून गिरविणें ही बापाची खरी महत्त्वाकाक्षा नव्हे इंग्लिशानीं आपल्याकरिता काय केले आहे तें आपल्या मुलाना सांगा इंग्लिशानीं आपल्याकरिता काय केले नाही, तेंही आपल्या मुलाना सांगा. इंग्लिशानीं जें चांगलें केले आहे तेंही आपल्या मुलाना अवश्य कळलें पाहिजे पण इंग्लिशानीं हिंदुस्थानात जें केले नाही, किंवा जें वाईट केले आहे तें आपल्या मुलापासून छपवून ठेवणें चांगलें नाही. ह्या पिढीनें हिंदुस्थानाकरिता काय केले हें दिसतच आहे. असाच छाप पुढील

पिढीवर उठवावयाचा असेल तर गोष्ट निराळी. पण तिने आपल्या जन्मभूमी-
करिता आणि आपल्या देशवाधवाकरिता तोंडपुजेपणापेक्षां कांहीं जास्त करावे
अशी इच्छा असेल तर खाऊचे पुढे आणि सुट्या ह्यांचे आमिष लावलेले
गुलामगिरीचे गळ शालेच्या स्वच्छ पाण्यामध्ये स्वतंत्रपणे पोहणाऱ्या लहान लहान
माशाच्या गळ्याला टोंचणें बरोबर होणार नाही. हिंदुस्थानांतील लहान मुलाना
साम्राज्याचा अभिमान, राजनिष्ठा वगैरे गोष्टी पाहिजेतच परंतु त्यांना त्यांच्या
देशाबद्दलचा अभिमानही अवश्य असला पाहिजे व अशा प्रकारचे धोरण
सर्व प्रसंगी ठेवले गेले तर ते जसे हिंदुस्थानाला हितावह होईल तसे इंग्लंडलाही
झाल्यावाचून राहणार नाही

देशभक्ति आणि राजनिष्ठा : : : ११

काळ : अग्रलेख, ता ५-९-१९०२

★ यात विरोध होईल तेव्हा सर्वांच्या कल्याणाला साधनीभूत
अशी देशभक्तीच अगिकारिली पाहिजे

हे दोन शब्द आहेत. ह्या दोन वस्तु आहे. ह्या दोन कल्पना आहेत.
हे दोन मनोविकार आहेत. हे दोन अतःकरणाचे उमाळे आहेत. ह्यांच्याबद्दल
आपण थोडासा विचार करू

देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांची परस्परतुलना करून त्या तुलने
प्रमाणें जर आपण ह्यांची किंमत ठरवूं लागलों तर आपल्याला देशभक्तिच
जास्त किंमतीची आहे असे म्हणावें लागतें. आणि किमतीवरून जर जागा
ठरवावयाची असेल, तर राजनिष्ठेपेक्षा देशभक्तीलाच श्रेष्ठ स्थान दिलें पाहिजे.
देशभक्ति आणि राजनिष्ठा हे दोन्ही शब्द एका प्रकारच्या विशिष्ट स्थिताला येऊन
बोहोचलेल्या समाजाचेच आहेत. रानटी स्थितीमध्ये राहणाऱ्या मनुष्याला देशभक्ति
आणि राजनिष्ठा हे शब्दही माहीत नसतात तो रानातील पशूची शिकार करून
थकल्यानंतर जेवढ्या जाग्यावर निजेल तो त्याचा स्वदेश आणि राजाबद्दल
म्हटलें तर त्याचा तोच राजा त्याला दुसरा राजा ठाऊक नाही तो प्रजेवांचून
राजा असतो. आणि तो जेथे जेथे चालत जातो तेथे तेथे त्याचा स्वदेश
त्याच्याबरोबर चालतो. अशा मनुष्याला देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांची काय
परवा आहे ? परंतु मनुष्य ह्या स्थितीतून वर निघाला, अनेक मनुष्ये एकत्र

राहू लागली, कुटुंबाची सस्था अस्तित्वात आली, अनेक कुटुंबांतील माणसे काही सामान्य नियमांनीं एकत्र निवृद्ध झालीं, त्यांना काही स्थायिकपणा प्राप्त झाला, आपलें घर आपले दार, आपली जमीन आपलें शेत, अशा प्रकारच्या विचारांनीं आपल्या सभोवतालच्या वस्तूंवर आपलें प्रेम वाढत जाऊन दृढ झालें, व जे आपलें म्हणून वाटतें तें आपल्यापाशीं चिरकाल सुरक्षित राहावें अशी इच्छा मनाला वाढू लागली, म्हणजे समाज एका विशिष्ट स्थितीला येऊन पोहोचतो व त्या वेळीं स्वदेशभक्तीचा विचार मनामध्ये प्रादुर्भूत होतो. स्वदेशभक्ति कशी उत्पन्न होते हें वरील वाक्यात एका तऱ्हेनें दाखविलें आहे परंतु आजकाल आपल्या डोळ्यापुढें असणाऱ्या कित्येक उदाहरणावरून ही वरील विवेचनाची प्रचीति आपल्याला पाहता येण्यासारखी आहे हॉलंड-मधील काहीं लोक, (जे आपल्याला हल्लीं बोअर या नावानें परिचित झालेले आहेत,) प्रथमतः दक्षिण आफ्रिकेमध्ये गेले. त्या वेळीं त्यांच्या मनामध्ये त्या दक्षिण आफ्रिकेविषयी देशभक्ति होती असें म्हणता यावयाचें नाहीं दक्षिण आफ्रिकेंत गेल्यावर ज्याला जेथें सोय वाटली तेथें त्यानें आपल्याला जागा घेतली तेथें त्यानें आपलें घर बांधलें. त्याच्या भोंवतीं त्यानें शेतवाडी केली, चार गुरेढोरे बाळगिली व तो आपल्या उदरनिर्वाहासाठीं आपलें शेत नागरू लागला. पुढें त्याला तेथेंच संतति झाली. त्या संततीच्या पोटीही संतति झाली व त्याला वाढू लागलें कीं, आपण जसे ह्या जमिनावर सुखानें नांदलों तसेच आपले नातू-पणतूही येथें सुखानें नांदावेत. असल्या प्रकारच्या बंधनांनीं प्रत्येक बोअर मनुष्याची आपल्या लहानशा जमिनीच्या तुकड्यावर अत्यंत ममता उत्पन्न झाली हेच मनोविकार इतर बोअर लोकांच्या मनामध्ये प्रचल झाले व सर्वांच्याच हितासाठीं सर्वांना असें वाढू लागलें कीं, ज्या ठिकाणीं आपण सर्व सुखानें नांदत आहों तें ठिकाण आपलें आहे व तें आपल्याकडेच कायम राहण्याविषयी आपण प्रयत्न केला पाहिजे. ह्या विचारामध्येच स्वदेशभक्तीचीं मुळे आहेत जी स्थिति दक्षिण आफ्रिकेमध्ये दृष्टीस पडते तीच अमेरिकेमध्ये होती व ऑस्ट्रेलियामध्ये आहे सारांश, समाज एका विशिष्ट पायरीपर्यंत येऊन पोहोचला आणि त्यातील कौटुंबिक स्थितीचा ग्रामसंस्थादिकापर्यंत पूर्ण विकास झाला म्हणजे तेथें देशभक्ति लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न होते

अशा रीतीनें देशभक्तीचें जनन प्रथमतः होतें, व राजनिष्ठा मागाहून

थेते आपण अमुक अमुक लोक इतक्या इतक्या भागामध्ये राहतो, हा आपला देश आहे, आणि तो आपल्याकडेच राहिला पाहिजे. अशी स्वदेशभक्ति उत्पन्न झाल्यानंतर हा आपला देश आपल्याकडे कसा राहील, हा प्रश्न लोकांच्या मनामध्ये उद्भवतो या प्रश्नाचा त्या लोकांना निकाल लावावयाचा असतो. हा प्रश्न विकट आहे, व निरनिराळ्या लोकांनी हा प्रश्न निरनिराळ्या रीतीने सोडविलेला आहे. आपले व आपल्या देशाचे संरक्षण व्हावे हाच सगळ्यांचा मुख्य मुद्दा असतो. परंतु हा मुद्दा निरनिराळे लोक निरनिराळ्या मार्गांनी साधून घेतात आपला जो देश आपल्या सगळ्यांचा आहे, त्याचे संरक्षण कसे करावे, ह्या प्रश्नाचे पहिले आणि स्वाभाविक उत्तर मनुष्याच्या मनाला जे सुचते ते हे होय की, जर हा आपल्या सगळ्यांचा देश आहे तर त्याचे संरक्षण आणि त्याची व्यवस्था आपण सगळ्यांनी मिळूनच केली पाहिजे हे उत्तर सगळ्यांच्या मनाला पटून जेथे याप्रमाणे व्यवस्था होते तेथे तोच लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीचा प्रारंभ होय असे समजावे ह्याप्रमाणे आपल्या देशाच्या संरक्षणाची वगैरे सर्व व्यवस्था करण्याचा अधिकार त्या देशांतील ज्या लोकांच्या हातामध्ये असतो तेच त्या देशाचे खरे राजे, तेच त्या देशाचे खरे सरकार, आणि तेच त्या देशाचे खरे बादशहा. मूळचे खरे राजे हे व ह्या मूळच्या खऱ्या पद्धतीप्रमाणे जर सर्व जगावर राज्यकारभार तेथील तेथील लोकांच्याच हातून चालविण्यात आला असता, तर ही पृथ्वी इतकी दुःखमय कधीही झाली नसती, इतिहासाच्या पुस्तकाची संख्या पुष्कळ कमी झाली असती, खऱ्या शांततेची वाढ अतिशय झाली असती, शेंकडों राज्यक्रांत्या टळल्या असत्या, हजारों लढाया जागच्या जागी जिरल्या असत्या, लक्षावधि लोकांचे प्राण घेण्याला यमाला दुसरे काही तरी साधन योजण्याची चिंता पडली असली, आणि कोट्यवधि रुपये ज्याचे त्यांच्याच विश्वामध्ये राहिले असते. पण ह्या जगामध्ये राजा हा पदार्थ आला, आणि त्याने हे सर्व जग दुःखमय करून सोडले. देशातील लोकांनी आपल्या देशावर अधिकार चालवावा आणि आपल्या देशांतील व्यवस्था ठेवावी, हा सरळ मार्ग. परंतु मनुष्यजातीच्या दुर्दैवामुळे तो मार्ग सुटला, लोकांना वाटू लागले की, आपण स्वतः इतकी सगळी दगादगा करण्यापेक्षा कोणी तरी नोकर नेमावा आणि त्याच्याकडून आपल्या देशाच्या संरक्षणाचे वगैरे काम करवून द्यावे. मनुष्यप्राणी हा स्वभावतःच थोडासा आळशी आहे त्याला चैनबाजीची ईश्वरा-

च्या सृष्टीतील इतर प्राण्यापेक्षा जास्त हौस आहे. त्याला आपलें काम आपण करावयाला नको. तें दुसऱ्यांकडून करवून घेण्यात आपला मोठेपणा आहे अशी एक खोटी कल्पना त्याच्या गनामध्ये प्रबळ झालेली आहे सिंह हा पशूंचा राजा आहे तरी पण त्याला लागणारें सावज तो आपल्या हातानें मारून खातो. स्वसंरक्षणासाठीं तो आपल्याच नखाचा उपयोग करतो. आपलें संरक्षण करण्यासाठीं तो दुसऱ्यांचीं नखें भाड्यानें आणून ठेवीत नाहीं. सिंह हेंच सिंहाचें सैन्य. सिंहाचें सैन्य हें सिंहाच्या हातात असतें ज्याचें सैन्य दुसऱ्यांच्या हातात गेलें त्याचें संरक्षण काय होणार, हें तत्त्व पशुराजालादेखील समजून त्यानें आपलें सर्व सैन्य नखाच्या रूपानें आपल्या हातामध्ये ठेविलें आहे. हें तत्त्व मनुष्यानीं लक्षात घ्याविलें असतें तर आज पृथ्वीवरील कोट्यवधि लोकाना स्वसंरक्षणासाठीं जें दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे पाहावें लागत आहे, किंवा गुलामगिरीमध्ये राहावें लागत आहे, तसें करण्याची त्यांना कधींही आवश्यकता उत्पन्न झाली नसती. परंतु मनुष्याचा स्वभाव मिजासखोर पडल्यामुळे त्यास असें वाटू लागलें कीं, आपल्या देशाच्या सर्व प्रकारच्या व्यवस्थेकरितां आपल्याला कोणी तरी एक नोकर ठेविला पाहिजे आणि याप्रमाणें कित्येक देशातून नोकर ठेवण्यात आले. व त्या नोकरांनाच त्यांनीं राजा असें नांव दिलें. सगळ्याच देशातील लोक अशा प्रकारचे मिजासखोर नव्हते रोमच्या लोकानाही सीझरच्या वेळेपर्यंत असला मिजासखोरपणा सुचला नव्हता फ्रान्स-मधील लोकाना आपल्या मिजासखोरीपणाबद्दलचीं इतकीं प्रायश्चित्ते मिळालीं कीं, त्यांना आपण कधीं दिवस मिजासखोर बनलों होतो ह्याच्याबद्दल अत्यंत पश्चात्ताप झाला व अशा रीतीनें डोळे उघडल्यावर त्यांनीं आपला मिजासखोरपणा टाकून दिला, आणि आपल्या देशाचा राज्यकारभार आपल्या हातीं घेतला. अमेरिकेंत वसाहत करावयाकरिता गेलेल्या कित्येक लोकांनीं दुसऱ्यांच्या अनुभवावरून शहाणपणा शिकून पूर्वीपासूनच मिजासखोरपणा आपल्यापासून दूर ठेविला होता जगात येऊन स्वदेशाच्या बाबतींत मिजासखोर न झालेल्या लोकांपैकीं वर दिलेलीं हीं काहीं ठळक ठळक उदाहरणे आहेत. बाकी ठिकाण-च्या लोकांनीं आपलें कामकाज आपल्या चाकरावर सोपविलें व आपण स्वस्थ झोपीं गेले ह्या व्यवस्थेचा परिणाम जो हाक्याचा तोच झाला. देशाच्या मूळच्या खऱ्या धन्याचीं गळसूत्रे हळूहळू आवळून टाकण्यात आली आणि

६००९

जे चाकर होते ते अखेरीस रुद्राजीबुवा झाले. नंतर ह्याचें प्रस्थ लोकामध्ये कायम राहावें, ह्यांच्या दुर्गुणाबद्दलही लोकामध्ये पूज्यभाव असावा, ह्यांनी केलेल्या अन्यायाबद्दलही लोकानी 'न्याय, न्याय' म्हणून तारीफ करावी, आणि ह्यांनी केलेल्या अत्यंत निष्ठुरपणाच्या जुलमाबद्दलही लोकांना गुद्गुल्या व्हाव्या, ह्यांसाठी त्या मूळच्या चाकरांनी, परंतु पुढें बनलेल्या रुद्राजीबुवांनी राजनिष्ठा म्हणून एक थोताड निर्माण केलें. ह्या ऐंद्रजालिकानें सर्व लोकांची मनें भारून टाकल्यापासून राजाना वाटतील त्या गोष्टी करतां येऊ लागल्या वाटेल त्या अन्यायावर आपोआप पाथरूण पडू लागलें, आणि वाटेल तो जुलूम न्यायाच्या नांवाखालीं खपूं लागला. कारण, लोक राजाचा अन्याय दाखवूं लागतील तर ते राजनिष्ठा दाखवीत नाहींत अशा प्रकारची घोरपड आपल्यावर येईल अशा भीतीनें जे मूळचे देशाचे धर्मी होते ते राजनिष्ठेच्या दावाखालीं दडपून गेले, आणि जे मूळचे देशाचे नोकर होते त्यांनीं आपलीं डोकीं सवाच्या वर काढलीं राजनिष्ठा हे शस्त्र राजाच्या हातांत आल्याबरोबर राजाची निम्मी भीति कमी झाली, आणि ह्या राजनिष्ठेने वाईट राजाना अन्याय आणि जुलूम करण्याची मोकळीक मिळाली एखादा जादूगार ज्याप्रमाणें आपल्या प्रेक्षकांची नजर बंद करून, मग त्याच्यापुढें आपले वाटेल ते खेळ चालवितो, पैसा असला तर तो रुपया आहे असें दाखवितो किंवा रुपया असला तर तो पैसा आहे असें दाखवितो, ज्या पिशवीत कांहीं नसतें त्यातून रुपये काढतो आणि आपल्या समक्ष आपल्या पिशवीत रुपये ठेवून ते नाहींसे करून टाकतो, त्याप्रमाणें राजनिष्ठेच्या मंत्रानें लोकांची नजर बंद करून राजानीं आजपर्यंत अनेक प्रकारचे खोटे जादूचे खेळ करून लोकांना फसविल्याचीं उदाहरणें इतिहासामध्ये अनेक आहेत अशा प्रकारची अनेक प्रसंगीं उपयोगी पडणारी राजनिष्ठा वाईट राजानीं केवळ आपल्या फायद्याकरितां शोधून काढली आहे

येथपर्यंत देशभक्ति आणि राजनिष्ठा यांची आदि उत्पत्ति कशी झाली ह्याच्याबद्दल थोडेंसे विवेचन केलेलें आहे ह्या विवेचनावरून हें कोणाच्याही लक्षात येईल की, देशभक्ति ही आधींची आहे व राजनिष्ठा ही नंतरची होय. देशभक्ति ही थोरली बहीण आणि राजनिष्ठा ही धाकटी बहीण होय देशभक्ति ही सर्वांच्या मनामध्ये एकदम उत्पन्न होते. राजनिष्ठा लोकांच्या मनांत उत्पन्न व्हावी, अशी इच्छा राजाच्या मनात प्रथमतः उत्पन्न होते आणि नंतर तो

भक्तीच्या, कायद्याच्या वगैरे साधनांनीं ती लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न झाली आहे अशी आपल्या मनाची समजूत करून घेतो देशभक्ति ही मनुष्याच्या मनांत स्वाभाविकपणें उत्पन्न होते राजनिष्ठा लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न करण्याला कृत्रिम प्रयत्न करावे लागतात एक नैसर्गिक आहे, दुसरी मारून मुत्कून आणावी लागते एक सर्वांच्या फायद्याची आहे, दुसरी एकाच व्यक्तीच्या फायद्याची आहे पूर्वी जे विवेचन केलेले आहे त्यावरून पाहिलें असतां हें दिसून येतें कीं, देश पहिला आणि राजा दुसरा देशासाठीं राजा, राजासाठीं देश नव्हे देशाचा सुरक्षितपणा व देशाची व्यवस्था नीट रीतीने चालावी म्हणून राजा अस्तित्वात आला राजाला आपला अमल गाजवितां यावा म्हणून देश अस्तित्वात आला असें नव्हे. हा मूळ मुद्दा लक्षात आणून देशातील लोकांनीं देशावर किती भक्ति करावयाची आणि राजावर किती निष्ठा ठेवावयाची याचा विचार ठरविला पाहिजे. देशाचा फायदा होत आहे तेथपर्यंत राजनिष्ठेला चिकटून राहणें अत्यंत आवश्यक आहे व जेव्हा राजे चांगले असतात आणि त्यांच्या प्रत्येक कृतीने त्यांच्या अमलाखालील देशाचें कल्याणच होत असतें, तेव्हां राजनिष्ठा हा अत्यंत उत्तम सद्गुण होय परंतु मागील इतिहासाकडे पाहिलें तर सर्वच राजे चांगले झालेले आहेत असें नाहीं. राजांमध्येही वाईट आणि जुलमी राजे आहेतच अशा प्रसंगीं जेव्हा त्या वाईट आणि जुलमी राजाच्या कृतीने देश बुडू लागतो, त्या वेळेला राजनिष्ठेला चिकटून राहणें हा उत्तम सद्गुण नव्हे, हें तत्त्व आजपर्यंतच्या इतिहासाच्या पर्यालोचनावरून सिद्ध होतें देशासाठीं राजा आणि राजनिष्ठा, पण ज्याच्यासाठीं राजा आणि राजनिष्ठा, तो देशच जर त्या राजाच्या कृतीने रसातळाला जाऊं लागेल तर मग त्या राजाबद्दल राजनिष्ठा बाळगून काय करावचें आहे ! जिच्यापासून इष्ट हेतु जो स्वदेशकल्याण तो साधत नाहीं, तर उलट त्रिघडतो, असली राजनिष्ठा काय कामाची ? लोक हे राजावर, त्याची कृति कशीही असली तरी, निष्ठा ठेवण्यासाठीं देवानें बनविलेले नाहींत. लोक हे राजाचे पुजारी म्हणून निर्माण केलेले नाहींत. लोकांना मुख्य स्वदेशकल्याण पाहिजे असतें, आणि त्यासाठीं त्यांनीं राजनिष्ठा हें एक राजालाही पसंत असलेलें असें साधन आपल्या हातामध्ये घेतलेलें असतें. त्या साधनापासून जर साध्य साधत नसलें तर त्या साधनाचें ओझे हातात बाळगून काय करावयाचें आहे ?

देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्या तत्त्वामध्ये कधीं कधीं एकवाक्यता असते. परंतु वॉईट राजाच्या कारकीर्दीत ह्या दोघाच्यामध्ये तुमुल युद्ध माजते. इंग्लंडच्या गादीवरील पहिल्या चार्ल्सच्या कारकीर्दीत क्रॉमवेलच्या मनामध्ये देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्याच्या दरम्यान काहीं वेळपर्यंत भयकर युद्ध जुपलेले होते परंतु अखेरीस देशभक्तीचेच वर्चस्व झाले व इंग्लिश लोक क्रॉमवेलला आज जो मान देत आहेत तो त्याच्या देशभक्तीने त्याच्या राजनिष्ठेवर जो जय मिळविला त्याच्याबद्दलच होय १७८९ मध्ये सोळाव्या लुईच्या हातून किंवा १८४८ मध्ये लुई फिलिपच्या हातून फ्रेंच लोकांनी राजाचे अधिकार काढून घेतले त्या वेळीं त्यांच्या मनामध्ये राजनिष्ठा नव्हती असे नाही. परंतु राजनिष्ठेपेक्षा देशभक्ति जास्त होती राजाच्या खुशामतीसाठी आपल्या देशाचा नाश करून घेण्याला ते लोक तयार नव्हते ज्यांनी लुई फिलिपच्या हातून राज्यसूत्रे खाली ठेवविली आणि ज्यांनी डचेस ऑफ आर्लियन्सची रीजन्सीही मान्य केली नाही, त्या फ्रेंच लोकांची अशी पक्की खात्री झालेली होती की, ह्या वेळीं राजनिष्ठा दाखविली तर आपल्या देशाचे सर्वस्वी नुकसान होणार आहे. म्हणून त्यांनी राजनिष्ठा चाजूला सारून देशभक्तीचा अंगीकार केला. सारांश, राजनिष्ठेला गौण मानून प्रसंगविशेषी देशभक्तीच्या मार्गाने राष्ट्राच्या राष्ट्रे गेल्याची उदाहरणे इतिहासामध्ये अनेक आहेत. ह्यावरून देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्याच्यामध्ये लढा पडला तर राजनिष्ठा सोडून देशभक्तीलाच वर्चस्व दिले पाहिजे हे उघडपणे सिद्ध होते

देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ही दोन्हीही मनुष्याची कर्तव्यकर्मे आहेत. परंतु त्या दोघांमध्ये जेथे विरोध उत्पन्न होईल तेथे तात्पुरत्या फायद्यासाठी हाती धरलेली राजनिष्ठा सोडून देऊन सर्वांच्या कल्याणाला साधनाभूत अशी देशभक्ति अंगीकारिली पाहिजे, हे वर दाखविले आहे. आता ह्या दोन्ही कर्तव्यकर्मांचे मनुष्याच्या मनावर काय काय निरनिराळे परिणाम होतात हे आपण थोडक्यात पाहू. देशभक्तीने मनुष्याचे मन उदात्त होते परंतु राजनिष्ठेने बऱ्याच प्रसंगी मनुष्याचे मन तितके उदात्त राहत नाही. राजनिष्ठा ही पुष्कळ प्रसंगी काहीं तरी हेतूने उत्पन्न झालेली असते. राजनिष्ठा ही पहिल्याने राजाने आपल्या फायद्याकरिता उत्पन्न केली हे खरे, परंतु पुढे पुढे प्रजेपैकीही कित्येक

लोक' ह्या राजनिष्ठेपासून आपला फायदा करून घेऊ लागले आणि अखेरीस तर सर्व लोक भीतीसाठी किंवा नफ्यासाठी राजनिष्ठ होऊ लागले, 'एक्सरेज' च्या नवीन निघालेल्या साधनाने शरीराच्या आतील भागही ज्याप्रमाणे स्पष्ट पाहण्याला सापडतात, त्याप्रमाणे मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये स्वरे काय आहे हे ज्याच्या योगाने दिसेल असे जर एखादे यंत्र कोणी शोधून काढले असते आणि ते जर आजपर्यंत होऊन गेलेल्या राजाच्या हातामध्ये दिले असते आणि त्या यंत्रामधून त्या राजानीं आपल्या सभोवतालीं पायात राजनिष्ठेचे चाळ बांधून नाचणाऱ्या लोकांच्या अंतःकरणाकडे पाहिले असते, तर खरोखर त्यांना ह्या जगाचा वीट आला असता त्यांना आपल्या सभोवती किती घाण दिसली असती ! आपल्या आसमतातभागी किती घाणेरडे, तुच्छ आणि क्षुद्र मनोविकार भरलेले त्यांना दिसले असते वर सांगितलेल्या प्रकारच्या यंत्रातून त्यांनी आपल्या राजनिष्ठ म्हणून म्हणवून घेणाऱ्या लोकांच्या अंतःकरणाकडे पाहिले असते तर त्यांना खरी राजनिष्ठा कोठे दिसली असती ! राजनिष्ठा हे आपले कर्तव्यकर्म आहे म्हणून राजनिष्ठा, अशी निष्कलक राजनिष्ठा त्यांना कोठे दिसली असती ! कोणी तरी काही तरी निमित्तानेच राजनिष्ठ झालेले त्यांना दिसले असते, कोणी स्वतःला चाकरी मिळावी म्हणून राजनिष्ठ तर कोणी आपल्या मुलाला चाकरी मिळावी म्हणून राजनिष्ठ, कोणी जहागीर मिळविण्यासाठी राजनिष्ठ तर कोणी मिळविलेले इनाम कायम राखण्यासाठी राजनिष्ठ, कोणी पैशासाठी राजनिष्ठ तर कोणी पदवीच्या नुस्त्या शब्दासाठी राजनिष्ठ, कोणी लांच खाण्यासाठी राजनिष्ठ तर कोणी खालेला लांच पचविण्यासाठी राजनिष्ठ, अशा प्रकारची राजनिष्ठेची हिडीस आणे विद्रूप स्वरूपे आपल्या सभोवतीं जिकडे तिकडे पसरलेली पाहून त्या राजांना खराखर असल्या राजनिष्ठेचा किळस आल्यावांचून राहिला नसता मारांश, राजनिष्ठा ही बऱ्याच प्रसंगी काही तरी हेतूने उत्पन्न झालेली असते, परंतु देशभक्तीची गोष्ट तशी नाही राजनिष्ठा दाखवून राजाची मर्जी संपादन करण्यापासून तसे करणाराचा तात्कालिक फायदा होतो, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. परंतु देशभक्ति केल्यापासून ती करणाराला तसा काय फायदा आहे ? आपल्या पुढे पुढे नाचणाराला किंवा आपल्या अतिशय उत्तम तोंडपुजाला राजा एखादा गाव इनाम देईल, किंवा मोठी पदवी बहाल करील तसे देशभक्ति

करणाराला काय मिळावयाचें आहे ? देश त्याला काय देणार ? पण काहीं द्यावयाला नकोच असतें. देशानें आपल्याला काहीं तरी द्यावें आणि त्यासाठीं आपण त्याच्यावर प्रीति करावी, ही बुद्धीच अशा मनुष्याच्या मना-मध्ये नसते राजनिष्ठा जसा देवघेवीचा व्यापार मांडते तसा देशभक्ति माडीत नाही हा आपला देश आहे, एवढ्याचकरिता लोक त्याच्यावर प्रीति करितात. त्याच्यापासून काहीं फलप्राप्ति होईल ह्या इच्छेनें करित नाहीत देशभक्ति ही निर्हेतुक असते, राजनिष्ठेसारखी ती सहेतुक नाही ' अकिंचिदपि कुर्वाण सुखैर्दुःखान्यपोहति । तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ' ह्या भवभूतीच्या श्लोकात वर्णन केल्याप्रमाणें देशभक्तीची स्थिति आहे, व ' आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ' ह्या बृहदारण्यकातील वचनाप्रमाणें राजनिष्ठेची गोष्ट आहे देशभक्ति ही निष्कामसेवा आहे, परंतु राजनिष्ठा ही सकाम उपामना आहे हा ह्या दोहोंमध्ये मुख्य फरक असल्यामुळें एकांनं मन उच्च होतें व दुसऱ्यानें नीचतेला जातें देशभक्तीची वाट स्वतंत्रतेकडे जाते आणि राजनिष्ठेचा शेवट गुलामगिरीमध्ये होतो चांगल्या राजाच्या ठिकाणीं राजनिष्ठा असली तर ती चांगलीच परंतु वाईट राजाच्या ठिकाणीं राजनिष्ठा म्हणजे नीच कर्मांला सुरवात त्या स्थितीत तोंडघुजेपणाचा दुर्गुण लोकांच्या अंगात विशेष भिनतो, सदसद्विवेकबुद्धीला झोंप लागते, स्वदेशवाधवाच्या स्वऱ्या हिताच्या कल्पनेवर घाणी पडतें, न्यायबुद्धि मलिन होते, आणि सन्मार्गानें उदरनिर्वाहाचें साधन संपादन करण्याची महत्त्वाकांक्षा लुप्त होते. परंतु देशभक्तीनें मनाची स्थिति ह्याच्या अगदीं उलट होते. अमुक फायदा होत आहे म्हणून अमुक कृत्य करावें असली क्षुद्र बुद्धि त्या ठिकाणीं बिलकुल नसते. आपल्या देशासाठीं आजपर्यंत जे हजारों लोक मेले आहेत ते काय फायदा पाहून मेले ! त्याचा कोणता फायदा झाला ! जेथें फायदा मोजून त्याप्रमाणें कृत्य करण्यात येतें तेथें महत्कृत्य व्हावयाचेंच नाही, म्हणून समजावें असली क्षुद्र बुद्धि ज्या मनात असेल तेथें रजोगुण किंवा तमोगुण आहे म्हणून समजावें, परंतु अत्यंत दृढ भाक्ति आणि निःसीम प्रेम हे सत्त्वगुणाचे परिणाम आहेत.

वरील एकदर विवेचनावरून असे स्पष्ट दिसून येईल की, देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांच्यापैकी देशभक्तीलाच अग्रस्थान दिले पाहिजे. देशभक्ति ही प्रत्येक मनुष्याच्या मनामध्ये सदासर्वदा वास्तव्य करित असली पाहिजे. राजा चांगला असेल त्या वेळेला (हल्लीच्याप्रमाणे) देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांची एकवाक्यताच असते कारण, त्या वेळीं राजावर निष्ठा ठेविल्यानेच देशभक्ति केल्याचे श्रेय प्राप्त होतें, परंतु जेव्हा राजा चाईट असेल त्या वेळेला राजनिष्ठेपेक्षां देशभक्तीचें महत्त्व जास्त आहे हे कोणीही विसरतां कामा नये.

चांगला राजा व राजनिष्ठा : : : १२

काळ अग्रलेख, ता. १९-९-१९०२

★ राजनिष्ठा वाईट राजाकरिता चांगल्या राजाच्या कारकीर्दीत लोक कायद्यावाचून राजनिष्ठ असतात.

गेल्याच्या मार्गील अंकात राजनिष्ठेच्या कल्पनेची उत्पत्ति आणि तिच्या-पासून मनावर होणारे परिणाम ह्याच्याबद्दल थोडासा विचार करण्यात आलेला आहे. आज त्या राजनिष्ठेचा चांगले राजे किती उपयोग करिताने याच्याबद्दल आपण थोडासा ऊहापोह करू.

पूर्वी केलेल्या विवेचनावरून वाचकांच्या हे लक्षात आलेलेंच असेल की, राजनिष्ठा ही राजानीं आपल्या संरक्षणाकरितां आणि आपल्या फायद्याकरिता नवीन उत्पन्न केलेली एक कल्पना आहे. अशा दृष्टीने राजनिष्ठेकडे पाहिलें असता राजनिष्ठा ही आपल्या आधारासाठीं राजानीं आपल्या हातामध्ये घेतलेली एक यष्टि आहे. आपल्या राज्यकारभाराच्या विस्तृत प्रदेशावर चालतांना टेकण्यासाठीं राजानीं आपल्या हातामध्ये धारण केलेली ही एक काठी होय परंतु ह्यापुढें असा प्रश्न उपस्थित होतो की, ह्या काठीवर अतिशय टेकतो कोण ? ह्या काठीच्या अतिशय आधाराची जरूर कोणत्या राजाला असते ? ह्या काठीवर वारवार टेकण्याची अतिशय आवश्यकता कोणत्या राजाला उत्पन्न होते ? आणि ह्या काठीची यत्किंचितही मदत

धेतल्यावाचून आपण आपल्या राज्यकारभाराच्या प्रदेशांतून सर्वतोपरी सुखाने सचार करू अशी धमक कोणत्या राजाच्या मनामध्ये असते, हे प्रश्न खरोखर विचार करण्यासारखे आहेत राजाचे स्वाभाविकपणेच दोन वर्ग होऊ शकतात एक चांगले राज आणि दुसरे वाईट राजे, असे राजाचे दोन वर्ग केले, तर ह्यापैकी राजनिष्ठेच्या काठीची आवश्यकता जास्त कोणाला आहे, ह्या प्रश्नाचे उत्तर प्रत्येक मनुष्याला कळण्यासारखे आहे चांगल्या राजाचे पाय भक्कम असतात परंतु वाईट राजा हा पायाकडून लगडा असतो, त्यामुळे वाईट राजाला राजनिष्ठेची विशेष आवश्यकता भासते आपण असे पाहतो की, जो मनुष्य पायांनी धडाकडा आहे त्याला चालावयाचे झाले तर तो आपल्या पायांच्या जोरावर चालू शकतो. परंतु एखाद्या लगड्या मनुष्याला चालावयाचे झाले तर त्याला काठीवाचून एक पाऊलही टाकता येत नाही. वाईट राजे हे अशा प्रकारचे लगडे माणूस आहेत राजनिष्ठेची काठी हातात धरल्यावाचून त्यांना एक पाऊलही पुढे टाकता येत नाही. आपला सर्व भार त्या राजनिष्ठेच्या काठीवर घातल्यावाचून त्यांचे काम चालत नाही जरा काही हालचाल करावयाची झाली तरीदेखील पहिल्याने आपली काठी कोठे आहे, याचा शोध लगडा मनुष्य करितो, त्याप्रमाणे वाईट राजाला काही गोष्ट कर्तव्य झाली तर तो जेथे तेथे आधी राजनिष्ठेचे बुजगावणे पुढे करित असतो.

एखादा अप्रबुद्ध मनुष्य म्हणेल की, वाईट राजे लगडे असतात हा सिद्धान्त कोठला काढला आहे ? पुष्कळ वाईट राजे घोड्यावर चढतात, घोड्याला भरधाव पळवितात, शिकारीला जातात, श्वापदाच्या पाठीमागून प्रसंगविशेषी स्वतःही भरधाव पळतात, आपल्या पायांनी गरीब लोकांना लाथा मारतात, आणि शत्रूची डोकी तुडवितात सारांश, पायांनी करावयाचे जे चलनात्मक कर्म ते सर्व ते आपल्या पायांनी करित असल्याबद्दलच्या हकीकती इतिहासांतून वाचण्यात आलेल्या आहेत असे असून वाईट राजांना पाय नसतात, आणि ते लगडे असतात असे म्हणून कसे चालेल ? ह्या शकेचे समाधान असे आहे की, येथे पाय म्हणजे पायच नव्हेत राजाचे पाय म्हणजे कातड्यांनी झाकलेले मासाचे गोळे नव्हेत. न्याय आणि नीति हे राजाचे पाय होत गुडघ्यातील जिजागरांनी एकात एक बसविलेली लाव लाव हाडे म्हणजे राजाचे पाय नव्हेत. तर ईश्वरीसूत्राने

आणि मनुष्याच्या सदसद्विवेकबुद्धीने सागड घालून दिलेले न्याय आणि नीति हे राजाचे पाय होत. राजाच्या पाया पडण्याची चाल कित्येक देशातून आहे, त्याचा खरा अर्थ न समजून मूर्ख लोक एखाद्या गुलामाप्रमाणे भलत्याच ठिकाणी आपल्या पाठांचे कणे वाकवून, मानेचे काटे मोडून, आणि नाकाच्या बोंड्या झिजवून घेत असतात. पण राजाच्या पायाचें वदन करावयाचें ह्यांचा हा अर्थ नव्हे. राजाच्या पाया पडणें म्हणजे त्याच्या पायाच्या नखाच्या टोंकांनी आपल्या कपाळाच्या कातडीवर ओरखडे काढून व्यावयाचे नाहीत. राजाच्या पाया पडावयाचें म्हणजे त्याच्या पायांतील हाडावर आपल्या नाकांतील आणि कवटींतील हाडाचे जुडगे ठेवणें असा अर्थ नव्हे, किंवा त्याच्या पायावर सांचेलेला धुरळा आपल्या डोक्यावर उधळून घेणें असाही अर्थ नव्हे. आपल्या डोक्यावर धुरळा उडवून घेण्यात गाढव किंवा डुकरें याना गम्मत वाटते. मनुष्याना यात फुशारकी वाटण्यासारखें कांहीं नाही. राजा हा एक मनुष्यच असतो आणि सर्व मनुष्ये येथून तेथून सारखीच. तेव्हा एकानें दुसऱ्याच्या पाया पडण्याचें वास्तविक कांहीं एक कारण नाही पण असें असूनही जर ही चाल पडलेली आहे तर ती अर्थात् केवळ पायाच्या कातड्यावर नाकाचें कातडें घासण्याच्या उद्देशानें नव्हे. त्यांत ह्याच्यापेक्षा कांही तरी जास्त गूढ अर्थ असला पाहिजे. राजाच्या पायाचें वदन म्हणजे राजाचे धर्म आणि नीति हे जे दोन पाय त्याचें वंदन होय. राजाचें शरीर किंवा त्यातील चरणादिक अवयव किंवा त्यातील रक्तमांसादि घटक हे वद्य नव्हेत, तर राजापासून प्रसव पावणारे जे न्यायनीति वगैरे सद्धर्म ते बंध होत. राजापासून उत्पन्न होणारी न्याय, नीति, इत्यादिक जीं उदात्त तत्त्वे त्यामध्ये आपल्या अंतःकरणतत्त्वाचें जें तल्लीनतेनें समीलन होतें तें राजाचें खरें पादवंदन होय. स्वतंत्र लोक न्यायी राजाचें पादवंदन जें करितात तें अशा रीतीनेंच करितात. आतां पायावरील धुळीमध्ये एखाद्या गर्दभाप्रमाणे आपलें डोकें लोळवून घेण्याचा जो प्रकार आहे तो बहुधा पशुवर्गांमध्ये मोडणाऱ्या गुलाम लोकांच्या ठिकाणीं मात्र दृष्टोत्पत्तीस येतो ह्यावरून पाहिलें असतांही आपल्या सहज लक्षात येईल कीं, वरीलसारख्या ठिकाणीं चर्माचे पय हे राजाचे पाय आहेत असा अर्थ अभिप्रेत नाही. न्याय, नीति, इत्यादिकांना राजाच्या पायाची उपमा देण्यामध्ये आणखी असाही एक गर्भित अर्थ आहे कीं, मनुष्य जसा आपल्या पायांवर उभा राहून चागल्या रीतीनें

चालू शकतो, त्याप्रमाणे राजाला जर चांगल्या रीतीने चालावयाचे असेल तर त्याने न्याय, नीति, इत्यादि सद्धर्मरूपी पायाचाच उपयोग केला पाहिजे, व न्याय आणि नीति ह्या पायावरच त्याने उभे राहावयाला शिकले पाहिजे

अशा दृष्टीने पाहिले असता हे उबड दिसून येते की, न्याय आणि नीति हेच राजाला खरे आधार देणारे पाय होत. हे पाय ज्या राजाचे भक्रम आहेत त्या राजाला हातांत ठेकण्याकरिता काठी धरण्याची विलकुल आवश्यकता नाही. पण ज्याचे हे पाय लंगडे झालेले आहेत, ज्याच्या ह्या न्यायाच्या आणि नीतीच्या पायांवरून वारें गेलेले आहे, त्यांना राजनिष्ठेच्या काठीच्या साहाय्यावाचून एकही पाऊल टाकता आले नाही तर त्यात काय आश्चर्य आहे ! ज्याचे न्याय आणि नीति हे पाय दुर्बुद्धिरूपी वायूच्या विकाराने लुले पडलेले आहेत त्याने राजनिष्ठेच्या काठीवर सर्वस्वी आपला भार टाकिल्यावाचून त्याला कसे बरे चालता येईल ? असला राजा कोठेही जाऊ लागला किंवा कांहीही करू लागला तरी आधी आपली राजनिष्ठेची काठी सरसावून ठेवितो आणि मग ते कृत्य करण्याला प्रवृत्त होतो. चांगला राजा राजनिष्ठेच्या काठीची मुळीच अपेक्षा बाळगीत नाही तो आपले बहुतेक व्यवहार राजनिष्ठेच्या काठीची यत्किंचितही मदत घेतल्यावाचून पूर्णपणे पार पाडू शकतो त्याची विचारसरणीच अगदी भिन्न असते. वाईट राजाच्या विचारमगणीपेक्षा तिच्यामध्ये किती तरी निसळपणा असतो ! तो आपल्या मनाशी असे म्हणतो की, मजवर लोकानी प्रीति करणे किंवा अप्रीति करणे हे माझ्या न्यायावर किंवा अन्यायावर अवलंबून आहे. मी न्याय करण्याकरिता ह्या स्थानावर आरूढ झालो आहे. तो न्याय मी करित असलो म्हणजे माझ्यावर प्रीति करण्याविषयी लोकांना सांगावयाला पाहिजे असे नाही. न्यायावर प्रीति करणे हा मनुष्याच्या अतःकरणाचा एक ईश्वरनिर्मितच धर्म आहे. त्याप्रमाणे मी न्यायाचरण केले तर लोक मजवर प्रीति करतीलच करतील. मग त्यांनी माझ्याबद्दल राजनिष्ठा दाखवावी असा मी निर्बंध करून ठेवण्यात काय विशेष कायदा आहे ? अशा रीतीने खरा चांगला राजा असतो तो राजनिष्ठेसंबंधाने पूर्णपणे उदासीन असतो. पण तो राजनिष्ठेबद्दल उदासीन होऊनच राहून नाही, तर तो ह्याच्याही पुढे दोन पावलें जातो तो राजनिष्ठा असलीच पाहिजे असे म्हणत नाही इतकेच नव्हे, तर ह्याच्याहीपेक्षा जास्त बेपर्वाई तो राजनिष्ठेसंबंधाने दाखवीत असतो कारण त्याच्या

विचाराची दिशाच निराळी असते. तो म्हणतो की, लोकांचे कल्याण करणे हे माझे कर्तव्यकर्मच आहे मला ईश्वराच्या कृपेने लोकानी जे ह्या गादीवर बसविले आहे, ते मी लोकांचे कल्याण करावे ह्यासाठी बसविले आहे. माझ्याच हातामध्ये हे ऐश्वर्य आणि हे ऐश्वर्यास चिरकाल राहावेत म्हणून त्यांनी मला ह्या गादीवर बसविलेले नाही लोकांना मी पाहिजे आहे असे नाही, त्यांना त्यांचे कल्याण पाहिजे आहे आणि ते माझ्या हातून होईल अशा समजुतीने त्यांनी मला ह्या गादीवर बसविलेले आहे तेव्हा त्यांचे कल्याण करणे हे माझे आद्य कर्तव्यकर्म आहे. लोकांच्या कल्याणाच्या ज्या ज्या गोष्टी असतील त्या त्या मी केल्या पाहिजेत व त्यांच्या कल्याणाच्या ज्या ज्या गोष्टी असतील त्या त्या मी त्यांना कळू दिल्या पाहिजेत थड पाण्याच्या खाली विस्तव लाविला असता ते कढत होते किंवा जमिनीमध्ये एक दाणा पेरिला असता त्याच्याप्रमाणे दहा दाणे उगवतात, इत्यादि प्रकारची सहस्रावधि निरनिराळी ज्ञाने जी जगामध्ये पसरलेली आहेत, ती मी का चालू देतो ? ती लोकांच्या उपयोगाची आहेत म्हणून, व ह्याप्रमाणे ह्या लोकोपयोगाच्या तत्त्वावर प्रत्येक प्रकारच्या ज्ञानाला या जगामध्ये प्रसृत होण्याचा अधिकार आहे. व असे जर आहे तर मग एखादे ज्ञान माझ्याविरुद्ध असूनही जर ते लोकोपयोगी असेल तर ते लोकामध्ये प्रसृत होऊ लागल्यास त्याला मी प्रतिबंध काय म्हणून करावा ? मी जर कांही अन्याय करित असलो तर ते लोककल्याणासाठी बाहेर येणे जरूर नाही काय ! परंतु ते माझे अन्याय उघडकीस येणे ही गोष्ट माझ्या विरुद्ध आहे, म्हणून एवढ्याचसाठी जर मी माझ्या त्या अन्यायाबद्दल ज्ञानाच्या प्रसाराला प्रतिबंध करीन, तर मी एका रीतीने लोककल्याणाला प्रतिबंध केल्यासारखे होणार नाही काय ? आणि मग मी लोककल्याणासाठी म्हणून नेमला गेलेला असून त्याचा काय उपयोग झाला ? माझ्या अन्यायाबद्दलच्या ज्ञानाच्या प्रसाराला जर मी प्रतिबंध केला, तर ते मी माझे स्वतःचे कल्याण करून घेतले असे होईल पण माझे कल्याण होवो किंवा अकल्याण होवो, लोकांचे कल्याण मला कर्तव्य आहे ह्याकरिता माझ्या अन्यायाबद्दलच्या ज्ञानाचाही प्रसार होत असला तरी देखील तो मी होऊ दिला पाहिजे. अशा प्रसंगी मी जर राजनिष्ठा आदिकरून शब्दांचा बाऊ दाखवून त्या ज्ञानाचा प्रसार होऊ दिला नाही, तर ज्या मी लोककल्याण करावयाचे त्याच माझ्या हातून लोकांच्या कल्याणाला प्रतिबंध केल्याचे पातक घडल्या-

सारखे होईल. यासाठी माझ्या व्यक्तीच्या विरुद्ध असूनही जर सार्वजनिक कल्याणाचें एखादें ज्ञान असेल तर तेंही ज्ञान प्रसृत होण्याला मी अडथळा करिता कामा नये. अशा प्रकारची उदात्त तत्त्वे चांगल्या राजांच्या मनामध्ये चोळत असतात व ज्यांचे विचार असे नाहीत ते चांगले राजे नव्हतच म्हणून समजावे. स्वार्थनिरपेक्षतेशिवाय असले उदात्त विचार मनामध्ये थावयाचेच नाहीत. चांगल्या राजाचें हेंच लक्षण की, ते नेहमी लोककल्याणासाठी दक्ष असतात स्वार्थसाधनासाठी लोलुप असणारे राजे हे चांगल्या राजांमध्ये कधीही मोडत नाहीत. चांगल्या राजाना राजनिष्ठेची आवश्यकताच भासत नाही. अमक्यानें असें केले आणि तमक्यानें तसें विचारलें, हे त्यानीं राजनिष्ठापूर्वक केले नाही, असल्या शुष्क प्रश्नामध्ये चांगले राजे आपला वेळ दवडीत नाहीत. आपण लोककल्याणासाठी नीतीनें वागत आहो किंवा नाही, आणि लोककल्याणासाठी न्याय केला आहे किंवा नाही, ह्या प्रश्नांचेच चांगले राजे सदोदित चिंतन करीत असतात. राजनिष्ठेच्या दृक्कावळीशिवाय वाईट राजाचें एकही कार्य शेवटास जाणें शक्य नसतें. परंतु चांगल्या राजाच्या वेळीं राजनिष्ठा हा शब्दही जरी कोणाला माहीत झालेला नसला तरी देखील त्यानीं आपली राज्यव्यवस्था अतिशय उत्तम प्रकारची ठेवून लोकाचें अतिशय कल्याण करून देण्यामध्ये अंतर पाडलें नसतें.

आणि वास्तविक पाहता ह्या राजनिष्ठेच्या कल्पनेची जगाला आवश्यकता नाहीच. राजनिष्ठेचें अस्तित्व मानणें हें कल्पनेचें एक गौण खाते आहे. आदिकरून शास्त्रांमध्ये कल्पनेचें लाघव हा एक गुण म्हणून समजला जातो, व गौरव हा दोष असें मानण्याचा परिपाठ आहे. एखाद्या वस्तुस्थितीची उपपत्ति सागण्याकरिता कांहीं कल्पना कराव्या लागतात अशा कल्पना करण्याचा जेथे प्रसंग येतो तेथे कोणी थोड्या कल्पना करून उपपत्ति जुळवून देतात आणि कोणाला तीच उपपत्ति सागण्याकरिता अनेक कल्पनांचा वृथा अंगीकार करावा लागतो. अशा ठिकाणी थोड्या कल्पनेनें निर्वाह होत असता उगीच जास्त कल्पना करणे हा गौरवनामक दाष हाय, म्हणून मानतात तशा प्रकारच्या कल्पनागौरवाचा दोष ह्या राजनिष्ठेच्या कल्पनेवर येऊं शकतो वास्तविक

लोकांची प्रीति कोणावर वसते ? आणि वास्तविक लोकांना काय आवडते ? राजाच्या अंगचे न्याय, नीति इत्यादिक सद्गुण आवडतात, किंवा राजाचें अंगच आवडते ? लोक प्रीति करितात ती राजाच्या अंगच्या सद्गुणावर करितात, राजाच्या अंगावर खात्रीने करित नाहीत कारण, जेथे जेथे राजा असेल, तेथे तेथे त्याच्यावर लोकांची प्रीति असेलच हा सिद्धान्त खरा ठरत नाही. कारण भरतखडांतील वेन आणि रोम शहरांतील नीरो किंवा कॅलीग्युला हे जरी राजे होते तरी त्यांच्यावर लोकांची प्रीति होती असे नाही तेव्हा वरील सिद्धान्त बाधित ठरतो. ह्या बाबतीत खरा सिद्धान्त म्हटला म्हणजे फक्त असाच मानता येईल की, जेथे जेथे राजाच्या अंगी चांगले गुण आहेत तेथे तेथे लोकांची त्या गुणांवर प्रीति असते, व जेथे चांगले गुण नाहीत, तेथे लोकांची प्रीति नसते. ह्या अव्यभिचरित अन्वयव्यतिरेकावरून कांहीं कार्यकारणभाव ठरवावयाचा असेल तर तो असा ठरविण्यात येतो की, राजाचे अंगचे सद्गुण हे कारण होय, आणि लोकांच्या मनातील प्रीति हे त्या कारणाचें कार्य होय तेव्हा सद्गुणापासून प्रीति उत्पन्न व्हावी असा हा नैसर्गिक क्रम असताना आणि हाच तर्कशास्त्रज्ञांच्या बरोबर कार्यकारणभाव ठरत असताना मध्ये आणखी राजनिष्ठेचा प्रवेश कशाला पाहिजे आहे ? कारणापासून कार्योत्पत्ति होत असतांना आणखी राजनिष्ठेची कल्पना करणे अनावश्यक आहे. व हेच कल्पनेचें गौरव होय राजाच्या सद्गुणानें लोकांच्या मनामध्ये आपोआपच प्रीति उत्पन्न होत असताना आणखी मध्ये राजनिष्ठेचें लोटणें कशाला पाहिजे आहे ? दोन आणि दोन एकत्र मिळविले म्हणजे चार होत असतांना ते चार होतच आहेत असे मानण्याला आणखी एक मध्यतरी कांही विशेष प्रकारची श्रद्धा लागत असते काय ? डोळे उघडले म्हणजे दिसतें, आणि सूर्य उगवला म्हणजे प्रकाश पडतो, ह्या गोष्टींतील कार्यकारणभाव सिद्धच आहे. तो साधित करण्याला जशी आणखी एखाद्या निराळ्या श्रद्धेची जरूरी नाही, त्याप्रमाणें राजाचे गुण आणि लोकांची प्रीति ह्यांच्यामध्ये आणखी तिसऱ्या एका निरुपयोगी राजनिष्ठेच्या कल्पनेचीही कांहीं आवश्यकता नाही गणितशास्त्र, यंत्रशास्त्र, रसायनशास्त्र, भूमिति, त्रिकोणमिति वगैरे अनेक शास्त्रे फक्त कार्यकारणभावावरून कोणत्याही प्रकारच्या श्रद्धेच्या मदतीशिवाय चाललेली आहेत त्याचप्रमाणें हे दडनीतिशास्त्रही राजनिष्ठेच्या मदतीशिवाय चालणार नाही असें नाही राजाच्या अंगच्या गुणांनीं लोकांच्या मनामध्ये प्रीति

उत्पन्न होत असतांना व तेवढ्यानें सर्व कार्यभाग होत असतांना राजनिष्ठेची आणखी जास्त कल्पना करणें हें गौरव सदोष होय अशा दृष्टीनें पाहिलें असता राजनिष्ठेच्या कल्पनेची आवश्यकताच उरत नाही. पण अशी एक कल्पना मानली तरी देखील सद्गुण आणि प्रीति ह्यांच्या कार्यकारणभावामध्ये राजनिष्ठा ही अन्यथासिद्धीच्या दोषानेही आणखी दूषित होते. गाईच्या स्तनापासून तिच्या वत्साचें समाधान होतें येथें गाईचे स्तन आणि वत्साचें समाधान ह्यांच्यामध्ये कार्यकारणभाव असतांना जर कोणी असें म्हणेल कीं त्या गाईला शिंगें ओहेत म्हणून त्या वत्साचें समाधान होतें, तर ह्या ठिकाणीं गाईचीं शिंगें हीं अन्यथासिद्ध होत. कारण गाईचीं शिंगें असलीं किंवा नसलीं तरी गाईच्या स्तनापासून तिच्या वत्साचें समाधान होतच असतें. त्याच प्रकारची प्रस्तुत उदाहरणामध्ये राजनिष्ठेची स्थिति होत. राजाच्या अगच्या गुणांपासून लोकांच्या मनामध्ये प्रीति उत्पन्न होत असतां ती प्रीति उत्पन्न होण्याला त्या राजावर असलेली निष्ठा कारणीभूत होते असें मानण्याचें कांहीं कारण नाही. सारांश, राजनिष्ठेचे अस्तित्व मानण्यामध्ये कल्पनागौरवाचा दोष येतो, व त्या राजनिष्ठेकडे लोकांच्या प्रीतीचें कारणत्व देण्यामध्ये अन्यथासिद्धीचा दोष उपस्थित होतो. ह्या सर्व गोष्टी चांगल्या राजाना पूर्णपणें कळत असतात आणि म्हणूनच ते राजनिष्ठेवर मुळींच भिस्त न ठेवतां सर्व भार ते आपल्या सद्गुणावर टाकीत असतात. आपले सद्गुण ही लोकांची राजनिष्ठा आणि आपले अधर्म हाच लोकांच्या राजनिष्ठेचा अभाव असें ते मानितात व ह्याच उदात्त तत्त्वावर ते चालतात. चांगल्या राजाच्या कारकीर्दीत राजनिष्ठेचा परिध संकोच पावत जातो आणि वाईट राजाच्या कारकीर्दीत राजनिष्ठेच्या आवश्यकतेचें बड फारच माजतें रामचंद्राच्या किंवा युधिष्ठिराच्या कारकीर्दीचे जे इतिहास लिहून ठेविलेले आहेत त्यामध्ये राजनिष्ठेच्या आवश्यकतेबद्दची तरफदारी केलेली आपल्याला कोठें तरी आढळून येते काय ? रामराजावर किंवा धर्मराजावर कोण प्रीति करणार नाही ? आणि त्याच्यावर प्रीति करा म्हणून दुसऱ्यानें सागावयाला तरी कशाला पाहिजे ! जेथें अगची लीला नाही तेथें भागटिळ्याची आवश्यकता भासूं लागते. राजनिष्ठा वाईट राजाकरितां चांगले राजे, राजनिष्ठा असो वा नसो, तिचा बिलकुल परवा करीत नाहीस. त्यांना फक्त सद्गुणांची परवा असते आपण सद्गुणाने वागावें ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा असते. न्याय आणि नीति यांच्या पाया-

वर उभे राहून आपण सदोदित चालत असावे अशी त्याची उत्कंठा असते. अशा राजाच्या कारकीर्दीत लोक कायद्याचाचून राजनिष्ठ होतात आणि धाक-दपटशाचाचून त्याच्यावर प्रीति करू लागतात त्या लोकांना राजनिष्ठेचे नाव ठाऊक नसतानाही ते राजनिष्ठ असतात आणि मध्यस्थांच्या मदतीचाचूनही सद्गुणावर प्रीति करण्याकरिता त्यांचे मन ओढ घेत असते. असे चांगले राजे ज्या लोकांना मिळतात ते धन्य होत !

हक्काच्या नोंदणीचा कायदा : : : १३

काळ : अग्रलेख ता. २६-९ १९०२

★ राज्ये बुडवली, इनामदार बुडवले आतां रयत बुडणार !

मुंबई इलाख्यांतील लँड रेव्हिन्यु कोडमध्ये दुरुस्ती करण्याचा कायदा मुंबई इलाख्याच्या कायदेकौन्सिलमध्ये पास होऊन सुमारे एक वर्ष झाले नाही तोच मुंबई इलाख्यांतील जमिनीवरील मालकीच्या हक्काची नोंद ठेवण्याविषयीचे बिल मुंबईच्या कायदेकौन्सिलपुढे आले आहे. गुदस्त सालचा कायदा शेतकऱ्यावर सावकाराचा जुलूम चालू नये म्हणून होता, व यंदांचे बिल कोणत्या जमिनीची मालकी कोणाकडे आहे याची नोंद ठेवण्याकरिता आहे या झालेल्या आणि होणाऱ्या कायद्यांची बाह्यस्वरूपे पुष्कळ मोहक आहेत. व त्यांची अंतःस्वरूपेही बाहेरच्या इतकीच मोहक असतील तर त्यात हिंदुस्थानच्या लोकांचे कल्याणच आहे परंतु झालेल्या कायद्यांचे खरे खरे अंतःस्वरूप काय आहे याची पूर्वीच पुष्कळ चर्चा होऊन ते लोकांना पूर्णपणे समजून आलेले आहे हिंदुस्थानातील शेतकऱ्याला सावकाराच्या तगाद्यापासून त्रास होऊं नये हा पूर्वीच्या कायद्यातील सरकारचा हेतु होता. परंतु सावकाराच्या तगाद्यापासून शेतकऱ्याला त्रास होऊं नये असा सरकारचा हेतु असला, तरी कोणाच्याच तगाद्यापासून शेतकऱ्याला त्रास होऊं नये असा सरकारचा हेतु असल्याचे कोठे दिसून येत नाही सरकारच्या पैशाबद्दलच्या तगाद्यापासून शेतकऱ्याला कितीही त्रास झाला तरी हरकत नाही, शेतकऱ्याला सरकारने तगादा केला तरी हरकत

नाहीं, सावकारानें मात्र करता कामा नये. सरकारदेणें न दिल्याबद्दल सरकारने शेतकऱ्याची जमीन खालसा केली तरी हरकत नाहीं, परंतु आपलें देणें न दिल्याबद्दल सावकारानें मात्र शेतकऱ्याची जमीन जत करता कामा नये, इत्यादि जीं अनेक ममनाळुपणाचीं तत्त्वे सरकारने मागील कायद्याच्या द्वारानें लोकांपुढें मांडिलीं आहेत त्यावरून त्या कायद्यामध्ये सरकारचा काय हेतु आहे हें कोणाच्याही लक्षात आल्यावाचून राहिलें नसेलच त्या कायद्याने कलेक्टर-साहेब हे थोड्याच दिवसांमध्ये आपापल्या जिल्ह्यातील बऱ्याच जमिनीचे मालक होऊन बसतील असा परिणाम झाल्यावाचून राहणार नाहीं, हें भाकित पुष्कळांनीं आधींच करून ठेविलें आहे. त्याच कायद्याचें हल्लीं हें जें भावड जन्मास यावयाचें आहे — ज्याचें गर्भामध्ये बीजारोपण झालें आहे आणि ज्याचा प्रसूतिकाल लवकरच प्राप्त होणार आहे — त्याचे काय काय परिणाम होतात इकडे सर्वांचें लक्ष लागून राहणें अगदीं स्वाभाविक आहे पहिला कायदा बऱ्याच जमिनीवर कलेक्टरसाहेबांची मालकी स्थापित करील असा संभव आहे त्यात हा दुसरा कायदा आणखी जास्त भर घालील कीं काय अशी भीति जर कोणाच्या मनामध्ये उत्पन्न झाली, तर ती केवळ अस्थानींच उत्पन्न झाली आहे असें म्हणता यावयाचें नाहीं.

हा जमिनीवरील हक्काच्या नोंदीसंबंधानें असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, ज्या जमिनीबद्दलचा हक्क मालकाला शाबीत करून देतां येतो त्या जमिनीबद्दलची व्यवस्था ठीक होईल, परंतु ज्या जमिनीबद्दल मालकाला काहीं विशेष पुरावा दाखविता येत नाहीं, त्या जमिनीची वाट काय होणार? जमिनीच्या मालकीबद्दलचा हक्क प्राप्त होण्याचे जे काहीं मार्ग सरकारनें हल्लींच्या विला-मध्ये नमूद केले आहेत, त्यात मुख्यत्वेकरून वारसा, वांटप, विक्री, गहाण, देणगी या गोष्टींचा समावेश केलेला आहे. पण अशा प्रकारच्या हक्काचा पुरावा जर एखाद्या जमिनीच्या मालकाला दाखवितां आला नाहीं, किंवा पुष्कळ दिवसांच्या वहिवाटीशिवाय त्याच्यापाशीं काहीं पुरावा नसला, तर ती जमीन कोणाच्या मालकीची म्हणून सरकारच्या रजिस्टर बुकात नोंदली जाणार? ज्याच्यापाशीं पुरावा नाहीं त्याच्याच नावावर ती जमीन सरकार नोंदिल इतकें हल्लींचें सरकार भोळें नाहीं किंवा त्या जमिनीवर कोणाचीच मालकी शाबीत होत नाहीं म्हणून ती जमीन त्या गावातील लोकाना सरकार देईल इतकें हल्लींचें सरकार उदारही

नाहीं. मागसलेल्या जातींतील गरीब लोकांना एखाद्या सस्थानानें शेंकडा पन्नास जागा द्याव्या, किंवा त्यांना ब्राह्मणांनीं वेदोक्तकर्माचा अधिकार द्यावा, असें परस्पर म्हणण्यामध्ये सरकार औदार्य दाखवील पण त्याच मागसलेल्या लोकांना हल्लींचें सरकार अशा काहीं विनवारशी ठरलेल्या जमिनी देईल हें स्वमानसुद्धा आणावयाला नको मग ह्या जमिनींचें होणार तरी काय ? ह्या चौकशांमध्ये काहीं जमिनी खात्रीनें अशा निवृत्तील कीं ज्याच्यावर कोणाचीच मालकी स्थापित होऊं शकणार नाहीं. अशा जमिनी मग घेणार तरी कोण ? लोकांची मालकी नसल्यामुळे लोकांनाही देतां येत नाहींत, आणि सरकार तर पडलें न्यायी आणि निःस्पृही ! तेव्हा सरकार त्या जमिनी आपल्याकडे घेईल असें तरी कोणाच्यानें कसें म्हणवेल ? अशा अडचणीच्या वेळीं आपण थोडेमे मागील काहीं गोष्टीकड वळू.

लोकांचा आपापल्या मालमत्तेवर जो हक्क आहे त्या हक्काची चौकशी करण्याचा हा पहिलाच प्रसंग आहे असें नाहीं आजपर्यंत काहीं वेळां सरकारनें अशीं कामें केलेलीं आहेत फार खोलात न शिरतां अशा प्रकारचें अगदीं पहिलें काम पाहू गेलें असतां लॉर्ड डलहौसी यांनी आपल्या हातीं घेतलें होतें असें दिग्गज त्यांनीं ज्या जमिनींच्या हक्काबद्दलचा पुरावा पाहण्याचें योजिलें होतें त्या जमिनी लहानसहान नसून फार मोठ्या होत्या त्यांना शेते हें नांव नव्हतें. परंतु त्यांना राज्य असें म्हणत असत हिंदुस्थानातील ह्या राज्यरूपी शेतांवर कोणाचा कसा आणि किती हक्क पोचतो ह्याच्याबद्दलचा तपास लॉर्ड डलहौसी यांनीं फार सूक्ष्म रीतीनें चालविला होता त्या तपासाचा निकाल कशा प्रकारचा झाला हें सांगण्याची आज आवश्यकता आहे असें मुळींच नाहीं लॉर्ड डलहौसीच्या चौकस वृष्टीला पुष्कळ राज्यें विनवारशी दिसलीं त्या वेळीं त्या विनवारशी मालकी सरकारनें काय वाट केली हें इतिहास प्रत्येकाला सागतच आहे ह्यानंतर मालकीच्या हक्काची तपासणी करण्याबद्दलचा दुसरा प्रयत्न म्हटला म्हणजे इनाम कमिशनचा होय. राज्यांवरून हात फिरविल्यानंतर राज्यापेक्षा लहान अशा इनामाकडे दृष्टि वळणें हें साहजिकच आहे इनाम कमिशनची चौकशी चालू झाली सर्वांकडून सनदा मागविण्यात आल्या. आपापल्या इनामावर आपले काय हक्क आहेत, ते शाबीत करण्याकरिता झालून सर्व इनामदारांना पाचारण करण्यांत आलें, व ज्या कित्ये-

काचे हक्क शाबीत आहेत असे कमिशनच्या दृष्टीला दिसले त्यांची इनामें कायमही करण्यात आली. पण ज्याच्या सनदा कमिशनच्या अगर सरकारच्या मताने योग्य ठरल्या नाहीत, त्याच्या इनामाची काय वाट झाली ? ती इनामें दुसऱ्या कोणत्या इनामदारांना मिळाली ? किंवा त्याचे उत्पन्न कोणत्या मागासलेल्या किंवा उपाशी मरणान्या लोकामध्ये वाटून दिले ? आणि जर त्या इनामांची अशी काही व्यवस्था झाली नसेल, तर मग ती गेली कोठे ? ह्या प्रश्नांची काही तरी उत्तरे असलीच पाहिजेत आणि तसलेच प्रश्न हल्लींच्या ह्या जमिनीच्या हक्काच्या नोंदीसंबधानेही उपास्थित होणे साहजिक आहे. तेव्हा अर्थात् जर प्रश्न तेच तर त्याला उत्तरेही तीच असली पाहिजेत राज्ये, इनामें इत्यादि उच्च उच्च पायऱ्यावरून हळूहळू खाली उतरत येणारा सरकारचा पाय अखेरीस लहान लहान जमिनीच्या हक्कावर येऊन पडणे हे पूर्वकमाला अनुसरून आहे त्याप्रमाणे हल्ली सरकारची दृष्टि जमिनीवरील लोकांच्या हक्काच्या नोंदीकडे गेली आहे, हे ठीकच आहे त्यात लोकांचा फायदाच आहे पण सरकार जे एवढे लोकांच्यासाठी खस्ता खात आहे, त्याचे सर्वच श्रम विनफायदेशीर न व्हावेत एवढीच लोकांची ईश्वरापाशी प्रार्थना आहे आजपर्यंतचे सरकारचे असले प्रयत्न अगदीच विनफायदीचे झाले असे नाही राज्याच्या हक्काच्या चौकशीत हिंदुस्थानातील दहा पाच राज्ये सरकारला खालसा करावी लागली. इनाम कमिशनमध्ये सरकारने इमाने इतवारें कित्येकांची इनामें कायम करून परत दिली परंतु ज्याच्या इनामाना काही सचळ पुरावाच मिळेल, त्याच्या ठिकाणी मात्र सरकारची न्यायबुद्धि अगदी कुंठित होऊन गेली. अशा प्रसंगी कोणी झाले तरी काय करणार ! सरकारचा सर्वस्वी उपाय खुटला आणि मोठ्या कष्टाने काही इनामें खालसा करण्याचे सरकारच्या कपातीं आले ! असा मागचा इतिहास आहे. आता पुढे काय होते ते पाहू. कदाचित् मागच्यासारखेच पुढेही झाले तरी देखील त्यात सरकारकडे काही दोष येतो असे मात्र बिलकुल नाही कारण, ज्याला कोणी वारस नाही त्याला सरकार वारस असे मुळी शास्त्रच आहे तेव्हा विनमालकीच्या जमिनी जर सरकारकडे गेल्या तर त्या जिकडे जावयाच्या तिकडेच गेल्या असे म्हणण्यास हरकत नाही. ह्या बिलाच्या संबधाने दुसरेही काही आक्षेप आहेत जमिनीच्या हक्काची नोंदणी करण्याचे काम ज्याच्याकडे सोपविले आहे त्याच्या हातून ते बरोबर होईल किंवा नाही,

त्यांत लबाड्या होण्याचा संभव आहे किंवा नाही व त्यामुळे लोकांचे नुकसान होईल किंवा नाही, असे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात तसेच आपल्या जमिनीवर लोक जे निरनिराऱ्या प्रकारचे हक्क दाखवितील ते सगळे सरकार अखेरीस मान्य करील किंवा अमान्य करील, हाही एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आज पुढे आलेल्या विलामध्ये ह्या गोष्टीविषयीच्या आपल्या मताचा स्पष्ट उल्लेख सरकारने केलेला नाही पण एकदा एखाद्या गोष्टीच्या हक्काची चौकशी सुरू झाली, आणि तो हक्क शाबीत आहे किंवा नाशाबीत आहे हे ठरविण्याचे काम ती चौकशी सुरू करणाराच्या हातात असले, म्हणजे त्याबद्दल अखेर परिणाम काय होतो ह्याविषयी लोकांना काळजी वाटणे अगदी साहजिक आहे.

असो. येथपर्यंत सरकारने लोकांच्या जमिनीच्या हक्काच्या नोंदणीबद्दल जे विल पुढे आणिले आहे त्याबद्दलच्या कांहीं बाबतींसंबंधाने थोडक्यांत विचार झाला. पण ह्या लोकांच्या हक्काच्या नोंदीच्या विचारावरून दुसरा एक विचार मनामध्ये उद्भवतो लोकांचे आपापल्या जमिनीवर काय हक्कसंबंध आहेत ह्याची चौकशी करण्याचे सरकारने योजिले आहे हे ठीक आहे परंतु आपल्या मुलखातील, लोकांची त्याच्या जमिनीवर काय मालकी आहे ह्याची चौकशी करण्याचे जसे आज सरकारच्या मनामध्ये आले आहे, तशी कल्पना जर एखादे दिवशी परमेश्वराच्या मनामध्ये आली, आणि आपण उत्पन्न केलेल्या पृथ्वीवरील देशावर आज कोणाची कशी मालकी चालत आहे ह्याच्याबद्दल आपण चौकशी करावी असे जर त्याला वाटले, तर कसे काय होईल ? परमेश्वराने जर आपल्या स्वर्गातील कौन्सिलमध्ये अशा प्रकारचे हक्काची नोंद करण्याचे एखादे विल आणिले तर त्याचा काय बरे परिणाम होईल ? परमेश्वराने उत्पन्न केलेली पृथ्वी हा त्याच्या ताब्यांतील एक इलाखाच होय आणि त्या पृथ्वीवरील मोठ-मोठाले देश हे परमेश्वराच्या इलाख्यातील लहान लहान जमिनीचे तुकडेच होत. ह्या जमिनीच्या लहान लहान तुकड्यांचे—ह्या मोठमोठाल्या देशाचे—पूर्वी मालक कोण होते, हल्ली मालक कोण आहेत, पूर्वीच्या मालकांपासून हल्लीच्या मालकाकडे मालकीचे हक्क कसे आले, त्या हक्कांना आधार काय, ते आधार न्यायाला अनुसरून आहेत काय, आणि तो न्याय मनुष्याला आणि देवाला मान्य होईल असा आहे काय, इत्यादि प्रश्न उपस्थित करून जर परमेश्वराने एखादी चौकशी सुरू केली, तर ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर पूर्वेकडे आणि

पश्चिमेकडे, दक्षिणेकडे आणि उत्तरेकडे, जुन्या जगात आणि नव्या जगांत जीं अनेक सरकारें आहेत त्याची काय वाट होईल ? लहान लहान जमिनीच्या मालकाच्या हक्काची चौकशी चालू झाली तर ते गरीब मालक कोठून तरी काहीं तरी पुरावा गोळा करतील, जुने रुमाल शोधून पाहतील, वयोवृद्ध लोकाना माहिती विचारतील, स्वतः-पत्रे गोळा करतील, किंवा साक्षीदार जमवितील परंतु जेव्हां निर-
निराळ्या देशांवरील मालकीच्या हक्काची चौकशी सुरू होईल, तेव्हा ह्या जगातील निरनिराळीं सरकारें काय करतील ? ते काय पुरावा हजर करतील ? त्या वेळीं हीं सरकारें कोणते जुने रुमाल शोधून पाहतील ? कोणते कागदपत्र बाहेर काढतील ? आणि परमेश्वराच्या उलटतपामणीपुढें टिकणारे असे कोण साक्षीदार यांना मिळतील ? लोकांच्या जमिनीवरील हक्कासंबंधानें चौकशी चालू झाली तर ते वारसा, वांटप, महाण, विक्री किंवा बक्षीस इत्यादींपैकी कोणता तरी पुरावा दाखवून आपल्या जमिनीवर आपला हक्क शाबूत करून घेतील. पण मोठ-
मोठ्या जमिनीवरील—निरनिराळ्या देशांवरील—हक्काची चौकशी जेव्हां परमेश्वर सुरू करील, तेव्हां त्या त्या देशातील सरकारें आपल्या अमलखालीं गोळा करून आणलेल्या अनेक मुलखांसंबंधानें कोणत्या प्रकारचा हक्क दाखवून देणार ? फिलिपाईन्स बेटें आमची वडिलोपार्जित इस्टेट असून तीं बेटें हल्लीं आमच्याकडे वारसाच्या हक्कानें आली आहेत असें अमेरिका म्हणणार ? चीनच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कैच्वू हा प्रांत जो जर्मनानें १८९७ सालीं चीनपासून बळजबरीनें आपल्या ताब्यात घेतला तो आमच्या भाऊबंदकीचें वाटप होऊन आमच्या वाटणीला आला, असें जर्मनी सांगणार ? आफ्रिकेमधील अल्जीरियाचा विस्तीर्ण देश आपल्याकडे महाणसंबंधानें आहे असें फ्रान्स प्रतिपादन करणार ? मॅन्चूरिया आपण विकत घेतला आहे असें रशिया सांगणार ? किंवा आफ्रिका खंडातील ताबडच्या समुद्राच्या किनाऱ्यावरील इटलीनें जो भाग आपल्याकडे घेतलेला आहे तो आपल्याला बक्षीस मिळाला असें इटली सांगणार ? हीं सरकार अशा प्रश्नांना काय उत्तरे देणार ? देवाच्या घरीं सगळ्यांना एक कायदा ! जो कायदा सामान्य मनुष्यांना देव लागू करणार, तोच कायदा देव राजानाही लागू करणार ! देवाच्या घरीं पक्षपात नाही. एकाच कृत्याला एका ठिकाणीं वाईट नांव आणि दुसऱ्या ठिकाणीं चांगलें नांव, असा पक्षिप्रपच देवाजवळ नाही देव हक्काला हक्क म्हणतो, आणि लुटारूपणाला लुटारूपणाच म्हणतो. Right

of conquest सारख्या शब्दांनी अर्धवट लोक दबकतात. पण परमेश्वराच्या घरी हा शब्द माहीत नाही. परमेश्वराच्या कायद्यात हा हक्क मंजूर नाही जें निव्वळ खरें असेल तेंच परमेश्वराच्या दुरवारी पटणार. इतर अन्यायमय न्यायाची तेथें डाळ शिजणार नाही. अशा प्रकारचा विलक्षण न्याय परमेश्वराच्या कचेरीत चालत असतो. त्या परम पवित्र न्यायाला भिऊन ह्या पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व लोकानी, नग ते राजे असोत किंवा रंक असोत, वागावें हें बरें

परमेश्वरानें पृथ्वीवरील देशांच्या हक्काची चौकशी कधी केली नाही ह्यावरून तो यापुढें ती कधी करणार नाही असें कोणी समजू नये. अन्यायाची चौकशी देव केव्हा ना केव्हा तरी करीलच करील. देवाच्या चौकशीचा दिवस (जज्मेंट डे) लवकरच येवो किंवा उशिरा येवो, पण तो केव्हा तरी आला पाहिजे. पूर्वी परमेश्वरानें अशा प्रकारच्या हक्काबद्दलची चौकशी कधी केली नव्हती असें नाही. रोमन साम्राज्यानें जेव्हां स्पेन, ब्रिटन, गॉल, जर्मनीतील अरण्ये इत्यादि ठिकाणांच्या सर्व लोकांचे हक्क धाव्यावर बसवून सगळीकडे आपलाच हक्क स्थापित केला, त्या वेळेला रोमच्या साम्राज्याचा खरा हक्क किती आहे आणि बाकीच्या देशाचा हक्क किती आहे याच्याबद्दलची चौकशी करणें आणि निरानिराळ्या देशांच्या हक्कांची नोंद करण्याचें बिल पुढें आणणें परमेश्वराला भाग पडलें. आठव्या नवव्या शतकामध्ये मुसलमान लोक अरबस्थानमध्ये प्रबळ होऊन त्यांनीं आपले हातपाय अरबस्थान, इराण, एशिया मायनर या सर्व देशभर पसरून शिवाय आफ्रिका खंडाचा उत्तरकिनारा व्यापून, ईजिप्त, अबिसीनिया येथें आपली सत्ता स्थापून, व भूमध्य समुद्राच्या पलीकडील स्पेन देश बहुतेक काबीज करून त्याच्या आसपासच्या फ्रान्स वगैरे देशांनाही त्यांनीं भयभीत करून सोडलें होतें त्या वेळीं, फिरून परमेश्वरानें देशांच्या हक्कांची चौकशी करण्याचें काम मनावर घेतलें होतें, व स्पेनमधील 'सिड' सारख्या पराक्रमी व्यक्तींकडून आणि फर्डिनेंड सारख्या राजांकडून देशावरील हक्कांची व्यवस्था देवांनं त्या वेळीं नीट केली. परंतु असल्या बाबतींत देवाला वरच्यावर त्रास देण्याचा मनुष्याचा सकलपच झालेला आहे असें दिसतें ज्या स्पेनला परमेश्वरानें एकदां मुसलमानांच्या हक्कापासून वाचविलें त्याच स्पेनच्या फिलिप राजानें फिरून आपला हक्क वास्तविक जेथें नाही तेथें ते स्थापित करण्याचा व जुलुमानें कायम ठेवण्याचा प्रयत्न सुरू केला.

दक्षिण अमेरिका, नेदर्लंड्स, फ्रान्स व जर्मनीतील कांहीं भाग वगैरे सर्व मुलखावर फिलिपने आपला हक्क स्थापित केला. परंतु हा हक्क गैरकायदेशीर आहे असें आल्बाने नेदर्लंडमध्ये जें वस्त्रपणाचें आणि जुलमाचें वर्तन चालविलें होतें त्यावरून जगाला दिसून आलें म्हणून त्या वेळीं देवानें हक्काचें रजिस्टर सुधारण्याची व्यवस्था केली. फिलिपच्या पाठीमागून युरोप खंडामध्ये हक्काच्या रजिस्टरामध्ये गडबड करणारा नेपोलियन उत्पन्न झाला. देवाच्या वरच्या रजिस्टरमध्ये निरनिराळ्या देशावरील मालकीच्या संबंधानें जीं जीं नावें दाखल झालेलीं होती तीं तीं सर्व पुसटून नेपोलियनने लिस्बनपासून मॉस्कोपर्यंत सर्व ठिकाणीं आपलें एकट्याचेंच नांव लिहून ठेविलें. परंतु परमेश्वराला तें सहन न होऊन त्यानें इंग्लंडच्या हातून सर्वांचे हक्क परत देवविले. इंग्लंडनें त्या वेळीं जें हें न्यायाचें काम बजाविलें तसलीच कामे इंग्लंडनें त्यानंतरही अनेक वेळां बजावलेलीं आहेत व अजूनही बजावीत आहे. युरोप खंडातील तुर्कस्थानावर रशियाचा हक्क वसूं न देण्याला इंग्लंडची न्यायबुद्धिच कारण आहे व चीन देशामध्ये थोडक्याच दिवसांपूर्वी मालकीच्या हक्कांचा गोंधळ उडण्याची जी भीति उत्पन्न झाली होती तीही इंग्लंडच्याच निरभिलाषबुद्धीमुळे टळली असें म्हणण्यास हरकत नाही. साराश, देशांच्या हक्काचें रजिस्टर व्यवस्थित ठेवण्याचें काम नेपोलियनच्या वेळेपासून परमेश्वरानें जें इंग्लंडकडे दिलें आहे तें इंग्लंडनें अजूनपर्यंत फार चोख रीतीनें बजाविलेलें आहे व तसेंच तें त्यानें याच्यापुढेही बजावीत राहवें, अशी सर्वांची इच्छा आहे असो.

ह्या मार्गील इतिहासावरून परमेश्वर देशाच्या हक्काची चौकशी कधींच करीत नाही असें नाही. 'यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवाति' तेव्हा तेव्हां देशाच्या हक्काची चौकशी करण्याला परमेश्वर प्रवृत्त होतोच. ह्याकणि महत्त्वाकांक्षी राजानो, धर्माची ग्लानि न होईल अशा रीतीनें तुम्ही नेहमीं वागत असा परमेश्वर आपल्याही हक्काची केव्हा तरी चौकशी करणार आहे ही गोष्ट तुमच्या मनात सदोदित वागत असू या. तुम्ही वास्तविक कोणाला भिण्याचें कारण नाही कारण, तुमच्यापाशीं मोठमोठीं सैन्ये आहेत आणि त्या सैन्यापाशीं नवीन नवीन तऱ्हेचीं मोठमोठीं शस्त्रास्त्रे आहेत तरी पण एवढ्याच साधनांनीं आपण निर्भय झालों आहों असें तुम्ही समजू नका. तुमचीं सैन्ये कितीही मोठीं असलीं तरी तीं परमेश्वराच्या विरुद्ध लढून विजय मिळवूं शकणार नाहीत, आणि

तुमच्या तोफांचा पल्ला कितीही लांब असला, तरी त्या तोफांचे गोळे स्वर्गातील किल्ल्याच्या भिंतीला भोके पाडू शकणार नाहीत. इचासाठी ज्या परमेश्वराने आजपर्यंत देशाच्या हक्काची चौकशी अनेक वेळा केली आहे, व ज्याला याच्याही पुढे अनेक वेळा करावी लागणार आहे, त्या परमेश्वराला तुम्ही भिऊन वागावे. कारण, परमेश्वर जो ठरवील तो खरा हक्क, आणि परमेश्वर जो देईल तो खरा न्याय ! हक्क आणि न्याय ह्यांच्याबद्दलच्या मनुष्याच्या सर्व बडबडी वायफळ आहेत.

एका गुणी माणसाची बदछान : : : १३

काळ : अग्रलेख, ता. १०-१०-१९०२

★ पुण्यातच काय कोठेही अशीं माणसें दिसतील

असला विलक्षण गुण फारच थोड्याच्या अंगीं आढळतो ! पण या कामात त्रिंकरावाचा हात धरणारा कोणी सापडेल असें वाटत नाही हे गृहस्थ मूळचे दक्षिणेतील राहणारे, पण याचें पर्यटण सर्व मुलुखामध्ये झालेलें असल्यामुळें कोणत्या मुलुखांत कोणता रिवाज आहे, कोणते लोक कसा पोषाख करितात, कोणाची चालरीत कशी असते वगैरे गोष्टींसंबंधाची त्रिंकरावाची माहिती अगदीं हातखंडा होती. चेहरा, पेहराव, चालचलणूक वगैरे पाहून कोण मनुष्य कोणत्या दर्जाचा आहे हें हटकून ओळखण्याच्या कामामध्ये त्रिंकरावांनीं इतकी निपुणता संपादन केलेली होती कीं, त्यांनीं बाधलेला तर्क कधींही खोटा झाला नाही. ह्या अलौकिक गुणाबद्दल त्रिंकरावाची कीर्ति साऱ्या हिंदुस्थानांत काशीपासून रामेश्वरापर्यंत पसरलेली होती असल्या गुणाचें चीज म्हटलें म्हणजे नेटिव राजाच्या दरबारीं व्हावयाचें त्याप्रमाणें त्रिंकराव पुष्कळ नेटिव राजांकडे जाऊन त्याच्यापुढें आपल्या गुणाची परीक्षा देऊन व तेथून शाबासकी आणि बक्षिसें मिळवून आले होते नेटिव राजाकडून मिळालेले धोतरजोडे, शालजोड्या, अंगठ्या, पोची, कठ्या ह्या जिनसा तर त्रिंकरावापाशीं इतक्या जमल्या होत्या कीं, त्यांचें काय करावें हें देखील त्रिंकरावाना समजेनासें झालें होते ह्या जिनसा-

प्रमाणेंच त्रिंबकरावापाशीं कागदांच्या तुकड्यांचीही बरीच गर्दी जमलेली होती. रद्दीच्या भावानें ह्या कागदाची किंमत केली असती तर ते कागदाच तुकडे सुमारे दोन पळे भरून त्याची दहा-पंधरा रुपये किंमत आली असती एक रद्दीवाला त्या सगळ्या तुकड्याबद्दल पंचवीस रुपयापर्यंतही देण्याला तयार झाला होता, तरी त्रिंबकराव ती रद्दी विकीनात. इतकी त्यांना ती मौल्यवान् वाटत होती त्या कागदाना ते सर्टिफिकिटें असें म्हणत. हीं त्यांना अनेक मोठमोठ्या साहेब लोकांनीं त्याच्या गुणावर खूष होऊन दिलेलीं होती. हीं सर्टिफिकिटें म्हणजे आपल्या परदेशी राजांनीं आपल्याला दिलेल्या शालजोड्याच होत, असें त्रिंबकराव मानीत असत. असो दोन पळे सर्टिफिकिट्यावरून त्रिंबकरावाची साहेब लोकामध्येही किती प्रख्याति झालेली असली पाहिजे ह्याची कोणालाही सहज कल्पना करिता येईल, इतके गुणी आणि इतकें प्रख्यात पुरुष हिंदुस्थानांत बारबार निर्माण होत नाहींत. काहीं दिवसापूर्वीं हें नररत्न फिरत फिरत एकदा दक्षिणेंतील एका प्रख्यात शहरीं आलें तेथील लोकानीं याची कीर्ति पूर्वींच ऐकिलेली होती तेव्हा यांच्या अंगच्या अलौकिक गुणाचे काहीं चमत्कार आपल्या नजरेस पडावे म्हणून त्या शहराचे लोक फार उत्सुक झाले होते. पण त्रिंबकरावाना या शहरीं येतांना कोणते अनिष्ट ग्रह लागले होते कोण जाणे ! त्रिंबकरावाच्या प्रयोगाना जसें यश यावें तसें आलें नाहीं असल्या नाजूक कलेमध्ये काम करणाऱ्या लोकाचा एखादे वेळीं मुळींच जम बसत नाहीं असें होतें, व गवई लोकाची तर अशी स्थिति पुष्कळच वेळा होते जरा आवाज लागला नाहीं, किंवा वाजविणारा मनासारखा मिळाला नाहीं म्हणजे मोठे तानसेन असले तरी त्याचें गाणें जुळून येत नाहीं असाच काहीं तरी बिलक्षण प्रकार त्रिंबकरावाच्या सबधानें त्या वेळीं झाला असला पाहिजे. किंवा काही लोकाची असें होण्याच्या कारणाबद्दल दुसरी जी एक कल्पना आहे तीही खोटीच असेल असें म्हणता येत नाहीं असल्या गुणी लोकाना शत्रु फार असतात तेव्हा काहीं जादूटोणा करून कोणी या शहरान त्यांची मति गुग करून टाकली होती कीं काय कोण जाणे ! पण तें कारण काहींही असो, त्रिंबकरावाची परीक्षा या शहरीं बरोबर जुळली नाहीं

त्रिंबकरावांचे प्रयोग पाहण्याकरिता त्या शहरांत एके दिवशीं भर रस्त्या-चरील एका मोठ्या दिवाणखान्यांत पुष्कळ बडे बडे लोक जमले होते. रस्त्याने

कोण मनुष्य जात आहे आणि कोण येत आहे वगैरे सर्व त्या दिवाणखान्यातून चागलें दिसत होतें. प्रयोग सुरू करण्याची सर्व तयारी झाल्यावर एक गृहस्थ रस्त्याकडे पाहत पाहत उठून त्रिंबकरावांना उद्देशून म्हणाले “ते गृहस्थ रस्त्यात उभे आहेत, ते येथल्या बहुतेक मंडळीच्या ओळखीचे आहेत, आपण परस्थ असल्यामुळे आपल्याकडे त्यांच्या दर्जाचे मनुष्य असावेत हें आपण पोषाख वगैरे सर्व चिन्हावरून हे कोणत्या रस्त्यातील मनुष्याकडे टक लावून पाहू लागले व पाहता पाहता आपल्या मनात पुढीलप्रमाणें तर्क बांधू लागले. “यांचा चेहरा तर मोठा गोंडस दिसतो आहे रस्तीच्या जाग्रणांनीं डोळे खोल आहेत पण तोंडावरील तुकतुकी तैलाकानें कायम ठेवण्यात आलेली आहे हीं जाग्रणें नाटकाचीं असतील काय ? डोकीला जरीकांठी रुमाल आहे—एखाद्या सरदारापाशीं जरीकांठी रुमाल असण्याचा संभव खरा—पण तो त्या रुमालाचे काठ इतके रेखून बाहेर कशाला काढील ? अगावर उपरणेंही जरीकांठीच—आणि तीं पहा, हातात सलकडीं आहेत—नहं एक चिन्हें तर नाटकवाल्याचीं दिसताहेत—थांबा याच्या पायात काय आहे तें पाहूं—मुसलमानी चढाऊ जोडा—आणि शिवाय दृष्टि निर्लेज्जपणानें वर आहे—असला मनुष्य मोठा असण्याचें ज्ञान नको ” इतका विचार करून त्रिंबकरावांनीं “हा कोणी तरी नाटकवाला असला पाहजे ” जणू तलें. तें ऐकल्याबरोबर त्रिंबकरावांचा तर्क इतका चुकलेला पाहून सर्वांना मोठा विस्मय वाटला ज्यांनीं प्रश्न विचारला होता ते म्हणाले “महाराज, हे आमच्या शहरांतील एक मोठे सरदार आहेत. मग आपला तर्क इतका हसा चुकला असेल तो असो ” त्रिंबकराव आपल्या मनाशीं म्हणाले, “काय ? हे सरदार आहेत ? असले नाटककवाल्यासारखे दिसणारे सरदार कीं तरी कुठें पाहिले नाहींत ” असें आपल्या मनाशीं म्हणून नंतर त्रिंबकराव उबडू म्हणाले “ह्या बेळीं माझा सूर बरोबर लागला नव्हता म्हणून अशी चूक झाला असो, आता दुसरा मनुष्य मला ओळखावयाला या. ” ही विनंति मान्य करून पूर्वीच्याच इसमांनीं त्रिंबकरावांना रस्त्यातून येणाऱ्या दुसऱ्या एका मनुष्याबद्दल प्रश्न विचारिला. व त्रिंबकरावांचे आत्मगत विचार पुढीलप्रमाणें होते: “भिंवया उग्र—मिशा मोठाल्या—वर्ण काळसर—बहुत करून स्वारी पोलीस खात्यातील नोकर असावी, इतकेंच नव्हे तर कदाचित् हे

डिटेक्टिव्ह पोलीसही असतील. कारण, डोके अगदी-हुबेहुब पोलिसच्याप्रमाणे राखलेले आहे, व ते राखलेले केस वरच्या रुमालाखाली झाकण्याचा प्रयत्न कपाळावर, दोन्ही कानांशी, मानेवर, जेथे तेथे केलेला दिसत आहे—अंगांत हार्डिंग कोट घातलेला आहे, धोनराची दोन्ही टोके पावलापर्यंत आलेली असून काचा मारलेला आहे—चिलकुल सशय नको ! ” असा विचार करून त्रिंबकरावांनी “ पोलीस ” म्हणून मोठ्याने उत्तर दिले. पूर्वीचा पहिलाच प्रसंग होता, म्हणून लोकानी फारसा गवगवा केला नाही, पण त्रिंबकराव दुसऱ्यादा चुकले हे पाहून लोकामध्ये जास्तच मोठ्याने कुरबुर होऊ लागली. तेव्हा त्रिंबकरावांनी “ का, माझे उत्तर चुकले की काय ? ” म्हणून विचारले. तेव्हा एका ने उत्तर केले की, “ महाराज, हेही एक येथील बड्या सरदारांपैकीच आहेत. यांना आपण पोलीसचे शिपाई कसे म्हणता ? याच्या पायांत ती काळा कुळकुळीत वहाण कोठे आहे ? ” “ वहाणच काय ती कमी ! ” त्रिंबकराव तोंडात बोट घालून आपल्यापाशी म्हणाले, “ बाहवा रे सरदार ! शिपाई आणि सरदार यांच्यामधील अंतर फक्त एका वहाणेतच येऊन बसले काय ? किंवा माझी फजिती करण्यासाठी ह्या मोठमोठ्या सरदाराना असली हलकट सोंगे देऊन ह्या लोकानी या रस्त्यातून चालविले आहे ? ” असे विचार त्रिंबकरावांच्या मनात घोळत होते इतक्यात कोणी एक कुलीन घराण्यातील स्त्री गाडीत बसून चाललेली पाहून ‘ही कोण असावी’ म्हणून एका ने प्रश्न केला. तेव्हा त्रिंबकराव थोडे रागावून म्हणाले, “ आपण येथे सर्व सभ्य लोक जमले आहो. आपल्याला वेऱ्यादिकांबद्दलचे प्रश्न कशाला पाहिजे आहेत ? ” “ म्हणजे ! ” वेरेच लोक एकदम ओरडले ह्यांना तुम्ही “ वेऱ्या ” म्हणता की काय ? ” त्रिंबकराव शांतपणाने म्हणाले, “ माझे दोन प्रश्न चुकले म्हणून तुम्ही मला याही प्रश्नामध्ये चुकवू पाहत आहां, पण मी अशाने फसावयाचा नाही. गरती आणि वेऱ्या यांच्यामधला फरक मला कळला नाही, तर मग मी इतक दिवस हा धदा केला हा फुकट की काय ? आणि ही इतकी दोन पळे सर्टिफिकेट ज्या साहेब लोकानी मला दिली ते सगळे मूर्ख होते की काय ? ह्या स्त्रीला तुम्ही गरती म्हणता ! उरफाटे केस फिरवून बुचडा बांधलेला—दिसते आहे न दिसते आहे इतके बारीक कुकू—आणखी दहा चिन्हे मी तुम्हाला सांगितली असती, पण सभ्यतेच्या मर्यादेचे

मी उलंघन करूं इच्छीत नाही. माझाच तर्क खरा आहे मी काहीं केल्यानें तुमचें ऐकणार नाही. ” व त्रिंबकरावांनी ऐकिलेंही नसतें. परंतु मडळीपैकीं एकांनें शपथ वाहून सांगितलें तेव्हा त्रिंबकराव गप्प बसले परंतु आपल्या मनात ते म्हणाले कीं, “ जेथील बेश्यासारख्या भासणाऱ्या सभ्य स्त्रिया जशा पेहरावावरून दिसतात तशा त्या नाहीत याबद्दल कोणी शपथेवर सांगितल्यावांचून माझी खात्री होत नाही त्या शहरातून मला लवकरच पळ काढून गेलें पाहिजे ! ” इतक्यात एक गबाळ्यासारखें धोतर नेसलेला, अंगात एक चाराबंदी घातलेला व डोकीवर एक मोंगली टोपी ठेविलेला गृहस्थ दिसल्यावरून हे कोण असावे म्हणून प्रश्न विचारण्यांत आला तेव्हां त्याच्याकडे पाहून त्रिंबकराव अगदीं गोंधळून गेल्यासारखे दिसू लागले. त्याच्या मनातील गोंधळाचें स्वरूप पुढीलप्रमाणें होतें. “ हा कोण असावा ? याला काय म्हणूं ? हा मोंगल म्हणूं, का ब्राह्मण म्हणूं ? एककडे धोतर नेसला आहे, पण दुसरीकडे डोकीवर मोंगली टोपी आहे याच्या हातात कसलीशी पोथी दिसते आहे, पण त्या फाटक्या भिशातून बिस्किटाचा अर्धा खालेला तुकडा डोकावतो आहे गळ्यांत जानवें दिसतें पण रस्त्यांतल्या महारचाभारांना धक्के मारून चालत आहे असा हा विलक्षण प्राणी कोण असावा ? ” अशा रीतीनें पुष्कळ वेळ गोंधळून अखेरीस त्रिंबकरावांनीं आलें अज्ञान कबूल केलें “ मला हे ओळखवत नाहीत ” असें त्रिंबकरावांनीं सांगितल्यावर “ अहो, हे एक मोठे शास्त्री आहेत ” असें एकजण मोठ्यानें ओरडले. हें ऐकून त्रिंबकरावाची बरीच निराशा झाली, व ह्या विलक्षण शहरामध्ये आपल्या विद्येची डाळ शिजावयाची नाही असें त्याच्या मनाला जास्त जास्त त्राहं लागलें. इतक्यांत नारायणराव या नावाचे कोणी एक गृहस्थ त्या दिवाणखान्यांतील खिडकीतून बाहेर तोंड काढून बसले होते. त्यांना पाहून रस्त्यातून जाणाऱ्या एका गृहस्थांनीं हांक मारून “ नमस्कार नारायणराव ! ” असें म्हटलें. त्या रस्त्यावरील गृहस्थांनीं कपाळाला भस्म लाविलें होतें, गळ्यांत रुद्राक्षाची माळ घातली शेनी, आणि त्याच्या हातांत दर्भ वगैरे साहित्य होतें. ते पाहून हे कोणी तरी मोठे वैदिक ब्राह्मण असावे असें वाटून त्रिंबकरावांनींच हे कोणत्या शाखेचे ब्राह्मण म्हणून विचारिलें तेव्हां दिवाणखान्यांतील सगळी मडळी खो खो हंसूं लागली व त्यांपैकीं एकजण म्हणाला, “ महाराज, हे क्षत्रिय शाखेंतील ब्राह्मण याचें नांव मल्हारीभट्ट मोहिते. राणोजी

शास्त्री कदम याच्या मुलीची वेदोक्त मुंज आज व्हावयाची आहे तिकडे बहुत-करून हे चालले असावे ” त्रिंबकराव आपल्या मनात खजिल झाले जेथील शास्त्री मोगलासारखे दिसतात आणि जेथील मराठे ब्राह्मणासारखे दिसतात तेथे आपल्या विद्येची काय मात्रा चालणार, असे वाहून ते त्या शहरातून आपण कधी निघून जावे या गोष्टीचा विचार करण्यामध्ये गुंग होऊन बसले अशा रीतीने त्या दिवाणखान्यांत प्रकार चालला होता इतक्यात जिन्यामध्ये कोणाचे पाय वाजले व एक मनुष्य दरवाजातून आत आला. त्रिंबकराव हे सोंवळें ओवळें वगैरे मानणारे जुन्या चालीचे गृहस्थ होते, म्हणून त्या नवीन आलेल्या मनुष्याला पाहून ते म्हणाले, “ अरे हा कोण येथे आला ? हा तर किरिस्ताव दिसतो, हा आपल्या डोक्यावरचे अंडी आणि बिस्किटे विकावयाचे टोपलें खाली ठेवून वर कशाला आला आहे ? याचे येथे काय काम आहे ? त्याला म्हणावे शिवू नको.” इतके त्रिंबकरावांच्या तोंडचे शब्द निघत आहेत न निघत आहेत तोंच त्याच्या शेजारचे एक गृहस्थ त्यांना म्हणाले, “ हं हं, हें काय ? हे गृहस्थ किरिस्ताव नाहीत ! त्याच्या त्या गवती टोपीवरून तुम्ही म्हणता की काय ! ती त्याच्या बडिलापासून आहे. हे चांगल्या उच्च कुलांतील आहेत व हे येथील प्रमुख सुधारक आहेत. ह्याच्या ब्राह्मणत्वाबद्दल आपल्याला शंका असेल तर ती त्याचे यज्ञोपवीत पाहिल्याने दूर होणार आहे.” इतक्यात त्या नवीन आलेल्या गृहस्थानीं आपल्या कमरेभोंवतीं पाटलूनीखाली झांकून ठेविलेले यज्ञोपवीत बाहेर काढून दाखविले. तेव्हा त्रिंबकरावांनी त्या ब्राह्मणश्रेष्ठांचा मान करून त्यांना आपल्याजवळ बसवून घेतले; व ते आपल्या मनांत म्हणाले, “ मला अजून पुष्कळ माहिती मिळविली पाहिजे. ब्राह्मण कशा प्रकारचे असतात हे मी समजून घेतले पाहिजे सुधारक म्हणजे कशासारखे दिसतात ह्याचा अजून मला परिचय करून घेतला पाहिजे. माझीं अजिंक्यपत्रे फुकट ! हें दोन पल्ल्यांचे ओझे मी आजपर्यंत फुकट वाहिले.” जमलेल्या मडळींनाही तसेच वाटू लागले. त्रिंबकरावांच्या विद्येत कांहीं हशील नाही, उर्गाच थोतांड माजविले आहे, असे ते म्हणू लागले. व याप्रमाणेच बहुतेक लोकांची निराशा होऊन अखेरीस त्या दिवाणखान्यांतील बैठक उठली. त्यानंतर गांवांत चोहोंकडे ही बातमी पसरली, व निरनिराळ्या प्रकारचे लोक निरनिराळ्या प्रकारचीं मते त्रिंबकरावां बद्दल व्यक्त करू लागले. कित्येकांचा अजून त्यांच्यावर विश्वास

होता, व त्यांच्यांत काहीं राम नाही, अशी कित्येकांची खात्री होऊन चुकली होती परंतु त्या शहरामध्ये एक पंडितमन्य गृहस्थ राहत होते त्याच्या मनात अशी स्फूर्ति झाली कीं या गृहस्थानें जें थोटाड माजविलें आहे तें खरें आहे किंवा खोटें आहे, याची परीक्षा पाहणें हें माझें कर्तव्यकर्म आहे मीं जर असलीं कामें केलीं नाहीत तर मग असल्या रिकाम्या उठाठेवी दुसरे कोण करतील ? आणि मीं त्या केल्या नाहीत तर मीं सगळ्या गावात प्रमुख कसा गणला जाईन ? तेव्हां मला याची शहानिशा केलीच पाहिजे. असा विचार मनात आणून गावातील ऑनररी मॅजिस्ट्रेट, जहागिरदार, श्रीमंत सावकाराचे पुत्र, वगैरे काहीं रिकामटेकड्या लोकांची एक कमिटी नेमून त्याचें अध्यक्षस्थान या गृहस्थांनीं आपणाकडे घेतलें व आमच्या स्वयमधिकृत कोर्टापुढे तुम्ही जाव देण्याला हजर व्हावें असें एक वारंट सदर गृहस्थांनीं त्रिंबकरावांवर बजाविलें. तो विचारा गरीब आह्मण अगदीं थाबरून गेला, व नेमलेल्या वेळीं राजेसाहेबाच्या कमिटीपुढे जाऊन हजर झाला त्याला अध्यक्षांनीं सवाल टाकिला, “ ते समोरून दोन साहेबांच्या मध्ये गाडीत बसून कोण येत आहेत तें सागा. या प्रश्नाचें तुम्हीं बरोबर उत्तर दिलें तर ठीक आहे, नाहीतर तुम्हाला चौवीस तासाचे आत हें शहर सोडून चालतें झालें पाहिजे.” त्रिंबकरावांनीं विचार करून व हा आणीबाणीचा प्रसंग आहे ही गोष्ट लक्षात आणून शातपणानें उत्तर दिलें कीं, हे कोणी तरी कैदी असले पाहिजेत हें उत्तर ऐकून अध्यक्ष फारच सतापले आणि म्हणाले, “ आपली विद्या शिखराला जाऊन पोहोचली असली पाहिजे ! हे एक राजपुत्र असून त्याच्या दोन बाजूचे जे दोन युरोपियन आहेत ते त्याचे शिक्षक होत. अशा थाटानें आपल्या दोन शिक्षकांच्या युरोपियन लबाजम्यासह त्याच्यामध्ये बसून आपल्या देशांतील एका अत्यंत उच्च कुलातील राजे चाललेले असून ते तुम्हाला कैदी असे वाटले तेव्हा तुम्हाला काय म्हणावयाचें ! असो, आता तुम्ही ताबडतोब या शहरातून निघून जा नाही तर बरें होणार नाही.” ही धमकी ऐकल्याबरोबर त्रिंबकरावांच्या तोंडचें पाणीच पळालें, व ते त्या शहरातून निघून जाण्याचे तयारीला लागले. सर्व तयारी झाल्यावर स्टेशनवर आपल्या सांगात्याची गेटी नेण्यासाठीं ते एका हमालाला हाक मारूं लागले, तेव्हा तो त्यास दूरडावून म्हणाला, “ तुम्ही नव्हे का ते पोषाखावरून माणसाची परीक्षा करणारे ! तुमची येथें फजिती झाली म्हणून मीं ऐकिलें ते खरेंच असलें

पाहिजे; कारण, तुम्हांला माझी देखील परीक्षा करिता आला नाही. मी हमाल आहे काय ? मी मागासलेल्या जातीतील आहे, समजला ! मी काल हमाल होतो पण आज मी एका सस्थानात पन्नास रुपयांच्या जागेवर चाललो आहे. आणखी मला तू म्हणतोस ओझें नेण्याला येतोस काय म्हणून ! वारे वा !” ही अक्षरे ऐकून त्रिंबकराब वेढ्यासारखे झाले व त्या विलक्षण शहरांतून आपले ओझें कसेंबसे आपल्याच पाठीवर घेऊन त्यांनी तेथून स्टेशनचा रस्ता सुधारला.

५५

५५

मृत्यूचा दरबार आणि दिल्लीचा दरबार : १५

काळ अग्रलेख, ता. ७-११-१९०२

हिंदुस्थानांत दिल्लीचा दरबार यंदा भरविण्याचें ठरलें आहे पण मृत्यूचा दरबार हिंदुस्थानांत अलीकडे बहुतेक दरवर्षीच भरविण्याचें ठरलेलें आहे असें दिसतें दिल्लीचा दरबार हा यंदाच्या पुरताच आहे, परंतु मृत्यूचा दरबार हिंदुस्थानांत पूर्वी भरलेला होता, यदा भरलेला आहे, आणि असाच पुढेही भरणार नाही कशावरून ! मराठी चौथ्या पुस्तकामध्ये एका कवीने भरविलेल्या मृत्यूच्या दरबाराचा इतिहास प्रसिद्ध झालेला आहे. त्या दरबारामध्ये फक्त निरनिराळ्या प्रकारच्या रोगांनाच पाचारण करण्यांत आलेलें होतें. पण मृत्यूच्या दरबारांतील मानकरी, हुजरे, राजे, कॅडेट कोअरमधील राजपुत्र वगैरे म्हणजे फक्त रोगच होत असें नव्हे. मृत्यूच्या दरबारांतील मानकऱ्यांची मर्यादा याहून फार विस्तृत आहे, फक्त रोगांचाच अगर मृत्यूच्या कारणांचाच दरबार फिरून भरविला तरीदेखील त्यात किती तरी नवीन सरदार, जे पूर्वीच्या दरबाराला हजर नव्हते असे, हल्लीं हजर होतील. हल्लींच्या मृत्यूच्या दरबारांत प्लेग, दुष्काळ वगैरे सरदारांसाठीं नवीन खुर्च्या मांडाव्या लागतील. पण त्याशिवाय मृत्यूच्या दरबारामध्ये जास्त मंडळींचा समावेश करणें जरूर आहे. दारोदार भिक्षा मागणारे भिक्षकरी, अन्नासाठीं रस्त्याच्या कांठावर पडून प्राण सोडणारे अनाथ, सहा पैशांच्या मजुरीसाठीं सोळा टोपल्या खडी फोडणारे रिलीफ कामावरील मजूर, दुष्काळानें बैल मेले म्हणून पाऊत पडत

असताही शेताच्या काठीं बसून शेताकडे पाहून टिपें गाळणारे शेतकरी, अन्नाच्या आमिषानें स्वधर्माची आहुति देऊन मिशनऱ्यांच्या कोंडवाड्यामध्ये सापडलेलीं पोरे, हे व ह्याच प्रकारचे जे असंख्य लोक सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले आहेत त्या सगळ्यांना मृत्यूच्या दरबारामध्ये बसण्याचा अधिकार आहे. हे सगळे मृत्यूच्या दरबारांतील मानकरी होत. ह्या दरबारांतील सरदारांची संख्या फारच अफाट असल्यामुळे सर्वांची नोंद ठेवण्याचें काम सरकारच्या हातून होणें अगदीं अशक्य आहे म्हणून सरकार हा मृत्यूच्या दरबारांतील मानकऱ्यांपैकीं बारीकसारीक सरदारांची नोंद बिलकूल ठेवीत नाही. फक्त रिलीफ कामावर येणाऱ्या सरदारांची सरकारपार्शीं लिस्ट असते; त्या लिस्टाप्रमाणें पाहिलें तर या सरदारांची हल्लींची संख्या दोन लाखाच्यावर आहे. हल्लीं हे सरदार लोक फार कमी झाले आहेत. १८९७-९८-९९ सालीं मृत्यूच्या दरबारांतील ह्या सरदार, मानकरी, महाराज, राजे, चीफ, नवाब, ठाकूर वगैरे मंडळींची संख्या पन्नास लक्षावर गेलेली होती. परंतु यंदा आपला दरबार तितक्या थाटानें भरविण्याचा मृत्यूचा विचार दिसत नाही. तरी पण फक्त कामावरील सरदारांची संख्या घेतली तरीदेखील ज्या दरबाराला दोन लक्ष सरदार जमा झाले आहेत, तो दरबार कांहीं लहानसहान आहे असें नाही. कर्झनसाहेबांनीं आमत्रणें पाठवून आपल्या दरबाराकरिता गोळा केलेल्या पाहुण्याची संख्या खात्रीनें इतकी मोठी व्हावयाची नाही.

मृत्यूचा दरबार आणि दिल्लीचा दरबार ह्या दोन दरबारामध्ये काहीं कांहीं बाबतींत बरेंच साम्य आहे. हिंदुस्थानातील इंग्रजी राजसत्तेची द्वाही सर्व हिंदुस्थानभर पसरविण्यासाठी दिल्लीचा दरबार भरविण्यात येत आहे, व हा हेतु मृत्यूच्या दरबारापासूनही पुष्कळ अशीं सफल होत आहे आपण हल्लीं इंग्रजी अंमलाखालीं आहों ही गोष्ट मृत्यूच्या दरबारापासूनही सर्व हिंदुस्थानभर जाहीर होत आहे इंग्रजी अमलाचा डका दिल्ली दरबाराच्या योगानें फक्त कांहीं थोड्या निमित्त शिक्षितांच्या आणि राजेरजवाड्यांच्या कानापर्यंत जाईल, परंतु मृत्यूचा दरबार आपल्यावर इंग्रजी अमल आहे ही बातमी अगदीं खेड्यापाड्यातून आणि हिंदुस्थानच्या कोनाकोपऱ्यातून सुद्धा पसरवीत आहे. असा एकही गरीब मनुष्य नाही, असा एखादा भिकारीसुद्धा सापडणार नाही, कीं ज्याला आपण इंग्रजांच्या कृपाछत्राखालीं आहों ही गोष्ट मृत्यूच्या दर-

बारोनें विदित केलेली नाही हे दोन्हीही दरबार हिंदुस्थानात भरविण्याचा योग इंग्लिशांच्या कुपेमुळेंच आलेला आहे. दिल्लीचा दरबार हें तर त्यांच्या कुपेचें उघड उघडच फळ आहे व हिंदुस्थानांतील दुष्काळाना दोषी इंग्रजी राज्यपद्धतच पुष्कळ अंशीं कारणीभूत झालेली आहे, हा कॉंग्रेस वगैरेचा सिद्धान्त खरा मानिला, तर मृत्यूचा दरबार हाही हिंदुस्थानात इंग्रजांच्याच कुपेमुळें भरला जात आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. साराश, हीं दोन्ही दरबाररूपी भावंडे एकाच जनकाचीं लेकरें आहेत या दोहोंच्यामध्ये अशा प्रकारचें नातें असल्यामुळें या दोन्ही दरबारांनीं एकमेकाकडे प्रेमदृष्टीनें पाहिलें असतां विशेष चागलें होणार आहे ह्या दोन भावंडामध्ये बरीच देवघेव आणि अदलाबदल झाली तर तें किती इष्ट होणार आहे ? आम्ही ज्या अदलाबदलीसवधानें बोलत आहों तिच्याविषयी थोडा जास्त खुलासा करणें जरूर आहे. या दोन भावडांमध्ये अदलाबदल झाली पाहिजे ती कशी ? दिल्ली दरबारच्या मंडपामध्ये मांडलेल्या खुर्च्यावर जरा मृत्यूच्या दरबारांतील सरदारांना—म्हणजे हिंदुस्थानांतील भणग, भिकारी, अनाथ, मरणोन्मुख, पोरकीं पोरें, रिलीफ कामावर काम करणारे मजूर, वगैरे लोकांना नेऊन बसवावें, व दिल्लीच्या दरबाराकरितां जमणाऱ्या मंडळींना रिलीफ कामावरील झोंपड्या, रस्त्यावरील गटारें, मोठ्या शहरातील भिकार लोकांची राहण्याची घरे आणि दुष्काळातील मुलें वाढविण्याच्या मिशनरी लोकांच्या जागा यातून नेऊन बसवावें. असें केल्यानें सदोदित गाजलेल्या गरीब लोकाना क्षणभर सुखाची चव घ्यावयाला सांपडेल आणि ह्या गरीब लोकांचें सुखदुःख ज्याच्या हातामध्ये आहे अशा बड्या लोकाना गरीब लोक काय काय हाल सोशीत असतात हें प्रत्यक्ष पाहावयाला सांपडेल. दिल्लीच्या छावणीत तयार केलेल्या अन्नाच्या ढिगावर मृत्यूच्या दरबारातील मानकन्यांना आणून सोडावें आणि दिल्लीदरबारातील मानकन्यांना भिक्षा मागून, खडी फोडून, झाडाचा पाला खाऊन किंवा स्वधर्मावरील श्रद्धेची किंमत देऊन पोट जाळण्यामध्ये काय संकटें आहेत याच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें अनुभव घेण्याकरिता पाठवावें. एकाचे उंची पोषाख, जडजवाहिर, हत्तीघोडे, शिपाईप्यादे दुसऱ्यांच्या हवाली करावे, आणि दुसऱ्यांची रकटी, दारिद्र्य, खुधा, खोल आणि भकाळ्या पडलेलें पोट, हें वैभव क्षणभर पाहिल्यांना द्यावें. अशा प्रकारची अदलाबदल जर, एक क्षणभर

का होईना, करितां आली तर त्यापासून हिंदुस्थानांतील गरीबांचें कल्याण झाल्यावांचून राहणार नाही. अशा प्रकारची वास्तविक अदलाबदल करितां येणें अशक्य आहे ही केवळ कल्पनेनेंच केली पाहिजे. म्हणजे साराश एवढाच कीं, आज हिंदुस्थानांतील बडे लोक आपल्याच गरीब मानवी प्राण्याची जी अगदीं थोडी काळजी घेत आहेत ती त्यांनीं कांहीं तरी जास्त घ्यावी. इतके लोक हिंदुस्थानात अन्न अन्न करित असतां यांनीं थोटमाटाचे दरवार भरवावे हें ह्याना रुचतें तरी कसें ? आणि आपल्या देशामध्ये इतके लोक अन्नासाठी मरत असता, पावसात भिजत असता, थंडीनें कुडकुडत असता, नेटिव राजांनीं तरी असल्या दरवारासाठीं आपला पैसा काय म्हणून उधळवा ? फक्त रिलीफ कामावरचेच लोक घेतले, आणि हल्लीं ते दोन लाखच आहेत असें मानिलें, तरीदेखील ही संख्या कांहीं थोडी नाही. दिल्लीतील मिरवणुकीच्या वेळीं कर्झन-साहेब आपल्या मिरवणुकीच्या रस्त्याच्या दुतर्फा जे शिपाई उभे करणार आहेत, त्यांच्या ऐवजी हे रिलीफ कामावरील लोक उभे करण्याचें ठरविलें व त्यांपैकी प्रत्येक इसमाला फक्त दीड फूट जागेतच उभें करावयाचें असें मानिलें, तर ह्या दुष्काळामुळे मरणोन्मुख झालेल्या लोकांच्या दुतर्फा रांगेमधून जवळ जवळ तीस मैल कर्झनसाहेबाना आपली मिरवणूक काढिता येईल इतकी ही संख्या मोठी आहे. कर्झनसाहेबाचा आवाज बराच मोठा आहे, व दिल्ली दरवारच्या मंडपामध्ये अगदीं शेवटच्या रांगेपर्यंत तो ऐकू जाईल किंवा नाही याच्याबद्दलची प्रत्यक्ष तालीम करून कर्झनसाहेबांनीं आपला आवाज अजमावून पाहिला आहे परंतु हे हिंदुस्थानातील गरीब लोक इंग्रजी राज्याचा महिमा कर्झनसाहेबाच्या तोंडून ऐकण्याकरितां तेथें आणून बसविले तर दहा बारा हजार लोकापुरता बांधलेला मंडप अगदीं लहान होईल व कर्झन साहेबांचा भव्य आवाज अगदीं कोना होईल इतकी ही संख्या मोठी आहे असले लोक— हे मृत्यूच्या दरवारातील सरदार— जर दिल्लीदरवारच्या मंडपामध्ये येऊन बसले तर त्याच्यापुढें इंग्रजी राज्याच्या फायद्याचें वर्णन करताना कर्झनसाहेबासारख्या वक्त्याचीही जीभ वांकडी पडल्यावांचून राहणार नाही असल्या विलक्षण श्रोत्यापुढें इंग्रजी राज्यापासून कोणते फायदे झाले आहेत म्हणून कर्झनसाहेब सांगणार ? हिंदुस्थान इंग्रजी अमलाखालीं श्रीमत झालें आहे म्हणून सांगणार ? किंवा सुधारलें आहे म्हणून सांगणार ? किंवा सांगणार तरी काय ?

असल्या श्रोत्यांपुढें कितीही धूर्त इंग्रजी मुत्सद्दी आला आणि त्यानें इंग्रजी राज्याची कितीही तरफदारी केली, तरी त्याचीं सर्व विधानें खोटींच पडलीं पाहिजेत. आणि अशा लोकापुढें राजाचा जाहीरनामा तरी कोणता वाचणार ? महाराजे, चीफ, संस्थानिक, सरदार, रावबहादुर, खानसाहेब, कौन्सिलर्स, जे. पी, मॅजिस्ट्रेट्स, सुशिक्षित पदवीधर, शेटसावकार वगैरे लोक जाहीरनाम्यातील ज्या शब्दांनीं फसले जातात तसले शब्द असल्या श्रोत्यापुढें काय कामाचे ? यांच्या पोटाला ऐकू येईल असाच याना जाहीरनामा पाहिजे. पण असले जाहीरनामे—ज्यानें गरीबांचीं पोटे अन्नानें भरतील असले जाहीरनामे—श्रीमताचे कान शब्दांनीं भरतील असले नव्हे—इंग्रज सरकारापाशीं आहेत कोठें ? अजूनपर्यंत तरी निदान सरकारनें असले जाहीरनामे कोठें प्रसिद्ध केल्याचें प्रसिद्ध नाहीं. सारांश, हिंदुस्थानातील मृत्यूचा दरबार बंद होईल तरच हिंदुस्थानात दिल्लीच्या दरबाराला पात्रता आहे. पण जोंपर्यंत असें होत नाहीं व मृत्यूच्या दरबाराचा थाटमाट थोड्याबहुत कमीजास्त प्रमाणानें आहे तसाच हिंदुस्थानांत चालू आहे, तोपर्यंत दिल्लीच्या दरबारासारखे शेंकडों दरबार भरले तरी त्यांपासून हिंदुस्थानाला खरा उपयोग काय आहे ?

काळ अग्रलेख, ता. २१-११-१९०२

हिंदुस्थानातील लोकांच्या डोक्यात दुसरे कांहीं विशेष गुण नसले तरी कल्पकपणाचा गुण पुष्कळ आहे यात कांहीं शका नाही हिंदुस्थानात दिल्ली दरबार भरावयाचा ही गोष्ट प्रसिद्धीस आल्या क्षणापासून हिंदुस्थानातील डोकी नवीन नवीन कल्पना काढण्यामध्ये अगदी गर्क होऊन गेलेली आहेत. दिल्लीचा दरबार ही एक हिंदुस्थानात मोठी पर्वणीच आलेली आहे. इतर एखादी पर्वणी आली असता ज्याप्रमाणे भटाभिक्षुकांच्या तोंडाला पाणी सुटू लागते व आपल्या यजमानाकडून मिळावयाच्या दक्षिणेबद्दलच्या स्वप्नांनी ज्याप्रमाणे त्याची झोंप व्यग्र होऊ लागते, त्याप्रमाणे ही दिल्ली दरबारची पर्वणी येणार असे गॅझेटच्या पचांगांत वर्तविले गेल्यापासून हिंदुस्थानातील राजकीय पुढारी भटाभिक्षुकांची स्थिति होऊन गेली आहे. कोणाला वाटते की, दिल्ली दरबारच्या वेळी मिठावरील कर कमी होईल कोणी म्हणतो प्राप्तीवरील कर कमी होण्याविषयी त्या वेळी खरी खटपट करावी. कोणाची कल्पना आहे की, नेटिव राजांचे एक कौन्सिल पुनरुज्जीवित करून व्हाइसरॉयसाहेबांनी त्यांचा सल्ला घेण्याची पद्धति सुरू करावी. ह्या राजकीय भटाभिक्षुकाना पडणाऱ्या अनेक स्वप्नांपैकी एक अगदी ताजे स्वप्न असे आहे की, ह्या दिल्लीदरबारच्या मुहूर्तावर आपल्या एवढासाहेबांनी जर आपल्या हिंदुस्थानांत होणारा गोवध बंद केला तर त्यापासून हिंदुस्थानांत बैल पुष्कळ होतील, बैल पुष्कळ झाले म्हणजे शेतकी चांगली चालेल, शेतकी चांगली

चालली म्हणजे लोकाना खावयाला पोटभर मिळेल व सर्व हिंदुस्थान आत्रादी आत्राद होईल तसेंच गाई कमी मारल्या गेल्या म्हणजे दूध पुष्कळ होईल, दूध पुष्कळ झाले म्हणजे तुषांत चरबी मिसळावयाची जी चाल पडली आहे ती बंद होईल. असे एक ना दोन, अनेक फायदे हिंदुस्थानाला लाभतील अशा प्रकारचा एक तरंग एका गृहस्थाच्या मनावर उठल्यामुळे त्यानीं अर्ज लिहून व्हाइसरॉयसाहेबाकडे रवाना करून दिला आहे व त्यामध्ये गोवध करू नये, अशाबद्दल एक कायदा करावा म्हणून विनंति केली आहे पण कर्झनसाहेबानीं कदाचित् असा कायदा करण्याचे मनात आणले तरी तो पाश्चिमात्य सुधारणेला शोभला पाहिजे, व तसा तो शोभण्याला पाश्चिमात्य सुधारणेमध्ये दुसरे असले वेडगळ कायदे कोठे आहेत, अशी कदाचित् कोणी शका काढील तेव्हां केवळ एवढ्याच अडचणीमुळे हिंदुस्थानातील गोवध बंद होण्याची संधि फुकट जाऊ नये, म्हणून सदर अर्जदार मि. खरशेटजी सोरोबजी यांनीं दुसऱ्या कायद्याचे आधारही काढून दाखविले आहेत शिकारीचे प्राणी मारू नयेत अशाबद्दल इंग्लंडमध्ये आणि युरोपमध्ये कायदे आहेत, व हिंदुस्थानांतही अलीकडे होत चालले आहेत, इत्यादि आधार दाखवून आपल्या बाजूचा पुरावा मजबूत करून मि. खरशेटजी यांनीं आपला अर्ज वर धाडून दिला आहे. अशा रीतीने मि. खरशेटजी यांनीं आपल्याकडून सर्व तयारी केलेली आहे. पण त्याच्या पुढली गोष्ट मि. खरशेटजी यांच्या हातांत नाहीं वाजत्र तयार करणे व ते एखाद्याच्या तोंडाशीं त्यानें वाजवावे म्हणून नेणे येथपर्यंत मि. खरशेटजी यांचे काम आहे. पण त्यांत वारा भरून त्यांतून सुंदर आवाज प्रकट करविणे हे मि. खरशेटजी यांच्या हातामध्ये नाहीं व अशी जोंपर्यंत स्थिति आहे तोंपर्यंत असले अर्ज वगैरे सर्व फुकट आहेत दुसऱ्याच्या आर्जवाने कांहीं एक होणे शक्य नाहीं सर्व कांहीं आपले आपणच केले पाहिजे. आपल्याला जर एखादी गोष्ट करता येण्यासारखी असली तरच ती होईल म्हणून समजावे, व एखादी गोष्ट व्हावी असे जर आपल्याला वाटत असेल तर ती आपली आपणच करून घेण्याला सिद्ध झाले पाहिजे कर्झनसाहेब हिंदुस्थानाकरिता काय करणार ? आणि गोवधाकरिता तरी काय करणार ? आपला खरा फायदा आपणच करून घेतला पाहिजे. कर्झनसाहेबानीं गोवध बंद करून आपल्या सोजिरांना खावयाला काय द्यावे ? तुमच्या लहान लहान मुलाना गाईचे दूध प्यावयाला मिळावे म्हणून त्यानीं

आपल्या पाऊण लाख सोजिराची उपासमार करावी की काय ? प्रत्येक सोजिराला रोज निदान एक पौड म्हणजे पक्का अर्धा शेर गाईचें मास मग कोठून आणावयाचें ? गोवधाच्यासवधानें मुख्य अडचण हीच आहे. गोवध बंद केला तर इतक्या ७५,००० सोजिराच्या पोटाची वाट काय करावयाची ? मि. खरशेटजी म्हणतात की, अकबरानेदेखील गोवध बंद केला होता होय, केला असेल. पण अकबर आपल्या सोजिराना दररोज पक्का अच्छेरभर गाईचें मास चारीत नव्हता त्या वेळीं कदाचित् कांहीं अगदी वरवरचे अतिशय श्रीमंत मुसलमान लोक कधीं कधीं जेवणांत गोमासाचा उपयोग करीत असतील. परंतु पलटणींतल्या यत्कश्चित् शिपायासारख्या पुष्कळ कमी दर्जाच्या मनुष्यापर्यंतदेखील प्रत्येकाला पक्क्या अच्छेराचा रोजचा रतीव तेव्हा असेल असें संभवत नाही त्यामुळे मुसलमान रियासतींत अकबराला ही गोष्ट करिता आली असेल, पण ती ह्या इंग्रजी रियासतींत कशी शक्य व्हावी ! साराश, सरकारच्या बाजूने विचार करिता सरकार असला स्वहितघातक कायदा कधींही करणार नाही. तेव्हां असल्या गोष्टीबद्दल सरकारकडे मागणी करणें आणि त्या मागणीला इतर उदाहरणाची बळकटी देणें या सर्व गोष्टी व्यर्थ आहेत ।

असल्या प्रश्नांचा आपण आपल्याशीच विचार केला पाहिजे, व हल्लींच्या गोवधाच्या पद्धतीने आपले किती नुकसान होत आहे या प्रश्नासवधानें आपले डोळे उघडले पाहिजेत. मि. खरशेटजी यांच्या हिशेबाप्रमाणें पाहिलें असता हिंदुस्थानातील सोजिराकरितां दररोजच्या ३७५ गाई लागतात म्हणजे सुमारे २०० सोजिराना रोजची एक गाय लागते. किंवा हेंच प्रमाण थोडेसें उलट केलें तर एक सोजीर एका गाईचें रोज एकेक पौड मास काढून घ्यावयाचें अशा रीतीनें एक गाय सुमारे ६-६॥ महिन्यामध्ये संपवून टाकतो प्रत्येक सोजिराला वर्षाच्या खाण्याला जवळ जवळ २ गाई लागतात. व प्रत्येक सोजिराच्या रोजच्या जेवणाला सुमारे २ $\frac{1}{8}$ गाय लागते. एका गाईच्या पोटात दुसऱ्या वांसराचा नवीन गर्भ राहिला तर तो गर्भ तयार होऊन ती दुसरी नवीन गाय हिंदुस्थानातील मनुष्याच्या हातीं लागण्याला सुमारे नऊ महिने लागतात. पण तेवढ्या मुदतींत एक सोजीर दीड गाय फडशा करून टाकतो. म्हणजे देव जितक्या वेळात एक गाय नवीन बनवितो तितक्याच वेळांत सोजीर देवानें पूर्वी उत्पन्न करून ठेवलेल्या गाईपैकी १॥ गाय नाहीशी करितो अशा

रीतीने देवाच्या गाय उत्पन्न करण्याच्या शक्तीपेक्षाही सोजिराची गाय भक्षण करण्याची शक्ति जास्त आहे सोजीर लोक हिंदुस्थानातील १,३६,८७५ गाई खात आहेत व ह्या दराने १८५७ सालच्या बंडानंतरपासून पुढल्या फक्त ४५ वर्षांचाच हिशेब केला तरी त्यांनी आतापर्यंत हिंदुस्थानातील सुमारे ६१,५९,३७५ गाई खाल्ल्या आहेत इतक्या गाई अतिशय कुरुर मुसलमान राजांनीदेखील मारलेल्या नसतील मुसलमान राजांची करणे थोडे न वटवट फार अशी स्थिति होती. त्यामुळे त्याच्याबद्दल गवगवा फार झाला. एखादी गाय आणावयाची आणि हिंदु लोकांच्या भरवस्तीत त्या सर्वांच्या देखत तिचा बंध करावयाचा, असे प्रकार मोंगलाईत चालत, म्हणून हिंदु लोक चिडत असत पण हीच गोष्ट त्या मुसलमानांनी एके बाजूस केली असती आणि मग एकीच्या ठिकाणी त्यांनी दहा गाई मारल्या असत्या तरी तिकडे कोणी डुकूनसुद्धा पाहिले नसते जे आपल्या देशांतील ६१,५९,३७५ गाईंबद्दलसुद्धा बेफिकीर राहिलेले आहेत ते मुसलमानांनी काही थोड्याशा गाईंची आपल्या डोळ्याआड कत्तल केली असती तर चिडले असते असे कोणाला तरी म्हणता येईल काय ? पण पूर्वीच्या मुसलमानी राजांना हे राजनीतीचे नाजुक धोरण ठाऊक नसल्यामुळे ते गोवध करणारे म्हणून त्याच्याबद्दल बोभाटा झाला ! आणि ज्यांच्या राज्यात प्रत्येक वर्षी जवळ जवळ दीड लाख गाईंच्या फक्त सोजिराकरिता फोडी केल्या जात आहेत ते अत्यंत कनवाळू म्हणून त्याचा डका सर्व भूमंडळावर वाजत आहे ! व कोणी “ Cruelty to animals ” (प्राण्याविषयी कुरुरपणा) चा अन्याय केल्यास त्यांना ते कायदेशीर शिक्षा देत आहेत ! साराश, खुबीने काम केले पाहिजे मुसलमानी दांडगाई उपयोगी नाही.

या जरी सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत व अशा कारणामुळे इतक्या भयंकर प्रमाणावर होत असलेला गोवध जरी लोकांच्या डोळ्यावर येत नाही, तरी सरकारने त्याबद्दल उपेक्षा करणे हिंदुस्थान देशाच्या फायद्याच्या दृष्टीने न्यायीपणाचे होणार नाही सरकारी रिपोर्टातून अनेक प्रकारचे आकडे प्रसिद्ध होत असतात. त्यात साध वगैरे विषारी प्राणी चावून मेलेल्याचेही आकडे कोठे कोठे आढळतात त्याच धर्तीवर पाहिले असतां सिंह, लाडगे, वाघ, यानीं एका वर्षीत किती मेंढरे, बकरी, गाई, म्हशी, वासरे, बैल वगैरे धरून खाल्ले याच्याबद्दलही आंकडे प्रसिद्ध व्हावयाला पाहिजे होते. पण तसे कोठे प्रसिद्ध होत असलेले

आढळून येत नाहीत. परंतु जर कोणी असे आंकडे काढले तर त्यात पृथ्वीच्या पाठीवराला एका लहानशा देशात सिंह, लांडगे, वाघ यांनीं एका वर्षांत खाष्टेल्या गाईंची देखील सख्या १,३६,८७५ इतकी मोठी खात्रीनें भरणार नाही पण मनुष्यानें सिंहादिकाच्याही वर ताण करून सोडली आहे! देवानें ह्या वन्य प्राण्यांना आपल्याकडून सर्वांत वरून म्हणून बनविलें, पण हे आंकडे पाहून देवालाही आपला हेतु निष्फळ झाल्याबद्दल थोडेसें तरी खजील व्हावें लागेल! हिंदु लोकांच्या पापपुण्याच्या काहीं विशिष्ट कल्पना पुरातन काळापासून चालत आलेल्या आहेत. त्यात गोहत्या अत्यंत घोर पातक म्हणून गणले गेलेले आहे. व अशा प्रकारचीं पातके जर फार झालीं तर काहीं तरी ईश्वरी क्षोभ उत्पन्न झालाच पाहिजे अशी हिंदु लोकांची कल्पना आहे. मुसलमानी राज्याचा उच्छेद होण्याला जीं अनेक कारणे झालीं त्यात हिंदु लोकांच्या मताप्रमाणें गोवध हेही एक कारण होतें. गोहत्या श्रेयस्कर नाही, तें महापातक आहे, असें हिंदु लोकांना त्यांच्या खऱ्या भूतदयायुक्त पूर्वजांनीं—ऋषींनीं आणि मुनींनीं, साधूंनीं आणि संतांनीं, याज्ञिकानीं आणि वेदात्यांनीं, बौद्धांनीं आणि जैनांनीं शिकविलेले आहे, व या गोष्टीवर त्यांचा आतापर्यंत पूर्ण विश्वास आहे. परंतु वरील आंकडे पाहून व प्रतिवर्षी गोवधाची जवळ जवळ दीड लाखोली होत असलेली पाहून व तरीही जग जितक्या भरभराटीत असावें तितक्या भरभराटीतच असलेले पाहून त्या विचार्यानीं आपल्या पापपुण्याच्या कल्पनांना फिखन चालना दिली पाहिजे, व आपल्या पापपुण्याच्या कल्पना ह्या नवीन कालमानाप्रमाणें बदलून घेतल्या पाहिजेत, अशा प्रकारची आज स्थिति घेऊन पोहोचली आहे.

इतका गोवध हिंदुस्थानासारख्या देशात होणें चांगलें नाही, व तो होऊं देणेंही चांगलें नाही. इतका गोवध हिंदुस्थानांत ज्यांच्यामुळे होतो ते गोरे शिपाई हिंदुस्थानला पाहिजे आहेत कशाला? इंग्रजांना जर हिंदुस्थानचें संरक्षण करावयाचें आहे (आणि तें सांप्रतच्या युरोपियन राष्ट्रांच्या चढाओढीच्या स्थितीत त्यांनींच केलें पाहिजे) तर तें त्यांना नेटिव शिपायाकडून करवितां येणार नाही असें नाही पण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, हल्लींच्या हिंदुस्थानच्या इंग्रजी राज्यकर्त्यांची बुद्धि मत्सरग्रस्त होऊन गेली आहे. त्यामुळे त्यांना हे गोरे सोजीर आवश्यक झाले आहेत वास्तविक हे हिंदुस्थानच्या संरक्षणाकरितां नाहीत, तर हे हिंदुस्थानात असलेल्या थोड्याशा

संशयग्रस्त अँग्लोइंडियन लोकांच्या संरक्षणाकरिता आहेत असेंच म्हणावे लागते. हिंदुस्थानावर कोणीही राजा असो, हिंदुस्थानचें संरक्षण हिंदुस्थानच्या लोकानीं केलेलें आहे. त्यासाठीं सोजीर नकोत. आतां देखील रशिया आला तर हिंदुस्थानातील शिपायांच्या हातात नवीन तऱ्हेचीं शस्त्रे दिलीं असता आणि त्यांना नवीन तऱ्हेचे शिक्षण दिलें असता त्यांपासून ते लोक हिंदुस्थानचें संरक्षण स्वात्रानें करतील. आज हिंदुस्थानातील शिपायांना नवीन शस्त्रे वापरतां येत नसलीं किंवा लढाईत युरोपियन युक्त्या करितां येत नसल्या तर त्याबद्दलचा दोष इंग्रजांच्या सशस्त्राकडे आहे, नेटिवांच्या शौर्याकडे नाही अशी वस्तुस्थिति असताना हिंदुस्थानचें अनेक तऱ्हेनें ज्यांच्यापासून नुकसान आहे ते सोजीर हिंदुस्थानाला पाहिजेत कशाळा ? व हे जर खरोखर युरोपियनांच्याच संरक्षणाकरिता आहेत, आणि त्यांच्या परक्या ठिकाणच्या लढाया लढण्याकरितां आहेत, तर त्यांचा खर्च हिंदुस्थानातील नेटिवावर काय म्हणून अमावा ? ते ज्यांचें संरक्षण करीत आहेत, त्या अँग्लोइंडियनानीं त्यांचा खर्च द्यावा हें रास्त नव्हे काय ? पण हल्लीं चमत्कार असा होत आहे कीं, हिंदुस्थानच्या पैशावर हें सोजिराचें सैन्य उभारलेलें असून व त्यावरच त्यांचा चरितार्थ चाललेला असून हे सोजीर गोवधाच्या द्वारानें त्याच हिंदुस्थानच्या नुकसानीला अनेक प्रकारांनीं कारणीभूत होत आहेत. सोजिराच्यामुळे हिंदुस्थानांतील फक्त गाईच मरतात असे नाहां, तर थोड्याशा पयार्यानें बोलावयाचें झाल्यास त्याच्यामुळे हिंदुस्थानची तान्हीं मुलें मरतात, आणि मोठमोठीं माणसेही मरतात. त्यांच्यामुळे हिंदुस्थानची लागवडीस आलेली जमीन ओसाड पडते, आणि पूर्वीं सधन असलेल्या शेतकऱ्यांना रिलीफ कामावर पोट जाळण्यासाठीं जावे लागते ! कारण गाईच्या अभावीं हे सर्व परिणाम अपरिहार्यच आहेत.

सबब या गोष्टीकडे हिंदुस्थान सरकारचें लक्ष जाणें जरूर आहे. सरकारला रुचणार नाही असें कोणी काहीं सुचविल्यास क्रोधाविष्ट होणें हें फार सोपें आहे पण ४५ वर्षांमध्ये हिंदुस्थानांतल्या ६१,५९,३७५ गाई खाल्ल्या गेल्या हें काहींच नाही काय ? ह्या आकड्यात काहींच अर्थ नाही काय ? ज्या देशांतल्या इतक्या गाई खाल्ल्या गेल्या त्या देशात दुष्काल का पडतो म्हणून कारणें शोधण्यासाठीं कमिशनें बसवावयाला पाहिजेत काय ? इंग्लिश लोकांच्या मनानें गाईला आत्मा नाही, पण देवाच्या मताप्रमाणें आब्रहमस्तंबपर्यंत प्रत्येक

कराराची कल्पना :

: : १७

काळ : अग्रलेख, ता. २८-११-१९०२

★ आम्ही कोणाची खासगी मिळकत नाही. आपण आपली कर्तव्ये केली तर आपलेही हक्क मान्य होतील.

राज्यारोहणाच्या निमित्ताने ९ ऑगस्टला विलायतेस मोठा समारंभ झाला आणि त्याचसंबंधाने येत्या १ व्या जानेवारीला हिंदूस्थानात मोठा समारंभ व्हावयाचा आहे हे दोन समारंभ भिन्न स्थळी आणि भिन्न काळीं होत आहेत एवढाच काय तो ह्यांच्यामध्ये भेद आहे बाकी दोहोंचेही प्रयोजक कारण एकच आहे, हे कोणालाही सांगायला पाहिजे असे नाही. ब्रिटिश साम्राज्या मधील सर्व लोकांवर महाराणी व्हिक्टोरिया ह्या कांहीं दिवसपर्यंत राज्य करीत होत्या. त्या आपल्या ताब्यांतील लोकांवर राज्य करीत होत्या तोंपर्यंत त्या आणि त्यांच्या प्रजा यांच्यामध्ये एक प्रकारचा संबंध जडलेला होता. त्या आणि त्यांची प्रजा या दोन पक्षांमध्ये एक प्रकारचा करार अस्तित्वात आलेला होता. परंतु त्यापैकी एक पक्षकार मरण पावल्यामुळे अर्थात् या दोन पक्षांमध्ये पूर्वी असलेला संबंध तुटून गेला कारण, ज्या दोन पक्षांच्या दरम्यान एखादा करार ठरला जातो त्यापैकी एक पक्षकार मरण पावला तर अर्थात् तो करार तेथेच संपला हे उघड होते. कित्येक करार असे असतात की, त्या करारांनी बांधलेले व्यक्ती मरण पावली तरी देखील ते करार तेथेच न थांबता व

विस्वलित न होता त्या व्यक्तीचे वशज त्या कराराने बांधले जातात उदाहरणार्थ 'अ'ने 'ब' पासून काहीं कर्ज घेतले व ते काहीं मुदतीमध्ये देण्याचा करार करून 'अ' मरण पावला, तर ते कर्ज देण्याच्या कराराने 'अ'चा मुलगा बांधला जातो व 'अ' आणि 'ब' यांच्यामध्ये जो करार होता तो 'अ'च्या मरणानंतर 'अ'चा मुलगा आणि 'ब' यांच्यामध्ये अस्तित्वात आहेच असे आपण सर्वजण मानतो. परंतु सर्वच करार असल्या जातीचे नसतात. त्याच्यापेक्षा भिन्न भिन्न जातीचेही अनेक करार आहेत. कोणी स्त्री पुरुषामध्ये वैवाहिक संबंधाचा करार झालेला असतो. असल्या करारात एक व्यक्ति मृत झाली म्हणजे तो करार विस्वलित होतो. 'अ' या पुरुषापाशी कोणी 'ब' या स्त्रीने विवाहसंबंधाने राहण्याचा करार करून 'अ' नवरा जर मरण पावला तर 'ब' ही 'अ'च्या मुलाशी सुद्धा त्याच संबधाने राहण्याला बांधलेली आहे असे कोणीही मानीत नाही सारांश, करारातील पक्षकाराच्या मरणाने करार विस्वलित झाला अशा प्रकारचेही पुष्कळ करार आहेत. आणि राजा व प्रजा यांच्यामधील करार अशाच प्रकारचा आहे राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये काहीं करार असतो आणि याचा परस्परसंबंध कराराच्या तत्त्वावर जडलेला असतो ही गोष्ट हिंदुस्थानांत अजून नवी आहे पण इंग्लिश लोकच ती हळूहळू हिंदुस्थानांत प्रविष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. कोणी राजा मेला म्हणजे त्याच्या मुलाने गादीवर बसावे आणि बापाचे राज्य त्याने चालवावे असा हिंदुस्थानांतील मूळचा क्रम होता पण हा क्रम बदलत जाऊन हिंदुस्थानांत इंग्रज सरकार नवीन एक क्रम प्रचारात आणू पाहत आहे. राजा आणि प्रजा ह्यामधील कराराची कल्पना ही मूळची पश्चिमेकडील. फ्रान्स देश हे या कल्पनेचे उगमस्थान होय, व ह्या कल्पनेने आपला अम्मल फ्रान्सइतका जरी इंग्लंडवर बसविला नाही, तरी इंग्लंडच्या राज्यपद्धतीत हे कराराचे तत्त्व बिलकूल प्रविष्ट झाले नाही असे कोणासही म्हणता यावयाचे नाही. इंग्लंडची गादी ज्येष्ठ पुत्राला मिळते, सबब तेथे राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराचे तत्त्व सभवत नाही, असे कोणी म्हटल्यास ते कधीही बरोबर होणार नाही. मृत राजाचा किंवा राणीचा प्रत्येक ज्येष्ठ पुत्र, मग तो कोणत्याही धर्माचा, मताचा अथवा गुणाचा असो, तो ज्येष्ठ पुत्र आहे एवढ्याचसाठी जर गादीवर बसू शकत असेल तर इंग्लंडमध्ये असल्या बाबतीत कराराची कल्पना नाही असे

म्हणतां येईल. पण मृताच्या मृत्येक ज्येष्ठ पुत्राला इंग्लंडच्या गादीवर बसता येत नाही. तो अमुक एका विशिष्ट धर्माचाच असला पाहिजे तरच तो गादीवर बसू शकेल, असा इंग्लंडमधील कन आहे. याचा अर्थ करार नव्हे तर काय होतो ? जो इंग्लंडच्या गादीवर बसावयाचा तो प्रॉटेस्टंट धर्माचा असेल तरच त्याला इंग्लंडचे लोक गादीवर बसू देतात. व मी तुमच्यावर अमुक अमुक नियमानुसार राज्य करीन अशा प्रकारची तो लोकांसमोर शपथ घेतो ही जी इंग्लंडमध्ये राज्यारोहणाच्या पूर्वी प्रक्रिया चालते त्याचा अर्थ राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराशिवाय दुसरा काय होऊ शकतो ? कांहीं विवक्षित अटी उभयपक्षां कबूल झाल्यानंतर एकजण गादीवर बसतो आणि दुसरे त्याच्या अमलाखाली जातात, ही गोष्ट करार नव्हे तर दुसरे काय होऊ शकेल ? इतक्या थराला इंग्लंडमध्ये ही कराराची कल्पना येऊन पोहोचलेली आहे. व ती दिवसेंदिवस जास्त प्राबल्य पावत चाललेली आहे.

ही इंग्लंडची स्थिति झाली आतां याचसंबंधानें हिंदुस्थानांतील स्थिति काय आहे या प्रश्नाकडे आपण वळूं. जवळचा ज्येष्ठ वंशज हा मृताच्या पाठी-
मागे त्याच्या गादीचा मालक हें हिंदुस्थानांतील दायप्रकरणामधील मुख्य धोरण होतें. जेथें मृत मनुष्य निपुत्रिक असेल तेथें दत्तक घेण्याचा रिवाज रूढ असल्यामुळें दत्तक घेतलेला इसम हाच अर्थात् जवळचा ज्येष्ठ वंशज झाल्या-
मुळें गादीचा मालक इकडच्या रिवाजाप्रमाणें आजपर्यंत मानला जात असे. एखाद्या सामान्य इसम मृत झाला तर त्याची जी कांहीं खासगी मिळकत असेल तिच्यावर त्याच्या मुलाची मालकी उत्पन्न होते हा नेहमीच्या व्यवहारां-
तील नियम आहे, त्यालाच अनुसरून राजाच्या मुलाकडे त्याचें राज्य जावें ही चाल रूढ झालेली असावी हें उघड दिसतें. पण ह्या कल्पनेंत एक मोठा दोष आहे. यात राज्य ही राजाची खासगी मिळकत आहे असें मानलें जातें. परंतु असें मानलें जातां कामा नये एखाद्या य.कश्चित् व्यक्तीची खासगी मिळकत म्हणजे आपण काय समजतो ? त्याची शेते, त्याची घरे, त्याचीं झाडे, त्याच्या गाई, त्याच्या म्हशी ही आपण त्याची खासगी मिळकत म्हणून समजतो. या अर्थानें एखाद्या राजाचें राज्य ही त्याची खासगी मिळकत आहे असें कोणी तरी मानणें श्रेय-
स्कर आहे काय ? आपण एखाद्या राजाचें राज्य असें म्हणतो त्या ठिकाणी

राज्य शब्दाचा अर्थ काय असतो ? त्यांत इतर गोष्टींचा समावेश होतोच, पण राज्य म्हटलें म्हणजे त्यात त्या राजाच्या अमलातील अनेक लोकांचाही समावेश होतो. आणि राज्य ही जर राजाची खासगी मिळकत झाली, तर त्या राज्यातील लोक ही सुद्धा त्या राजाची एक खासगी मिळकत होऊं लागेल. पण ते त्याची खासगी मिळकत कशी होणार ? गाई, म्हशी, बैल, टोणगे, मेंढरे, बकरी ही जशी एखाद्याची खासगी मिळकत असते तशा प्रकारचे राज्यातील असंख्य लोक ही तेथील राजाची खासगी मिळकत मानावयाची की काय ? अशा रीतीने लोकाना खासगी मिळकतींत गणावयाचें म्हणजे हात, पाय, कान, नाक, डोळे, आणि विशेषतः बुद्धि असलेल्या मनुष्य प्राण्यांना गाई, म्हशी, बैल, टोणगे इत्यादि बुद्धिहीन पशूंच्या पंक्तीला नेऊन बसविण्यासारखें आहे. व कोणतेही समजस लोक कोणत्याही राजाकडून अशा रीतीने पशूंमध्ये आपली गणना करून घेण्याला कधीही तयार होणार नाहींत. साराश, एखाद्या राज्यातील लोक हे त्या राजाची खासगी मिळकत नाहीं. ते स्वतंत्र लोक आहेत. एखाद्या मनुष्याच्या गोठ्यात गुरे बांधलेली असतात, आणि त्याच्यापुढें तो जितक्या पेंढ्या सोडील तितक्या खाऊन तीं स्वस्थ बसतात तशा प्रकारची एखाद्या राज्यातील लोक हे तेथील राज्याच्या गोठ्यातील गुरे खात्रीने नाहींत. राज्यातील लोक हा एक पक्ष आहे, आणि तेथील राजा हा दुसरा पक्ष होय. हे दोन्ही पक्ष सारख्याच योग्यतेचे आणि सारख्याच स्वतंत्रतेचे असतात. ह्यात एक कमी आणि दुसरा जास्ती असा वर्ग मानण्याला वास्तविक कोणालाही जागा नसते. व ही वास्तविक स्थिति कराराच्या तत्त्वामध्ये पूर्णपणे कायम राहते. परंतु आनुवंशिक पद्धतीचा स्वीकार केला म्हणजे तेथें राज्यातील सजीव आणि निर्जीव, स्थावर आणि जंगम यच्चयावत् सर्वांना खाजगी मिळकतीचें स्वरूप येतें व मेलेल्या राजाचा जो कोणी वारस ठरेल, तो मग लहान मुलगा असो किंवा एखादी मूर्ख स्त्री असो, त्याच्यापुढें राज्यातील मोठमोठ्या लोकांनाही नाकें घासण्याचा प्रसंग येतो. हिंदुस्थानात चालू असलेली पद्धत—ही मनुष्याला जनावराच्या पंक्तीला नेऊन बसविणारी ही पद्धत—फार वाईट आहे, ती मोडून टाकावी, अशा सद्बुद्धीने या कुत्याला हात घालण्याला एकदा इंग्लिश सरकार प्रवृत्त झालें होतें. ती वेळ म्हणजे डलहौसीच्या कारकीर्दीतील होय प्रजा ही राजाची खासगी मिळकत नव्हे हें पाश्चिमात्य

उदात्त तत्त्व हिंदुस्थानांत प्रचलित करण्याला राज्यावर वंशपरंपरागत प्राप्त झालेले हक्क नाकबूल करणे हा एक उत्तम उपाय आहे हें कोणाच्याही ध्यानात आल्यावाचून राहणार नाही. वंशपरंपरागत हक्कांचें अस्तित्व नाहींसें केलें म्हणजे अर्थातच कराराचें तत्त्व अमलांत येण्याला जास्त मदत मिळाल्यावाचून राहणार नाही, हें अगदीं उघड आहे या धोरणाला अनुसरून डलहौसीसाहेबांच्या कारकीर्दीत जे राजे निपुत्रिक होऊन मरण पावले त्यांना दत्तक घेण्याला प्रतिबंध करण्यात आला. काहीं लोक म्हणतात कीं, इंग्रज सरकारला त्यांचीं राज्ये खालसा करावयाचीं होती आणि आपलें राज्य मोठें करावयाचें होतें, म्हणून त्यांना दत्तकाच्या परवानग्या दिल्या नाहींत. पण त्या राजांचा आपल्यावर जो खासगी मिळकतीप्रमाणें हक्क होता तो हक्क डलहौसीसाहेब आपल्या ह्या दत्तकाच्या प्रतिबंधानें नष्ट करून टाकीत होते व आपल्याला अप्रत्यक्ष रीतीनें स्वतंत्र प्रजेचे हक्क आणून देत होते ही गोष्ट पुष्कळ आक्षेपकांच्या ध्यानांत आलेली नाहीं. डलहौसीसाहेबांच्या ह्या परोपकारी कृतीबद्दल १८५७ सालीं हिंदुस्थानांतील शिपाई लोकांनीं फार गवगवा केल्यामुळे त्या वेळीं हें परोपकाराचें कृत्य तसेंच धनकून राहिलें परंतु इंग्लिश लोकांचा स्वभावच असा आहे कीं, ते परोपकाराच्या कामामध्यें कितीही संकटें आलीं तरी हतोद्यम म्हणून कधींही व्हावयाचे नाहींत. कोणत्याही राज्यातील लोकाना तेथील राजाच्या खासगी मिळकतीच्या स्वरूपापासून सोडविण्याचा इंग्लिशांनीं विडाच उचललेला आहे. व त्याकरितां जरूर असलेल्या वंशपरंपरागत हक्काच्या नाशाला त्यांनीं योजिलेला दत्तकाच्या प्रतिबंधाचा उपाय फलद्रूप होत नाहीं असें पाहून त्यांनीं हल्लीं ह्या वंशपरंपरागत हक्काच्या नाशासाठीं दुसरा एक उपाय शोधून काढलेला आहे दत्तक घेण्याला प्रतिबंध करणार नाहीं असें अभिवचन १८५८ सालीं नेटिव राजाना दिलेलें असल्यामुळे हल्लीं इंग्लिश लोक कित्येक प्रसंगीं असें म्हणूं लागले आहेत कीं, तुम्हीं मुलगा दत्तक व्यावा आणि नंतर तो आपल्या दत्तक पित्याच्या गादीचा मालक म्हणून आम्ही त्याला म्हणूं, म्हणजे तो आपल्या दत्तक संस्कारामुळे वंशपरंपरागत हक्कानें आपल्या बापाच्या गादीचा मालक होईल असें नाहीं, तर तो इंग्लिशांच्या मानण्यानें त्या गादीचा मालक होईल. राजानें दत्तक घेतलेला मुलगा ह्या पद्धतीनें त्याला स्वर्गलोकात गोळाभर अब्र आणि पळीवर पाणी पोहोचविण्याला

फार तर उपयोगी पडेल. पण तो त्याचें राज्य त्याच्यामार्गे चालविण्याला खात्रीनें उपयोगी पडेलच असें नाहीं. ह्या उपायापासून नेटिव राजाना कदाचित् पूर्वीप्रमाणें भीति वाटण्याचा संभव आहे. पण राजाची खासगी मिळकत ह्या स्वरूपापासून मुक्त होण्याची संधि हिंदुस्थानांतील नेटिव सस्थानिक लोकांना इंग्रज फिरून आणून देण्याच्या वेतात आहेत, हे सर्वांनी लक्षांत बाळगिलें पाहिजे.

वर दिलेल्या इंग्लंडातील चालीरीतीवरून आणि हिंदुस्थानात इंग्लिशानीं चालविलेल्या प्रयत्नावरून इंग्लिशचा एकंदर कल राजा आणि प्रजा यांच्या-मध्ये कराराची कल्पना जास्त दृढ होत जाईल याच गोष्टीकडे विशेष दिसतो नेटिव राजे आणि त्याची प्रजा यांच्यामध्ये वंशपरंपरागत हक्काचा जो संबंध आहे तो नाहींसा होऊन कराराच्या तत्त्वावर तो संबंध यावा, अशाबद्दल ज्या सरकारचे प्रयत्न दुसऱ्याच्या बाबतीत चाललेले आहेत त्याच्या स्वतःच्या बाबतीत त्याचें वर्तन कसें काय आहे या प्रश्नाकडे येथें क्षणभर वळल्यास तें केवळ अप्रासंगिकच होईल असें नाहीं. इंग्लंडमधील राज्यारोहणसमारंभाच्या वेळीं राजा आणि प्रजा किंवा प्रजेचे प्रतिनिधि यांच्या दरम्यान काय काय विधि झाले याची बातमी आपल्या इकडे वर्तमानपत्रांच्या द्वारानें आलेली आहे. ते सर्व विधि कराराच्या कल्पनेचे द्योतक आहेत त्या प्रकारचे कोणचे विधि राजाचे प्रतिनिधि कर्झनसाहेब हिंदुस्थानांतील लोकांच्या पुढें करून दाखविणार आहेत ? महाराणी व्हिक्टोरिया आणि हिंदुस्थानातिल प्रजा यांच्यामधील राणी-साहेबांच्या मरणामुळे लयाला गेलेला करार एडवर्डसाहेब आणि हिंदुस्थानातील प्रजा यांच्यामध्ये नवीन स्थापित करण्यासाठी वास्तविक हा दिल्लीचा दरबार होय पण तशा प्रकारच्या नवीन करार करण्याच्या विधीला साजरील अशा कोणत्या गोष्टी एडवर्डसाहेब किंवा त्याचे प्रतिनिधि कर्झनसाहेब हिंदुस्थानात करणार आहेत ? राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराची कलमें ठरते वेळीं विलायतेंत राजानें जे सस्कार केले त्यापैकी हिंदुस्थानात काय होणार आहेत ? सर्व इंग्लिश लोकांचे प्रतिनिधि वेस्ट मिनिस्टर आबेमध्ये गोळा झाले असता त्यांच्यासमोर एडवर्डसाहेबाना उभें करून कॅटरबरीच्या आर्चबिशपनें लोकाना असें विचारिलें की, All you who are come this day to your homage, are you willing to do the same ? आर्चबिशपच्या ह्या प्रश्नातील

भावार्थ असा की, ह्या राजाला तुम्ही मान्य करिता काय ? ह्यावरून. उघड होतें की, लोकांच्या मान्यतेवर राजाचें राजेपण अवलंबून आहे, आणि ज्याला लोकांची मान्यता नाही तो राजा नव्हे. कॅटरबरीच्या आर्चबिशपनें विलायतेंतील लोकांना जसा प्रश्न विचारिला तसा प्रश्न हिंदुस्थानांतील लोकांनाही कोणी तरी वास्तविक विचारावयाला नको काय ? पण असा प्रश्न येथे कोण विचारणार ? साराश, राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराच्या कल्पनेंतील एक मुख्य अंग जी प्रजापक्षाची मान्यता त्याचा येथे समूळ लोप होत आहे आता विलायतेंतील दुसऱ्या एका संस्काराकडे वळू कॅटरबरीच्या आर्चबिशपनें एडवर्डसाहेबांना आणखी काहीं प्रश्न विचारले ते येणेंप्रमाणें होते:—Will you solemnly promise and swear to govern the people of this United Kingdom of Great Britain and Ireland.....according to the statutes in parliament and the respective laws and customs to the same ? Will you to your power cause law and justice in mercy to be executed in all your Judgment ? Will you maintain the protestant religion ? &c. आपण पार्लमेंटच्या कायद्याप्रमाणें आपल्या राज्यांतील सर्व लोकांवर अंमल करण्याचें वचन देतां काय ? कायदे आणि न्याय यांची अमलबजावणी तुम्ही ममताळूपणानें करालना ? आणि प्रोटेस्टंट धर्माचें परिपालन तुम्ही करालना ? अशा अर्थाचे वरील प्रश्न एडवर्डसाहेबांना लोकांच्या वतीनें आर्चबिशपकडून विचारण्यात आलेले होते. व त्या सगळ्या प्रश्नांना होय म्हणून एडवर्डसाहेबांकडून उत्तर येऊन त्याप्रमाणें त्यांनीं देवासमोर आणि सर्व लोकांसमोर शपथ घेतल्यानंतर मग त्याच्या डोक्यावर राजाचा मुकुट ठेवण्यात आला. ह्या संस्कारामध्ये कराराच्या कल्पनेंतील दुसरें अंग म्हणजे राजाची कोणत्या अटीवर राज्य पत्करण्याची मान्यता आहे हें थक होत आहे. वर दिलेलीं जीं दोन अंगें म्हणजे एक राजाची काहीं अटीवर काम करण्याची कबूली आणि दुसरें त्या गोष्टीला लोकांची मान्यता ही राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये कराराचें तत्त्व अस्तित्वात येण्याला अत्यंत आवश्यक आहेत परंतु त्यापैकी हिंदुस्थानात इप्रजांकडून कोणतेंच अंग यथास्थित रीतीनें संपादित केलें जात नाही पण असें हिंदुस्थानांत का होतें ? हें कराराचें तत्त्व जर हिंदुस्थानात अमलांत आणावयाचें नाही तर मग हिंदुस्था-

नांतील लोक व इंग्रज यांच्यामध्ये कोणता संबंध उत्पन्न होऊ शकतो ? हिंदुस्थानांतील लोक ही इंग्रजांची एक खासगी मिळकत आहे की काय, की ती कोणत्याही करारावाचून बापाच्यानंतर मुलाकडे आणि मुलाच्या नंतर नातवाकडे अक्षयी चालू राहावी ? हिंदुस्थानांतील लोक—राजे, महाराजे, चीफ, सरदार, कोट्यधीश, लक्षाधीश, दशहजारी, पंचहजारी, शूर, धाडसी, गोलंदाज, घोडेस्वार, किल्लेदार, मडकरी, कारागीर, खलाशी, क्षत्रियकुलावतस, शूद्र वगैरे चटसारे हिंदुस्थानांतील लोक—ही सगळीं इंग्रजांच्या गोठ्यांतील गुरेच आहेत की काय ? हिंदुस्थानांतील तीस कोटि मनुष्यकोटींतील प्राणी हे इंग्रजांच्या खासगी मिळकतींतील गाई, म्हशी, बैल, टोणगे, बकरी, आणि मेंढरेच आहेत की काय ? आपण अशा रीतीने लेखले जात आहो. ही गोष्ट हिंदुस्थानांतील रणजितसिंग, नानक, पृथ्वीराज, छत्रसाल, शिवाजी, औरंगजेब यांच्या वंशजांना कधीही खपणार नाही. परंतु याना खपावयाची गोष्ट लांब राहू द्या, आधी खुद्द इंग्लिश लोकानाच ही गोष्ट खपावयाची नाही. ज्यांनी गुलामांचा व्यापार बंद केला, व ज्याचे मनुष्यांची उन्नति करण्यासाठी अव्याहत प्रयत्न चालू आहेत, ते आपल्या ताब्यांतील प्रजेला जनावरांच्या कोटीत आणून बसवितील ही गोष्ट त्यांच्या हातून होणे अगदी अशक्य आहे हिंदुस्थानांतील लोक ही खासगी मिळकत आहे अशा प्रकारची कल्पना इंग्रजांच्या मनाला कधीही शिवणार नाही हे खरे. पण ही कल्पना त्यांच्या मनाला शिवत नाही तर हिंदुस्थानात राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराच्या कल्पनेला जे स्पष्ट स्वरूप द्यावयाला पाहिजे तेही दिलेले नाही यामुळे हिंदुस्थानांतील अशी स्थिति झालेली आहे की, हिंदुस्थानांतील लोक हे इंग्रजांची खासगी मिळकतही नाही आणि इंग्रज व हिंदुस्थानांतील लोक यांच्यामध्ये कायदेशीर करार उत्पन्न होण्याला जितक्या गोष्टी आवश्यक पाहिजेत, तितक्या सगळ्या होत नसल्यामुळे येथील राजा आणि प्रजा ही एकमेकांशी कराराच्या तत्त्वानेही बाधली जात नाहीत.

अशी जरी आज स्थिति आहे तरी एकंदर इंग्रजी राज्यपद्धतीचा कल कराराच्या कल्पनेकडेच जास्त आहे व ही कल्पना हिंदुस्थानात आजच जरी पूर्णत्वाने अमलात आली नाही तरी पुढेमागे केव्हा तरी आल्यावाचून राहणार नाही. इंग्लंडातील लोकांप्रमाणे हिंदुस्थानांतील लोकांपुढे येऊन जरी राजाने कराराचे संस्कार आज केले नाहीत व अमुक राजा तुम्हांला मान्य आहेना,

म्हणून हिंदुस्थानातील लोकांना आज जरी कोणी विचारिलें नाहीं, तरी हिंदुस्थानाला असा दिवस खात्रीनें येईल. हिंदुस्थानातील लोक आपल्याला असा दिवस खात्रीनें आणून घेतील, कीं जेव्हां मी अमुक अमुक रीतीची शपथ घेण्याला तयार आहे, तेव्हां मी तुम्हाला मान्य आहेना असें त्याचे भावी राजे त्यांच्यापुढें उभे राहून त्यांना विचारतील पण हिंदुस्थानाला अशी स्थिति प्राप्त होण्याला एकट्या इयजांचेच प्रयत्न पुरेसे होणार नाहीत. कराराची कल्पना जोरात आणण्याला हिंदुस्थानातील लोकानींही प्रयत्न केले पाहिजेत, व त्यासाठीं लोकानीं या बाबतींत आपलें कोणतें स्थान आहे हें नेहमीं पूर्णपणें लक्षात घ्याविलें पाहिजे करार म्हटला म्हणजे तेथें दोन्ही सारखे असतात. हिंदुस्थान म्हणजे इयजाचें जंगल वाढलेलें ओसाड परडें व तेथील लोक म्हणजे त्या परड्यातील शेणखळींतील किडे, त्यांनीं काय घाणसाण मिळेल ती खाऊन त्यावर उदरनिर्वाह करावा, अशा प्रकारचें इयजाच्या खासगी मिळकतीचें स्वरूप कोणी आपल्याला देण्याचा प्रयत्न केला, तरी हिंदुस्थानांतील लोकांची असल्या बाबतींत ती खरी स्थिति नाहीं या कराराच्या कल्पनेप्रमाणें राजा आणि प्रजा यांच्या करारात आपल्याला काहीं तरी जागा आहे, आपल्याला काहीं तरी हक्क आहेत, आपली काहीं तरी योग्यता आहे, या गोष्टी कोणीही विसरतां कामा नये. पण आपण पुष्कळ वेळा त्या विसरतो, असें दिसून येतें ह्या राज्यारोहणासंबंधींचीच गोष्ट घ्या हा समारम विलायतेस झाला व दिल्लीस व्हावयाचा आहे समारंभाच्या वेळच्या तिकडच्या हकीकती आपण ऐकलेल्या आहेत आणि इकडच्याही ऐकत आहों. पण त्या दोहोंमधील एक मोठा फरक विचारी मनुष्याच्या मनाला झोंबल्यावाचून राहणार नाहीं. तुमचा राज्यारोहणसमारंभ व्हावयाचा आहे म्हणून आमच्यावरचा इनकमटॅक्स कमी करा, मिठाचा कर कमी करा, किंवा येथील गोवध बंद करा, अशा प्रकारच्या विनवण्या केविलवाण्यासारखे आपण करीत आहों, किंवा आपल्याकडून कोणी काहीं सहेतुक दृष्टीनें करवीत आहेत. इंग्लंडमध्ये अशा प्रकारच्या विनवण्या राज्यारोहणाच्या वेळीं कोणी केलेल्या आहेत काय ? जर हिंदुस्थानांतील लोकांचीं ही खरोखर गांढाणींच असतील तर तीं गांढाणीं पूर्ण करून घेण्याचा त्यांचा हक्कच आहे, व ती मागणी ते पाहिजे तेव्हां करू शकतील त्यासाठीं त्यांना राज्यारोहणाच्या वेळींच दात विचकावयाला पाहिजे

आहेत असें नाही. तुमचें राज्यारोहण आहे, म्हणून तुम्ही आम्हाला अमुक अमुक कर सोडा हें भिक्षा मागणें आहे, ही हक्काची मागणी नव्हे आणि जेथें हक्कानें मागता येतें तेथें मेहेरबानी कशाला पाहिजे ? आपल्या घरीं एखादें लग्नकार्य झालें म्हणजे त्या वेळीं तेलंगे, गुजराथी वगैरे भट आणि भिकारी 'तुमच्या येथें लग्न झालें, आम्हाला दक्षिणा द्या' असें म्हणत दाराशीं गर्दी करितात, त्या भटांच्या आणि भिकाऱ्यांच्या स्थितीमध्ये हिंदुस्थानातील लोकांनीं आपल्याला कधींही पाडून घेऊ नये इतकं टक्कस कमी झाला नाही म्हणून श्रीमंत लोक कांहीं मरत नाहींत. व हें जर त्यांना ठाऊक आहे तर त्यांनीं असल्या निगरगट्टपणाच्या याचना करण्याला तोंडें वाकडीं करून वारवार पुढें येणें ही त्यांना मोठी शरमेची गोष्ट आहे आपल्यावरचा कर कमी व्हावा अशी मागणी करण्याचा आपला हक्क आहे. त्यासाठीं भांडण्याला आपण तयार व्हावें. पण त्यासाठीं मिनतवारी करण्याची हिंदुस्थानातील ब्राह्मणांना, क्षत्रियांना आणि वैश्यांना लाज वाटली पाहिजे. इंग्लंडच्या समारंभात कॅटरबरीचे निशप होते हें पाहून इकडील कांहीं लोकांना वाटलें की, दिल्ली दरबारच्या वेळींही कर्झनसाहेबानी आमच्या चारी मतांच्या शंकराचार्यांना याचारण करून खुर्चीवर बसवावें पण जोंपयंत कॅटरबरीच्या आर्चनिशपप्रमाणें 'ह्या राजाला तुमची मान्यता आहे काय ?' असें विचारण्याचा अधिकार शंकराचार्यांना नाही तोंपयंत त्यांना आपल्या मठातून दिल्लीपर्यंत येण्याची तसदी कशाला पाहिजे ? सगळ्या लोकांच्या संमतीनें हा राज्यारोहणसमारंभ झाला असें सर्व जगाला कर्झनसाहेबांच्या मनातून भासविण्याची उत्कट इच्छा असली तर हिंदुस्थानातील राजेरजवाड्यांचीं आणि अमीरउमरावांचीं वगैरे जी काहीं चित्रें दरबारच्या मंडपातील खुर्च्यावर मांडावयाचीं आहेत त्यांत चार शंकराचार्यांचींही चार मातीचीं चित्रें एखाद्या उत्तम कारागिराकडून हुबेहुब बनवून मांडलीं तर त्यांत मोठेंसें निघडणार आहे असें नाही.

सारांश, ह्या सगळ्या प्रकारांच्या मुळाशीं कराराची कल्पना आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु त्या कराराच्या कल्पनेचें हें केवळ नाटक होत आहे, तें नाटक नको आहे तें खरें व्हावयाला पाहिजे आहे. हें नाटक करण्यांत इंग्लिशांचा कदाचित् तात्कालिक फायदा असेल पण हिंदुस्थानचें यात चिरकालिक

अहित होत आहे. आणि ते दाळण्यासाठी जर हिंदुस्थानातील लोक जपले नाहीत तर त्यांच्या हिताला दुसरे कोण जपणार आहे ? हिंदुस्थानातील लोकांनी जागे झाले पाहिजे व ह्या गोष्टी लक्षांत आणिल्या पाहिजेत की, आपण कोणाची खाजगी मिळकत नाही, आपण कोणाच्या गोठ्यातील गुरे नाही किंवा कोणाच्या शेणखळतिले किडे नाही. आपणाला देवाने इतर मनुष्याप्रमाणेच हात, पाय आणि डोकी दिलेली आहेत. इतर मनुष्याप्रमाणेच आपल्यालाही ह्या जगामध्ये काही कर्तव्यकर्मे आहेत व आपलेही काही हक्क आहेत. दुसऱ्यांच्या नाटकातून आणि तमाशातून सोंगे घेण्यासाठी आपण जन्मास आलेले नाही. आपल्याकरिता आपण कांही तरी केले पाहिजे. आपल्याला आपला धर्म आहे, आपला देश आहे, आपले देशबांधव आहेत व आपली मुलंबाळ आहेत, व या सगळ्यांच्यासंबंधाने आपली अनेक कर्तव्यकर्मे आहेत. ती आपण करण्याला तयार झाले पाहिजे. अशा प्रकारचे विचार हिंदुस्थानातील लोकांच्या मनांत वृद्ध झाले तर ह्या राजकीय कराराच्या कल्पनेला कांही दिवसांनी इंग्लंडातल्या प्रमाणेच हिंदुस्थानातही जोर आल्यावांचून कधीही राहणार नाही. व आपण ह्या कल्पनेला रगारूपाला आणावयाचे मनावर घेतले तर कक्षेनसाहेबांसारखे धूर्त इंग्लिश मुत्सद्दी आपल्या प्रयत्नाला मदतच करतील व त्यात त्यांना आनंदच वाटेल.

जर करार, तर उत्सव कसला ?

१८

काळ अग्रलेख, ता. ५-१२-१९०२

★ आणि करारही नाही—तर उत्सव कसला ?

राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये एक प्रकारचा करार असतो, ह्या कल्पनेबद्दलच थोडेंसे विवेचन मागिल अर्की करण्यांत आलेलेंच आहे. राज्यपद्धतीचे हल्लीं जे निरनिराळे प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतात, त्या सगळ्याचें कांहीं विशिष्ट तत्त्वावर वर्गीकरण करावयाचें म्हटलें तर एकदर राज्यपद्धतीचे दोन वर्ग करतां येण्याजोगे आहेत, एक लोकसत्तात्मक राज्यपद्धति, आणि दुसरी राजसत्तात्मक राज्यपद्धति लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतींत लोक उघड उघड रीतीने आपल्या राज्यावर अगल करणारा अध्यक्ष निवडून पसत करितात. तो अध्यक्ष मेल्यानंतर त्याचा मुलगा अध्यक्षस्थानापन्न होता त्या राज्यात लोकांच्या दृष्टीने जो कोणी दुसरा योग्य मनुष्य असेल तो त्या अध्यक्षाच्या जागेकरितां निवडला जातो ह्यावरून लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीमध्ये वंशपरंपरागत हक्काचा काही एक संबंध नसून तेथें केवळ कराराचेंच तत्त्व लागू पडतें. आतां राजसत्तात्मक राज्यपद्धतीमध्ये वंशपरंपरागत हक्काचें प्राबल्य आहे असें सकृदर्शनीं आपल्याला भासतें. पण राजाला प्रत्यक्ष विष्णूचा अवतार मानणाऱ्या देशांतून, किंवा जेथें राजाला लोकांवर राज्य करण्याचा देवानेच हक्क दिलेला आहे (King by divine right) अशी कल्पना प्रचलित आहे अशा देशांतूनसुद्धा, आपण

असें पाहतो कीं, जर एखादे वेळीं एखादा राजा वाईट निघाला किंवा लोकाना त्रास देऊ लागला तर लोक त्याला पदच्युत करून त्याच्या जागी दुसरा राजा बसावितात ह्या गोष्टीवरून वशपरपरागत हक्काची इमारतसुद्धा कराराच्याच पायावर उभारलेली आहे असें स्पष्ट होतें इंग्लंडमधील पहिला चार्ल्स किंवा दुसरा जेम्स याच्या वशपरपरागत हक्कामध्ये काहीं उणीव होती असें नाही. तरी पण अमुक अमुक रीतीनें राज्य करण्याविषयींचा राजानें प्रजेशीं केलेला करार त्यानीं बरोबर रीतीनें पाळला नाही म्हणूनच एकाला फाशी देण्याचा आणि दुसऱ्याला घालवून लावण्याचा इंग्लिश लोकाना प्रसंग आला. ह्यावरून राजसत्तात्मक राज्यपद्धतीमध्ये सुद्धा राजा आणि प्रजा यांच्या सबभाच्या मुळाशीं कराराची कल्पना असते असें दिसून येतें

आता ही जर कराराची कल्पना सर्वत्र प्रधान आहे, तर त्यापासून अनेक प्रश्न उद्भवतात त्यांपैकीं प्रस्तुत प्रसंगीं राज्यारोहणासंबंधानें आपण विचार करूं ह्या कल्पनेप्रमाणें नवीन राज्याचें राज्यारोहण म्हणजे काय ? तर नवीन राजा आणि जुनी प्रजा यांच्यामध्ये एक नवीन करारपत्र आता हें जर एक करारपत्रच असेल तर मग असलीं करारपत्रें जगांत दररोज छपच हजार होत असतात, मग ह्याच कराराचें एवढें मोठें महत्त्व तें काय ? वास्तविक पाहता ह्या कराराचें एवढें मोठें स्तोम माजवावयाला पाहिजे होतें असें नाही. परंतु काहीं लोक मूर्ख, काहीं आपमतलबी, आणि काहीं तोंडपुजे असल्यामुळे असल्या गोष्टीला त्यानीं एका प्रकारचें विशेष स्वरूप देऊन ठेविलें आहे, व असल्या प्रसंगीं मोठे उत्सव करणें हें त्यांच्याच कृतीचें फळ आहे. सरळ रीतीनें पाहता जर राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये हा एक करार झालेला आहे तर त्याच्याबद्दल उत्सव कशाला पाहिजेत ? आणि त्याच्याबद्दल दारूकाम कशाला उडवावयाला पाहिजे ? 'अ' हा 'ब' च्या नोकराला राहण्याचा करार करितो, पण हा करार ठरला म्हणजे त्या दिवशीं अ किंवा ब हे कोणी कधीं मोठा उत्सव करित नाहीत. एक मालक आणि दुसरा कॉन्ट्रॅक्टर यांच्यामध्ये एखादी इमारत उभारून देण्याचा करार ठरला म्हणून त्यापैकीं कोणी दारूकाम सोडीत बसत नाही, किंवा कोणी सावकार आणि कूळ यांच्यामध्ये काहीं देव-घेवीसंबंधानें करार ठरला तर आज आमच्या उभयतांमध्ये एक करार ठरला आहे तेव्हां तुम्हीं सगळ्यांनीं आज आपापल्या बरोघर दिवे लावावे, असें ते

लोकांना सांगावयाला जात नाहीत. ह्या इतर कराराप्रमाणेच वास्तविक राजा आणि प्रजा ह्यांच्यामधील कराराची गोष्ट असली पाहिजे म्हणजे हा करार ठरल्याबद्दल मोठासा उत्सव करण्याचे उभयपक्षांही कारण आहे असे नाही जर कांहीं कारण असेल तर ते थोड्याचहुत प्रमाणाने राजालाच आहे आपल्याला एवढे मोठे राज्यपद एकदम प्राप्त झाले याबद्दल राजाने पाहिजे तर आनंद मानावा, व उत्सव करावा तसेच हे राज्यपद आपल्याला लोकांच्या मेहरबानीने मिळाले आहे, ही गोष्ट लक्षात आणून ते आपल्याला ज्यांनी दिले त्या लोकांना स्तुष्ट करण्यासाठी आणि त्यांचे उतराई होण्यासाठी राजाने पाहिजे तर त्यांना मेजवान्या व देणग्या द्याव्या. राजाने या गोष्टी करान्याच असे कराराच्या दृष्टीने बिलकूल म्हणतां याबयाचे नाही. पण करावयाच्याच असल्या तर त्या राजाने केल्यास त्यात फारसा विसंगतपणा दिसणार नाही. पण अशा प्रसंगी लोकांनी उत्सव काय म्हणून करावयाचा ? लोकांना उत्सव करण्याला काही एक कारण नाही लोकांनी कशासाठी उत्सव करावयाचे ? राजाने गादीवर बसावयाचे आणि लोकांनी त्यासाठी उत्सव करावयाचे ! सामान्य व्यवहारात देखील आपण असे पाहतो की, ज्याला सुखाचा अनुभव प्राप्त होतो तो उत्सव करितो. पण त्याला सुखाचा अनुभव प्राप्त झाला म्हणून दुसरे लोक त्याच्यासाठी उत्सव करीत नाहीत. 'अ' च्या घरी लग्न झाले म्हणून 'क्ष' च्या घरी मेजवान्या दिल्या जात नाहीत, किंवा 'ब' ला मुलगा झाला म्हणून 'ज्ञ' च्या घरी नळेचद्रज्योती उडविल्या जात नाहीत, व हाच न्याय राजा आणि प्रजा यांच्या ठिकाणीही लागू पडतो. आतां प्रजेला अशा प्रसंगी उत्सव करण्याला एक कारण मात्र आहे. आणि ते हे की, एक राजा मरण पावून दुसरा राजा प्रजेला मिळेपर्यंत प्रजेला मोठी भीति असते नवीन राजा कसा मिळेल, तो आपले संरक्षण कसे करील, तो आपल्या धर्माचे आणि जीविताचे यथास्थित संरक्षण करील किंवा नाही, अशा प्रकारच्या असह्य काळज्यांनी लोकांची मने नवीन राजा कायम होईपर्यंत ग्रस्त होऊन गेलेली असतात. पण एकदा चांगला राजा मिळाला म्हणजे लोकांच्या त्या सर्व काळज्या दूर होतात व त्यांना अतिशय आनंद होतो. त्या आनंदाच्या प्रदर्शनासाठी त्यांनी पाहिजे तर उत्सव करावे. व कराराच्या कल्पनेप्रमाणे अशा प्रसंगीच्या लोकांनी केलेल्या उत्सवाचा अर्थ

हाच होय. त्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारची उपपत्ति ह्या उत्सवांची समजसपणाने सांगता येणार नाही.

यावर कोणी अशी शंका काढील की, राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये एक प्रकारचा करार ठरून राजाला राज्यपद प्राप्त होतें असें जरी गृहीत धरलें तरी त्या करारामध्ये प्रजेनें राजापाशीं राजनिष्ठपणानें वागलें पाहिजे, ही एक करारांतील अट असतेच, व त्याप्रमाणें प्रजेनें वागलें पाहिजे, ही गोष्ट सर्वथैव कबूल आहे ह्या करारात जसा राजा काहीं अटींनीं बांधलेला आहे, त्याप्रमाणेंच प्रजाही काहीं अटींनीं अवश्य बांधलेली आहे, व त्या अटीप्रमाणें प्रजेनें राज निष्ठेनें जरूर वागलें पाहिजे. पण ती राजनिष्ठा दाखविण्यासाठीं त्यांनीं दारूच उडविली पाहिजे किंवा तेल जाळलें पाहिजे अशी त्या करारामध्ये कोठेंही अट नसते. जो हवया लावील तो राजनिष्ठ आणि जो आपल्या पैशाचा धुरामध्ये अपनय करण्याला तयार होणार नाही तो राजनिष्ठ नाही असा कोठेंही शास्त्रार्थ नाही रोषनाई म्हणजे राजनिष्ठा असा अर्थ कोणत्याही दिक्शनरीमध्ये सांपडावयाचा नाही. तेलाचा, किंवा नळेचद्रज्योतीचा आणि राजनिष्ठेचा कांहीं एक संबंध नाही राजनिष्ठा मातीच्या नळ्यामध्ये नसून ती मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये राहते काळोखात कोणत्या तरी कृतीनें अतिशय मोठा उजेड जो कोणी उत्पन्न करील तो अतिशय मोठा राजनिष्ठ असें जर केवळ घेऊन चाललें तर काळोख्या रात्री एखाद्या घराला आग लावणारा मनुष्यही मोठा राजनिष्ठ होऊ लागेल. साराश, दिवे लावणें किंवा दारू उडविणें हे राजनिष्ठा व्यक्त करण्याचे स्वरे मार्ग नव्हेत

आतां आपण हिंदुस्थानकडे थोडेसें वळूं. हल्लीं हिंदुस्थानांत राज्यारोहणाचा उत्सव चोहोंकडे जारीनें सुरू व्हावयाचा आहे. कराराच्या कल्पनेला जितकें प्राबल्य इतर देशातून आलेलें आहे तितकें हिंदुस्थानात अब्यापि आलेलें नाही, हें मार्गील अंकांतील विवेचनावरून कोणाच्याही लक्षात आलेलेंच असेल. तेव्हा प्रस्तुतच्या स्थितीत कराराच्या कल्पनेपासून उत्पन्न होणारी विचारसरणी आपल्याला फारशी उपयोगी नाही हिंदुस्थानासंबंधानें आपल्याला विचार करावयाचा तो अगदीं निराळ्या दिशेनें केला पाहिजे येत्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेला हिंदुस्थानातील सर्व लहानमोठ्या ठिकाणीं उत्सव व्हावे अशाबद्दल सरकारी अधिकाऱ्यांची खटपट चाललेली आहे यासंबंधान पाहतां हा उत्सव

करविण्याच्या कामात सरकारी अधिकाऱ्यांनी आपलें वजन इतकें खर्च केले नसतें तर फार चागलें झालें असतें. असल्या राजनिष्ठेच्या आणि उत्सवाच्या गोष्टी लोकांनी आपल्या खुर्षीने आणि हौसेने केल्या तरच ती राजनिष्ठा आणि तरच तो उत्सव पण हल्लीं कलेक्टर, डेप्युटी कलेक्टर, मामलेदार वगैरे अमलदारांच्या विनयपूर्वक दपटशानें जागोजागीं जे उत्सव तयार होत आहेत त्यांना जुलमाच्या रामरामाचें स्वरूप येत आहे, ही गोष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांच्या लक्षात येत नाहीं हें फार वाईट आहे. शिवाय हिंदुस्थानांतील लोकांची स्थिति असले मोठे उत्सव करण्यासारखी नाही. येथील लोक फार गरीब आहेत येथील प्रजेपैकीं एकपचमाश लोक उपासमारीनें दिवस काढीत आहेत अशा लोकांकडून हा ऋण काढून सण करवून घेण्यान काहीं मोठेसें भूषण नाही व लोकानीं सुद्धां ही गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे की, दारिद्र्य म्हणजे राजद्रोह नव्हे आपल्यापार्शीं जर असल्या उत्सवाला देण्याइतका पैसा नसेल तर ता. १ जानेवारीच्या रात्रीं आपण जास्त दिवे लाविले नाहीत आणि जास्त प्रकाश पाडला नाही म्हणून आपण जास्त राजद्रोही झालों अशी भलतीच भीति बाळगण्याचें कोणालाही विलकूल कारण नाही संपत्ति म्हणजे राजनिष्ठा नव्हे किंवा दारिद्र्य म्हणजे राजद्रोह नव्हे. या गोष्टी अशा प्रसंगीं सरकारी अधिकाऱ्यांनीं आणि लोकांनीं लक्षात बाळगिल्या पाहिजेत. ज्यांना वेळेस पोटभर खावयास मिळत नाही, ज्याच्या घरामध्ये सदासर्वदा नकारघटा वाजत असते आणि ज्याच्या घरांतील पोरेंबाळें मध्यानकाळ झाला म्हणजे भुकेनें तंटा करू लागतात, अशा गरीब लोकांकडून सरकारी दपटशानें पैसे वसूल करून त्या पैशातून एके दिवशीं रात्रीं सर्व हिंदुस्थानात जिकडे तिकडे दिवे लाविले तरी दुसऱ्या दिवशीं हिंदुस्थानात काळोख पडणार नाही असें का आहे ? मग गरीब लोकाना इतका त्रास कशाळा ? किंवा अशा रीतीनें एका रात्रीं जिकडे तिकडे दिव्यांचा लखलखाट करून हिंदुस्थानातील लोक आमच्यावर अति प्रेम करीत आहेत अशाबद्दलच्या तारा इंग्लिश लोकांनीं जरी बाकीच्या राष्ट्रातून फिरविल्या तरी ह्या दिव्याच्या खालीं काय आहे हें त्या लोकानाही समजणार नाहीं काय ?

एकदरीत तात्पर्य हें की, कराराची किंवा वंशपरंपरागत हक्काची कोणतीही कल्पना घेतली तरी प्रजेनें राजाशीं राजनिष्ठेनें वागलें पाहिजे, ही गोष्ट

निर्विवाद आहे व त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतील लोकांनीही राजनिष्ठा जरूर दाखविली पाहिजे, आणि आपल्या प्रजेनें अमुक अमुक दिवशीं विशेष राजनिष्ठा दाखवावी अशी राजाची इच्छा असेल त्या दिवशीं तर त्यांनी ती अधिकच जरूरीनें दाखविली पाहिजे. पण ती दाखवितांना त्यांनीं सर्व सारासार विचार सोडून द्यावा असा कोणत्याही राजाला कधीही हुक्म करता यावयाचा नाही म्हणून हिंदुस्थानात ह्या उत्सवाच्या वेळीं जे काहीं पैसे जमा होतील त्याचा उपयोग दिवे आणि दारू यांच्यापासून काजळ आणि धूर उत्पन्न करण्यामध्ये न करिता ज्याच्यापासून काजळ आणि धूर यांच्यापेक्षां काहीं तरी जास्त लोकोपयोगी फलें प्राप्त होतील, अशा प्रकारच्या सत्कृत्यामध्ये त्या पैशाचा विनियोग करावा. अधिकाऱ्यांच्या कृपादृष्टीनें आणि लोकांपासून बळकावून घेतलेल्या पुढारीपणाने मदाध झालेले आमच्यातील नायक म्हणून सरकारनें मानलेले लोक असल्या गोष्टींचा विचार करतील ही आशा फुकट आहे. पैसे देणाऱ्या लोकांनीं त्यांना जर लोकोपयोगी कृत्ये करण्याविषयी भाग पाडले नाही तर ते सरकारी अधिकाऱ्यांनीं धरलेल्या तालावर नाचत सुटल्यावाचून कधीही राहावयाचे नाहीत.

शिपाई हा सुद्धा एक नागरिक आहे : : १९

काळ अग्रलेख, ता. ३०-१-१९०३

★ दिल्ली दरबारच्या वेळी १८५७ च्या बंडांत इंग्रजांच्या बाजूने लढणाऱ्या नेटिव्ह शिपायांचा मोठा गौरव करण्यात आला होता. हा सन्मान नव्हे !

शिपाई म्हटला म्हणजे तो बहुधा अज्ञानी असावयाचा असा अलीकडे बहुतेक नियमच झाल्यासारखा दिसतो. पण ही स्थिति चांगली नाही ह्यापासून जगाचें हित न होता एकंदरीत अहितच जास्त होतें. ज्ञान हें इतर मनुष्यांना जसे आवश्यक आहे तसेच तें शिपायालाही आहे. आपण कोण आहों आणि आपलें कर्तव्यकर्म काय आहे, या गोष्टींची त्याला पूर्ण माहिती असली पाहिजे. इतर कोणी मनुष्य आपल्यावरील जबाबदारीबद्दल अनभिज्ञ असेल तर एक वेळ चालेल पण शिपायांच्या अगात असल्या बाबतींतील अज्ञान असणें कधीही इष्ट नाही कारण ते इतरासारखे हात हालवीत चालणारे नसून दुसऱ्याच्या जीविताला अपाय करणारी शस्त्रे त्याच्या हातांत असतात. हल्लीचे सैन्यातील शिपाई बहुतेक अज्ञानीच आढळतात. व ते आपल्यावरील जबाबदारी ओळखण्याला असमर्थ असतात. त्यांना जो हुकूम होईल तो बजाविणें एवढीच काय ती फक्त आपल्या आयुष्यात आपल्यावर जबाबदारी आहे असे वाटतें. पण ही त्यांची कल्पना फार भ्रामक आहे. शिपाई म्हटला म्हणजे त्याला जो हुकूम होईल तो त्याने बजावावा हें स्वर्ग

पण जो मनुष्य शिपाई होतो तो जन्मास येताना शिपाई होऊनच जन्मास येत नाही, किंवा मरताना शिपाईच मरत नाही. अथवा इतकें तरी कशाला, तो शिपाई असता तेव्हा देखील तो फक्त शिपाईच असतो असें सुद्धा नाही म्हणजे तो शिपाई असताना त्याच्या ठिकाणी दुसरेही अनेक संबंध वास करीत असतात ज्या वेळीं एखादा शिपाई आपल्या सरकारचा नोकर असतो त्याच वेळीं तो आपल्या बापाचा मुलगा असतो, आपल्या मुलाचा बाप असतो, आपल्या बायकोचा नवरा असतो आणि आपल्या भावाचा भाऊ असतो परंतु हे सबंध शिपायाच्या लक्षात आणून देण्याची फारशा आवश्यकता नाही. कारण हे सबंध त्याच्या मनोविकारापुढे स्वाभाविकपणेंच त्याच्या लक्षात येतात त्याचें विशेष लक्ष ज्या संधाकडे वळविलें पाहिजे तो संबंध म्हटला म्हणजे नागरिकपणाचा होय. सैन्यातील प्रत्येक शिपायानें हें लक्षात ठेविलें पाहिजे कीं, आपण जसे शिपाई आहों तसेच नागरिकही आहों मनुष्य एखाद्या नगरात किंवा राज्यात उत्पन्न होतो तेव्हापासूनच त्याला तेथील नागरिकत्वाचा हक्क प्राप्त होतो आणि तो लष्करी स्वात्त्यातील नोकरी पत्करील तेव्हा त्याला शिपाईगिरीचा हक्क प्राप्त होतो. तसेंच त्याची चाकरी निघाली कीं, त्याचा शिपाईगिरीचा संबंध नष्ट होतो. पण त्याचा नागरिकत्वाचा हक्क त्याच्या मरणापर्यंत कायम असतो. अर्शा जरी वस्तुस्थिति आहे तरी आपण नागरिक आहों ही गोष्ट फारच थोड्या शिपायांच्या मनावर बिंबलेली असते. नागरिक म्हणजे काय आणि त्या नागरिकत्वाच्या हक्काबद्दल आपलें कर्तव्यकर्म काय आहे ह्याबद्दलची बरोबर कल्पना आपल्या इकडील साधारणपणें सुशिक्षित माणसालाही असूं शकत नाही. मग ती जोलून चाटून अज्ञानी अशा शिपायाला नसली तर त्यात मोटेसें आश्चर्य नाही. पण सामान्य मनुष्याच्या हातात बडूक किंवा तरवार नसते, आणि तो घोड्यावर बसलेला नसतो, म्हणून त्याला ह्या गोष्टीचें अज्ञान असलें तरी त्यापासून फारसा दुरुपयोग होण्याची भीति नाही. पण शिपायाची गोष्ट तशी नाही. आपण नागरिक आहों आणि नागरिक या वृष्टीनें आपलें काहीं नफानुकमान आहे आणि आपल्याला कांहीं कर्तव्य आणि अकर्तव्य अशा गोष्टी आहेत, हें जर शिपायाला कळलेलें नसेल तर त्याच्या हातून अतिशय अनर्थाबद्द गोष्टी घडून येण्याचा संभव आहे म्हणून प्रत्येक शिपायानें

आपल्या नागरिकत्वासाठी आपली काय काय कर्तव्यकर्मे आहेत याची पूर्ण ओळख करून घेतली पाहिजे.

शिपाईगिरी आणि नागरिकत्व या दोन हक्कांपैकी नागरिकत्वाचा हक्क हाच जास्त महत्त्वाचा आहे, नागरिकत्वासाठी शिपाईगिरी आहे, शिपाईगिरीसाठी नागरिकत्व नाही, हे लक्षात ठेविले पाहिजे. सगळ्या नागरिकांना शांतपणाने सुखाचा अनुभव घेता यावा म्हणून कांही नागरिक शिपाई बनतात शिपायाना कोणाची तरी कत्तल करावयाला पाहिजे म्हणून त्यासाठी नागरिक उत्पन्न केलेले नाहीत. साराश, नागरिकासाठी शिपाई आहेत. नागरिक शिपायासाठी नाहीत ही आपल्याबद्दलची पूर्वपीठिका प्रत्येक शिपायाने लक्षात बाळगिली पाहिजे. बहुतेक शिपाई अज्ञानी असतात आणि त्यांना दुसरे जे काही करावयाला सांगतील ते करितात ती गोष्ट आपण करणे उचित आहे किंवा नाही याचा ते आपल्या स्वतःकरिता कांहीही विचार करीत नाहीत परंतु असा विचार करण्याला त्यांनी शिकले पाहिजे. हुकुमाप्रमाणे वागणे हीच सैन्यातील शिपायांची नीति होय, अशी एक चुकीची कल्पना कितीएक आपमतलबी लोकांनी शिपायाच्या डोक्यात भरवून दिलेली आहे, आणि त्यामुळे स्वतःकरिता विचार करण्याचा अंकुर जर एखाद्या शिपायाच्या डोक्यात असला तर तोही वरच्यासारख्या कल्पनेने जळून खाक होतो. स्वतःकरिता विचार न करणाऱ्या आणि एका हुकुमाप्रमाणे सरसकट वागणाऱ्या आणि तो हुकूम आपल्या एकंदर स्थितीला बऱ्याचा आहे किंवा वाइटाचा आहे याबद्दल यत्किंचितही परवा न करणाऱ्या शिपायांची टोळी हे स्वतंत्र लोकांचे सैन्य नसून ती गुलामांची एक दावण होय असे म्हणण्यास हरकत नाही.

सैन्याची मूळची उपपत्ति पाहूंगेले असताही सैन्यातील शिपायांनी गुलाम न बनता स्वतंत्र असले पाहिजे असे दिसते. मनुष्य सुधारलेल्या स्थितीत येण्याच्या पूर्वी रानटी अवस्थेमध्येच होता. त्या वेळी सैन्याची हल्ली जी कल्पना आहे ती मुळीच नव्हती. झाडाची सावली हे त्याचे घर, आणि एखाद्या झऱ्याचा प्रवाह हे त्याचे पाणी साठविण्याचे भांडे असे, व अरण्यांतील एखादा बारीक सारीक प्राणी मारून त्याच्यावर तो आपला उदरनिर्वाह चालवीत असे. अशा ह्या रानटी स्थितीमध्ये त्याला सैन्याची काय गरज लागणार? अशा स्थितीत निरनिराळे लोक निरनिराळ्या ठिकाणी राहत असता सिंह, वाघ, वगैरे

एखादा अरण्यातील हिंस्र प्राणी एखाद्या ठिकाणच्या रानटी मनुष्यांना खाऊन टाकण्याकरिता त्याच्यावर धावून येऊं लागला तर त्याला मारणें हें एकट्या मनुष्याच्या हातून होणें अशक्य असल्यामुळें अनेक रानटी लोक एकत्र जमत व त्या आपल्या शत्रूला मारून टाकीन रानटी स्थितीत येथें प्रथमतः सैन्याच्या कल्पनेचा उदय झाला. ह्या प्राथमिक सैन्याचें आपण थोडेंसें पृथक्करण करून पाहूं हे रानटी लोक एकत्र का झाले? आपल्या सगळ्यावर जें काहीं एक सकट आलेलें आहे त्याचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य कोणाही एकट्याच्या अगामध्यें नसल्यामुळें एकच हेतु शेवटास नेण्याकरिता अनेक लोक एकत्र झाले त्यात कोणी कोणाचा धनी आणि कोणी कोणाचा गुलाम असा संबध बिलकुल नव्हता. त्यांतील प्रत्येकजण स्वतंत्र मनुष्य होता व जर ते सगळे एखाद्या बंधनानें बाधले गेलेले असले तर आपला हेतु शेवटास नेण्याच्या बंधनानेंच ते बाधले गेलेले होते. सारांश, ह्या प्राथमिक सैन्यातील सर्व लोक आपआपल्याकरिता विचार करीत असत ते सगळे स्वतंत्र असत व आपण सगळेजण कशाकरितां एकत्र झालों आहों हें ते लक्षात बाळगीत असत. पुढें मनुष्य जसजसा सुधारत चालला तसतशी त्याच्या ह्या सैन्याच्या पद्धतीमध्येही सुधारणा होत गेली, पण सैन्यातील शिपायांची स्वतंत्रता आणि स्वतःकरिता विचार करण्याची शक्ति ही मात्र नष्ट झाली नाहीं. त्यामुळें अशा सैन्यातून एक प्रकारचा विशेष जोम, उत्साह आणि शूरपणा आढळून येत असे. ग्रीसच्या लहान लहान संस्थानातून आणि रोममध्ये बादशाही अमल सुरू होण्याच्या पूर्वीच्या राज्यकारभाराच्या अमदानीमध्ये जीं सैन्ये उभारलीं जात असत तीं अशा प्रकारचींच सैन्ये होती. रानटी अवस्थेमध्ये रानांतील हिंस्र पशु हेच मनुष्याचे शत्रु असतात. परंतु सुधारलेल्या अवस्थेमध्ये सुधारलेल्या शहरातील हिंस्र नरपशु हे मनुष्याचे शत्रु होतात. त्यांना मारून आपण आपलें वित्त आणि जीवित सुरक्षित ठेविलें पाहिजे असें वाटून सुधारलेले लोक एकत्र होतात व त्यापासून सुधारलेली सैन्ये बनतात. व अशा प्रकारचीं सैन्ये पूर्वी ग्रीसमध्ये आणि रोममध्ये होती ह्या सैन्यातील प्रत्येकजण स्वतंत्र मनुष्य असे व आपण सगळेजण कशासाठीं एकत्र झालो आहों आणि आपणाला काय करावयाचें आहे ह्याच्याबद्दल त्यांना कधीहि विस्मृति पडत नसे. ह्या सैन्यांतील लोकांना आपलें हित कोणतें आणि अहित कोणतें याचें चांगलें ज्ञान असे. आपला देश कोणता आणि लोकांचा देश

कोणता, आपल्या देशासाठी आपण काय केलें पाहिजे आणि दुसऱ्याच्या देशा-
 र्शी आपण कसे वागलें पाहिजे, आपले देशबधु आपले सख्खे बधूच आहेत,
 आपले हाडवैरी नव्हेत, इत्यादि अनेक गोष्टी त्यांच्या मनावर ठसलेल्या असत
 त्यामुळे त्या सैन्यातील लोकांच्या हातून स्वहितविवातकपणाचा अन्याय
 कधीही होत नसे व हीच जर सैन्याची कल्पना कायम राहती, आणि ह्याच
 तत्त्वावर जर सैन्याची रचना आजपर्यंत होत गेली असती, तर जगातील
 अन्याय, जुलूम आणि रक्तपात किती तरी कमी झाले असते, आणि त्या
 रक्तपातामुळे पृथ्वीच्या नकाशावर पडलेले तांबड्या रंगाचे डाग किती तरी
 थोडे झाले असते पण सैन्याची ही मूळची उदात्त कल्पना सुटली आणि
 नवीनच एक कल्पना मध्ये घुसली जेव्हा रानटी स्थितीमध्ये हिंस्र प्राण्या-
 पासून आपलें संरक्षण करण्याकरिता स्वतःच लोकांची पलटणें तयार होत होती
 तेव्हा त्याच्याच बरोबर दुसऱ्या एका तऱ्हेची पलटणें बनत चालली होती.
 एकानें स्वकष्टानें संपादन केलेल्या जिनसावर धाड घालून त्यांचा उपभोग
 आपण घ्यावा अशा इच्छेनें दरवडेखोराच्या टोळ्या बनू लागल्या परंतु
 रानटी स्थितीतील मनुष्यापार्शी फारसा काहीं ऐवजच नसल्यामुळे असल्या
 टोळ्यांना त्या अवस्थेमध्ये फारसे उत्तेजन मिळत नसे. पण मनुष्य सुधारलेल्या
 स्थितीमध्ये येऊन आपल्याजवळ वित्तसंचय करू लागल्यापासून दरवडेखोरांना
 दरवडे घालण्याला चांगली जागा झाली व हीं दरवडे घालण्याची कामेही एका-
 दोघांनीं होण्यासारखीं नसल्यामुळे दरवडेखोराच्या नाइकांनीं आपल्या भोंवतीं
 पलटणें जमा करण्याचा क्रम सुरू केला आता ह्या पलटणींमध्ये किंवा सैन्या-
 मध्ये जे लोक नोकरीला राहिले त्यांची स्थिति कशी झाली हे आपण पाहूं
 पूर्वी सांगितलेल्या सैन्यांतील लोकाना आपल्या स्वतःकरिता विचार करण्याची
 शक्ति आणि परवानगी होती, परंतु दरवडेखोराच्या नाइकांनीं असे पाहिले की,
 आपल्या सैन्यातील लोकाना आपण जर अशीच आपल्या स्वतःकरिता विचार
 करण्याची मुभा दिली तर आपलें चालावयाचें नाही, आपण बोलून चालून
 दुसऱ्याच्या घरावर दरवडा घालणार, व पैशासाठीं दुसऱ्याची मान कापणार.
 अशा कार्यां आपल्या सैन्यातील लोक न्यायाचा आणि अन्यायाचा विचार
 करू लागले तर आपला एक दरवडा देखील सिद्धीस जाणार नाही आपण हें
 म्हटल्याबरोबर आपल्या सैन्यांतील लोकांनीं आपण सांगू त्यांच्या माना कापल्या

पाहिजेत. त्यांनी विचार करण्याकरिता थाबता कामा नये असे शिपाई आपल्याला पाहिजेत आणि असे जर आहे तर त्यांना विचार करण्याची स्वतंत्रता देऊन आपलें कसे चालणार ? असा विचार मनात आणून त्यांनी आपल्या सैन्यामध्ये हुकुमाचें प्रस्थ फार माजविलें. नाईक जो हुकूम करील तो सगळ्यांनी मान्य केलाच पाहिजे, असा त्यांनी प्रघात सुरू केला स्वतंत्र लोकांच्या सैन्यांतूनही हुकुमाचें प्रस्थ नसतें असें नाहीं पण तें कशासाठी असतें ? व्यवस्थेसाठी. सगळ्यांचें कृत्य एकाच दिशेनें आणि एकाच वेळीं व्यवस्थित रीतीनें व्हावें म्हणून एकीकडे हुकुमाला प्राधान्य दिलेलें असतें अमुक एक लढाई करणें आहे तर ती करणें चागलें आहे किंवा वाईट आहे, ती लढाई आपण करावी किंवा न करावी, त्यापासून आपला फायदा आहे किंवा तोटा आहे इत्यादि प्रश्नाचा विचार करण्याला सर्वांना पूर्णपणें मोकळीक असते आणि एकदा सर्वांनी असा विचार करून लढाई करावयाची म्हणून ठरलें तर त्या लढणाऱ्या सैन्यामध्ये व्यवस्था राहण्यासाठी हुकुमाचा अमल जारी होतो परंतु दरवडेखोराच्या सैन्यांतील हुकुमाचा अमल याच्यापेक्षा अगदीं निराळ्या तत्त्वावर चालू झालेला असतो तेथें त्या हुकुमानें व्यवस्था तर राहतेच, पण शिवाय लढणाऱ्या लोकाना न्याय अन्यायाबद्दल विचार करण्याची जी काही परवानगी असावयाला पाहिजे ती ह्या हुकुमाच्या योगानें पूर्णपणें दाबून टाकली जाते. हा ह्या दोन सैन्यामध्ये मुख्य फरक असतो. येथपर्यंत दरवडेखोराचीं सैन्ये कोणच्या तत्त्वावर बनविलीं जातात हे आपण पाहिलें. ह्याच दरवडे घालणाऱ्या लोकांच्या नाइकानीं जरा मोठेपणा मिळविला आणि भारदस्तपणा दाखविला म्हणजे त्याचेच हळूहळू राजे बनू लागतात हे राजे जोंपर्यंत लोकांच्या तत्रानें वागत असतात तोंपर्यंत त्यांच्या सैन्यातून हुकुमाचें फारसें प्राधान्य नसतें व त्याचा दुरुपयोगही होत नाहीं. परंतु राजा मन मानेल तसें करूं लागला व आपल्याला कोणी विचारणारें नाहीं असें त्याला वाटू लागलें, म्हणजे मात्र त्याच्या सैन्यातील लोकांचा स्वतंत्रपणा हळूहळू नाहींसा होऊं लागतो राजाजवळ जें सैन्य असतें तें त्याच्या प्रजेचें संरक्षण करण्याकरिता होय. परंतु कित्येक वेळा एखादा राजा जुलमी आणि क्रूर निघाला तर तो आपल्या सैन्याचा आपल्याच प्रजेला छळण्याच्या कामीं उपयोग करितो अशा प्रसंगीं शिपायांच्या अगामध्ये असणाऱ्या विचारशक्तीची आणि विचारस्वातंत्र्याची अतिशय आवश्यकता आहे. अशा प्रसंगीं शिपायांनीं

असा विचार केला पाहिजे की, आपल्या देशाचें आणि आपल्या देशबांधवांचें संरक्षण करण्यासाठीं आपण या राजाच्या अमलाखाली शिपाईगिरी पतकरली आहे आपल्या शिपाईगिरीचा हा मूळ आणि मुख्य हेतु आहे. आपला देश बुडविण्यासाठीं आणि आपल्या देशबांधवांच्या माना कापण्यासाठीं आपण चाकरीच्या शपथा वाहिलेल्या नाहीत, आपण सत्कृत्ये करण्यासाठीं कमरा बाधलेल्या आहेत असकृत्ये आणि अन्याय करून नरकांत जाण्याचें साधन तयार करून ठेवण्यासाठीं आपण आपल्याला शपथेनें बाधून घेतलेले नाही असे विचार प्रत्येक शिपायाच्या मनामध्ये जागृत झाले पाहिजेत हुकूम आणि शपथ हे स्वर्गांत जाण्याचे जिने असावेत, ते नरकांत ओढणारे पाश नाहीत, हीं तत्त्वे शिपायाना समजलीं पाहिजेत. पुष्कळ शिपाई पापपुण्याच्यासंबंधानें एका वेड्या कल्पनेनें पछाडलेले असतात एखाद्या निरपराधी लोकांवर आपण हल्ला करून त्यांना कापून काढले आणि त्यामध्ये जर काहीं पातक लागत असलें तर तसें करण्याबद्दल आपल्याला ज्यानें हुकूम सोडला तो त्या पातकाचा धनी आहे, आपल्याकडे त्याचा कांहीं एक दोष नाही, अशी खोटी कल्पना कित्येक वेडगळ शिपायाच्या डोक्यात असते. पण ही कल्पना देवाच्या घरी फारशी उपयोगी पडावयाची नाही. हुकुमाची मातब्बरी काय ती ह्या मृत्युलोकीं देव तुमच्या अतिशय मोठ्या अधिकाऱ्याच्याही हुकुमाला ओळखीत नाही. देवाच्या घरचा न्याय असा आहे की, ज्याचें कर्म त्याला, जो जसें करील तसें त्यानेंच भरलें पाहिजे. हुकुमाची सबब सांगून त्याची सुटका नाही याकरिता आपण धर्मयुद्ध करीत आहों किंवा एखाद्या दूरवड्याच्या कामात सामील होऊन निरपराधी लोकाचे खून पाहण्याचें भयकर पातक करण्याला प्रवृत्त होत आहों, याबद्दलचा विचार प्रत्येक शिपायानें अलबत केला पाहिजे लढाईवर गेल्यानंतर त्यानें अधिकाऱ्याच्या हुकूम अवश्य ऐकला पाहिजे. पण लढाईला जाण्याच्या आधीं ह्या लढाईत मी सामील होऊ काय, ही लढाई न्यायाची आहे काय, ह्या लढाईत माझ्या देशाचें हित आहे काय, ह्या लढाईत माझे शस्त्र माझ्याच देशबांधवांच्या मानेवर पडणार नाहीना इत्यादि असख्य प्रश्नांचा प्रत्येक शिपायानें जरूर विचार केला पाहिजे व यासाठीं सैन्यांतील शिपाई लोक हे चांगले समजदार आणि असले विचार करण्याच्या योग्यतेचे असले पाहिजेत. शिवाय हल्लीं एक नवीन पद्धत निघाली आहे एकदा शपथ घेवून शिपाई कायमचे चाकरीस ठेवावयाचे व

पाहिजेत. त्यांनीं विचार करण्याकरिता थावता कामा नये असे शिपाई आपल्याला पाहिजेत आणि असें जर आहे तर त्यांना विचार करण्याची स्वतंत्रता देऊन आपलें कसे चालणार ? असा विचार मनांत आणून त्यांनीं आपल्या सैन्यामध्ये हुकुमाचें प्रस्थ फार माजविलें. नाईक जो हुकूम करील तो सगळ्यांनीं मान्य केलाच पाहिजे, असा त्यांनीं प्रघात सुरू केला स्वतंत्र लोकांच्या सैन्यातूनही हुकुमाचें प्रस्थ नसतें असें नाहीं पण तें कशासाठीं असतें ? व्यवस्थेसाठीं. सगळ्यांचें कृत्य एकाच दिशेनें आणि एकाच वेळीं व्यवस्थित रीतीनें व्हावें म्हणून एकीकडे हुकुमाला प्राधान्य दिलेलें असतें अमुक एक लढाई करणें आहे तर ती करणें चांगलें आहे किंवा वाईट आहे, ती लढाई आपण करावी किंवा न करावी, त्यापासून आपला फायदा आहे किंवा तोटा आहे इत्यादि प्रश्नांचा विचार करण्याला सर्वांना पूर्णपणें मोकळीक असते आणि एकदां सर्वांनीं असा विचार करून लढाई करावयाची म्हणून ठरलें तर त्या लढणाऱ्या सैन्यामध्ये व्यवस्था राहण्यासाठीं हुकुमाचा अंमल जारी होतो. परंतु दरवडेखोरांच्या सैन्यांतील हुकुमाचा अंमल याच्यापेक्षा अगदीं निराळ्या तत्त्वावर चालू झालेला असतो तेथें त्या हुकुमानें व्यवस्था तर राहतेच, पण शिवाय लढणाऱ्या लोकाना न्याय अन्यायाबद्दल विचार करण्याची जी कांहीं परवानगी असावयाला पाहिजे ती ह्या हुकुमाच्या योगानें पूर्णपणें दाबून टाकली जाते. हा ह्या दोन सैन्यामध्ये मुख्य फरक असतो. येथपर्यंत दरवडेखोरांचीं सैन्ये कोणच्या तत्त्वावर बनविलीं जातात हें आपण पाहिलें. ह्याच दरवडे घालणाऱ्या लोकांच्या नाइकांनीं जरा मोठेपणा मिळविला आणि भारदस्तपणा दाखविला म्हणजे त्याचेच हळूहळू राजे बनू लागतात हे राजे जोपर्यंत लोकांच्या तत्त्वानें वागत असतात तोपर्यंत त्यांच्या सैन्यातून हुकुमाचें फारसे प्राधान्य नसतें व त्याचा दुरुपयोगही होत नाहीं. परंतु राजा मन मानेल तसें करूं लागला व आपल्याला कोणी विचारणारें नाहीं असें त्याला वाटू लागलें, म्हणजे मात्र त्याच्या सैन्यांतील लोकांचा स्वतंत्रपणा हळू-हळू नाहींसा होऊं लागतो राजाजवळ जें सैन्य असतें तें त्याच्या प्रजेचें संरक्षण करण्याकरिता होय. परंतु कित्येक वेळां एखादा राजा जुलमी आणि वरूर निघाला तर तो आपल्या सैन्याचा आपल्याच प्रजेला छळण्याच्या कामीं उपयोग करितो. अशा प्रसंगीं शिपायांच्या अभावांमध्ये असणाऱ्या विचारशक्तीची आणि विचारस्वातंत्र्याची अतिशय आवश्यकता आहे. अशा प्रसंगीं शिपायांनीं

असा विचार केला पाहिजे की, आपल्या देशाचें आणि आपल्या देशबांधवांचें सरक्षण करण्यासाठी आपण या राजाच्या अमलाखाली शिपाईगिरी पतकरली आहे. आपल्या शिपाईगिरीचा हा मूळ आणि मुख्य हेतु आहे. आपला देश बुडविण्यासाठी आणि आपल्या देशबांधवांच्या माना कापण्यासाठी आपण चाकरीच्या शपथा वाहिलेल्या नाहीत आपण सत्कृत्ये करण्यासाठी कमरा बांधलेल्या आहेत असकृत्ये आणि अन्याय करून नरकात जाण्याचें साधन तयार करून ठेवण्यासाठी आपण आपल्याला शपथेने बांधून घेतलेले नाही असे विचार प्रत्येक शिपायाच्या मनामध्ये जागृत झाले पाहिजेत हुकूम आणि शपथ हे स्वर्गात जाण्याचे जिने असावेत, ते नरकात ओढणारे पाश नाहीत, ही तत्त्वे शिपायांना समजली पाहिजेत. पुष्कळ शिपाई घापण्याच्यासंबंधानें एका वेड्या कल्पनेनें पछाडलेले असतात एखाद्या निरपराधी लोकावर आपण हद्दा करून त्यांना कापून काढले आणि त्यामध्ये जर काहीं पातक लागत असलें तर तसें करण्याबद्दल आपल्याला ज्यानें हुकूम सोडला तो त्या पातकाचा धनी आहे, आपल्याकडे त्याचा कांहीं एक दोष नाही, अशी खोटी कल्पना कित्येक वेडगळ शिपायांच्या डोक्यात असते. पण ही कल्पना देवाच्या धरी फारशी उपयोगी पडावयाची नाही. हुकुमाची मातद्वरी काय ती ह्या मृत्युलोकी देव तुमच्या अतिशय मोठ्या अधिकाऱ्याच्याही हुकुमाला ओळखीत नाही देवाच्या वरचा न्याय असा आहे की, ज्याचें कर्म त्याला, जो जसें करील तसें त्यानेंच भरलें पाहिजे. हुकुमाची सवब सांगून त्याची सुटका नाही याकरिता आपण धर्मयुद्ध करीत आहों किंवा एखाद्या दुरवड्याच्या कामात सामील होऊन निरपराधी लोकाचे खून पाहण्याचें भयकर पातक करण्याला प्रवृत्त होत आहों, याबद्दलचा विचार प्रत्येक शिपायानें अलबत केला पाहिजे. लढाईवर गेल्यानंतर त्यानें अधिकाऱ्याचा हुकूम अवश्य ऐकला पाहिजे. पण लढाईला जाण्याच्या आधी ह्या लढाईत मी सामील होऊं काय, ही लढाई न्यायाची आहे काय, ह्या लढाईत माझ्या देशाचें हित आहे काय, ह्या लढाईत माझे शस्त्र माझ्याच देशबांधवांच्या मानेवर पडणार नाहीना इत्यादि असख्य प्रश्नांचा प्रत्येक शिपायानें जरूर विचार केला पाहिजे. व यासाठी सैन्यातील शिपाई लोक हे चांगले समजदार आणि असले विचार करण्याच्या योग्यतेचे असले पाहिजेत. शिवाय हल्लीं एक नवीन पद्धत निघाली आहे एकदा शपथ घेवून शिपाई कायमचे चाकरीस ठेवावयाचे व

मग त्यांना पाहिजे त्या मोहिमेवर पाठवावयाचें, आणि ही मोहीम स्वदेशहिताची आहे किंवा परदेशहिताची आहे, इत्यादि प्रश्नांबद्दल विचार करण्याची त्यांना सवडच ठेवावयाची नाही ही पद्धत फार अन्यायाची आहे. ह्या पद्धतीने विचाराच्या स्वतंत्रतेच्या मानगुटीवर जणू काय पायच देऊन टाकलेला आहे. ही पद्धत राजांच्या फार सोईची आहे पण ह्यामध्ये खुद्द शिपायाची नैतिक हानि आणि ज्या राष्ट्रांत ही पद्धत चालू असेल त्या राष्ट्राची राजकीय हानि अतिशय आहे. ह्यांत राजांचा फायदा असा आहे की, न्यायाचें कृत्य करण्यासाठी म्हणून जमविलेल्या फौजेकडून अन्यायाची आणि जुलमाचीही कृत्ये सहज करून घेता येतात व त्या फौजेतील कोणी शिपाई, हें अन्यायाचें काम आहे किंवा हें आमच्या हिताविरुद्ध आहे म्हणून आम्ही करीत नाही, असें म्हणणारे निघाले, तर ते शिपाई मोठे चढमाष, बडखोर, आणि शपथ मोडणारे आहेत, असा बोभाटा करून त्यांना शिक्षा द्यावयाला मांपडते. पण अन्यायाचें आणि आपल्याच घरावर निखारे ठेवण्याचें काम करण्याला कोणीही शपथनें बाधला जाऊ शकत नाही, ही गोष्ट हे राजे लोक अगदींच विसरतात, आणि आपल्या शिपायांना विसरण्याला भाग पाडतात, व असले विचार आणि असलीं तत्त्वे आपल्या शिपायाच्या मनामध्ये उद्धवूं नयेत याच्याबद्दल ते फार दक्ष असतात व यासाठींच बहुतेक ठिकाणीं आडमुठे शिपाई पसत करण्यात येतात. आणि उच्च प्रतीच्या कोणी लोकानीं लष्करी खात्यात शिरण्याबद्दल आपली इच्छा प्रगट केली तरी देखील त्यांना मुद्दाम मनाई केली जाते, याचें देखील कारण हेंच की, ज्यांच्या डोक्यामध्ये असले विचार येण्याचा संभव आहे असल्या लोकांचा आपल्या सैन्याला गंधही लागता कामा नये असल्या विचाराना अलीकडे सैन्यातून प्रतिबंध केलेला असल्यामुळे हल्लींचे शिपाई म्हणजे निवळ चालणाऱ्या बंदुका आणि घोड्यांवर बसणाऱ्या तरवारी होऊन गेल्या आहेत. त्या लोखंडाच्या बंदुकाना आणि तरवारींना असें अंतःकरण म्हणून बिलकुल नसतें तसेंच ते या शिपायानाही नसतें. बंदुकीला ज्याप्रमाणें स्वदेश नाही, आणि तरवार जशी स्वदेशबधूलाही ओळखू शकत नाही, तशीच स्थिति, देवानें सजीव म्हणून निर्माण केलेल्या, परंतु हुकुमामुळे निर्जीव होऊन गेलेल्या, शिपायाची झालेली आहे. पण अशी स्थिति सर्वत्रच आहे असें नाही युरोपच्या इतिहासामध्ये अशीं कित्येक स्थळे आढळून येतात की, अधिकाऱ्यांनीं

हुकूम केला असता हा हुकूम आपल्या देशहिताच्या विरुद्ध आहे किंवा आपल्या देशवधूच्या जीविताला प्रतिकूल आहे असें शिपायाना आढळून आल्यावरून त्यानीं ते हुकूम मान्य केलेले नाहीत परंतु अशीं कृत्ये ज्यांना काहीं ज्ञान आहे अशाच शिपायाच्या ठिकाणीं संभवतील. दगडांच्या ठिकाणीं संभवणें कठीण आहे. यासाठीं शिपायानीं नेहमीं सज्ञान असण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे व त्यानीं हें लक्षात बाळगिलें पाहिजे कीं, आपण सैन्यात चाकरी धरली म्हणजे आपली सर्व स्वतंत्रता विकली असें नाही. आपण शिपाई झालों म्हणजे गुलाम झालों असें नाही शिपायानें स्वतः स्वतंत्र असलें पाहिजे इतकेंच नव्हे, तर त्यानें दुसऱ्यालाही स्वतंत्र करून सोडलें पाहिजे. आपण शिपाईगिरी पतकरली असतानाही आपला नागरिकपणाचा हक्क आपल्यापाशीं कायम आहे, त्या हक्काप्रमाणें आपण आपल्या देशाच्या हितासाठीं जपलें पाहिजे, व न्याय आणि नीति यांना स्मरून नेहमीं वागलें पाहिजे. या गोष्टी प्रत्येक शिपायानें लक्षांत बाळगिणें जरूर आहे व या गोष्टी आपल्या शिपायाना समजतील अशा प्रकारची तजवीज करणें हें प्रत्येक राजाचेंही कर्तव्य कर्म आहे

पिकाची पाहणी : : २०

काळ : अग्रलेख-स. न १ : ता. ६-२-१९०३

” ” २ : ता. १३-२-१९०३

पो. न. १

पो न २ ता. २०-२-१९०३

काळ . अग्रलेख-स नं. ३ : ता २७-२-१९०३

” ” ४ : ता. ६-३-१९०३

★ हिंदुस्थानात या पिकाचाही दुष्काळ.

प्रजेच्या हितासाठीं म्हणून राजे निर्माण करण्यात आले. परंतु राजांच्या हातांत सत्ता आल्याबरोबर प्रजेच्या हिताकडे दुर्लक्ष करून त्यांनीं आपलेंच प्रस्थ वाढविण्याला सुरवात केली व त्यामुळे प्रजेला त्रास होऊ लागला, व त्या त्रासाचें परिमार्जन करण्याकरितां प्रजेलाही कांहीं साधन शोधून काढणें भाग पडलें. यूरोपातील गेल्या दीड शतकामधील इतिहासाचें स्थूल मानानें पर्यालोचन केलें असतां राजाची सत्ता आणि लोकाचें हित यामध्ये वारंवार चालत असलेल्या झगड्यांनीं तो इतिहास सर्व भरून गेलेला आहे असें दिसून येतें. राजे आपली सत्ता वाढविण्याकरितां कारस्थानें आणि जुलूम करीत आहेत आणि लोक आपलें हित जास्त साधण्याकरितां बंडे आणि राज्यक्रांत्या घडवून आणीत आहेत, असें सदर मुदतींत इतिहासांत जेथे तेथे आढळून येतें. एकदां

राजाचें प्राबल्य, तर एकदां लोकपक्षाला विजय, एकदां राजे लोकाना छळताहेत, गांजताहेत, त्रास देत आहेत, तर एकदा लोक राजाना पळवून लावीत आहेत, पदच्युत करीत आहेत, फाशी देत आहेत, अशा प्रकारची एकंदर वडामोड चाललेली दिसून येने चाकाच्या धावेप्रमाणें एकदा एक पक्ष वर येतो आणि फिरून कांहीं वेळानें तोच पक्ष धुळींत चिरडून जाऊन पूर्वी धुळींत चिरडलेला पक्ष अग्रभागी येतो, असा क्रम चालत आलेला दिसतो इंग्लंडपासून अमेरिका स्वतंत्र होईपर्यंत इंग्लंडचा राजपक्ष अमेरिकेंतील लोकांना नानाप्रकारच्या अन्यायांनीं आणि जुलमांनीं त्रासवून सोडीत होता. परंतु सुदैवानें तें पारहें फिरलें इंग्लिश लोक अमेरिकन लोकाना चिरडीत होते त्याच सुमाराला फ्रान्समधील राजे, सरदार आणि धर्माधिकारी फ्रेंच लोकाना नानाप्रकारच्या जुलुमांवालीं चिरडून टाकण्यामध्ये गर्क झालेले होते त्या वेळीं आपली स्थिति काय होत आहे आणि ती कोण करीत आहे ह्याच्याबद्दलचें ज्ञान व्हाल्लेअर, रूसो, डीऑलबर्ट व दुसरे एनसायक्लोपीडिस्ट या नावावालीं मोडणारे लेखक यांनीं सर्व फ्रान्स-देशामध्ये प्रसृत केलें त्यामुळें फ्रान्समध्ये राजकीय क्रांति घडवून आणणाऱ्या अनेक गुप्त आणि उघड मंडळ्या, क्लब व सभा स्थापन झाल्या. आणि त्या सगळ्यांचा कळस १७८९ च्या प्रचंड राज्यक्रांतीमध्ये झाला. तेव्हांपासून राजांच्या सत्तेला ओहोटी लागून लोकांचा पक्ष प्रबळ होऊ लागला प्रत्यक्ष राज्यक्रांति अशी फक्त फ्रान्समध्येच झाली. परंतु तिचे फ्रान्सच्या गादीला बसलेले धक्के असे काहीं प्रबळ होते, कीं त्याच्या योगानें युरोपातील बहुतेक सिंहासनें, तीं पुष्कळ दिवसांचीं आणि भक्कम होतीं तरी, आपआपल्या जागीं डळमळू लागलीं. स्पेन, ऑस्ट्रिया, रशिया, प्रशिया, इंग्लंड वगैरे सर्व ठिकाणच्या राजांना आणि बादशहांना फ्रान्सचें उदाहरण पाहून आपली प्रजाही आपल्याला सोळाव्या लुईप्रमाणें पदच्युत करून फाशी देते कीं काय अशी भीति वाहू लागली. त्यामुळें लोकपक्षाला चिरडून टाकण्यासाठीं युरोपातील बहुतेक मोठ-मोठ्या राजांचीं सैन्ये एकत्र झाली व लोकांच्या हातामध्ये जो कांहीं थोडा-बहुत अधिकार आला होता आणि मनामध्ये जो कांहीं थोडाबहुत उत्साह शिरला होता तो सर्व १८१५ मध्ये नाहीसा होऊन फिरून सर्व युरोपभर बाद-शाही जुलुमाला सुरुवात झाली. फ्रान्सच्या गादीवर फिरून नवीन राजाची स्थापना झाली युरोपातील बाकीच्या राजाना धीर आला व आता आपला

जुलूम अक्षय्य टिकेल अशी युरोपियन राजाना खात्री वाटू लागली. पण ही त्याची खात्री फार दिवस टिकली नाही. मिरेबो वगैरे फ्रेंच राजकारणी पुरुषांच्या प्रयत्नांना पाहिल्या राज्यक्रांतीमध्ये कायमचें यश आलें नाहीं हें खरें, तरी पण त्यांनीं लोकांचे विचार बदलून टाकिले होते यात काहीं शका नाहीं. जुलुमाचा तिटकारा, स्वतंत्रतेची आवड आणि लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीची हौस ह्या गोष्टी लोकांच्या अगदीं अतःकरणापर्यंत जाऊन बिंबलेल्या होत्या. मोठ्या राजांच्या मोठमोठ्या सैन्यापुढें या गोष्टींचें एकदां काहीं चाललें नाहीं, म्हणून त्या वेळेपुरत्या त्या दबून राहिल्या होत्या, परंतु सर्वस्वीं नष्ट मात्र झालेल्या नव्हत्या. त्यांना १८३० मध्य फर्रुन उचल खाली. १८१५ पासून १८३ पर्यंत सुमारे पंधरा वर्षे युरोपियन राजांना आपल्या मुलुखावर आपला जुलूम सुरळीतपणें आणि शांतपणें चालविता आला. परंतु १८३० मध्ये फ्रान्स देशात दुसरी राज्यक्रांति झाली. एखाद्या खाणीत सुरुंग उडाला म्हणजे तो सुरुंग आपल्या जवळचेच दगड फोडितो असें नसून, त्या खाणीतील सर्व दगड आणि जमिनीत गेलेले दगडाचे खोलखोल धरही तो हादरून टाकतो, त्याप्रमाणें ह्या दुसऱ्या राज्यक्रांतीचे परिणाम फक्त एका फ्रान्स देशामध्येच घडून आले नसून, त्या परिणामाचीं चिन्हे आसपासच्या सर्व युरोपियन संस्थानातून स्पष्टपणें दिसून येत होती. ह्या वेळीं फिरून एकदा लोकपक्षाची लाट जोरानें उसळली. व ते लोक आपआपल्या राजापाशीं कॉन्स्टिट्यूशन-प्रमाणें राज्य चालविण्याविषयीं हक्क मागू लागले आणि राज्यक्रांतीच्या भीतीनें गर्भगळित झालेल्या राजांनीं आपली नेहमींची सर्व अरेरावी बाजूला ठेवून लोकांच्या मागण्या मुकाट्यानें कबूल केल्या. व तेवढ्या वेळेपुरती युरोपमध्ये शांतता झाली परंतु माणसाच्या रक्ताची चटक लागलेल्या वाघाला ज्याप्रमाणें तें प्राप्त करून घेतल्यावाचून कधींही स्वस्थता वाटत नाहीं त्याप्रमाणें युरोपांतील लोकांची स्थिति झालेली होती. फ्रेंच लोकाना स्वतंत्रता आणि लोकसत्तात्मक राज्य-पद्धति ह्यांची इतकी चटक लागून गेलेली होती कीं, त्या दोन गोष्टी प्राप्त करून घेण्यासाठीं त्यांना कितीही राज्यक्रांत्या कराव्या लागल्या असत्या तरी ते त्या करण्याला तयार झाले असते. फ्रेंच लोकांनीं १८४८ मध्ये फिरून एकदा राज्यक्रांति केली. फ्रान्सचा त्या वेळचा राजा, लुई फिलिप, ह्याला खवळून गेलेल्या लोकांच्या त्वेषापासून आपलें संरक्षण करण्याकरिता आपल्या

बायकामुलाना घेऊन पॅरिसमधून पळ काढून जाणें भाग पडलें व लामार्तिन ह्याला अध्यक्ष नेमून फ्रेंच लोकानीं लोकसत्तात्मक राज्य फ्रान्समध्ये पुनरपि स्थापन केलें लोक अनुकरणशील असतात असें म्हणा, किंवा एकदा एखादी लाट उसळली म्हणजे ती चोहोंकडेच फैलावत सुटते म्हणून म्हणा, फ्रान्समधील ह्या राज्यक्रांतीची बातमी ऐकून युरोपातील सर्व ठिकाणच्या लोकांच्या अतःकरणवृत्तीमध्ये खळबळ होऊन गेली ज्याप्रमाणें वर्षाकतूची वेळ आली म्हणजे चोहोंकडे ढग उत्पन्न होऊं लागतात, त्याप्रमाणें यूरोपची त्या वेळची स्थिति झाली होती. आपल्या राजानीं आपल्यावर फार जुलूम केले आहेत, आपल्याला त्यापासून अनंत दुःखें प्राप्त झालेलीं आहेत, त्या सगळ्यांचें परिमार्जन करण्याची ही वेळ आलेली आहे, आपल्याला कॉन्स्टिट्यूशनप्रमाणें राज्यकारभार चालेल अशीं मिळालेलीं वचनें अजूनपर्यंत कधींही पुरीं झालेलीं नाहींत तीं पुरीं करून घेण्याची ही वेळ आलेली आहे, राजाच्या जुलमाखालीं राहण्यापेक्षां लोकसत्तात्मक राज्यपद्धति असणें उत्तम, आणि ती प्राप्त करून घेण्याचीही वेळ आली आहे, असें ज्याला त्याला वाटूं लागलें व जेथे तेथे राज्यक्रांतीचे विचार सुरू झाले फ्रान्समधील पहिल्या राज्यक्रांतीपासूनच सर्व यूरोप खंडभर निरनिराळ्या प्रकारच्या गुप्त मंडळ्या स्थापन झालेल्या हात्या, त्यातील खटपटी लोक पुढें सरसावून वरील उदात्त विचार शेवटास नेण्याकरितां जिकडे तिकडे जारीनें प्रयत्न करू लागले. १८४८ सालीं हा जो राज्यक्रांतीचा पाऊस पडला त्याचीं पिकें कोठकोठें कसकशीं आलीं ह्याबद्दलची पाहणी करणें हा एक अतिशय मनोरंजक विषय आहे. सत्रव त्यापैकीं ऑस्ट्रियामध्ये ह्या पावसापासून कसें काय पीक आलें हें पाहण्याचें आज योजलें आहे

फ्रान्समध्ये पडलेल्या पावसाचें पाणी वाहत वाहत ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्यामध्ये येऊन शिरलें आणि त्यानें जिकडे तिकडे चळवळ उडवून दिली इ. स. १८४८ च्या फेब्रुवारी महिन्यात फ्रान्समध्ये जी भयंकर राजप्रकांति झाली तिच्याबद्दलची बातमी व्हायना शहरामध्ये मार्चच्या पहिल्या तारखेला येऊन पोहोचली ही बातमी ऐकून निरनिराळ्या लोकांवर निरनिराळे परिणाम होऊ लागले राजाच्या दरबारांत, प्रधानमंडळींत आणि सरदार लोकांत जेव्हा ही बातमी एखाद्या जालीम विषाप्रमाणें पसरली तेव्हा त्या सगळ्यांचे हातपायच मोडून गेले, व फ्रान्सच्या राज्याप्रमाणें आपलेंही राज्य खास जातें असेंही

त्यांना वाढू लागले. परंतु एखाद्या मरणोन्मुख रोग्याच्या शरीरामध्ये त्रैलोक्य-
चिंतामणीच्या मात्रेप्रमाणे जेव्हां सामान्य लोकांमध्ये ह्या बातमीने प्रवेश केला,
तेव्हा लुळ्या आणि पागळ्या लोकांच्याही हातपायामधून शौर्य, उत्साह आणि
धैर्य यांच्या लहरी उसळू लागल्या फ्रान्सचा राजा लुई फिलिप ह्याच्या गादीचे
संरक्षण करण्याकरिता त्याच्याजवळ साठ हजार सैन्य असताही त्याला पळून
जावे लागले, तेव्हा आता आपला निभाव कसा लागतो, असे विचार मनात
येऊन ऑस्ट्रियाचा बादशहा फर्डिनंड याची पांचावर धारण बसली. अशी वेळ
आली म्हणजे, एका वाजूचे लोक मोठे शूर असताही त्याचा धीर सुटून जातो
आणि दुसऱ्या वाजूचे कोणी अतिशय भित्रे असले तरी त्यांनादेखील स्फुरण
चढते व तसा प्रकार त्या वेळी ऑस्ट्रियामध्ये झाला पारिसमधील राज्यक्रांतीची
बातमी एका शहरातून दुसऱ्या शहरांत आणि एका गावातून दुसऱ्या गावात ह्या-
प्रमाणे सर्व ऑस्ट्रियाभर हं हं म्हणता पसरली व सर्व लोकांत गडबड उडून गेली.
ऑस्ट्रियाच्या भोवतालच्या सर्व प्रदेशातूनही हाच राज्यक्रांतीचा वणवा पसरलेला
होता, व इटली, जर्मनी, हॉलंड, पोलंड, बेल्जियम वगैरे सर्व ठिकाणचे लोक अगदी
विथरून गेलेले होते. अशा रीतीने चोहोकडून लोकमताचा समुद्र खवळून
गेलेला असता त्याच्या मध्यभागीच ऑस्ट्रियन साम्राज्याचे तारुं एकाद्या खडका-
वर आपटल्यावांचून सुरक्षितपणे आपला मार्ग क्रमण करीत राहिल ही गोष्ट
अगदी असंभवनीय होती. ऑस्ट्रियातील उद्योगधंद्यांची स्थिति ह्या वेळी
फारशी समाधानकारक नव्हती ह्यामुळे व इतरही अनेक कारणांमुळे ऑस्ट्रि-
यन लोकांमध्ये असंतोष अतिशय वाढलेला होता आणि सगळ्या गोष्टी दूर
करण्याला राज्यक्रांति हाच उपाय आहे, असे तेथील लोकांना वाटू लागले, व
त्याबद्दलची लोकांची उत्कठा दिवसेंदिवस जास्त वाढत चालली. ऑस्ट्रियाच्या
राज्यक्रांतीमध्ये एक विशेष गोष्ट होती ती ही की, ती घडवून आणण्यामध्ये
तेथील कॉलेजातील विद्यार्थी आणि त्याचे शिक्षक ह्यांचे अतिशय अंग होते.
व्हाएनाच्या युनिव्हर्सिटीतील शिक्षकांनी प्रथम बादशहाकडे पाठविण्याकरितां
आपल्या तक्रारीचा एक अर्ज तयार केला व त्यावर सर्व विद्यार्थ्यांनी आणि
शहरातील मोठमोठ्या लोकांनी सहाय्य केल्या नंतर सर्व विद्यार्थी आपल्या कॉलेज-
मध्ये गोळा होऊन तेथून राजवाड्याकडे जाण्याकरितां आपल्या शिक्षकांना
पुढे करून निघाले. त्या वेळी त्याच्या मागून शहरातील इतर बाजारबुण्या

लोकांचीही आतिशय गर्दी जमली. ही सर्व मडळी राजवाड्यापाशी आली, परंतु त्यांना आंत जाण्याला मज्जाव झाला. पण दुसरे दिवशीं फिरून तेच सर्व लोक जास्त वृद्धनिश्चयानें राजवाड्यापुढें आले, व राजवाड्यात प्रतिनिधींची सभा काम करीत होती तेथें ते घुसले त्या गर्दीत कॉलेजातील शिक्षक आणि विद्यार्थी त्याच्याचरोबर दुसरेही अनेक प्रकारचे लोक गोळा झालेले होते हे सर्व स्वतःचें नाव उच्चारून मोठमोठ्यानें गर्जना करीत होते. लोक इतके खवळलेले पाहून त्याच्यावर गोळ्या घालण्याचा हुकूम देणें भाग पडलें तेव्हा लोक पळून गेले परंतु बंदुकवाल्याच्या दुकानात शिरून तेथील बंदुका घेऊन ते परत आले व बादशाही सैन्य आणि शहरातील लोक याच्यामध्ये रक्तपात होण्याला सुरुवात झाली येथपर्यंत प्रकार आलेला पाहून पुष्कळ लोक 'अमुक करावें तमुक करावें' अशा सूचना करण्याकरिता राजाकडे येऊं लागले. राजा त्या सर्वांचें म्हणणें ऐकून घेत होता. परंतु अगदीं घाबरून गेल्यामुळे आपण काय करावें ह्याबद्दल त्याचा काहींच निश्चय होईना अखेरीस युनिव्हर्सिटीच्या रेक्टरनें अशी एक विनंति केली कीं कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांच्या हातात जर शस्त्रें दिलीं तर ते शहरांचें सरक्षण करतील, व ही विनंति मान्य करण्यांत आली. शहरात माजलेल्या पुढाव्याला न भिता व लोकांचें म्हणणें कबूल न करिता त्यांना प्रतिबंध करावा असा फर्डिनँडचा मुख्य प्रधान मेटरनिच ह्याचा सल्ला होता परंतु फर्डिनँडचा स्वभाव फार अस्थिर आणि भिन्ना असल्यामुळे त्याला तसें करण्याचें धैर्य येईना मेटरनिचबद्दल लोकाना आतिशय तिडकारा आलेला होता, आणि राजाही त्याच्या सल्ल्याप्रमाणें वागण्याला तयार नव्हता. म्हणून त्याला आपली जागा सोडून पळून जाणें भाग पडलें मेटरनिच गेल्या नंतर लोकांचें शांतवन करण्याकरिता त्याच्या ज्या ज्या मुख्य हक्काबद्दल मागण्या होत्या, त्या सर्व त्यांना दिल्या. राजाकडून ह्या देणग्या काढून घेण्याचें श्रेय सुमारे दोन हजार विद्यार्थी आणि त्याचे शिक्षक ह्यांच्याकडेच मुख्यत्वेन करून होतें. तरी पण लोकांचें तेवढ्यानें समाधान होईना. शहरात चाललेल्या दग्यात जे मजूर लोक सामील झाले होते त्यांचें असें म्हणणें होतें कीं, आमचे जे खाण्यापिण्याचे पदार्थ आहेत त्यांच्यावर सरकारी जकात वसविली जात असल्यामुळे ते आम्हांला महाग पडतात, तेव्हा त्याजवरील जकात बंद करावी.

व हे आपलें म्हणणें अमलांत आणण्याकरिता शहरासभोंवतीं जीं जीं जकात घेण्याचीं नाकी होती तीं सर्व त्यांनीं जमिनदोस्त करून टाकिलीं. पूर्वीं ठरल्या-प्रमाणें शहराच्या संरक्षणाकरितां कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना शस्त्रें देऊन त्यांच्या पलटणी तयार करण्यांत आलेल्या होत्या परंतु त्यांनीं ह्या लोकाना काहीं एक प्रतिबंध केला नाहीं. त्यांनीं आपलें सर्व लक्ष राजापासून आणखी जास्त कशा प्रकारचे हक्क मागून घ्यावयाचे ह्याचा मसुदा तयार करण्यामध्ये घातले होते. ह्याप्रमाणें चोहोंकडून वेढून गेल्यामुळे राजानें लोकांच्या प्रतिनिधींची सस्था बोलावण्याचें कबूल केलें

व्हाएना हें ऑस्ट्रियन साम्राज्याचें मुख्य शहर होय. तेथील दगोधोपे थोडेबहुत शांत होत आहेत न होत आहेत तोंच त्या साम्राज्याच्या इतर भागामध्ये बऱ्याच ठिकाणीं अस्वस्थता उत्पन्न होण्याला सुरुवात झाली हगारी, लॉवडी, बोहोमिया वगैरे ऑस्ट्रियन साम्राज्याच्या अमलाखालील प्रांतातून एकाच वेळीं दगोधोपे सुरू झाल्यामुळे सगळ्यांना तोंड देणें ऑस्ट्रियाला फार कठिण होऊन गेलें. व त्यामुळे जेथील लोक जें मागतील तेथील लोकांना तें मुकाट्यानें देऊन त्यांना कसे तरी आपल्या अमलाखालीं थांबवून ठेवावयाचें याच्यापलीकडे ऑस्ट्रियाला दुसरे काहीं करितां येण्यासारखें नव्हतें. व्हाएनातील लोकांना तुमच्यावर मी ठरलेल्या कॉन्स्टिट्यूशनप्रमाणें राज्य करीन असें राजानें अखेरीस वचन दिलें व ती कॉन्स्टिट्यूशन कशी असणार ह्याच्याबद्दलही निर्णय करून सांगितला. परंतु त्यात कित्येक कलमें अशीं होती कीं, विद्यार्थ्यांच्या पलटणीला तीं मुळींच पसंत पडलीं नाहींत. म्हणून त्यात दुरुस्ती करून घेण्याकरिता आपल्या हातांत बंदुका घेऊन ते राजवाड्याकडे निघाले आपल्या सैन्याच्या मदतीनें आपण लोकावर कोणत्याही रीतीनें जुलूम करणार नाहीं, असा लोकांच्या मनांत विश्वास उत्पन्न करण्याकरितां राजानें आपलें सैन्य आधींच शहराच्या बाहेर पाठविलें होतें. अशा स्थितींत हातांत शस्त्रें घेतलेल्या विद्यार्थ्यांनीं राजाला गाठल्यामुळे त्यांनीं सुचविलेल्या सर्व सुधारणा मान्य करणें राजाला भाग पडलें परंतु पाठामागून राजानें असा विचार केला कीं, अशा स्थितींत आपण येथें राहणें बरोबर नाहीं. व म्हणून तो आपल्या माणसासह गुप्तपणें निघून टायरोलमध्ये जाऊन राहिला राजा व्हाएना शहर सोडून मेला ह्यावरून आतांपर्यंत राजानें ज्या सुधारणा केल्या त्या मनापासून केल्या

नाहीत, व कायद्याप्रमाणे राज्य करण्याच्या पद्धतीविरुद्ध राजाचे मत आहे, असे लोकांच्या पुढाऱ्यांना वाटू लागले. राजाच्या मनातून खरोखर सुधारणा करावयाच्या नाहीत आणि त्याचा लोकांच्या पुढाऱ्यावर विश्वास नाही, मग आपला तरी त्याच्यावर विश्वास काय म्हणून असावा ? आणि जर राजाचा लोकांवर आणि लोकांचा राजावर विश्वास नाही, तर अशा स्थितीत कोणतेही राज्य चालणे अशक्य आहे. तेव्हा असले निरुपयोगी राज्य कशाला पाहिजे आहे ? असे विचार मनात आणून व्हाएना येथील विद्यार्थी, शिक्षक आणि अशाच मताचे इतर लोक सर्व राज्यव्यवस्था आपल्याच हातामध्ये घेण्याच्या विचारामध्ये होते. युनिव्हर्सिटीतील विद्यार्थ्यांनी आपली युनिव्हर्सिटीची म्हणून एक स्वतंत्र पलटण बनविली, व सर्व चळवळीमधील अग्रेसरत्व त्यांनी आपल्याकडे घेतले व त्यांच्यातील लोकप्रिय वक्त्यांनी सर्व लोकांना असे समजावून सांगितले की, ह्या राज्यक्रांतीच्या कामांत आता आपण इतके पुढे सरसावलो आहो की, आता ते काम अर्धे टाकून मार्गे सरणे शक्य नाही. राजा खुद्द आपली गादी सोडून गेलेला आहे, व त्याचे सैन्य बाहेर घालवून देण्याला आपण त्याला भाग पाडले आहे ते सैन्य जर फिरून परत आले तर आपली स्वतंत्रता नष्ट होण्याची फार भीति आहे यासाठी आपण हे सुरू केलेले काम असेच पुढे चालू ठेविले पाहिजे. असल्या उपदेशाने लोकांची मनेही तयार झालेली होती व व्हाएना येथील बहुतेक सत्ता लोकांच्या हातामध्ये आलेली होती.

आता हे खरे की, ही सत्ता लोकांच्या हातात टिकली नाही राजा व्हाएना शहरामध्ये असल्यामुळे ज्याच्या मालाची विक्री नेहमी पुष्कळ होत असे, अशा व्यापारी लोकांचे राजा नसल्यामुळे नुकसान होऊ लागले. व त्यांना स्वतंत्रतेपेक्षा नफ्याचीच जास्त हाव सुटून त्यांनी राजाला परत बोलावण्याला सुरवात केली सैन्यातील लोकांकडूनही राजाला बरीच आश्वासने मिळाली होती. व राजा परत आल्यास हे लोक त्याच्या बाजूने लढून व्यवस्था राखतील असा पुष्कळ संभव दिसत होता. त्यामुळे राजा फर्डिनेंड हा ऑगस्टच्या १२ व्या तारखेला व्हाएनामध्ये परत आला राजाच्या पक्षाला उत्तेजन देण्याला आणखीही एक कारण झाले. आपल्या इकडे जशा जाती आहेत, तशाच ऑस्ट्रियामध्ये मॅगेअर्स आणि क्रोशियन्स अशा दोन जाती,

त्या वेळीं प्रबळ होत्या. त्या दोघांचें आपसामध्ये वैमनस्य माजून त्यांमैकीं क्रोशियन्स राजाच्या पक्षाला जाऊन मिळाले, व त्यामुळें राजाला परत येण्याला पुष्कळ धीर आला. राजा व्हाएना शहरात आला परंतु त्याचें वजन त्याच्या-बरोबर आलें नाहीं त्याचें महत्त्व नष्ट झालें होतें कारण, लोकांची सत्ता आणि लोकांचे हक्क पूर्वीच्यापेक्षा ह्या राज्यक्रांतीनें फारच जास्त वाढलेले होते राजा स्वित्झर्लंडच्या डोंगरातून येऊन परत आयल्या सिंहासनावर बसला. पण अजून-ही तें सिंहासन हंगेरियन लोकांच्या बडान्यानें चोहोंबाजूंनीं डळमळत होतें, व ऑस्ट्रियाचें पूर्वीं एकदा जें सामर्थ्य होतें तें या राज्यक्रांतीमुळें समूळ नाहीं होऊन गेलेलें होतें अशा स्थितींत राज्य करण्याला फर्डिनेंड इतका कटाळला होता कीं, त्यानें डिसेंबर महिन्यात फ्रान्सिस जोसेफ याच्या हवालीं सर्व राज्य-कारभार करून मादीवरील आपला हक्क सोडून दिला.

ह्याप्रमाणें ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्यावर ह्या राज्यक्रांतीचे परिणाम घडून आले ऑस्ट्रियन लोक राजाच्या कचाट्यातून पूर्णपणें सुटले नाहींत हें खरें, तरी पण त्यांच्या मानेवरील पूर्वीच्या जुलुमाच्या जोखडाचा भार पुष्कळपटीनें कमी झाला राजाची सत्ता पुष्कळ मोडकळीस आली, आणि लोकांची स्वतंत्रता व लोकांचे हक्क पुष्कळ वाढले.

पिकाची पाहणी

सर्वे नंबर २

पोट नंबर १

फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचा ऑस्ट्रियन साम्राज्याचें मुख्य शहर व्हाएना आणि तेथील गत्ता फर्डिनेंड याच्यावर काय परिणाम झाला हें आपण मागील अंकीं पाहिलेंच आहे. आतां त्या ऑस्ट्रियन साम्राज्यांतील हंगारी हा जो एक मोठा प्रांत त्याजवर ह्याचें काय काय परिणाम झाले या प्रश्नाकडे आपण बळें

हंगरी हा ऑस्ट्रियन साम्राज्याच्या पोटांतील एक अतिशय महत्त्वाचा भाग त्या वेळीं होता. ह्याचें क्षेत्रफळ जवळ जवळ १,२५,००० चौरस मैल असून तेथील लोकसंख्या दीड कोटीच्यावर होती. म्हणजे क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या ह्याच्या मानानें हंगरी हा प्रदेश सरासरी मुंबई इलाख्याएवढा मोठा होता. ह्या प्रदेशामध्यें कार्पेथियन नावाच्या पर्वताची रांग पसरली असून त्या पर्वताची उंची दहा हजार फूटपर्यंत कित्येक ठिकाणीं भरते. डॅन्यूब, ड्रेव्ह वगैरे नद्या, प्लेटनसीसारखीं मोठमोठालीं सरोवरे, आणि अनेक लहान लहान कालवे, याच्या योगानें हा प्रांत अतिशय सुपीक झालेला आहे. बुडा, पेस्त, प्रेसबर्ग वगैरे ह्या प्रांतातील मोठमोठीं शहरे फार नामांकित आहेत. ह्या प्रांतात रोमन कॅथलिक धर्माचाच विशेष प्रचार आहे. येथें शिक्षणाचा प्रसार सर्व वर्गांच्या लोकांतून फारसा झालेला नाही. फक्त वरच्या वर्गांतील लोक मात्र चांगले सुशिक्षित आहेत. ह्या प्रांताबद्दल ख्रिश्चन राष्ट्रे आणि टर्कीचे मुसलमान यांच्यामध्ये पुष्कळ लढाया वरच्यावर चाललेल्या होत्या. परंतु इ. स. १६८७ पासून हा प्रांत पूर्णपणें ऑस्ट्रियाच्या ताब्यामध्ये आला व नंतर मधून मधून तुर्क लोकांपासून जरी थोडाबहुत त्रास होत होता, तरी एकदरीनें पाहतां तेव्हांपासून १८४८ पर्यंत हंगरी हा प्रांत ऑस्ट्रियाकडे सुरळीतपणें चालत होता. हंगरी हा प्रांत जरी ह्याप्रमाणें ऑस्ट्रियाच्या अमलाखालीं इतके दिवसपर्यंत राहिला होता, तरी तो मोठ्या खुषीनें राहिला होता असें नाही. ऑस्ट्रियाच्या जुलुमापासून हंगेरियन लोकांना अतिशय त्रास होत असे परंतु ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध उठण्याचें त्यांच्यामध्ये सामर्थ्य नसल्यामुळें योग्य वेळेची प्रतीक्षा करीत ते स्वस्थ बसले होते. ती वेळ अखेरीस १८४८ मध्ये प्राप्त झाली. फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाल्याची बातमी हंगरीचें मुख्य शहर प्रेसबर्ग येथें ३ मार्च रोजीं कळली ही बातमी पसरली तेव्हां हंगरीच्या पार्लमेंटमध्ये त्यांची रोजची काहीं कामे चाललीं होती, परंतु तीं एकदम बंद ठेवून ऑस्ट्रियाच्या बादशहाकडे आपल्या मागण्याचा एक अर्ज पाठविण्याविषयीं सर्वांचा विचार ठरला. लोकांनीं आपले प्रतिनिधि निवडावे, मुद्रणस्वातंत्र्य असावें, फौजदारी खटले उघड रीतीनें चालविले जावे, जीविताची सुरक्षितता राहावी, सर्व लोकांना शस्त्रे घेण्याची परवानगी असावी अशा हंगेरियन लोकांच्या मागण्या होत्या. पण त्याची खरी इच्छा हंगरी देश ऑस्ट्रियापासून स्वतंत्र व्हावा, ही होती. हंगेरियन लोकांनीं लागलीच

एक अर्ज तयार करून तो बादशहापुढे नेऊन मांडण्याकरिता दीडशे लोकांची एक कमिटी नेमण्यात आली व व्हाएना शहरामध्ये बंडावा सुरू झाल्यापासून दोन दिवसांनी हे लोक आपला अर्ज राजापुढे मांडण्याकरिता व्हाएना शहरामध्ये येऊन दाखल झाले.

लुई कोसूथ हा या लोकांचा मुख्य होता. हंगेरियन लोकांच्या ज्या राज्यक्रांतीची हकीकत आतां पुढे द्यावयाची आहे, त्या सगळ्या राज्यक्रांतीच्या उलाढालीमध्ये कोसूथ हाच मुख्य पुरुष होता. १८०२ मध्ये याचा जन्म हंगेरीच्या उत्तर भागामध्ये झालेला होता. हा एका लहानशा जमीनदाराचा मुलगा असून त्याचे लहानपणीच कॉलेजमधील शिक्षण होऊन १८१९ मध्ये तो कायद्याचा अभ्यास करू लागला होता. फ्रान्समध्ये आणि एकंदर सर्व युरोप खंडामध्ये पहिल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे झालेले परिणाम कोसूथच्या मनावर चांगले ठसलेले होते. १८३१ पासून हंगेरीच्या पार्लमेंटमधील भाषणे हाताने लिहून आणि शिळा प्रेसावर छापून चोहोंकडे वाटण्याचा ह्याने क्रम सुरू केला. परंतु ही गोष्ट ऑस्ट्रियन सरकारला न आवडल्यामुळे त्याला आपला प्रेस बंद ठेवणे भाग पडले. नंतर एका राजकीय कटामध्ये सामील असल्याबद्दलचा आरोप कोसूथच्या काही मित्रांवर आला होता. त्याचा त्याने पक्ष घेतल्याबद्दल सरकारचा त्याजवर रोष होऊन त्याला तीन वर्षे कैदेत काढावी लागली. पुढे १८४१ मध्ये त्याची तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर त्याने एक वर्तमानपत्र काढिले. त्यामध्ये ऑस्ट्रियन सरकार कायद्याप्रमाणे हंगेरीवर राज्य करीत नसून सरकारची स्वार्थाकडेच विशेष दृष्टि आहे असे उघडपणे प्रतिपादन केले जात असे. हे वर्तमानपत्र हंगेरी मध्ये फार लोकप्रिय झालेले होते. पुढे १८४७ मध्ये कोसूथ हा हंगेरीच्या पार्लमेंटचा सभासद झाला. कोसूथला लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीची फार आवड असे. तो स्वभावाने शूर व दृढनिश्चयी असून प्रसंग आला असता मार्गेपुढे पाहणारा नव्हता. तो लोकपक्षाचा खरा पुरस्कर्ता होता. आपला देश स्वतंत्र व्हावा अशी त्याची फार इच्छा होती. आणि त्यासाठी राज्यक्रांति घडवून आणणाऱ्या गुप्त मंडळ्या स्थापन करण्याविषयी त्याचे प्रयत्न जारीने सुरू होते. त्याची वक्तृत्वशक्ति फारच अवर्णनीय होती. व तो हंगेरियन, लॅटिन, इंग्लिश, फ्रेंच आणि जर्मन ह्या सगळ्या भाषांतून अस्वलितपणे भाषण करीत असे. त्याच्या भाषणाने ऐकणाराचे मन तेव्हांच वेधून जात असे. त्याला मनुष्याची

पारख फार चांगली होती. तो दीर्घोद्योगी असे, आणि त्याला काम करण्याचा कधीही कटाळा येत नसे ह्या व दुसऱ्या अनेक गुणांनीं हंगारीमध्ये त्याचें वजन फार वाढलें होतें. व हंगारीला ह्या राज्यक्रांतीमध्ये जें काहीं यश आलें त्याचें मुख्य श्रेय कोसूथकडे होतें

कोसूथ आणि त्याच्याबरोबरचे दुसरे हंगेरियन सभासद व्हाएना येथें आले तेव्हा तेथेही सर्व लोक उच्छृंखळ होऊन गेले असून जिकडे तिकडे दंगे-धोपे चाललेले होते. आपल्याप्रमाणेंच कोसूथ आणि इतर हंगेरियन लोक ह्यांना जुलुमाचा कंटाळा येऊन ते आपल्यासारखेच स्वातंत्र्यासाठीं खटपट करीत आहेत, असें पाहून व्हाएना येथील लोकांना अतिशय आनंद झाला. हंगेरियन लोकांच्या सन्मानाकरितां व्हाएनाच्या लोकांनीं जिकडे तिकडे हंगेरियन निशाणें उभारलीं व कोसूथच्या नावानें जयघोष केला. ह्या वेळीं ऑस्ट्रियन सरकार इतकें दुबळें झालेलें होतें कीं, हंगेरियन लोकांची प्रत्येक मागणी त्यांनीं कबूल केली परंतु त्याच्या योगानें हंगारीमध्ये शांतता झाली नाही. कारण, ह्या मागण्या केवळ वरवरच्या होत्या, हंगेरियन लोकांच्या पोटांतील खरा हेतु म्हणजे ऑस्ट्रियापासून आपण पूर्णपणें स्वतंत्र व्हावें हा होता आणि हा हेतु असल्या किरकोळ देणग्यांनीं कितपत पूर्ण होणार ? यामुळे हंगारीमध्ये बडाव्याला सुरुवात झाली. पेस्त हें हंगारीचें जुनें राजधानीचें शहर होतें व तेथें स्वदेशाभिमानाचें वरें फार सचारलेलें होतें. १५ मार्च रोजीं पेस्त शहरातील कित्येक विद्यार्थी एकत्र जमून बाहेर पडले. त्यांनीं आपल्या देशाला काय काय गोष्टी पाहिजेत याबद्दलचा एक जाहीरनामा तयार केला आणि एका छापखान्यात घुसून त्यांनीं त्या जाहीरनाम्याच्या हजारों प्रती छापून काढून सर्व ठिकाणीं वाटल्या. त्यामुळे चोहोंकडे फारच गडबड उडून गेली व सर्व लोकांना अतिशय आवेश चढला रस्त्यातून लोकांची मोठी गर्दी जमली त्यांनीं आपलें तीन रंगाचें स्वतंत्रताप्रदर्शक निशाण उभें केलें आणि अशा थाटानें ते रस्त्यानें चालूं लागले. हंगारीमधील लोक इतके स्वतंत्रलेले पाहून ते मागतील ते हक्क देण्याची व कॉन्स्टिट्यूशनप्रमाणें चालण्याची राजानें आपली इच्छा व्यक्त केली. परंतु हंगेरियन लोकांचा ऑस्ट्रियाच्या जुलुमाबद्दलचा द्वेष अजूनही कमी होईना आमचें सैन्य आम्ही ठेवू आणि आम्हाला वाटेला तेव्हा तें सैन्य मोडून टाकूं, त्यावर ऑस्ट्रियाची काहीं एक हुकमत असू

नये, अशी हंगेरियन लोकांची इच्छा होती. हंगेरियन शिपायांनी आपण हंगेरियन कॉन्स्टिट्यूशनशी इमानाने वागू अशी शपथ घ्यावी असें हंगेरियन लोकांचे म्हणणे होतें. हंगेरियन शिपायाच्या मनामध्ये ऑस्ट्रियाच्या बादशहाबद्दल जी राजनिष्ठा होती ती पूर्णपणे नाहीशी करून टाकण्याविषयी हंगेरियन लोकांचे एकसारखे प्रयत्न चालले होते. ह्याच सुमाराला इटलीतील लोक ऑस्ट्रियाच्या राजाविरुद्ध बंड करून उठले होते. त्या बंडवाल्याच्याबद्दल सहानुभूति हंगेरियन लोक उघड उघड दाखवीत होते व जे हंगेरियन शिपाई ऑस्ट्रियाच्या पदरी नोकरीला होते त्यांचा ऑस्ट्रियाला त्या वेळी इटलीतील बंड मोडण्याकरिता फार आवश्यकता होती. परंतु अशा वेळीही आपल्या ज्या पलटणी ऑस्ट्रियन साम्राज्यासाठी इटलीमध्ये लढत होत्या त्या हंगेरियन लोकानी परत बोलाविल्या, व साम्राज्याच्या लढायाकरिता आम्ही एक पैही देणार नाही किंवा आपला एकही हंगेरियन मनुष्य खर्ची घालणार नाही व साम्राज्याचा समार्डक खर्च आणि साम्राज्याचे कर्ज ह्याच्याशी आमचा काही एक संबंध नाही आणि त्याच्यासाठी आम्ही एक कवडीदेखील देणार नाही, असें हंगेरियन लोकानी साफ उत्तर दिलें.

हंगेरियन लोकांचा द्वेष इतक्या थराला जाऊन पोचलेला पाहून व आपल्या दूरचारांमध्ये त्यांना आळा घालण्याइतकी ताकद नाही असें पाहून ऑस्ट्रियाच्या बादशहाने हंगेरीचे सर्व म्हणणे कबूल केलें. व हंगेरी आणि ऑस्ट्रिया या दोहोंचा राजा मात्र एक असावा एवढी अट खेरीजकरून बाकी सर्व बाबतींमध्ये हंगेरी ऑस्ट्रियासून पूर्णपणे स्वतंत्र झालें परंतु स्वतंत्रता ही वस्तु मिळविण्याला जितकी सोपी आहे तितकी ती संरक्षण करण्याला सोपी नाही. हंगेरियन लोकाना स्वतंत्रता मिळाली, पण ती त्यांना रक्षण करता आली नाही. आपल्या हिंदुस्थान देशात हिंदु आणि मुसलमान या जशा दोन जाती आहेत, तशाच प्रकारच्या मॅगेअर्स आणि क्रोशियन्स अशा दोन जाती हंगेरियामध्ये होत्या. आणि आपले सरकार ज्याप्रमाणे कधी कधी हिंदुमुसलमानांच्यामध्ये भाडण लावून देऊन स्वार्थ साधून घेण्याचा प्रयत्न करिते, त्याचप्रमाणे त्या वेळी ऑस्ट्रियन सरकारने केलें. ऑस्ट्रियाने हंगेरीला एका हाताने स्वतंत्रता दिली, परंतु दुसऱ्या हाताने ती त्याच्याकडे टिकूं नये म्हणून प्रयत्न चालविले होते. मॅगेअर्स हे तिकडील वरिष्ठ प्रतीचे लोक होते ह्यांत सरदार,

जहागीरदार वगैरे जुन्या कुलीन घराण्यातील लोक मोडत असत. व क्रोशियन्स हे गरीब कुळीतले आणि भिन्न वृक्षापासून वाढलेले लोक होणे ह्या क्रोशियन लोकांच्या मनामध्ये मॅगेअर लोकांच्याविषयीं भलभलते गैरसमज उत्पन्न करण्याचा क्रम ऑस्ट्रियाच्या एजंटानीं सुरू केला. ब्राह्मणांच्या हातांत सत्ता आली तर ते शूद्रांना वाईट रीतीनें वागवितील म्हणून ब्राह्मणांच्या हातांतली सर्व सत्ता काढून घ्यावी आणि ती इंग्रजांनीं आपल्याच हातात ठेवावी हें जसें एक वेढ मागासलेल्या जातींच्या लोकांमध्ये अलीकडे कोणी भरवून दिल्यामुळे आपल्या इकडे जसें फार प्रबळ झाले आहे, त्याचप्रमाणें त्या वेळीं ह्या क्रोशियन लोकांची स्थिति झालेली होती. त्याचीं मनें भारलीं गेल्यामुळे त्यांना असें वाटूं लागलें कीं, आपला हगारी देश स्वतंत्र होऊन त्याची सत्ता मॅगेअर्स लोकांच्या हातामध्ये आली तर ते आपल्याला चांगल्या रीतीनें वागविणार नाहीत यासाठीं आपण त्यांना स्वतंत्रच होऊ देऊ नये व कांहीं तरी उपायानीं ते गुलामगिरीतच राहतील अशी तजवीज केली पाहिजे. अशी कुकल्पना मनांत येऊन त्यांनीं हगारीच्या स्वातंत्र्यमंदिरावर निखारा ठेवण्याचा वृत्तनिश्चय केला व हंगारीला स्वतंत्रता देऊं नये, अशाबद्दल त्यांनीं राजाकडे उघड उघड विनवण्या केल्या. याच्यापेक्षां मनुष्याच्या मनाची नीच अवस्था ती कोणती असणार ! ऑस्ट्रियन सरकारला असे कोणी घरभेद्ये पाहिजेच होते ते मिळाल्याबरोबर सरकारनें त्याचा पक्ष गुप्त रीतीनें घेतला. क्रोशियन लोकांचा मुख्य झेल्लचीच हा होता. त्याला उत्तेजन येईल अशा रीतीच्या ऑस्ट्रियन सरकारनें बऱ्याच गोष्टी केल्या. त्यामुळे हंगेरियन लोकांचें मन राजाविषयीं दूषित झालें व राजानें असें करू नये असें सांगण्याकरितां कांहीं मंडळी पाठविण्याचें ठरलें. तुम्हीं कोसूथला दूर केल्यावांचून तुमचें म्हणणें ऐकलें जाणार नाहीं असा जबाब मिळाल्यावरून कोसूथला येवढ्यापुरतें दूर करण्यात आलें. परंतु हंगेरियन लोकांच्या मनामध्ये प्रथम जें वारें शिरलें होतें तें काहीं केल्यानें कमी होईना. व अखेरीस ऑस्ट्रियन सरकारनें क्रोशियन लोकांच्या बळावर हंगेरियन लोकांशीं युद्ध करण्याचा निश्चय केला आणि हंगारीच्या सरहद्दीवरील ड्रेव्ह नदी उतरून त्या मुलुखात स्थारी करण्याकरितां जाण्याबद्दल झेल्लचीच याला ऑस्ट्रियन सरकारकडून हुकूम मिळाला. ऑस्ट्रिया आणि हगारी ह्यांच्यामध्ये याप्रमाणें लढाई सुरू होण्याचा रंग आला त्या वेळीं हंगेरियन लोकांची जशी असावी तशी तयारी नव्हती.

लोकांच्या अगामध्ये स्वदेशाभिमानाचें स्फुरण पुष्कळ चढलेलें होतें परंतु लढाईच्या कामाला जें शिक्षण लागतें तें फार थोड्याना होतें शहरात राहणारे लोक स्वतंत्रतेसाठीं फार उत्सुक झालेले होते. व युनिव्हर्सिटीतील विद्यार्थ्यांचीं मनं आपल्या शिक्षकांचीं व्याख्यानें ऐकून स्वतंत्रतेमध्ये तल्लीन होऊन गेलीं होती. आणि हंगरीच्या उद्दारासाठीं काय पाहिजे तें करण्याला ते उत्कृष्टित झालेले होते. सरदार लोक आपला मोठेपणा विसरून हलक्या लोकांशीं बहुत्याच्या नात्यानें वागण्याला एका पायावर तयार झाले होते. स्वदेशभक्तीच्या स्फूर्तीनें ह्या सर्व गोष्टीं बघून आलेल्या होत्या खऱ्या, परंतु लढाईचें शिक्षण नसल्यामुळे प्रथमतः हंगेरियन लोकांचा पक्ष बराच कमजोर होता. ऑस्ट्रियाचे सर्व शिपाई आपल्या कामात वाकबगार आणि हंगेरीचे देशाभिमानानें एकत्र गोळा केलेले तरुण पुरुष नवशिके, अशी स्थिति होती परंतु ह्या स्थितीतही कोसूथ याच्या परिश्रमानें आणि जॉर्ज याच्या शौर्यानें हंगेरियन पक्षाला पुष्कळ जय आला. जॉर्ज यानें ऑस्ट्रियन सैन्यामध्ये फार थोडे दिवसपर्यंत लेफ्टेनंटचें काम केलें होतें व नंतर तो एका खेडेगावात आपल्या घरीं स्वस्थ बसलेला होता पण आपल्या देशावर सकट आलें आहे ही गोष्ट जेव्हा त्याला कळली त्या वेळेस तो पुढें आला व हंगरीच्या सैन्यामध्ये त्यानें प्रथमतः नोकरी धरली परंतु पुढें जॉर्ज यानें लढाईमध्ये फारच विलक्षण बुद्धि आणि करामत दाखविली हंगेरियन लोकांच्या ताब्यात हंगेरीमधील सर्व किल्ले होते त्यामुळे त्यांना लढाई सुरू होतांक्षणींच त्या किल्ल्यांतून ऑस्ट्रियानें सांठवून ठेविलेली लढाईची सामुग्री मिळाली. व शिवाय व्हाएनामधील बडवाल्या लोकांची हंगेरियन लोकांना मदत मिळण्याची पुष्कळ आशा होती. लढाई सुरू होण्याच्यापूर्वी सैन्य उभारण्यासाठीं कोसूथ याने फार खटपट केली झेलचीच हा ड्रेव्ह नदी उतरून आपल्या देशावर स्वारी करून आला आहे ही बातमी कळताक्षणींच सत्तर हजार लोकांचीं पलटणें नवीन उभीं केल्यावाचून मी परत येणारच नाही, अशी प्रतिज्ञा करून कोसूथ पेस्थ येथें ताबडतोब निघून गेला व त्यानें आपली प्रतिज्ञा खरी केली देशाभिमानाच्या ज्वाळेंनें सर्व हंगेरियन लोकांचीं अतःकरणें आधींच पेटून गेलेलीं होती, आणि त्याजवर कोसूथच्या उत्तेजनपर आणि ज्वालाग्राही भाषणाचें तेल पडल्यामुळे तर त्या स्वदेशाभिमानाचा अग्नि जास्तच भडकला. व सर्व मॅगेअर लोक

लढण्याला तयार झाले. आम्ही आपल्या देशाचें सरक्षण करण्याला तयार आहों, आम्हाला हत्यारें द्या, असें म्हणत थोडक्याच दिवसांमध्ये एकंदर तीन लक्ष लोक पुढें आले. आणि त्यापैकी एक लक्ष लोक ताबडतोब चाकरीस ठेवण्यात आले.

अशा रीतीने हंगेरियन लोकानी स्वदेशसंरक्षणाची ह हं म्हणतां तयारी केली. तिकडे ऑस्ट्रियाचा सेनापति झेलॅचीच हा डेव्ह नदी उतरून हंगारीमध्ये आलेलाच होता. तेव्हा लढाईला लागलीच सुरुवात झाली ऑस्ट्रियाचें सैन्य मोठें होतें. त्यातील शिपाई लढाईच्या कामांत वाकबगार होते. आणि झेलॅचीच हा अतिशय शूर शिपाई होता. परंतु कर्मधर्मसयोग असा झाला की, इतकी सामग्री असूनही झेलॅचीच यानें आपल्या सैन्याच्या ज्या कांहीं लहान लहान तुकड्या करून निरनिराळ्या ठिकाणी पाठविल्या होत्या त्या सगळ्यांचा हंगेरियन लोकानी पराभव केला त्यामुळे हंगेरियन सैन्यातील शिपायाना जास्तच उत्तेजन आलें इकडे झेलॅचीच पाचें मुख्य सैन्य हळूहळू कूच करीत पेश्थ शहरावर चालून येत होतें पण आता हंगारीचें काम दिरगाईवर टाकून उपयोगाचें नाहीं असें ऑस्ट्रियन सरकारला वाटून हंगारीमध्ये ऑस्ट्रियाचें निरनिराळ्या ठिकाणी जें सैन्य पसरलें होतें त्या एकंदर सैन्यावर काउंट लॅबर्ग याची कमॅंडर इन-चीफ म्हणून सप्टेंबर महिन्यात नेमणूक करण्यात आली. व काउंट लॅबर्ग याला हुकूम मिळाल्यानंतर त्यानें आपल्याबरोबर काहीं एक सैन्य बगैरे न घेता तो एकटाच पेश्थ येथें जाण्याकरितां निघाला ही बातमी कोसूथला कळल्याबरोबर त्यानें दुसरा एक उलट जाहीरनामा ताबडतोब प्रसिद्ध केला पूर्वी झालेल्या कराराप्रमाणें असें ठरलें होतें की, ऑस्ट्रियाच्या नादशहानें हंगारीसंबंधानें कोणताही हुकूम देणें झाले तर त्यावर हंगारीमधील मुख्य प्रधानाची सही झालीच पाहिजे तरच त्या हुकुमाचा अमल हंगेरियन लोकांवर चालावा, नाहीं तर चालू नये. काउंट लॅबर्ग याच्या नेमणुकीच्या ठरावावर हंगेरियाच्या प्रधानाची सही नव्हती, सबब कोसूथनें आपल्या जाहीरनाम्यानें असें फर्माविलें की, काउंट लॅबर्ग याची नेमणूक बेकायदेशीर आहे. आणि सबब काउंट लॅबर्ग यांचा हुकूम हंगारीमध्ये कोणीही ऐकण्याचें कारण नाहीं. आणि असें असून जर कोणी काउंट लॅबर्ग याच्या हुकुमाप्रमाणें चालेल तर तो देशद्रोहाच्या गुन्ह्याला पात्र होईल अशा प्रकारच्या जाहीरनाम्यानें काउंट लॅबर्ग यांचें आगत-

स्वागत करण्याकरितां लोकांचीं मनं तयार होऊन राहिल्यानंतर अखेरीस काउंट लॅबर्ग हे पेस्थ येथें येऊन पोहोचले. परंतु त्या वेळीं पेस्थ शहराची स्थिति फारच भयंकर होऊन गेलेली होती सर्व लोकांचीं मनं अतिशय खवळून गेलेलीं असून पेस्थमधील चारी बाजूचे रस्ते उच्छृंखळ आणि बेफाम झालेल्या स्त्रियांनीं आणि पुरुषांनीं गच्च भरून गेलेले होते तरी पण रस्त्यानें येतांना काउंट लॅबर्ग यांना धक्का पोचला नाही व ते सुरक्षितपणें आपल्या ठिकाणीं येऊन पोचले तेथें लोकांचा गलबला जास्त जास्त मोठ्यानें ऐकू येत असलेला पाहून त्यांनीं आपल्या हाताखालील हंगेरियन अधिकाऱ्याला हें काय आहे म्हणून विचारिलें; तेव्हा लोक आपल्या भेटीला येत आहेत असें त्यांनीं सांगितलें. त्यानंतर आपल्या नेमणुकीबद्दल राजाचा जो हुकूम होता त्यावर हगारीच्या प्रधानाची सही घेण्याकरिता काउंट लॅबर्ग हे निघाले, व तुम्ही माझ्याबरोबर चला असें त्यांनीं आपल्या हाताखालील अधिकाऱ्याला सांगितलें. तो काहीं वेळपर्यंत त्याच्याबरोबर गेला. पण काहीं अन्तरावर गेल्यावर काउंट लॅबर्ग यांना एकटेच सोडून तो निघून गेला व काउंट लॅबर्ग हे तसेच एकटे रस्त्यानें पुढें जाऊ लागले रस्ते लोकांच्या गर्दीनें भरून गेलेले होते आणि काउंट लॅबर्ग याच्याबद्दल लोकांचीं मनं अतिशय खवळून गेलेलीं होती. व लॅबर्गला मारा अशा आरोळ्या चोहोंकडून ऐकूं येत होत्या. अशा स्थितीत कोणी एक तरुण मनुष्य एका गाडीच्या माथ्यावर चढून तेथून आपल्या जवळच्या लोकाना उद्देशून मोठ्यानें ओरडून म्हणाला “ नागरिक हो, लॅबर्ग आज आपल्या येथें कशाला आला आहे हें तुम्ही समजलां काय ? आपल्या राष्ट्रीयत्वाचा नाश करून आपणा सगळ्यांना ऑस्ट्रियाच्या जुलुमामध्ये बडविण्याकरिता तो आला आहे. आपण आपल्या देशाचीं जीं यशस्वी निशाणें उभारलीं आहेत तीं खालीं पाडून त्याच्या जागीं ऑस्ट्रियाचीं तिरस्करणीय निशाणें उभीं करण्याकरिता तो आला आहे हंगेरियन लोकांच्या रक्तामध्ये ज्या देशाभिमानाचा संचार झालेला आहे तो देशाभिमान पूर्णपणें लयाला नेण्यासाठीं तो आलेला आहे. आणि आपल्या हातामध्ये गुलामगिरीच्या विड्या ठोकण्यासाठीं तो आला आहे. नागरिक हो, अशी ही मोठी आणीबाणीची वेळ येऊन ठेपली आहे. ह्या वेळीं आपण स्वतंत्रता आणि गुलामगिरी ह्यांपैकीं काय पसंत करावयाचें हें ठरवून

त्याप्रमाणें वागलें पाहिजे.” हे शब्द उच्चारून झाले नाहींत तोंच चोहोंकडून लँबर्गला मारा असे आवाज ऐकू येऊ लागले व नंतर एकच गर्दी उसळली सर्व लोक लँबर्गच्या अगावर धावून गेले. तेव्हा त्याचा जीव वाचविण्यासाठी कित्येकांनी प्रयत्न केले, परंतु ते सर्व निष्फळ झाले आणि अखेरीस दुडुव्याचे ठोसे आणि कोयत्याचे घाव यांच्या योगानें काउट लँबर्ग ह्याचा अंत झाला लोकांना इतका त्वेष आलेला होता कीं, मरणानंतर लँबर्गचें शरीर पाहत त्याला बेचाळीस जखमा लागलेल्या होत्या. त्याच्या अंगावरील कपडे फाटून चिंध्या झाल्या होत्या. व ज्यानी त्याचा वध केला त्यानीं त्या चिंध्या आपल्या जयाची खुण म्हणून आपसांत वाटून घेतल्या. नंतर त्याच्या गळ्याला एक दोरी बांधून त्याचें प्रेत पेस्थच्या रस्त्यातून ओढीत नेण्यात आलें. त्या वेळीं तेथें पंधरा हजारावर लोकांची गर्दी जमलेली होती, व प्रत्येकाच्या तोंडातून आवेशाच्या भयंकर आरोळ्या जिकडे तिकडे ऐकूं येत होत्या. पंधरा हजार लोकांनीं रस्त्यात हें कृत्य केलें परंतु त्याचा निषेध पेस्थ येथील कौन्सिलच्या लोकांपैकीं कोणीही केला नाहीं त्यामुळे ह्या कृत्याला विशेषच भयंकर स्वरूप आलें. काउट लँबर्ग याच्या मरणाची बातमी ऑस्ट्रियाच्या बादशहाला कळल्याबरोबर त्याला फारच राग आला व हंगेरियन लोकांना त्यानें पूर्वीं जे काही हक्क दिले होते ते सर्व रद्द करून टाकून व हंगरीच्या मोहिमेवर झेलचीच याची कमांडर इन-चीफचे जागीं नेमणूक करून लढाईला जारीनें सुरवात केली ऑस्ट्रियन सरकारच्या ह्या त्वेषाला हंगेरियन लोकांच्या स्वदेशाभिमानानें कसें तोंड दिलें व जुलूम आणि स्वतंत्रता यांच्या झगड्यामध्ये स्वतंत्रतेनें कसें वर डोकें काढलें ह्याच्याबद्दलच्या मनोवेधक आणि बोधप्रद हकीकतीकडे आपण पुढील खेपेस वळूं.

पिकाची पाहणी.

सर्वे नंबर २

पोट नंबर २

ऑस्ट्रियाच्या बादशहाने झेल्लचीच याला हंगेरीतील कमांडर-इन-चीफ नेमिल्याबद्दल मागील अंकी सांगितलेंच आहे. बादशहाचा हा हुकूम प्रसिद्ध झाला नाही तोच कोसूथने दुसरा एक उलट जाहीरनामा प्रसिद्ध केला व त्यात हंगारी हा देश स्वतंत्र झाला आहे, आणि त्या देशात झेल्लचीच हा जर सैन्य घेऊन आला, तर तो ह्या देशाच्या कायद्याप्रमाणे गुन्हेगार आणि देशद्रोही म्हणून समजला जाईल, असे जाहीर करण्यांत आले. कोसूथच्या या जाहीरनाम्याने हंगेरियन लोकांना अतिशयच आनंद झाला आणि त्यातच झेल्लचीच याच्या सैन्याचा एके ठिकाणी पराभव झाल्याची बातमी येऊन पोचल्यामुळे तर तो आनंद गगनातही मावेनासा झाला यानंतर थोड्याच दिवसांनी ऑस्ट्रियन लोकांचे सहा हजार सैन्य आणि बारा तोफा हंगेरियन लोकांनी पकडल्या. हंगेरियन लोकांच्या पक्षाला अशा प्रकारचे यश येऊ लागलेले पाहून झेल्लचीच याला कुमक पाठविणे फार जरूरीचे आहे, असे व्हाएना येथील दरबारला वाटू लागले. परंतु ह्या वेळी ऑस्ट्रियन साम्राज्य मोडून टाकण्यासाठी त्याच्या पोटांतील देश चोर्होकडून एकदम उठले असल्यामुळे ऑस्ट्रियाचे सर्व सैन्य जिकडे तिकडे गुंतून राहिले होते. त्यामुळे व्हाएनाच्या दरबारांतील लष्करी खात्याचा प्रधान, काउंट लाहूर, याला हंगारीमध्ये मदतीसाठी कोणते सैन्य पाठवावे, हे कांहीच ठरविता येईना. अखेरीस रिक्टर येथील पलटण पाठविण्याचा त्याने निश्चय केला. ही पलटण व्हाएना शहरामध्ये एकसारखी चौदा वर्षेपर्यंत राहिलेली होती, त्यामुळे ते शहर सोडून जाण्याचे त्या पलटणीतील लोकांच्या मोठे जिवावर आले होते पण ह्याशिवाय आणखीही एक महत्त्वाचे कारण होते. चौदा वर्षे व्हाएना शहरात राहिल्यामुळे व्हाएनामधील लोकांच्या मताचा संस्कार ह्या पलटणीतील लोकांच्या मनावर पूर्णपणे झालेला होता राज्यक्रांति करून आपण स्वतंत्र व्हावे, हे जसे व्हाएनामधील लोकांना त्या वेळी वाटत

होतें, तसेंच त्या पलटणींतील लोकानाही वाटत होतें. त्या पलटणीनें कूच करून निघण्याची तारीख ऑक्टोबर ६ ही ठरली होती परंतु पलटणींतील लोक जाण्याला खुशी नव्हते, ही बातमी व्हाएनामधील लोकाना कळल्याबरोबर अति शय आनंद झाला, व ही पलटण विथरली तर हिच्या साहाय्यानें व्हाएना येथील राज्यक्रांति घडवून आणून ऑस्ट्रियन साम्राज्याचे तुकडे तुकडे करून टाकण्यासाठी उद्युक्त झालेल्या हंगेरियन लोकांना आपण पुष्कळ मदत करूं शकूं, अशी व्हाएना येथील रहिवाशाना आशा वाटू लागली पण काउंट लाहूर हा दृढ-निश्चयी होता व तो जिवंत आहे तोंपर्यंत, तो ह्या पलटणीला पाठविल्यावाचून राहणार नाही, अशी सर्वांना खात्री होती. म्हणून ता ४ ऑक्टोबर रोजी रात्री व्हाएनातील गुप्त मंडळीच्या पुढाऱ्याची एक सभा भरली, व त्यामध्ये लाहूर याला ठार मारण्याचा आणि फ्रान्समध्ये हँडन व रोबेस्पियर यांनी केलेल्या राज्यक्रांतीप्रमाणें व्हाएनामध्ये राज्यक्रांति करण्याचा निश्चय ठरला. रिव्हरच्या पलटणींतील लोक, कॉलेजातील विद्यार्थी, राष्ट्रसरक्षक पलटणींतील लोक वगैरे सव लोकांनी मिळून व्हाएनामध्ये बंड सुरू करावें, आणि त्या गर्दीमध्ये काहीं-जणांनी काउंट लाहूरला गाढून ठार मारावें, असें ठरविण्यात आलें. सदर पलटणीला बाहेर पाठवू नये, अशाबद्दल काउंट लाहूरकडे पुष्कळ अर्ज पाठविण्यांत आले परंतु तो आपला आग्रह सोडीना त्यामुळे लोकांनी लढण्याची तयारी चालविली. रिव्हरच्या पलटणीचा हुकूम रद्द केला नाही तर तुझ्या प्राणाला धक्का बसेल, अशा अर्थाचीं निनावी पत्रेही काउंट लाहूरला धाडण्यांत आलीं होती. पण त्याचाही उपयोग झाला नाही आणि ६ व्या तारखेला सकाळीं ती पलटण रेल्वे स्टेशनावर नेण्याकरिता बाहेर काढण्यांत आली. त्यांच्या भोंवतीं लोकांची अतिशय गर्दी जमलेली होती व आतां काय होतें, इकडे सर्वांचें लक्ष लागून राहिलें होतें. काहीं वेळ चालून एका पुलापाशीं आल्यानंतर पलटणींतील शिपायांनीं आम्ही याच्यापुढें पाऊल टाकणार नाही; असें सांगितलें आणि त्याचे जे असंख्य देशबांधव त्यांच्या भोंवतीं गोळा झाले होते, त्याच्यात ते जाऊन मिसळले. या वेळीं “हगारीचा जयजयकार असो,” असा शब्द जिकडे तिकडे ऐकू येत होता अशा रीतीनें ही पलटण फितूर होऊन शहरामध्ये जिकडे तिकडे वडाचा प्रादुर्भाव झाला, तेव्हां त्या पलटणींतील लोकांना दबांत ठेवण्याकरिता पुष्कळ प्रयत्न करण्यांत आले. परंतु ते

सर्व व्यर्थ गेले जनरल ब्रेडी या नावाच्या एका सेनापतीने आपले लोक आपून या बंडाचा बीमोड करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु आपल्या सैन्याला गोळीबार सुरू करण्याविषयी तो हुकूम देत होता, इतक्यात बंडवाल्यांपैकी एकांनी त्याला गोळी घालून खाली पाडले. अशा रीतीने जय संपादून बंडवाले शिपाई, विद्यार्थी आणि इतर लोक शहरामध्ये घुसले त्यांनी शहरात येणाऱ्या सर्व वाटांची नाकेबंदी केली. आणि रस्त्यांतून जिकडे तिकडे लाकडांचे मेढेकोट बांधून राजाच्या सैन्याला जाण्यायेण्याला प्रतिबंध होईल, अशा तजवीज केली सर्व देवळातून घटानाद सुरू झाले एकदूर लढाईची व्यवस्था लावण्याकरितां एक कमिटी नेमण्यांत आली व राजाच्या सैन्याशी तोंड देण्याकरिता जारीने तयारी सुरू झाली सर्व शहर बंडवाल्यांच्या ताब्यात आले होते, आणि जर कोठे राजाचे सैन्य आत आलेच तर रस्त्यावरील मेढेकोटांनी त्यांची गति कुठित होई, आणि शेजारच्या वरातील खिडक्यातून होणाऱ्या गोळीबाराने त्यांची अर्गे भाजून जात असत. काउंट लाटूर हा जेथे होता, नी जागा खेरीज करून बाकी सर्व शहर बंडवाल्यांच्या हस्तगत झाले, व अखेरीस ते काउंट लाटूरच्या मकाणाकडे बळले त्यावेळीं काउंट लाटूरच्या येथे आता पुढे काय करावे, याबद्दल विचार चालला होता अखेरीस ते बंडवाले लोक काउंट लाटूरच्या घरामध्ये शिरले त्यावेळीं राजाची मर्जी असेल तर मी राजीनामा देतो, असे तो म्हणाला पण लोकांची तेवढ्याने तृप्तता होईना सर्व लोकांनी त्याला वेढले. त्याचे हाल हाल केले हातोडे, कोयते, कु हाडी ह्यांच्या घावानी त्याला जर्जर केले. अखेरीस त्याला एका दिव्याच्या खाबावर टागून ठेविले तेथे त्याचे प्रेत चोवीस तासपर्यंत लोंबत राहिले होते त्याच्या अंगावरील कातड्यांचे तुकडे तुकडे करून ज्यानी त्याला मारिले होते त्यांनी आपल्या जयाची खूण म्हणून ते तुकडे आपसांत वाटून घेतले हे कृत्य केल्यानंतर ती सुमारे पंधरा हजार बंडवाल्यांची टोळी व्हाएना येथील लढाईचीं हत्यारे व दारूगोळा वगैरे युद्धसामुग्री ठेवण्याच्या ठिकाणाकडे बळली व थोड्याशा झटापटीनंतर ते ठिकाण तिच्या हस्तगत झाले. तेव्हा बंडवाले आंत शिरले व ज्याला जी वाटली ती शस्त्रे त्यांनी उचलून घेतली. त्याच वेळीं व्हाएनामध्ये जी एक लोकांच्या वतीची प्रधानसभा होती, तिने राजापासून ज्या ज्या मागण्या मागितल्या त्या सर्व राजाने कबूल केल्या अखेरीस त्यांनी व्हाएनामध्ये राजाने नवीन सैन्य बोलावू

नये, कोणत्याही सेनापतींनी आमच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचा हुकूम ऐकू नये, आणि कोणत्याही रेल्वे कंपनीने व्हाएनामध्ये नवीन सैन्य आणू नये, असेही राजापासून ठरवून घेतले. राजाचा मान तितक्या स्थितीचा येऊन पोहोचल्यानंतर राजा आपण होऊनच मुकाट्याने व्हाएना शहर सोडून ऑलमटझ येथे निघून गेला. तारीख ६ ऑक्टोबर रोजी व्हाएना येथे ज्या गोष्टी घडून आल्या, त्याची बातमी झेलॅचीच याला हंगारीमध्ये लागलीच कळली तेव्हा त्याने हंगेरियन लोकांपाशी तह करून काही दिवसपर्यंत तेथील लढाई बंद ठेविली. आणि आपले सैन्य वेऊन तो १२ तारखेला व्हाएना शहरापुढे येऊन दाखल झाला. मूळ लढाई हंगारीमध्ये चालली होती. पण व्हाएनाच्या गादीसाठी हंगारी देश जिंकवयाचा होता आणि व्हाएनाचीच गादी दळमळू लागली, तर हंगारीचा काय उपयोग असा विचार करून झेलॅचीच व्हाएना येथे आला. व्हाएना हे शहर बंडवाल्यांच्या ताब्यात होते, परंतु त्याच्याबाहेर राजाच्या सैन्याचा वेढा हळूहळू येऊन पडत होता. व बाहेरच्या सैन्याचा हल्ला आपल्यावर येऊन आपण मिळविलेली स्वतंत्रता आपल्यापासून लवकरच जाईल, अशी आतील लोकाना फार भीति वाहू लागली म्हणून त्यांनीही आतून मोठ्या नेटाने तयारी चालविली होती रस्त्यातून मेढेकोट उभारण्याची कामे रात्रीची सुद्धा चालू होती शिपाई लोक निजले तरी ते आपली हत्यारे आपणापासून दूर ठेवीत नव्हते. मजूर लोक रात्रीचीही कामे करीत होते, आणि विद्यार्थी व कारागीर लोक त्याच्याजवळ मशाली धरून उजेड दाखवीत होते शहरातील लोकनियुक्त सभाच्या बैठकी एकसारख्या चालू होत्या. व्हाएनामधील राज्यक्रांति करणाऱ्या ह्या लोकाना मदत करण्यासाठी इतर देशातीलही कित्येक लोक आले होते पोलंडमधून जे पुष्कळ लोक आले होते, त्याच्यापैकी जनरल बेम हा सेनापति फारच हुषार होता १८३१ साली पोलंड स्वतंत्र होण्यासाठी जेव्हा प्रयत्न करीत होते, तेव्हा तेथील लढाईमध्ये बेम हा फार प्रख्यातिला आला होता त्याचा स्वभाव धाडशी, दृढनिश्चयी आणि संकट आले असता न डगमगणारा असा होता. त्याने या व्हाएना शहराच्या संरक्षणाच्या कामी ह्या वेळी फारच पराक्रम केला दुसरे दिवशी सकाळी राजाच्या जमा झालेल्या सैन्यानी शहरावर हल्ला करण्याला सुरुवात केली. त्या हल्ल्यांत राजाचे सैन्य फार निक-

रानें लढलें, व सध्याकाळपर्यंत शहराचा बहुतेक भाग त्याच्या ताब्यात आला. रात्री तर शहराचा देखावा फारच भयकर दिसू लागला. शहरात वीस—पंचवीस ठिकाणीं मोठ्या इमारती घेऊन अगोचरे लोळ आकाशांत चालले होते, त्या रात्री शहरातील कोणाही इसमाचा डोळ्याला डोळा लागला नाही. जागोजागीं प्रेतांचे ढींग पडले होते, रक्ताचीं तळीं साचलीं होती, आणि आगींत सांपडून जळालेल्या माणसांच्या दुर्गंधीनें सर्व हवा विचडून गेली होती, आणि त्यातूनच मधून मधून तोफांचे गोळे येऊन पडत होते. ठिकठिकाणीं बायकांमुळे हीं रडत बसलेलीं दृष्टीस पडत होती अशा स्थितींत रात्र जाऊन सकाळ झाली. आता आपल्याला जय मिळत नाही, अशी शहरातील लोकांची खात्री होऊन ते शत्रूच्या स्वाधीन होण्याच्या अगदीं वेतात आले होते. ह्या प्रसंगीं हंगेरियन लोक आपल्या मदतीला येतील, आणि आपल्याला ह्या सकटातून सोडवतील, अशी व्हाएनामधील लोकाना फार आशा होती व त्यासाठीं उच्च मनोऱ्याच्या शिखरावर चढून हंगेरियन लोकांचे कोठे कांहीं चिन्ह दिसत आहे काय, हें जाणण्यासाठीं हंगेरीच्या दिशेकडे अनेक विद्यार्थी मोठ्या उत्सुकतेनें प्रत्येक क्षणीं पाहत होते. शत्रूनीं सांगितलेल्या अटी कबूल करून व्हाएनातील लोक आपल्या हातातील शस्त्रे खाली ठेवण्याच्या अगदीं वेतात आले होते, इतक्यांत हंगेरीच्या बाजूला धुराचे आणि धुळीचे लोट दुरून दिसू लागले. त्यामुळे ह्या शरण जात असलेल्या लोकांना फिरून धीर आला, व 'हंगेरियन लोकांचा जयजयकार असो, त आपल्या मदतीला येत आहेत, आता निराश होऊ नका, आपआपलीं शस्त्रे फिरून हातांत घ्या,' असे शब्द जिकडे तिकडे ऐकूं येऊं लागले व निराशेनें हातातून खाली ठेवलेलीं शस्त्रे व्हाएनामधील लोकांनीं मोठ्या आशेनें फिरून हातांत घेतलीं. परंतु ही आशा फार वेळ टिकली नाही. हंगेरियन लोकांचे पंचवीस हजार सैन्य व्हाएनाचा वेढा उठविण्याकरिता निघाले होते, परंतु राजाच्या सैन्यांनीं वाटेतच त्याचा पराभव केला. या प्रसंगीं हंगेरियन सैन्य नुकते उभारलेले असल्यामुळे त्यात पुष्कळ लोक नवशिके होते. त्यामुळे लढाईला सुरुवात होण्याबरोबर बहुतेक सैन्य भिऊन पळून जाऊं लागले. खुद्द कोसूथ यानेही या वेळीं पळ काढिला. तो सैन्यांतील शिपाई या नात्यानें सैन्याबरोबर नव्हता, व सैन्यांतील शिपाई नवीन चाकरीस ठेवलेले होते, या दृष्टीनें पाहिले असतां ही गोष्ट क्षम्य आहे. त्यानंतर व्हाएनामधील लोकाना

कोणतीच आशा न उरल्यामुळे ते शत्रूच्या स्वाधीन झाले व नंतर राजाचे सैन्याने शहरामध्ये प्रवेश केला.

ह्या प्रसंगी व्हाएनाच्या लोकांना आणि हंगरीच्या लोकांना यश आले असतें, तर ऑस्ट्रियन साम्राज्य स्वाधीन बुडाले असतें परंतु तो प्रसंग टळला. व्हाएना शहरामध्ये शांतता झाली परंतु हंगेरियन लोकांच्या मनामध्ये स्वातंत्र्य मिळविण्याविषयी जी आग पेटलेली होती, ती मात्र शांत झाली नाही. त्यामुळे १८४८ सालच्या डिसेंबर महिन्यात लढाईला फिरून सुरुवात झाली. हंगेरियन लोकांचे मुख्य शहर पेस्थ ह्याजवर चाल करून जावे असा ऑस्ट्रियन सैन्यावरील त्या वेळचा मुख्य सेनापति, बुइडिशग्रॅट्स, याचा नेत होना. हंगेरियन लोकांचा सेनापति जॉर्जे ह्याचे असे मत होतें की, आपण पेस्थ शहराचे संरक्षण करित न बसता तें सोडून द्यावे, आकिमध्ये हंगरीमध्ये जाऊन तेथून शत्रूपाशीं गनिमी काव्याने लढावे, परंतु कोसूथला ही गोष्ट मान्य झाली नाही ऑस्ट्रियन सैन्य चाल करून येऊ लागल्यापासून त्याच्या वाटेवरील एकेक शहर त्याच्या हस्तगत होऊ लागले. व आतां मात्र आपल्याला पेस्थ येथे राहता येणें अशक्य आहे, असें दिसून आल्यावरून कोसूथनें तें शहर सोडून दिलें, आणि थीस नदीच्या पलीकडील किनाऱ्यावरील डेब्रेक्झिन हें आपल्या राजधानीचे त्यानें मुख्य शहर केले. बुइडिशग्रॅट्स हा पेस्थ शहरासमोर जानेवारी महिन्याच्या चौथ्या तारखेला जाऊन दाखल झाला, आणि त्या शहरावर हल्ला करण्याची तयारी करूं लागला पण इतक्यात त्याला कळून आलें कीं शहरांत कोणी नाही शहरांतील कागदपत्र आणि सर्व खजिना घेऊन कोसूथ आधींच निघून गेला आहे. असें कळून आल्यानंतर बुइडिशग्रॅट्स याचा बॅराच हिरमोड झाला कोसूथ याची आपल्या देशाच्या मुख्य राजधानीवर अतिशय प्रीति होती, व ती राजधानी सोडून जाण्याचे त्याच्या मोठें जिवावर आलें होतें, तरी पण निरुपायास्तव त्याला ती गोष्ट करणें भाग पडलें त्यानें पेस्थ शहर १८४८ च्या डिसेंबर महिन्याच्या ३१ व्या तारखेला मध्यरात्री सोडिलें. त्या वेळची एक गोष्ट फार विलक्षण आहे. तिच्यावरून आपला देश स्वतंत्र व्हावा ह्याबद्दल कोसूथला किती उत्सुकता होती, हें चांगलें दिसून येतें कोसूथनें पेस्थ शहर सोडिले त्या वेळीं हंगरीची स्वतंत्रता कायम झालेली नव्हती, तरी पण डिसेंबर महिन्याच्या ३१ व्या

तारखेला मध्यरात्रीनंतर सुरू होणाऱ्या नवीन वर्षामध्ये आपला देश स्वतंत्र झाल्यावाचून राहणार नाही, अशी कोसूथला पक्की खात्री वाटत होती. त्यामुळे त्या रात्री पेस्थ शहर सोडून निघण्याची जरी सर्व तयारी झाली होती, तरी मध्यरात्र उलटून जाईपर्यंत कोसूथ पेस्थमध्ये मुद्दाम थांबून राहिला होता. मध्यरात्रीचा सुमार झाला. बारा वाजले. बारा वाजून पाच मिनिटे होऊन गेली. नवीन वर्षाला सुरुवात झाली. ते हंगेरीच्या भावी स्वतंत्रतेचे पहिले वर्ष होते आपल्या भावी स्वतंत्रतेची सुंदर इमारत आपल्या कल्पनावृष्टीने पाहण्यामध्ये निमग्न झालेल्या कोसूथला तो क्षण अतिशय आनंदाचा होता. त्या आनंदाच्या भरात आपल्या स्वतंत्रतेच्या पहिल्या वर्षाच्या अभिनदनार्थ कोसूथने दारूचा एक पेला घेतला, आणि मग कोसूथ पेस्थ शहर सोडून निघाला कोसूथने ओसाड करून ठेवलेल्या पेस्थ शहरामध्ये पुढे थोडक्याच दिवसांनी बुईंडिश-ग्रॅट्स ह्याने मोठ्या थाटाने प्रवेश केला.

पेस्थ शहर सोडून डेव्रेकूझिन येथे आपले राजधानीचे ठिकाण केल्यानंतर कोसूथ आणि त्याच साथीदार स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनी आपल्या सैन्याची स्थिति सुधारण्याकरिता भगीरथप्रयत्न चालविले. कोसूथची भाषणे आणि कृत्ये ह्याच्या योगाने ह्या वेळी हंगेरीच्या पक्षाला फार फायदा झाला. हंगेरीच्या नावाने कोसूथने कागदी नोटा सुरू केल्या. ह्या सर्व हंगेरीभर चालत असल्यामुळे ह्या नोटा देऊन कोसूथला लढाईला लागतील तितके पैसे गोळा करता आले. पूर्वी ऑस्ट्रियाच्या नोटा हंगेरीमध्ये सर्व लोक वापरीत असत, त्या हंगेरियन लोकांनी इत'पर वापरू नयेत, त्याच्याबद्दल कोणी पैसे देणार नाही, असे कोसूथने ठराविले. त्यामुळे ऑस्ट्रियाला पैशाचा तोटा पडू लागला. परंतु ऑस्ट्रियन सरकार जर हंगेरीच्या नोटा घेईल तर त्याच्या मोबदल्यात आपण ऑस्ट्रियाच्या नोटा घेऊं, असे कोसूथने जाहीर केले होते. ह्या युक्तीने कोसूथचा फार फायदा झाला. कारण हंगेरीच्या नोटा परदेशांत चालण्यासारख्या नव्हत्या, म्हणून त्या बदलून त्यांच्या ऐवजी कोसूथ ऑस्ट्रियाच्या घेऊं लागला. आणि त्या योगाने ऑस्ट्रियाच्या नोटावर कोसूथला इंग्लंडमध्ये आणि बेल्जियममध्ये हत्यारे आणि दारूगोळा लागेल तितका घेण्याची सवड सापडली. शिवाय खुद्द हंगेरीमध्ये हत्यारे आणि दारूगोळा तयार करण्याचे जे कारखाने होते ते कोसूथने रात्रंदिवस एकसारखे चालू ठेविले होते. ह्याशिवाय

हंगेरियन लोकाना उत्तेजन येईल अशा उदात्त भाषेमध्ये लिहिलेले जाहीरनामे कोसूथ वरच्यावर प्रसिद्ध करित होता. तुमचें राष्ट्रीयत्व कायम राखण्यासाठीं तुम्हीं झटलें पाहिजे, तुम्हाला आपल्या स्वातंत्र्याची कळकळ असली पाहिजे, तुमचे पूर्वज फार मोठे होते, आणि त्यांची पराक्रमाची कृत्ये फार विलक्षण होती, अशा अनेक गोष्टींचे आपल्या जाहीरनाम्यात उल्लेख करून ते अगदीं लोकांच्या मनाला जाऊन झोंबतील अशी कोसूथ नेहमीं तजवीज करित असे. देशांत जे कोणी राजनिष्ठ लोक होते, त्यांना आपल्या पक्षाला वळवून घेण्याकरिता ही राजासाठींच लढाई चालली आहे, असें सांगण्यात येत असे. आणि ज्यांना स्वतंत्रतेची आवड होती, अशा लोकांना आपल्या पक्षाकडे वळविण्याकरितां ही लढाई लोकसत्तात्मक राज्यपद्धति स्थापन करण्याकरिता आहे, असें सांगण्यात येई. व हंगेरियन सैन्याची थोडीशी सरशी झाली असली, तरीदेखील तो एक मोठा जय मिळाला आहे, असें सांगण्यांत येई. साराश, मर्दुमकीचीं कामें करण्याला जेणेंकरून उमेद आणि हुरूप येईल, असे सर्व उपाय त्या वेळीं कोसूथकडून योजण्यांत येत असत. ह्या सगळ्या खटपटींचा फारच चांगला परिणाम झाला. हंगारी देशात लढवटयेपणा, शूरपणा आणि मर्दुमकी हीं जीं आजपर्यंत झोंप घेत पडलीं होती, तीं ह्या उपायांनीं खडबडून जागीं झालीं. ठिकठिकाणीं हत्यारबंद लोकांच्या टोळ्या तयार झाल्या. तुर्की लोकांचें रक्त पिऊन जीं हत्यारें साधीकोंदीतून अनेक वर्षे गज खात पडलीं होती, तीं फिरून एकदा बाहेर निघालीं. आणि हंगेरियन लोकावर व त्यांच्या शस्त्रांवर कैक वर्षांचा जो मळ साचला होता तो निघून दोघांच्याही ठिकाणीं एक प्रकारची नवीन सतेजता दिसू लागली आणि आपल्या स्वतंत्रतेसाठीं येथून तेथून सर्व देश लढण्याला तयार झाला.

हंगेरियन लोकामध्ये स्वदेशभक्तीमुळे जें हें स्फुरण उत्पन्न झालें होतें, त्याच्या योगानें त्यांच्या हातून पुढील लढाईमध्ये फारच पराक्रमाचीं कामें झालीं. व इसासझेगच्या लढाईमध्ये हंगेरियन लोकानीं राजाच्या सैन्याचा पुराच बींभोड करून टाकला. व तेथून त्यांनीं राजाच्या सैन्याला अशा रीतीनें वेढीत आणिलें कीं, त्यांच्या सेनापतीला बहुतेक हंगारीचा प्रदेश मोकळा सोडून ऑस्ट्रियाच्या सरहद्दीकडे वळणें भाग पडलें. हंगारीमध्ये हंगारीच्या शस्त्रांना हा जो जय आला, तो जॉर्जे याच्या शौर्याचें व शहाणपणाचें फळ होय. इकडे हंगारी-

मध्ये जॉर्जे ह्याप्रमाणे शत्रूवर जय मिळवीत असता ट्रॅन्सिल्वेनियामध्ये पूर्वी सांगितलेला पोलंडमधील शूर योद्धा जेम्स हा अद्भुत पराक्रमार्ची कामे करण्यांत गुंतला होता. ज० जेम्स ट्रॅन्सिल्वेनियामध्ये प्रथमतः एकटाच गेला, परंतु त्याने आपल्या करामतीने थोडक्याच दिवसांत तीस हजार सैन्य आपल्या सभोवती गोळा केले, व त्या सैन्याच्या साहाय्याने त्याने तेथील ऑस्ट्रियन सैन्याचा पूर्णपणे पराभव केला. ह्याप्रमाणे हंगारीचे शिपाई जिकडे तिकडे यशस्वी झालेले आणि ऑस्ट्रियाचे शिपाई हंगारीच्या बाहेर हाकलून दिलेले पाहून आता हंगारीच्या स्वतंत्रतेचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्याला काही हरकत नाही, असे कोसूथला वाटू लागले. सेनापति जॉर्जे याचे मत या कामी विरुद्ध होते. त्याचे मन वळविण्याकरिता कोसूथने त्याला असे सांगितले की, आपल्या देशातील लोक ऑस्ट्रियाच्या जुलुमाला अगदी कटाखून गेले आहेत. इसासक्षेम येथील विजयाने आपण स्वतंत्रतेला पात्र आहो, अस आपण जगाला दाखविले आहे. मग आता ऑस्ट्रियाच्या जोखडाखाली आपल्या माना उगीच काय म्हणून अडकवून ठेवावयाच्या? आपण ह्या वेळी जो मार्ग स्वीकारू त्याप्रमाणे युरोपातील लोक आपली किंमत करतील. इंग्लंड, फ्रान्स, इटली, टर्की, जर्मनी हे सगळे देश आपण आपली स्वतंत्रता केव्हा जाहीर करितो, याची वाट पाहत बसले आहेत. आपण आपल्या राष्ट्राची स्वतंत्रता प्रसिद्ध केल्याबरोबर ते आपल्या मदतीला धावून येतील. पोलंडमधील लोक जुलुमाखाली चिरडून जात आहेत. व ऑस्ट्रिया आणि रशिया ह्यांच्या बळजबरीने तुर्की लोक अगदी त्रासून गेले आहेत. आणि आपण स्वतंत्र झालो तर पोलंडमधील लोक आणि टर्कीमधील लोक आपल्याला येऊन मिळतील. हंगारी देश जर आज स्वतंत्र झाला नाही, तर मग युरोपातील दुसऱ्या कोणत्याही देशाला स्वतंत्र होण्याचे धारिष्ट करता येणार नाही, म्हणून आपण पक्के समजावे परंतु आपण जर स्वतंत्र झालो, तर युरोपांत जेथे जेथे जुलुमाखाली चिरडले जाणारे लोक आहेत, तेथे तेथे त्या जुलमाविरुद्ध वडे हाऊन ते लोक स्वतंत्र झाल्यावाचून कधीही राहणार नाहीत. आपल्याला जय मिळाला आहे, तेव्हा आता आपण तर स्वतंत्र होऊच परंतु आपण दुसऱ्याच्याही स्वतंत्रतेकरिता उपयोगी पडले पाहिजे. जुलुमाखाली सापडलेल्या सर्व लोकांना स्वतंत्रता देण्याची हिंमत आज आपल्यामध्ये आलेली आहे. त्या हिमतीच्या जोरावर, ही तुम्ही स्वतंत्र होण्याची वेळ आली आहे, अशी आपण सर्वत्र दावी

फिरविली पाहिजे. आपण एका जुलमी राजाच्या सैन्याचा पराभव केला आहे. परंतु लोकांच्या स्वतंत्रतेचा द्वेष करणारे राजे अनेक ठिकाणी आहेत. ते ही आपली स्वतंत्रता नष्ट करण्यासाठी कदाचित् एक होऊ लागतील, परंतु आपण त्यांना एक होऊ देना कामा नये, व त्यासाठी आपण स्वतंत्रता जाहीर करून आपला पक्ष बळकट करून घेतला पाहिजे. ह्याप्रमाणे विचार करून कोसूथने हंगरी देश स्वतंत्र झाल्याबद्दलचा जाहीरनामा १८४९ च्या एप्रिल महिन्याच्या १४ व्या तारखेला प्रसिद्ध केला. ह्या जाहीरनाम्यांत असे नमूद करण्यांत आले होते की, ऑस्ट्रियाच्या राजाने हंगरीला बार्ड रीतीने बागवून घेतलेल्या लोकांवर शस्त्र चरल्यामुळे हंगरीच्या मुलुखावर राज्य करण्याचा त्या राजाला इत पर बिलकुल हक्क राहिला नाही, व त्या राजघराण्यातील सर्व लोकांना या देशातून हद्दपार करण्यात आले आहे, हंगरी हा देश स्वतंत्र झालेला आहे, व कोसूथ हा सर्व लोकांच्या संमतीने येथील गव्हर्नर झालेला आहे हा जाहीरनामा हंगरीतील प्रत्येक शहरातून आणि खेड्यापाड्यातून प्रसिद्धपणे वाचण्यात आला आणि ह्याप्रमाणे सर्व सुधारलेल्या जगाला साक्षी ठेवून हंगरीने आपली स्वतंत्रता जाहीर केली.

ह्याप्रमाणे फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचा हंगरीवर परिणाम झाला आता हे खरे आहे की, दुर्दैवाने हंगरीची ही स्वतंत्रता फार दिवस टिकला नाही. तरी पण लोकांच्या अगामध्ये स्वतंत्रतेचे जे एक प्रकारचे तेज यावयाचे ते ह्या योगाने येऊन गेले यात सशय नाही. अतिशय अभ्यास करणाराही विद्यार्थी एखादे वेळीं परीक्षेत नापास होतो अशा ठिकाणी परीक्षा पास होणे किंवा नापास होणे हा प्रश्न अगदीं गौण आहे तो विद्यार्थी नापास झाला तरी चांगल्या अभ्यासाच्या योगाने त्याच्या मनावर झालेले सुपरिणाम परीक्षेतील सर्टिफिकेटाच्या उणीवेमुळे कमी होण्याचा संभव जसा नाही, तद्वतच हंगरीची गोष्ट होय ज्या लोकांनी आपल्या स्वतंत्रतेची मजल येथपर्यंत आणून पोचविली, त्यांचे काही दिवसांनी स्वातंत्र्य गेले, आणि कोणी राजा त्याच्या डोक्यावर येऊन बसला, तरी तो राजा अशा लोकांना सदोदित भीतच असला पाहिजे. आणि लोकांचा राजावर इतका वचक बसलेला असला म्हणजे मग त्याचे सुख स्वतंत्र लोकांच्या सुखाहून फारसे कमी असेल, असे कधीही व्हावयाचे नाही. ऑस्ट्रियाचा हंगरीने वर सांगितल्याप्रमाणे पराभव केल्यानंतर ऑस्ट्रियाची फारच

दीनावस्था झाली. व ऑस्ट्रियाला रशियापार्शी मदत मागणें भाग पडलें. हंगरीच्या राज्यक्रांतींत रशियाच्या अमलांतील पोलंडमधील पुष्कळ लोक सामील झालेले होते व हंगरीचें उदाहरण पाहून पोलंडही आपल्यापासून असेंच स्वतंत्र होईल अशी रशियाला भीति होती म्हणून या स्वतंत्रतेचा ओव बद्द करण्याकरितां रशियानें आपलें सैन्य हंगरीमध्ये पाठविलें. ऑस्ट्रिया आणि रशिया यांच्या संयुक्त सैन्यापुढें हंगरीचा निभाव लागेना. जॉर्ज आणि बेम यांचे चण्याच लढायातून पराभव झाले. कोसूथला आपल्या जागेचा राजीनामा देणें भाग पडलें. जॉर्ज रशियन सेनापतीच्या स्वाधीन झाला व हंगेरियन लोकांनीं आपल्या हातातील शस्त्रें खाली ठेविलीं. ज. बेम हा मात्र शरण जाण्याच्या विरुद्ध होता. तो म्हणाला : जोपर्यंत माझ्या हातामध्ये एक इंचभर तरी पोलादाचा तुकडा आहे आणि जोपर्यंत माझ्याचरोबर शस्त्रां लढण्याकरिता एक तरी शूर शिपाई शिल्लक आहे, तोपर्यंत मी लढल्यावाचून कधीही राहणार नाहीं असें म्हणून तो डोंगरी मुलखांत निघून गेला, व तेथें त्यानें बरेंच सैन्य जमा केलें परंतु त्याचाही काही उपयोग झाला नाही व हंगरीला अखेरीस ऑस्ट्रियाच्या अमलाखालीं फिरून राहणें भाग पडलें कोसूथ टर्कीमध्ये पळून गेला व तेथें तो सुमारे दोन वर्षे कैदेत पडला होता कैदेत असतांना कोसूथनें शेक्सपीयरची नाटके वाचून इयजी भाषेचा अभ्यास केला व तेथून त्याची सुटका झाल्यानंतर १८५१ सालीं तो इंग्लंडमध्ये गेला कोसूथ हा आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेसाठीं झटत होता, म्हणून इंग्लिश लोकांना तो अतिशय प्रिय झाला व त्याची व्याख्यानें ऐकण्याकरिता इंग्लिश लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी जमूं लागल्या त्याची भाषासगळी मोहक आणि वक्तृत्वशक्ति आवेशयुक्त असे. हंगेरीच्या स्वतंत्रते-बद्दलची त्याची भाषणें ऐकून इंग्लिश लोक अगदीं वेढे होऊन गेले होते. कोसूथ आपला उजवा हात आपल्या श्रोत्यांच्या पुढें करून “ ऑस्ट्रियन साम्राज्याच्या चादशाहाची गादी एके वेळीं ह्या हातामध्ये होती ” असें सांगत असे. तें ऐकून दुर्दैवाच्या वडामोडींची स्पष्ट कल्पना डोळ्यांपुढें उभी राहून ज्याच्या नेत्रांतून अश्रु आले नाहीत, असा त्या श्रोतृसमाजामध्ये एकही मनुष्य नसेल इंग्लिश लोक आपल्या देशाची स्वतंत्रता परत मिळवून देण्याला आपल्याला कांहीं तरी मदत करतील, अशी कोसूथला फार आशा होती परंतु इंग्लिश लोकांनीं कोसूथची मनोहर भाषणें ऐकण्यापलीकडे काहीं एक केलें नाही आणि

हंगारीच्या स्वातंत्र्याची आशा तेव्हांपासून नष्ट झाली. असा जरी त्या वेळेपुरता परिणाम झाला, तरी त्या वेळीं हंगेरियन लोकांनीं स्वतंत्रतेकरितां केलेले श्रम वाया गेले नाहींत. ह्या जगांत काहीं एक वाया जात नाहीं ! त्याच्या श्रमाचें फळ त्यांना पुढें लवकरच मिळालें. हंगारी देश त्या वेळीं स्वतंत्र झाला नाहीं हें खरें, तरी पण आज तो आयर्लंड किंवा हिंदुस्थान नाहीं. कोसूथचें वक्तृत्व आणि स्वदेशाभिमान, जॉर्जेचा शहाणपणा आणि शूरपणा आणि जे बेम याचा हुरूप आणि पराक्रम यांना दुर्दैवानें ताबडतोब फळें आलीं नाहींत, तरी पण त्यांनीं लावलेला वृक्ष फार दिवस वाह्य राहिला नाहीं. सन १८६७ मध्ये त्यांना फिरून पूर्वीचे सर्व राजकीय हक्क मिळाले त्यांची हल्लीं स्वतःची पार्लमेंट आहे. आणि मनुष्याच्या सुखाला आणि राजाचा जुलूम दाबांत ठेवण्याला जितकी स्वतंत्रता जरूर आहे, तितक्या स्वतंत्रनेचा हंगेरियन लोक आज उपभोग घेत आहेत

पिकाची पाहणी

सर्वे नंबर ३

फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचे हंगारी देशावर काय परिणाम झाले याबद्दलचें वर्णन मागील अंकीं समाप्त झालें. आतां आपण इटली देशाकडे वळूं. हा देश त्या वेळीं ऑस्ट्रियन साम्राज्याच्याच ताब्यात होता आणि लोकांच्या खुषीविरुद्ध अत्यंत जुलुमानें चालविलेल्या परकीय अमलाला लोकांनीं स्वभावतः जितकें नाराज असल्याचें तितकें इटालियन लोक ऑस्ट्रियन अमलाला नाराज झालेले होते, व ह्या जुलमातून आपण केव्हा सुटतो असें तेथील लोकांना होऊन गेलें होतें. कारबोनरी या नांवाखाली मोडणाऱ्या अनेक गुप्त मंडळ्या तेथें स्थापन झालेल्या होत्या. परकीय अमलाचें दुःख काय आहे आणि स्वतंत्रतेमध्ये गोडी काय आहे या गोष्टी पूर्णपणें जाणणारे अनेक लोक ठिकाठिकाणीं

निर्माण झाले होते. लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीची हौस सर्व लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न झाली होती आणि परकीय लोकांचे निष्कासन, स्वतंत्रतेचे स्थापन आणि लोकसत्तात्मक राज्याचा सुखानुभव हे पृथ्वीवरील अमृताचे झरे आपल्या स्वाधीन करून घेण्यासाठी हातात शस्त्रे घेण्यालाही अनेक लोक तयार झालेले होते इटली देश हा स्वतःच आधी फारसा मोठा आहे असे नाही पण त्या लहानशा देशाचेही त्या वेळेपर्यंत अनेक लहान लहान तुकडे झालेले होते एका लहानशा देशात अनेक लहान लहान संस्थाने, आणि त्याच्यातही एकविचार, एकजूट इत्यादिक अवश्य गोष्टींचा गंध नाही, अशी जोंपर्यंत आपली आणि आपल्या देशाची स्थिति आहे, तोंपर्यंत आपल्या देशातून ऑस्ट्रियन लोक बाहेर घालविले जाणार नाहीत ह्याकरिता सर्व इटली देश एक झाला पाहिजे हा विचार ज्याच्या त्याच्या मनामध्ये जागृत होऊन एकीबद्दलची उत्कठा सर्व देशभर प्राचल्य पावलेली होती. मिलन्, व्हेनिस, रोम, जिनोआ, लेगहॉर्न, पालेर्मो वगैरे ठिकाणी वर प्रदर्शित केलेल्या विचाराचा इतका प्रादुर्भाव झालेला होता की, फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति होण्याच्या पूर्वीच वरील ठिकाणी लोकांचे स्वातंत्र्यासाठी बारीक मारीक दंगे झालेले होते साराश, इटलीमध्ये स्वतंत्रतेच्या पिकासाठी जमीन आधीच नागरून तयार झालेली होती आणि त्यावर फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचा पाऊस अगदी अपेक्षित वेळी येऊन पडला आणि त्यामुळे सर्व इटालियन लोकांना परमानंद झाला. इटलीतील सर्व मोठमोठ्या घराण्यातील लोक ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध झालेले होते इटलीतील राज्यकारभाराच्या मोठमोठ्या महत्त्वाच्या ज्या जागा त्या वास्तविक या सरदारांना मिळावयाला पाहिजे होत्या. परंतु ऑस्ट्रियन सरकारने तिकडे दुर्लक्ष करून त्या सर्व जागा ऑस्ट्रियन लोकांनाच देऊन टाकलेल्या होत्या त्यामुळे सरदार लोकांमध्ये असतोष उत्पन्न होणे अगदी स्वाभाविक होते ह्याशिवाय इटलीमधील कारागीर लोक, शिक्षक, विद्यार्थी वगैरे अनेक घद्यांच्या सामान्य लोकांमध्ये तर असतोषाची वाढ अगदी शिखराला जाऊन पोचली होती. त्या वर्गातील लोक बहुतेक पैसेवाले आणि ज्ञानसंपन्न होते. विद्येच्या आणि पैशाच्या योगाने आपण आपले राज्य चालविण्याला समर्थ झालो असतां दुसऱ्यांनी केवळ सैन्याच्या जोराचा आश्रय करून आपल्यावर राज्य करावे ही गोष्ट या लोकांना बिलकुल पसंत नव्हती, व त्यामुळे आपली स्वतंत्रता परत मिळविण्याची त्यांना

प्रचळ इच्छा झालेली होती. ह्याप्रमाणे बहुतेक लोकमत ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध झालेलें होतें. परंतु इटलीच्या लढाईमध्ये ऑस्ट्रियाच्या पक्षाला प्रथमतः मोठा धक्का बसण्याला दुसरें एक कारण झालें. ऑस्ट्रियन सरकारचा सेनापति, रॅडे-
ट्स्की, याचे ताब्यात असलेल्या अनेक पलटणींमध्ये मिळून सुमारे पंचवीस हजार इटॅलियन शिपाई होते. परंतु ऑस्ट्रियाशी आपले देशबाधक आपल्या स्वातंत्र्याकरिता लढण्याला तयार झाले आहेत असे पाहिल्याबरोबर ते इटॅलियन शिपाई ऑस्ट्रियाची चाकरी सोडून स्वदेशसंरक्षणाकरिता सिद्ध झाले. अशा रीतीने ऑस्ट्रियाचा पक्ष कमकुवत झाला असताना जुलुमी राजाच्या गाज-
णुकीच्या चोहोंकडून पेटलेल्या वणव्याने करपून युरोपातील परतंत्र राष्ट्ररूपी वृक्षवल्लीच्या ठिकाणी स्वतंत्रतेची कोंवळी पालवी उत्पन्न करणारा प्रत्यक्ष वसन-
क्रतु फ्रान्समधील राज्यक्रांतीच्या रूपाने अवतीर्ण झाल्याची वानमी ऐकून, लॉन्डॉनचे मुख्य शहर मिलन येथे प्रथमतः दग्याला सुरवात झाली पॅरिसमध्ये राज्यक्रांति झाली आणि व्हाएना शहर विद्यार्थ्यांनी आपल्या ताब्यात घेतले, ह्या बातम्या ऐकल्यानंतर मिलनमधील स्वातंत्र्येच्छु लोकामध्ये खळबळ उडून गेली. रॅडेट्स्कीपाशी १८,००० लोक होते त्यापैकी १३,००० इटॅलियन शिपाई एकदम मिलनमधील स्वातंत्र्येच्छु लोकांच्या पक्षाला येऊन मिळाले. मिलनमधील दगा एकदर पाच दिवसपर्यंत चालला होता. त्यात मिलनचे लोक फारच निकराने लढले. त्या शहरातील सर्व माणसांच्या मनामध्ये स्वदेशा भिमानाचा इतका सचार झाला होता की, त्याच्या बायकाही तेल तापवून शत्रूच्या अगावर ओतण्यात गुतून गेल्या होत्या. पाचव्या दिवशी शत्रूकडील दारूगोळा सपला आणि पाण्याची फार उर्णाब पडली अशा स्थितीत आपल्या सभोवती चोहोंकडे स्वातंत्र्येच्छु लोकानी वडे सुरू केल्याच्या बातम्या सेनापति रॅडेट्स्की याच्या कानावर येऊन पोचल्या तेव्हा मिलन शहर शत्रूच्या हवाली करून निघून जाणे त्याला भाग पडलें. ह्या जयामुळे मिलनच्या लोकाना अतिशय हर्ष झाला ह्या वेळी पॅरिस, व्हाएना, व्हेनिस, नेपल्स, सिसिली ह्या सर्व ठिकाणी राजाच्या पक्षाचा पराभव होऊन स्वातंत्र्येच्छु लोकांच्याच पक्षाला यश आलेलें असल्यामुळे आता राजाच्या जुलुमाचे दिवस सरले व हे स्वतंत्र-
तेच्या सुखाचे दिवस आलेले आहेत आणि आता लवकरच सर्व यूरोप खडभर जिकडे तिकडे लोकसत्तात्मक राज्ये स्थापन होतील, असे मिलनमधील सगळ्या

लोकाना वाटू लागले. तेथे लागलीच तात्पुरते एक लोकसत्तात्मक सरकार स्थापित झाले व लोकाना जास्त उत्तेजन येण्यासाठी पुढील जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला : “आपण आपल्या शत्रूला पळवून लाविले आहे, परंतु अजून आपल्याला त्रास दिल्यावांचून शत्रु राहणार नाही, म्हणून त्याच्या जवळचे सर्व शिपाई नाहीसे होईपर्यंत आपण हातांमध्ये जी शस्त्रे घेतली आहेत ती खाली ठेवतां कामा नये. आपण असे करण्याविषयी शपथ वाहिली आहे. आणि त्याप्रमाणे आपण कृति करून दाखविली पाहिजे व आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेची लढाई लढण्याकरिता आपण हातात शस्त्रे घेऊन तयार झाले पाहिजे. ” ह्यानंतर व्हेरोना, मॅच्युआ, पॅदुआ वगैरे सर्व ठिकाणी बंडे सुरू झाली. ह्या वेळी इटलीमध्ये सर्व देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणारी जी लहान लहान शहरे आणि संस्थाने होती त्या सगळ्यांनी मिळून इटॅलियन लीग या नावाचे एक मंडळ स्थापन केले व ह्या मंडळाचा मुख्य पुढारी चार्ल्स आल्बर्ट हा झाला पीडमाट म्हणून जो एक इटलीचा भाग आहे तेथील हा राजा होता. ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध उठण्याला याचे स्वतःचे असे काही एक कारण नव्हते. परंतु स्वदेशाची स्वतंत्रता हे काय हलके कारण आहे ? आपल्या दशांतील लोक स्वातंत्र्याकरिता लढण्याला तयार झाले आहेत असे जेव्हा त्याने पाहिले तेव्हा त्याला मोठा हर्ष होऊन परमेश्वराच्या मनातच आतां आपल्या देशाला स्वतंत्र करावयाचे आहे असे वाटून तो इटॅलियन लीगचा पुढारी झाला. ह्या वेळी तो अगदी तारुण्याच्या भ्रामध्ये होता. त्याचा पूर्वीपासून स्वतंत्रतेकडे कल असे, व त्यामुळे तो पूर्वीही एका राज्यक्रांतिकारक बंडाळीमध्ये सामील झालेला होता त्याने आपल्या राज्यातील लोकांना पुष्कळ हक्क देऊन खूष करून ठेविले होते व त्याच्यापाशी सत्तर हजार सैन्य लढाईला तयार होते युद्धकौशल्य, शौर्य, रणमर्दपणा, इत्यादींमध्ये आपला नावलौकिक व्हावा अशी त्याची फार महत्त्वाकांक्षा होती ती पूर्ण करण्याला त्याला ही मधि मिळाली, आणि तो आपल्या देशाच्या सेवेला पुढे आला त्याने आपल्या हातांतील म्यान बाजूला फेंकून दिले आणि त्यातील तरवार त्याने ऑस्ट्रियावर उपसली

पीडमाट, लॉंबर्डी, हीं जशीं इटलीमधील प्रमुख संस्थाने होती तसेच रोममधील पोपचे संस्थान हेही महत्त्वाचे होते व इटलीच्या स्वतंत्रतेकरिता उभा-

रलेल्या इटॅलियन लीगला इतर लोक मिळाले होते त्याप्रमाणे आपणही मिळविं अशी रोममधील लोकाना अतिशय उत्कठा झालेली होती चेहोंकडे स्वतंत्रतेची लाट उसळलेली असल्यामुळे रोममधील पोपला आपल्या लोकांच्या इच्छेला प्रतिबंध करण्याचें धारिष्ट होईना. लोकानीं जे जे हक्क मागितले ते ते पोपनें त्यांना आधींच दिलेले होते व अखेरीस पोपला आपल्या स्वतःच्या मर्जीविरुद्ध इटॅलियन लीगमध्ये सामील होणे भाग पडलें. रोममध्ये काहीं स्वयंसेवकांच्या टोळ्या आधींच उभारलेल्या होत्या, त्या ताबडतोब चार्ल्स आल्बर्ट याच्या सैन्याला जाऊन मिळाल्या. व नंतर पोपच्या प्रधानांनीं एक जाहीरनामा काढून उघडपणें असें प्रसिद्ध केलें कीं, लोकांच्या मनात इहीं स्वतंत्रतेबद्दल जें औत्सुक्य उत्पन्न झालें आहे तें तसेंच दावून न टाकता त्याला उत्तेजन दिलें पाहिजे अशी आमची खात्री आहे, व इटलीच्या पवित्र पक्षाला यश यावें आणि न्यायाचा विजय व्हावा अशी आमची इच्छा आहे म्हणून या गोष्टीकडे आम्ही आपलें सर्व लक्ष पोंचवूं. असा जाहीरनामा काढून पोपच्या प्रधानांनीं आपलें सैन्य इटॅलियन लीगमध्ये जाऊन मिळण्याकरिता पाठविलें.

त्याप्रमाणें पीडमोंटचा राजा चार्ल्स आल्बर्ट याच्या हाताखाली इटॅलियन लीगचें पुष्कळ सैन्य जमा झालें व त्या सर्व सैन्याचें आधिपत्य चार्ल्सनें आपल्याकडे घेतलें व नंतर इटॅलियन्स आणि ऑस्ट्रियन्स यांच्यामध्ये भयकर रणसग्राम सुरू झाला ह्या युद्धात ड्यूक ऑफ सेव्हॉय आणि ड्यूक ऑफ जिनोआ हे चार्ल्स आल्बर्ट याचे दोन मुलगे आपल्या बापाबरोबर मोठ्या शौर्यानें लढत होते. युद्धाला आणि ऑस्ट्रियन लोकांच्या पराभवाला सुरुवात बहुतेक बरोबरच झाली असें म्हणण्याला हरकत नाहीं रॅडेत्स्की याला एका पाठीमागून एक ठिकाण सोडून हळूहळू मार्गे परतावें लागल व इटलीमधील बहुतेक किल्ले आणि शहरे इटॅलियन लोकांच्या ताब्यात आली. गॉईटो येथें तर चार्ल्स आल्बर्टच्या सैन्यानें फारच पराक्रम केला व ऑस्ट्रियाच्या निशाणावर जे गरुड पक्षी मोठ्या ऐटीनें बसले होते त्यांना पराभवाच्या लज्जेनें खालीं मान घालणें भाग पडलें. इटलीतील जयापजयावर ऑस्ट्रियन साम्राज्याची इमारत अवलंबून होती ती ह्या पराभवानें अगदीं ढळमळूं लागली. परंतु इतक्यात व्हिसेंझा येथें रॅडेत्स्कीच्या पक्षाला मोठा जय मिळाला आणि त्यामुळे ऑस्ट्रियन साम्राज्यावरील नष्ट होण्याचा प्रसंग टळला. ह्यानंतर रॅडेत्स्कीच्या सैन्याला दुसरा जय कस्टोझा येथें

मिळाला. आणि ह्यानंतर रॅडेस्कीचे सैन्य चार्ल्स आल्बर्टचा पाठलाग करण्याकरिता ताबडतोब निघाले. इटॅलियन शिपाई काही वेळपर्यंत अगदी व्यवस्थित रीतीने मार्ग परतत होते परंतु अखेरीस काही घोटाळा होऊन ते सैन्य सर्व धोर सोडून आणि व्यवस्था सोडून पळत सुटले त्या सैन्याला घेऊन चार्ल्स आल्बर्ट मिलन शहरामध्ये आला परंतु त्या शहराचे सरक्षण आपल्या हातून होईल असे त्याला वाटले नाही व म्हणून तो ते शहर शत्रूच्या स्वाधीन करण्याच्या बेतात होता. मिलन हे इटलीमधील स्वातंत्र्येच्छु लोकांच्या चळवळीचे मुख्य शहर होते. तेथील लोकांना ही बातमी कळल्याबरोबर त्यांना चार्ल्सचा अतिशय त्वेष आला. व राजा चार्ल्स हा ज्या वाड्यामध्ये उतरला होता त्याला वेढा घालून मिलनमधील लोक त्याला ठार मारण्याच्याही बेतात आले होते मिलनमधील लोकांच्या या कृतघ्नतेबद्दल चार्ल्स आल्बर्टला अतिशय वाईट वाटले त्याचा निरुपाय झाल्यामुळे अखेरीस त्याला मिलन शहर शत्रूच्या स्वाधीन करून ट्यूरीनकडे परत जाणे भाग पडले नंतर दुसरे दिवशी ऑस्ट्रियन सैन्याने मिलन शहरात मोठ्या थाटाने प्रवेश केला त्या वेळी मिलनमधील लोकांना अतिशय दुःख झाले आपल्याला अशी स्वतंत्रता मिळेल, आणि आपण मग असे करू तसे करू, अशा ज्या अनेक आशा त्या लोकांच्या मनात खेळत होत्या त्या सर्व मावळून गेल्या. फिरून स्वतंत्रता मिळण्याचा यत्किंचितही संभव उरला नाही. आणि निराशेचे डोंगर मिलनच्या लोकांवर येऊन कोसळले. आपण मिलनमध्ये इटलीची स्वतंत्रता स्थापन करू ह्या कल्पनेमुळे ते शहर त्यांना प्रिय झालेले होते. पण आता त्या आशेचा समूळ नाश झाल्यामुळे त्यांना त्या शहरांत राहणेही खेदजनक वाटू लागले जे आपण स्वतंत्र होण्यासाठी लढत होतो त्यांनीच आता शत्रूच्या जोखडाखाली निमूटपणे माना शिणवून घ्याव्या हें बरोबर नाही, असे वाहून सुमारे साठ हजार इटॅलियन लोकानी इटलीतील आपली वरेदरे सोडली आणि ते स्वित्झर्लंड, पीडमॉंट वगैरे आसपासच्या स्वतंत्र देशातून आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेसाठी फिरून प्रयत्न करण्याकरिता जाऊन राहिले. ह्या सुमाराला इटलीच्या स्वतंत्रतेच्या लढ्यांत आणि कारस्थानात पुढे प्रजिद्धास आलेला प्रख्यात देशभक्त मॅझिनी हाही इटलीतून स्वित्झर्लंडमध्ये जाऊन राहिला. ऑस्ट्रिया आणि पीडमॉंट ह्यांच्यामध्ये ह्या वेळी तह होऊन लढाई सुमारे एक वर्षपर्यंत बंद राहिली

प्रमाणें ही लढाई बंद झाल्याची बातमी ऐकून मिलनमधील राज्यक्रांतिकारक मंडळीचे असे उद्गार निघाले कीं, ही राजांची लढाई बंद झाली, पण आता लोकांची लढाई सुरू व्हावयाची आहे. त्या राज्यक्रांतिकारक मंडळीमध्ये मॅझिनी हा पुढारी होता, व पुढें उद्योग आलेला गॅरिबाल्डी हाही त्या वेळीं आपल्याजवळ काहीं स्वयंसेवकांच्या टोळ्या जमवीत होता. पीडमॉंटचा राजा चार्ल्स आल्बर्ट यानें इटलीच्या स्वातंत्र्याकरिता सुरू केलेल्या लढाईमध्ये त्याला दुर्दैवानें यश आलें नाहीं, तरी पण इटलीच्या स्वतंत्रतेबद्दलची त्याची इच्छा मॅझिनी आणि गॅरिबाल्डी यांच्यापेक्षा कमी होती असें नाहीं. मिलन शहर शत्रूच्या आणि स्वाधीन केल्यानंतर चार्ल्स आल्बर्टनें जो एक जाहीरनामा काढला त्यात त्यानें म्हटलें आहे कीं, शत्रूचें सैन्य वाढत होतें आणि माझे सैन्य कमी होत होतें, त्यामुळे मिलनमध्ये शत्रूला लढाई देणें शक्य नव्हतें कारण, माझे शिपाई जरी पराक्रमी होते तरी त्यांच्या पराक्रमालाही काहीं मर्यादा आहे. मिलनमधील लोकांनीं कांहीं मदत केली असती, परंतु त्यानें फार दिवस टिकाव लागला नसता व कायमचा जय मिळाला नसता, म्हणून मिलन येथें तह करणें मला भाग पडलें. परंतु त्या वेळच्या प्रत्येक क्षणीं माझे अंतःकरण इटलीच्या स्वातंत्र्याकरिता स्फुंदत होतें ! अशा रीतीनें निरुपाय झाल्यामुळे चार्ल्स आल्बर्ट यानें काहीं वेळपर्यंत तह करून लढाई बंद ठेविली होती पण ही गोष्ट जशी मिलनमधील लोकाना आवडली नाहीं तशीच इतर लोकानाही आवडली नाहीं. फ्लॉरेन्स आणि लेगहॉर्न येथें मोठमोठे दगडे उद्भवले व रोममधील लोकांनीं तर पोपच्या प्रधानाला ठार मारून व पोपला रोम शहरांतून पळवून लावून तेथें एक स्वतंत्र लोकसत्तात्मक राज्य स्थापन केलें अशा प्रकारें इटलीमध्ये जिकडे तिकडे स्वातंत्र्याच्या उकळ्या फुटत असता ऑस्ट्रिया आणि पीडमॉंट ह्यांच्यामध्ये फिरून लढाई सुरू झाली. चोहोंकडचे राज्यक्रांतिकारक लोक पीडमॉंटमध्ये गोळा झाले होते व त्यांना स्वतंत्रतेशिवाय दुसरें काहीं सुचत नव्हतें. त्यांनीं चार्ल्स आल्बर्ट याला लढाई करण्याला भाग पाडलें. लोकांनीं त्याला लढाईसाठीं लागतील तितके पैसे पुरविण्याचे ठराव पास केले, निरनिराळ्या सभाकडून, राजानें फिरून इटलीच्या स्वतंत्रेकरिता लढाई सुरू करावी अशा अर्थाचे विनंति अर्ज आणि मानपत्रे येऊं लागलीं. लोकांची इतकी उत्सुकता पाहून आपण जर लढाई सुरू केली नाहीं तर आपल्याला लोक राज्यावरून पदच्युत करतील असें

वाढून चार्ल्स आल्बर्ट याने फिरून लढाईला सुरवात केली. मोस्टारा ह्या ठिकाणी पहिला सामना होऊन नोव्हरा येथे ऑस्ट्रियन आणि इटॅलियन सैन्याची फिरून गाठ पडली. ह्या लढाईमध्ये चार्ल्स आल्बर्ट ह्याच्या हाताखालील एका सेनापतीने त्याचा हुकूम दरोबर न पाळल्यामुळे चार्ल्सचे सर्व नेत विस्काळित झाले आणि नोव्हराच्या लढाईमध्ये इटॅलियन लोकांचा पूर्णपणे पराभव झाला, व इटलीच्या स्वातंत्र्याची फिरून एकदम व पूर्णपणे निराशा झाली. चार्ल्स आल्बर्ट हा त्या लढाईमध्ये फार शौर्याने लढला. परंतु मिलनच्या लोकांनी त्याच्यावर कृतघ्नपणाचा जो आरोप केला त्यामुळे त्याचे मन अतिशय खिन्न झालेलें होतें. तरी पण ऑस्ट्रियाच्या अमलापासून इटली देश स्वतंत्र व्हावा ही त्याच्या आयुष्याची अतिशय मोठी महत्त्वाकांक्षा होती ती महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होण्याचा आतां सभव उरला नाही, म्हणून त्याला आयुष्यही नकोसे झालें व आतां आपण मरून गेलों तर बरे होईल असें त्याला वाटू लागलें. नोव्हराच्या लढाईत पराभव झाल्यानंतर रात्री ४ वाजता त्याने आपले सर्व सेनापति आपल्या भोंवतीं जमा केले, आणि त्यांना उद्देशून तो म्हणाला 'इटलीच्या स्वतंत्रतेसाठीं मी आजपर्यंत काय पाहिजे तें करण्याला तयार झालों! त्या स्वातंत्र्यासाठीं मी आपला जीव, माझ्या मुलाचे प्राण आणि माझे सिंहासन हीं सगळीं धोक्यात घालण्याला तयार झालों! तरी पण माझा हेतु शेवटास गेला नाहीं! आण आता शत्रूपाशीं तह करण्याची वेळ आली! त्या तहावर माझ्यानें सही करवणार नाही. असा प्रसंग येण्यापेक्षां मरण यावें म्हणून मी आजच्या लढाईमध्ये पुष्कळ वेळा प्रयत्न केला, पण तोही सफळ झाला नाही! असो आतां आपल्या देशाच्या सेवेकरिता मी आपली ही शेवटची आहुति अर्पण करितों मी आपल्या डोक्यावरचा मुकुट खाली ठेवितों., आणि नझा मुलगा द्यूक ऑफ सेव्हॉय याला आपलें राज्य देतो. असें म्हणून त्यानें आपल्या डोक्यावरील मुकुट खाली ठेवला. नंतर आपल्या बायकोला एक झुलल वर्तमानाचें पत्र लिहून तो रात्रीच निघाला व ऑस्ट्रियन शिपायांच्या चौकीपहान्यातून तो जाऊ लागला. ऑस्ट्रियाच्या छावणीत त्यानें आपण क्वेणी तरी इटॅलियन कामगार आहोंत असें सांगितलें व चार्ल्स आल्बर्ट याने आपल्या राज्याचा राजीनामा दिला, ही बातमी ऑस्ट्रियन ऑफिसरना सांगून तां त्याच्या छावणीतून सुरक्षितपणे बाहेर पडून

नीस ह्या शहरीं जाऊन पोहोचला. तेथें तो पुढें सहा महिन्यांनीं मरण पावला. चार्ल्स आल्बर्टच्या राजीनाम्याची बातमी जेव्हा ट्यूरिनमध्ये कळली तेव्हां तेथील प्रतिनिधीच्या सभेमध्ये ज्याच्या डोक्यातून अश्रु वाहिले नाहीत असा एकही मनुष्य नव्हता त्या वेळीं त्या सभेमध्ये चार्ल्स आल्बर्ट याची एक तस्बीर ठेविलेली होती तिला उद्देशून एम्. जोस्टी ह्या नावाच्या एका प्रतिनिधीने पुढील उद्गार काढले, इटलीसाठीं आपल्या सर्वस्वाची आहुति देण्याला तयार झालेल्या त्या महात्म्याची ही प्रत्यक्ष मूर्ति आपल्यापुढे येथें आहे! या महात्म्याच्या गुणांचा जयघोष इटलीच्या प्रत्येक भागामध्ये ऐकूं येईल! इतिहासामध्ये याच्या गुणांची बरोबर किंमत करण्यात येईल! पुढल्या पिढीतील लोक यानें दाखविलेल्या देशाभिमानाचें चीज करतील आणि जेव्हा परकीयाच्या जुलमापासून इटली स्वतंत्र होण्याची वेळ येईल त्या वेळीं या महात्म्याचें नांव इटालियन लोकांच्या अंतःकरणामध्ये शाश्वत आणि चिरजीव होईल! अशा प्रकारचे उद्गार काढून पीडमॉंटमधील लोकांनीं चार्ल्स आल्बर्टबद्दल आपली पूज्यबुद्धि व्यक्त केली

चार्ल्स आल्बर्टच्या बरोबरच इटलीच्या स्वातंत्र्याची आशा त्या वेळेपुरती नाहीशी झाली. व फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचे इटली देशावर काय परिणाम झाले याचें परीक्षण जर तेथेंच थांबविलें तर इटलीला स्वतंत्रतेच्या नावतींत काहीं एक फायदा झाला नाही असें म्हणावें लागेल पण हें म्हणणें बरोबर नाही. इटलीला जरी ह्या वेळीं स्वतंत्रता प्रत्यक्ष मिळाली नाही, तरी आपल्या देशातील सर्व लहान लहान संस्थानांनीं एकत्र व्हावें आणि एकत्र होऊन स्वतंत्र व्हावें ही इच्छा फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचाच परिणाम होय. आता ती इच्छा लागलीच सफल झाली नाही, तरी पुढें थोड्याच वर्षांत इटलीला स्वतंत्रतेचे दिवस पाहण्याचा सुयोग आला चार्ल्स आल्बर्ट याच्या हातून इटलीच्या स्वतंत्रतेचें काम पुरें झालें नाही पण बापानें सुरू केलेलें काम त्याच्या मुलानें तडीस लाविलें. चार्ल्स आल्बर्ट यानें आपला मुलगा ड्यूक ऑफ सेव्हॉय ऊर्फ व्हिक्टर इमॅन्युएल, याला फक्त आपल्या डोक्यावरील मुकुटच दिला नव्हता, तर त्याच्याबरोबर आपल्या अंतःकरणातील शौर्य, देशाभिमान आणि शहाणपण हींही दिलीं होती. त्यामुळे व्हिक्टर इमॅन्युएल यानें आपल्या बापाची

इच्छा लवकरच तृप्त केली. १८४८ त ऑस्ट्रियाच्याविरुद्ध सुरू केलेल्या लढाईत त्यांना यश आले नाही परंतु मॅझिनी, गॅरिबाल्डी, वगैरे लोकांच्या पुढाऱ्यांनी व्हिक्टर इमॅन्युएलसारख्या राजाच्या साहाय्याने जी लढाई केली त्यांत त्यांना यश येऊन इटली देश अखेरीस स्वतंत्र झाला.

पिकाची पाहणी

सर्वे नंबर ४

इटली देशामध्ये फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचा काय परिणाम झाला हे आपण मार्गाल अंकी पाहिले, आता आपण जर्मनीकडे वळू. इ. स. १८४८ च्या पूर्वी जर्मनीमध्ये राज्यक्रांतीला अनुकूल अशी स्थिति उत्पन्न होत चालली होती. जर्मनी लोक हे मूळचे धाडसी, दृढनिश्चयी आणि दीर्घोद्योगी होते ह्याच्या अगातील शौर्य फ्रेडरिक धि ग्रेट ह्याच्या वेळी युरोपांतील सर्व राष्ट्रांच्या दृष्टेस्पत्तीस येऊन चुकले होते ह्या लोकांनी रणागणावर जसे आपले शौर्य गाजविले होते, तशीच धर्माच्या बाबतीतही त्यांनी आपली सत्यप्रीति व्यक्त करून दाखविली होती युरोपातील सर्व लोकांवर पोपचा जुलूम अव्याहतपणे चाललेला असे. परंतु त्याला पहिल्याने प्रतिबंध करणारा लूथर ह्याच लोकामध्ये निर्माण झाला लूथरने ह्या प्रसंगी जो जुलुमाचा तिडकारा दाखविला, तो फुकट गेला नाही त्याचे परिणाम लूथरच्या पाठीमागून जन्मास येणाऱ्या जर्मन लोकांवर झालेले दिसून येत होते धार्मिक स्वतंत्रतेपासून राजकीय स्वतंत्रतेची इच्छा प्रबळ झाली फ्रान्सचा बादशहा नेपोलियन ह्याला जिंकण्याकरिता एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी युरोपातील सर्व सैन्ये एकत्र झाली होती, त्यात जर्मन शिपाईही होते त्यांना जेव्हा नेपोलियनच्या सैन्याच्या विरुद्ध लढूनही त्या लढाईत जय मिळाला, तेव्हा त्या जर्मन शिपायांची दृष्टि आपल्या स्वतःच्या अंगाच्या शौर्याकडे साहजिकपणेच वळली व त्यांना असे वाटू लागले की, आपल्या अंगामध्येही सामर्थ्य आहे, आपण बाकीच्या लोकांपेक्षा कांहीं कमकुवत आहो.

असें नाहीं, व ह्या आपल्या अगच्या सामर्थ्याचा उपयोग जर आपण आपला देश एक आणि स्वतंत्र करण्याकडे केला तर ती गोष्ट आपल्या हातून होणें अशक्य आहे असें नाहीं असे विचार मनात येऊन त्याची दृष्टि जर्मनीच्या स्वतंत्रतेकडे वळली आणि ह्या कल्पनेचा प्रसार होत होत जर्मनीतील बहुतेक लोकाना आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेबद्दलची अतिशय उत्सुकता वाढू लागली. आणि स्वतंत्रतेबद्दलची उत्सुकता लोकांच्या मनात उत्पन्न होऊ लागणें, हाच राज्यक्रांतीचा पहिला प्रारंभ होय.

याशिवाय जर्मनीतील राज्यक्रांतीला आणखी एक कारण झालें. आपल्या इकडे हल्लीं जशी पुष्कळ वर्षे शांतता नांदत आहे, त्याचप्रमाणें त्या वेळीं जर्मनीची स्थिति झालेली होती. १८१५ मध्ये नेपोलियनच्या लढाया संपल्या आणि तेव्हांपासून १८४८ पर्यंत जर्मनीमध्ये एकसारखी शांतता होती. ह्या तेहतीस वर्षांच्या मुदतीमध्ये जर्मन लोकांची एकदर परिस्थिति फारच चांगल्या रीतीने बदलून गेली. लढाईपासून नुकसान होत नाहींसे झाल्यामुळे जर्मन लोकांचे व्यापारधंदे फार वाढले आणि व्यापारधंदे वाढल्यामुळे अर्थात् राष्ट्रातील संपत्तीही वाढली. कामधंदा करण्याला जागा आणि कामधंद्यामध्ये परिश्रम केले असता मुबलक फायदा ह्या गोष्टी ज्या देशामध्ये मिळू शकतात, त्या देशातील लोकसंख्या वाढण्याला फारसा वेळ लागतो असें नाहीं. वर दिलेल्या मुदतींत जर्मनीची लोकसंख्या, व्यापार आणि संपत्ति ह्यांची वाढ अतिशय झाली. ह्याप्रमाणें जर्मन लोक बाकीच्या बाबतींत इतक्या चांगल्या स्थितीपर्यंत येऊन पोचल्यानंतर त्याची दृष्टि स्वाभाविकपणेंच आपल्या आसपासच्या देशातील लोकांकडे वळली, तेव्हा त्यांना असें दिसून आलें कीं, बाकीच्या देशातील लोक आपल्याचसारखे असून त्यांना राजकीय स्वातंत्र्य आहे मग ते आपल्यालाच का नसावें ? असे विचार मनांत येऊन त्याची स्वातंत्र्याबद्दलची उत्सुकता जास्तच वाढू लागली. जर्मनीतील कित्येक संस्थानाच्या राजानीं आम्ही तुम्हाला स्वतंत्रतेचे अमुक हक्क देऊ अशीं वचनें दिलेलीं होती परंतु हिंदुस्थानातील लोकाना अशा प्रकारचीं दिलेलीं वचनें ज्याप्रमाणें कधीं पाळलीं गेलीं नाहींत, त्याचप्रमाणें जर्मन लोकानीं दिलेलीं वचनेंही कधीं पाळण्यांत आलीं नाहींत. आपल्या राजानीं दिलेलीं वचनें पूर्ण करावीं, म्हणून जर्मनीच्या उत्तर आणि मध्य भागातील लोकानीं पुष्कळ प्रयत्न केले, परंतु त्यांना यत्किंचितही यश आलें नाहीं.

इच्छा लवकरच तृप्त केली. १८४८ त ऑस्ट्रियाच्याविरुद्ध सुरू केलेल्या लढाईत त्यांना यश आले नाही. परंतु मॅसिनी, गॅरिबाल्डी, वगैरे लोकांच्या पुढाऱ्यांनी व्हिक्टर इमॅन्युएलसारख्या राजाच्या साहाय्याने जी लढाई केली त्यात त्यांना यश येऊन इटली देश अखेरीस स्वतंत्र झाला.

पिकाची पाहणी

सर्वे नंबर ४

इटली देशामध्ये फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचा काय परिणाम झाला हे आपण मागील अर्की पाहिले, आता आपण जर्मनीकडे वळू इ स १८४८ च्या पूर्वी जर्मनीमध्ये राज्यक्रांतीला अनुकूल अशी स्थिति उत्पन्न होत चालली होती. जर्मनी लोक हे मूळचे धाडसी, दृढनिश्चयी आणि दीर्घोद्योगी होते ह्याच्या अगांतील शौर्य फ्रेडरिक वि ग्रेट ह्याच्या वेळी युरोपातील सर्व राष्ट्रांच्या दृष्टी-
त्पत्तीस येऊन चुकले होते ह्या लोकांनी रणागणावर जसे आपले शौर्य गाज-
विले होते, तशीच धर्माच्या बाबतीतही त्यांनी आपली सत्यप्रीति व्यक्त करून दाखविली होती युरोपातील सर्व लोकांवर पोपचा जुलूम अव्याहतपणे चाललेला असे परंतु त्याला पहिल्याने प्रतिबंध करणारा लूथर ह्याच लोकामध्ये निर्माण झाला. लूथरने ह्या प्रसंगी जो जुलुमाचा तिठकारा दाखविला, तो फुकट गेला नाही. त्याचे परिणाम लूथरच्या पाठीमागून जन्मास येणाऱ्या जर्मन लोकांवर झालेले दिसून येत होते. धार्मिक स्वतंत्रतेपासून राजकीय स्वतंत्रतेची इच्छा प्रबळ झाली फ्रान्सचा बादशहा नेपोलियन ह्याला जिंकण्याकरिता एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी युरोपातील सर्व सैन्ये एकत्र झाली होती, त्यात जर्मन शिपाईही होते. त्यांना जेव्हा नेपोलियनच्या सैन्याच्या विरुद्ध लढूनही त्या लढा-
ईत जय मिळाला, तेव्हा त्या जर्मन शिपायांची दृष्टि आपल्या स्वतःच्या अंगाच्या शौर्याकडे साहजिकपणेच वळली व त्यांना असे वाटू लागले की, आपल्या अंगामध्येही सामर्थ्य आहे, आपण बाकीच्या लोकांपेक्षा कांही कमकुवत आहो

असें नाहीं, व ह्या आपल्या अगच्या सामर्थ्याचा उपयोग जर आपण आपला देश एक आणि स्वतंत्र करण्याकडे केला तर ती गोष्ट आपल्या हातून होणें अशक्य आहे असें नाहीं. असे विचार मनात येऊन त्याची दृष्टि जर्मनीच्या स्वतंत्रतेकडे वळली आणि ह्या कल्पनेचा प्रसार होत होत जर्मनीतील बहुतेक लोकाना आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेबद्दलची अतिशय उत्सुकता वाढू लागली. आणि स्वतंत्रतेबद्दलची उत्सुकता लोकांच्या मनात उत्पन्न होऊं लागणें, हाच राज्यक्रांतीचा पहिला प्रारंभ होय.

याशिवाय जर्मनीतील राज्यक्रांतीला आणखी एक कारण झालें. आपल्या इकडे हल्लीं जशी पुष्कळ वर्षे शांतता नादत आहे, त्याचप्रमाणें त्या वेळीं जर्मनीची स्थिति झालेली होती. १८१५ मध्ये नेपोलियनच्या लढाया संपल्या आणि तेव्हापासून १८४८ पर्यंत जर्मनीमध्ये एकसारखी शांतता होती. ह्या तेहतीस वर्षांच्या मुदतीमध्ये जर्मन लोकांची एकंदर परिस्थिति फारच चांगल्या रीतीनें बदलून गेली. लढाईपासून नुकसान होत नाहींत झाल्यामुळे जर्मन लोकांचे व्यापारधंदे फार वाढले आणि व्यापारधंदे वाढल्यामुळे अर्थात् राष्ट्रातील संपत्तीही वाढली. कामधंदा करण्याला जागा आणि कामधंद्यामध्ये परिश्रम केले असतां मुबलक फायदा ह्या गोष्टी ज्या देशामध्ये मिळू शकतात, त्या देशातील लोकसंख्या वाढण्याला फारसा वेळ लागतो असें नाहीं. वर दिलेल्या मुदतींत जर्मनीची लोकसंख्या, व्यापार आणि संपत्ति ह्यांची वाढ अतिशय झाली. ह्याप्रमाणें जर्मन लोक बाकीच्या जावतींत इतक्या चांगल्या स्थितीपर्यंत येऊन पोचल्यानंतर त्याची दृष्टि स्वाभाविकपणेंच आपल्या आसपासच्या देशांतील लोकांकडे वळली, तेव्हां त्यांना असें दिसून आलें कीं, बाकीच्या देशातील लोक आपल्याचसारखे असून त्यांना राजकीय स्वातंत्र्य आहे मग तें आपल्यालाच का नसावें ? असे विचार मनात येऊन त्याची स्वातंत्र्याबद्दलची उत्सुकता जास्तच वाढू लागली. जर्मनीतील कित्येक संस्थानांच्या राजानीं आम्ही तुम्हाला स्वतंत्रतेचे अमुक हक्क देऊ अशीं वचनें दिलेलीं होती. परंतु हिंदुस्थानातील लोकाना अशा प्रकारचीं दिलेलीं वचनें ज्याप्रमाणें कधीं पाळलीं गेलीं नाहींत, त्याचप्रमाणें जर्मन लोकांनीं दिलेलीं वचनेंही कधीं पाळण्यात आलीं नाहींत. आपल्या राजानीं दिलेलीं वचनें पूर्ण करावीं, म्हणून जर्मनीच्या उत्तर आणि मध्य भागांतील लोकांनीं पुष्कळ प्रयत्न केले, परंतु त्यांना यत्किचितही यश आलें नाहीं.

आपली सापत्तिक आणि औद्योगिक स्थिति चांगली सुधारली असतानाही आपले राजे आपल्याला त्यांनी वचन दिलेले स्वतंत्रतेचे हक्क देत नाहीत, असे पाहून तर जर्मन लोकांना फारच चीड आली होती. व ते स्वतंत्रता मिळविण्यासाठी अगदी अधीर होऊन गेले होते.

जर्मनीमध्ये तेव्हास वर्षे एकसारखी शांतता असल्यामुळे लोकांचे उद्योगधंदे वाढून त्यांच्या मनोवृत्तिंत फरक पडला होता, हे वर सांगितलेच आहे. परंतु ह्या शांततेचा जर्मन लोकांच्या मनावर आणखीही एक परिणाम झालेला होता. जुलुमी राजाना वाटत असतं की, आपल्या राज्यात शांतता आहे ही फार चांगली गोष्ट आहे. कारण, जितकी शांतता राहिल तितकें आपलें राज्य चिरस्थायी होईल, अशी त्याची कल्पना असते. परंतु त्या शांततेतच त्याच्या राज्याच्या विनाशाची तयारी चाललेली असते. पुष्कळ वर्षांच्या शांततेमुळे लढाईची दुःखे लोक विसरून गेलेले असतात. लढणाऱ्या लोकांना किती उपास काढावे लागतात, किती लोकांना आपल्या प्राणाला मुकावे लागतं, जमिनीच्या पिकाची किती नासधूस होते, आणि किती मुलूख बेचिराब होतात, ह्याबद्दलची कल्पना लोक पूर्णपणें विसरून गेलेले असतात. त्यांना फक्त पूर्वीच्या पराक्रमाची वर्णने दिसत असतात त्यांना फक्त पूर्वीच्या विजयश्रीच्या गोष्टी ऐकूं येत असतात. आणि त्यांना लढाईपासून होणाऱ्या सौख्यकारक परिणामाशिवाय दुसऱ्या कशाचीही वार्ता नसते अशा स्थितीत शांतता कटाक्षवाणी होते, आणि लढाई हवी हवीशी वाटू लागते, आणि अशाच प्रकारची स्थिति त्या वेळीं जर्मन लोकांची झालेली होती.

ह्या वेळीं जर्मनीमध्ये शिक्षणाचाही प्रसार पुष्कळ झालेला होता. त्या शिक्षणप्रसाराच्या कामाला तेथील राजाकडून उत्तेजन मिळत असे. त्या वेळचे जर्मनीतील राजे लोकाना विद्यादान करीत होते ते परोपकारबुद्धीने आणि स्वार्थनिरपेक्षतेने करीत होते, असे नाही. लोकांना विद्या देणे हे आपला जुलूम त्याच्यावर कायम राखण्याचें एक चांगलें साधन आहे, असे समजून जर्मन राजे आपल्या लोकांना शिक्षण देत होते त्याची अशी कल्पना होती की, शिक्षण मिळाल्यापासून लोकांना राज्यक्रांति करण्याची वेदाकदाचित् इच्छा झाली तर त्याचे प्रयत्न चिरडून टाकण्याला आपल्यापाशीं मोठमोठी बलाढ्य सैन्ये आहेतच. परंतु शिक्षणापासून असा परिणाम व्हावयाचाच नाही, अशी

त्याची बहुतेक खात्री होती. लोकांना एकदां लिहिण्यावाचण्याची चटक लावून दिली, म्हणजे ते अगदीं नि सत्त्व बनून जातील, व त्याचें लक्ष दुसऱ्या कशा-कडेही न जाता सर्व काहीं या शिक्षणांतच आहे असें त्यांना वाटूं लागेल व एकदा लोकांची अशी स्थिति झाली म्हणजे त्याच्यावर राज्य करणें अगदीं सोपें, अशा रीतीनें गाईप्रमाणें लोक झाले म्हणजे त्यांच्यामध्ये राज्यक्रांति करण्याची कल्पनाच उत्पन्न होणार नाहीं असे अनेक विचार मनांत आणून जर्मन राजांनीं आपल्या प्रजेला सुशिक्षित करून ठेविलें होतें परंतु त्या राजाच्या दुर्दैवानें लोकांच्या शिक्षणाचा राजाना वाटत होता तसा परिणाम न होता जर्मन लोकांच्या डोक्यामध्ये स्वतंत्रतेच्या ज्या कल्पना शिरल्या होत्या त्यांना त्या शिक्षणापासून पुष्पच मिळत चालली

जर्मन लोकांनीं स्वातंत्र्यासाठीं केलेल्या प्रयत्नांना वर सांगितलेल्या शिक्षणप्रसारानें तर यश आलेंच, पण त्याशिवाय आणखीही एक जबरदस्त कारण राज्यक्रांतीला उपकारक असें जर्मनीमध्ये घडून आलेलें होतें. फ्रान्स देशामध्ये पहिला नेपोलियन जेव्हा अतिशय प्रबळ झालेला होता, आणि युरोपियन राजांचे मुकुट जेव्हा त्याच्या पायाभोवतीं दाटी करून सोडीत होते, तेव्हा प्रशियाच्या राजानें आपल्या राज्यात फक्त चाळीस हजार सैन्य ठेवावें, असा नेपोलियननें त्याला नियम करून दिला होता. हल्ली हिंदुस्थानांत अमुक सस्थानिकानें अमुकच सैन्य आपल्या पदरीं ठेवावें, त्याच्यापेक्षा जास्त ठेवूं नये, अशा प्रकारचे नियम ज्याप्रमाणें इंग्रज सरकारनें नेटिव राजाना करून दिले आहेत, त्याचप्रमाणें नेपोलियननें तिकडे व्यवस्था केलेली होती परंतु नेपोलियनच्या हातावर तुरी देणारे आणि नेपोलियनच्या डोळ्यात धूळ फेंकणारे राजे जर्मनीमध्ये निघाले. आपण अमुकच सैन्य ठेवावें, असें नेपोलियननें आपल्याला सांगणें म्हणजे हा एक प्रकारचा जुलूम आहे, हें जर्मनींतील राजे जाणत होते. परंतु या जुलूमाला आळा घालण्याचें त्यांच्यामध्ये सामर्थ्य नसल्यामुळे त्यांनीं दुसरीच एक युक्ति आरंभिली. नेपोलियनच्या हुकमाप्रमाणें प्रशियाला फक्त चाळीस हजारच सैन्य बाळगण्याचा अधिकार होता. तेव्हा प्रथम चाळीस हजार सैन्य चाकरीस ठेवून त्याला सर्व प्रकारचें लष्करी शिक्षण तीन वर्षेपर्यंत चांगल्या रीतीनें देण्यांत येत असे, व ते शिपाई आपल्या कामात तरबेज झाले म्हणजे तीन वर्षांनीं त्यांना काढून त्याच्या जागीं दुसरे लोक ठेवण्यांत येत असत, व ते

तयार झाले म्हणजे पुढच्या तीन वर्षांकरिता त्याच्या जागी नवीन शिपायांची फिरून भरती करण्यात येत असे. प्रशियाच्या या युक्तीला चागलें यश येत आहे असे पाहून, जर्मनीतील इतर संस्थानानीही ह्याच पद्धतीचें ताबडतोब अवलंबून केले. हा क्रम पुष्कळ दिवस चालू राहिल्याने एकंदर राष्ट्रातील सर्व लोक शिपाई-गिरीच्या कामांत निष्णात बनले. प्रत्येक जर्मन मनुष्य अठरा वर्षांच्या वयांत आला म्हणजे त्याला लष्करामध्ये तीन वर्षेपर्यंत शिपाईगिरीचें काम शिकणें भागच पडत असे. तो कोणत्याही जातीचा असला, किंवा कोणत्याही दर्जाचा असला, श्रीमंत असला अगर भिकारी असला, सरदार असला किंवा शेतकरी असला, तरी त्याला तीन वर्षे पलटणीच्या चाकरीमध्ये काढल्यावाचून गत्यतर नव्हतें. जर्मन लोकांच्या मनात बर दिलेल्या अनेक कारणांनी स्वतंत्रतेची आवड आधींच उत्पन्न झालेली होती. आणि त्यांतून त्याच्या सर्व राष्ट्राला अशा रीतीने शिपाईगिरीचें शिक्षण मिळत होतें, त्यामुळे तर आपली स्वतंत्रतेची आशा तृप्त होण्याची त्यांना विशेषच खात्री वाटू लागली होती.

जुलमी राजाचें सिंहासन त्यांच्या खालून मणशेल निघून जातें तेव्हां त्यांना राज्यक्रांति झाली असें वाटतें. परंतु वास्तविक स्थिति तशी नसून ती राज्यक्रांति अनेक वर्षे आधीपासून सुरू झालेली असते. जुलमी राजांच्या सिंहासनाचे प्रत्यक्ष तुकडे झालेले दिसण्याच्या आधींच अनेक वर्षांपासून तीं सिंहासनें डळमळू लागलेलीं असतात. राजानीं कितीही गुप्त हेर ठेविले असले तरी त्याची दृष्टि चुकवून अनेक कारणे एकत्र गोळा होत असतात. किंवा जुलमी राजेच तीं कारणे उत्पन्न करण्याला आपल्या हातानीं मदत करीत असतात. शिवाय दुसरी एक असल्या राजाची खोटी समजूत असते. ती अशी की, राज्यक्रांति ही शस्त्रांनीं होते, असें ते मानितात. परंतु खरी राज्यक्रांति शस्त्रांनीं होत नाही. विचारांमध्ये क्रांति झाली म्हणजे, राज्यक्रांति घडून येते, असें इतिहासावरून दिसून येतें. युरोपांत जेव्हां जेव्हां राज्यक्रांत्या झालेल्या आहेत, तेव्हा तेव्हा त्यांच्या आधीं विचारांमध्ये क्रांत्या झालेल्या होत्या असें आपल्याला दिसून येतें. जर्मनीतील लोकांचेही ह्या वेळीं विचारच आधीं फिरलेले होते. जर्मन लोक आपल्या राजांवर पाठीमागून फिरले. हिंदुस्थान देशांत जशी लहान मोठी अनेक संस्थाने आहेत, त्याप्रमाणें त्या वेळीं जर्मनीमध्ये होती हीं संस्थाने एकमेकांपासून स्वतंत्र होती, परंतु आतांपर्यंतचें त्यांचें सगळें शौर्य आणि शहाण-

पण ह्याचा विनियोग तीं सस्थानें आपसात एकमेकापार्शीं भांडण्याच्या कामीं करीत असत. परंतु आपसात भाडून आणि एकमेकाचा नाश करून आतां आपसातील दुहीनें जास्त नाश करण्याला काहीं उरलें नाहीं, अशी स्थिति हळूहळू येऊन पोचल्यानंतर जर्मन लोकाचें लक्ष त्याच्या शेजारच्या फ्रान्स आणि रशिया ह्या देशाकडे वळले व हे देश इतके बलाढ्य का आणि आपण इतके दुर्बल का, त्यांच्यात आणि आपल्यात फरक काय, या प्रश्नाचा ते आपल्या मनाशीं विचार करूं लागले. तेव्हा त्याच्या नजरेस असें आलें कीं, फ्रान्स आणि रशिया ह्या देशांतून एकतंत्री राज्यव्यवस्था आहे, म्हणून त्यांच्या हातामध्ये आज प्राबल्य आहे, तेव्हा त्याच्याप्रमाणेंच आपण जर चार कोटि लोक एकत्र झालों, आपल्या निरनिराळ्या सस्थानांतून जें सैन्य आहे तें एकत्र केलें, निरनिराळ्या ठिकाणीं जी संपत्ति अडकून पडलेली आहे त्या सगळ्या संपत्तीचें मिळून एक राष्ट्रीय भांडवल केलें, सगळ्या देशातील पराक्रम आपसात एकमेकाच्या विरुद्ध उपयोगात न आणिता त्याचा आपल्या देशाचें महत्त्व वाढविण्याच्या कामीं आपण उपयोग केला, तर आपणही फ्रान्स किंवा रशिया याच्यासारखें एक राष्ट्र बनू, आपल्यालाही आपले शत्रु भिऊ लागतील, आणि आपल्याला इतर राष्ट्रे योग्य मान देऊ लागतील. अशा प्रकारचे विचार लोकांच्या मनात घेवू लागल्यासून जर्मनी देश एक करावयाचा ही कल्पना बरीच प्रबळ झाली, व जर्मनीतील देशभक्त ह्या कल्पनेच्या प्रचारासाठीं आणि तशी वस्तुस्थिति घडवून आणण्यासाठीं जरीनें प्रयत्न करूं लागले. जर्मनीतील निरनिराळ्या सस्थानांनीं एकत्र होऊन जर्मनीचें एक राष्ट्र करावयाचें, ह्या जर्मनीच्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेला सुरवात आधीपासूनच थोडथोडी झाली होती, परंतु तिचा उगम प्रथमतः राजकारणात नसून केवळ व्यापारापुरता होता. इंग्लंडचा पुष्कळ माल जर्मनीमध्ये खपत असे, तरी पण जर्मनीचा माल इंग्लंडमध्ये गेला असता इंग्लंड प्रतिबंध करीत असे, जर्मनीनें इंग्लंडपासून वाटेल तर विकत व्याव, इंग्लंडमध्ये माल आणून विकूं नये, अशी इंग्लंडनें त्या वेळीं तजवीज करून ठेविली होती म्हणून त्याविरुद्ध जर्मन संस्थानांनीं आपसात एक होऊन असे करार ठरविले होते कीं, जर्मन संस्थानांनीं एकमेकांच्या मालावर कर बिलकुल घ्यावयाचा नाहीं, परदेशांतून येणाऱ्या मालावर इतका जबर कर बसवावयाचा कीं, तो माल बहुतेक येण्याचा बदल व्हावा, व ह्या देशाच्या मालावर बसवि-

लेल्या जकातीपासून जें उत्पन्न होईल तें एका समाईक खाजिन्यांत ठेवून नंतर तें प्रत्येक संस्थानांनं हिस्सेरशीनं वाटून द्यावें. ह्यामुळे जर्मनीतील व्यापार अतिशय वाढला. व इंग्लंडचा माल जर्मनीमध्ये येण्याचा बंद झाला. ह्या व्यापारी कटामध्ये प्रशिया मुख्य असल्यामुळे त्याच संस्थानाला पुढें महत्त्व आलें. ह्या व्यापाराच्या कामीं जर्मन संस्थानांमध्ये जी एक जूट उत्पन्न झाली, तीच राजकीय कामामध्ये जास्त दृढ होऊन पुढें जर्मनीला अखेरीस एकराष्ट्रीयत्व प्राप्त झालें.

ह्याप्रमाणें अनेक कारणांनीं जर्मन लोकांचीं मनं स्वदेशाच्या स्वतंत्रते-साठीं आणि एकराष्ट्रीयत्वासाठीं हळूहळू तयार होत होती. ह्या सगळ्या कारणा-चा अमुकच एक परिणाम खात्रीनं होईल, असें १८४८ च्या आधीं कोणालाही कळून आलेलें नव्हतें तरी पण कांहीं तरी होणार असें प्रत्येकाला वाटूं लागलें होतें. आणि काय होणार हें माहित नसतानाही होणार, अशी खात्री वाटत असणें हें राज्यक्रांतीची साथ जी पुढें बळावते, तिचें एक पहिलें बल-वत्तर चिन्ह होय व अशीं चिन्हे जर्मनीमध्ये पुष्कळ होऊं लागलीं होती. जर्मनीतील राजाची राज्य करण्याची पद्धत जुलुमाची असूनही त्यांनीं आपल्या लोकांना शिक्षण देण्याला सुरुवात केली होती यातील हेतु काय, हें पूर्वीं सांगण्यात आलेंच आहे त्याच हेतूनें जर्मन राजांनीं आपल्या लोकांना लेखनस्वातंत्र्याचाही हक्क पूर्णपणें दिलेला होता आपल्यापाशीं मोठमोठी सैन्ये खडीं आहेत, तेव्हां लोकांनीं काहीं लिहिलें आणि कांहीं प्रसिद्ध केलें, तरी त्यापासून आपलें यत्किंचितही वांकडें व्हावयाचें नाहीं, कारण त्या लेखनस्वातंत्र्याचा आपल्याला प्रतिकूल असा काहीं परिणाम होतो, असें दिसून आलें तर तो आपल्या सैन्याच्या मदतीनें जागच्या जागीं दाबून टाकण्याला आपणाला उशीर लागणार नाहीं, अशा समजुतीवर तेथील राजांनीं लोकांना लेखनस्वातंत्र्याचे आणि मुद्रणस्वातंत्र्याचे हक्क दिलेले होते. परंतु ह्या हक्काचा जर्मन लोकांनीं फार चांगला उपयोग करून घेतला, व शिक्षण, लेखन, आणि मुद्रण ह्या तीन गोष्टींच्या योगानें जर्मन लोकांची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होण्याचा योग लवकरच जुळून आला.

ह्या वर दिलेल्या कारणांनीं जर्मन लोकांचीं मनं राज्यक्रांतीकरितां, स्वतंत्रतेकरितां, एकराष्ट्रीयत्वाकरितां आणि लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीकरितां

अतिशय उत्कंठित होऊन राहिली होती. सुरुंग उडण्याच्यापूर्वी जिकडे तिकडे दारू भरून जशी तयारी झालेली असते, तशी जर्मनीमध्ये स्थिति झालेली होती. त्या दारूवर फक्त एक विस्तवाची ठिणगी टाकण्याचा अवकाश होता. आणि ती ठिणगी फ्रान्समधील राज्यक्रांतीने त्या भरलेल्या दारूवर टाकिली व सुरुंग उडाला. त्या सुरुंगाच्या धक्क्याने जर्मनीतील सर्व राजांची सिंहासने ढळ-मळून गेली. प्रशिया, बव्हेरिया, जर्मनी, पोलंड, फ्रँकफोर्ट, बेडन, साक्सनी, हॅनोव्हर, वर्टेम्बर्ग, वगैरे जर्मनीतील संस्थानातून फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचे परिणाम तर ताबडतोब दिसून आलेच, परंतु जर्मनीच्या आसपासचे बेल्जम, हॉलंड, डेन्मार्क, स्वीडन, ऑस्ट्रिया वगैरे देशातूनसुद्धा ह्या राज्यक्रांतीचे धक्के जर्मनीच्या द्वाराने जाऊन बसले. एखादा उत्तम मांत्रिक आला म्हणजे आता याच्यापुढे आपले काही चालावयाचे नाही असे वाटून ज्याप्रमाणे भुतरेवेत आपली विंगामस्ती सोडून त्याला शरण येतात, त्याप्रमाणे ह्या वेळी जर्मनीतील राजांची स्थिति झाली होती. फ्रान्समधील राज्यक्रांतीची बातमी ऐकल्याबरोबर त्याचे धावे दणाणून गेले व जे गर्विष्ठ आणि जुलुमी राजे थोड्या वेळापूर्वी लोकावर मोठ्या अरेरावीने आणि जुलुमाने अमल करीत होते, तेच लोकाना शरण येऊन तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणे आम्ही तुमच्यावर राज्य करू, तुम्ही घालून दिलेल्या नियमाच्या बाहेर आम्ही जाणार नाही, आणि इतके करूनही जर आम्ही तुम्हाला पसत नसले तर आम्ही आपला राज्यावरील हक्क सोडून देतो, असे आपल्या तोंडाने लोकापुढे म्हणू लागले. फ्रान्समधील लोकानी राज्यक्रांति करून व आपला राजा लुई फिलिप याला पळवून तेथे लोकसत्तात्मक राज्य स्थापन केले आहे, त्या लोकांना राजाच्या जुलुमांचा मोठा द्वेष आहे, तेव्हा ते कदाचित् आपली स्वतंत्र लोकांची सैन्य घेऊन येतील व आपला पराभव करून आपल्या देशामध्येही लोकसत्तात्मक राज्य स्थापन कर-वितील, अशी जर्मनीतील राजाना फार भीति पडली होती, व न्यामुळे ते आपापल्या देशातील लोकांना आपण होऊनच जास्त सवलती देण्याला सिद्ध झाले होते. लोकांच्या सभांनी, अर्जांनी आणि विनवण्यांनी जे हक्क त्यांना आज केक वर्षेपर्यंत मिळाले नव्हते ते त्यांना मोठ्या बहुमानाने समर्पण करण्याकरिता राजे एका पायावर तयार झाले आणि अशा रीतीने लोकांच्या स्थितीमध्ये जिकडे तिकडे एकदम पुष्कळ फरक पडू लागला. राजांनी पूर्वी दिलेली परंतु

पूर्वी कधीही पुरी न झालेली अशी वचने ताबडतोब पुरी होऊं लागली. पूर्वी अमक्यालाच अमक्या जागा द्यावयाच्या असे काहीं निर्बंध होते, पण ते आपो-आप नाहीसे होऊ लागले. पूर्वी ज्यूरीच्यासमोर लोकांच्या अपराधाची चौकशी होत नव्हती, व लोकाना शस्त्रे घेण्याची परवानगी नव्हती, परंतु आतां लोकांची ज्यूरीपुढे चौकशी व्हावी आणि सर्व लोकांनीं शस्त्रे घ्यावी, अशा प्रकारच्या सूचना प्रत्यक्ष राजपक्षाकडून पुढे येऊ लागल्या. काहीं लोकावर कर जास्त आणि काहीं लोकावर कर कमी असा पक्षपात पूर्वी होता, पण तो आपोआप नाहीसा होऊन, सरदार असो किंवा शेतकरी असो, सर्वांवर सारखा कर बसविला जाईल अशी आश्वासने राजाकडूनच पुढे येऊं लागली. युरोपात जिकडे तिकडे राज्यक्रांत्या हाऊ लागल्यापासून क्रांतिकारक लोकांनीं आपल्या क्रांतीचें दर्शक म्हणून एक तीन रगाचें निशाण केलेलें होतें. काळा, ताबडा आणि सोनेरी असे तीन रंग ह्या निशाणावर असत व हें निशाण क्रांतिकारक लोकांचें असल्यामुळे जुलुमी राजे त्याचा मोठा तिरस्कार करीत असत. पण प्रस्तुत प्रसंगीं कित्येक राजांनीं त्या निशाणाचा आपण होऊनच अंगीकार केला. पण राजाच्या लोकांना फसवण्यासाठीं ह्या युक्त्या होत्या, व कित्येक ठिकाणचे लोक ह्या युक्त्यांनीं फसले गेले. परंतु जेथें स्वतंत्रतेची जास्त अभिरुचि उत्पन्न झालेली होती तेथील लोक असल्या उपायांनीं शात झाले नाहीत. न्युनिच, बर्लिन, बेडन वगैरे ठिकाणीं लोकांचा त्वेष फारच विकोपाला गेला तरी पण त्याच्यावर रोष न करिता ते जें जें मागतील तें तें देण्याला जर्मन सस्थानांतील राजे अगदीं तत्पर होते. अशी चोहोंकडे अंदाधुंदी चालली असता प्रशियाच्या राजानें एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्या जाहीरनाम्यामध्ये जर्मनीच्या भावी एकराष्ट्रीयत्वाचें बीज पूर्णपणें पेरलेलें होतें. ह्या जाहीरनाम्यांत राजानें असें म्हटलें होतें कीं, जर्मनीमध्ये हल्लीं जी निरनिराळीं लहान लहान सस्थानें आहेत तीं मोडून सगळ्या जर्मनीचें एक राष्ट्र करावें अशी आमची इच्छा आहे. हें कृत्य घडवून आणण्यासाठीं जर्मन सस्थानांतून निवडलेल्या प्रतिनिधींची एक सभा बनविली पाहिजे. सर्व जर्मनीच्या राष्ट्राचें मिळून एक स्वतंत्र सैन्य तयार केलें पाहिजे. त्यावर एक स्वतंत्र कमांडर-इन-चीफ असावा व त्या सैन्याचें निशाणही स्वतंत्र असावें. त्याचप्रमाणें सगळ्या जर्मन राष्ट्राचें मिळून एक स्वतंत्र आरमारही असणें फार

जरूरीचें आहे. जर्मनीमध्ये जे लहान लहान संस्थानिक आहेत, त्यांच्यामधील तंटे निवडण्याकरितां एक सर्वसाधारण न्यायासन पाहिजे, व तसेच सर्वसाधारण कायदेही पाहिजेत, अशा सूचना ह्या जाहीरनाम्यात होत्या ह्या जाहीरनाम्यावरून लोकमताचा राजांवर किती पगडा बसलेला होता हें स्पष्टपणें दिसून येतें ह्या वेळीं जीं लोकांचीं मते तीं राजे बोलू लागले होते. एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पना मूळची लोकांची, पण ती राजांनीं आपली करून टाकिली इतकेंच नव्हे, तर सर्व जर्मन संस्थानांचें मिळून एक राष्ट्र बनलें असतां त्यामध्ये प्रमुखत्व आपल्याकडे असावें अशाबद्दलही कित्येक राजांच्या खटपटी चालल्या होत्या. अखेरीस सर्व जर्मन संस्थानातून आलेल्या प्रतिनिधींची एक सभा भरून तीमध्ये जर्मनीचें एकराष्ट्र करण्याचा निश्चय ठरला. व त्या एका राष्ट्राचा अध्यक्ष कोण होणार याविषयी प्रश्न पुढें आला. ऑस्ट्रियन साम्राज्य हें त्या वेळीं विस्तारानें आणि सामर्थ्यानें फार मोठें होतें, तरी पण त्याची देखील जर्मनीचें अध्यक्षस्थान आपल्या घराण्याकडे यावें अशाबद्दल खटपट चालली होती, व त्यासाठी ऑस्ट्रियन सरकारनें आर्च ड्यूक जॉन याला आपला प्रतिनिधि म्हणून पाठविलें होतें. प्रशियाच्या राजाची तर ह्या प्रसंगीं खटपट फारच जरीनें सुरू होती व एखाद्या म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकीमध्ये एखादा साधारण उमेदवार मते मिळविण्यासाठी धडपडत असतो त्याप्रमाणें, प्रशियाच्या राजाची धडपड चालली होती. इतका एकराष्ट्रीयत्वाच्या मताचा अमल राजाच्याही मनावर बसलेला होता. परंतु अखेरीस आर्च ड्यूक जॉन याचीच बहुमतानें निवडणूक झाली. नंतर आर्च ड्यूक जॉन ह्यानें फ्रँकफोर्ट या शहरी मोठ्या इतमानानें प्रवेश केला, व लोकांनीं त्याचा आपल अध्यक्ष या नात्यानें मोठा मन्मान केला व नंतर त्यानें आपलें प्रधानमंडळ नेमून आपल्या कामाला सुरुवात केली. ह्याप्रमाणें जर्मनीच्या एकराष्ट्रीयत्वाला ह्या वेळेपासून प्रारंभ झाला. फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाल्याची नुसती बातमी जर्मनीमध्ये आल्याबरोबरच जर्मनीच्या लोकांना त्याच्या राजापासून बहुतेक हक्क प्राप्त झाले होते त्यामुळे त्याची एक स्वतंत्रतेची महत्त्वाकांक्षा सहजच परिपूर्ण झाली होती, व आपल्यांतील दुही मोडून आपलें एकराष्ट्र व्हावें ही जी त्यांची एकराष्ट्रीयत्वाची दुसरी महत्त्वाकांक्षा तीही अशा रीतीनें परिपूर्ण झाली. आता ह्या वेळीं जी व्यवस्था झाली ती तशीच खेवटपर्यंत टिकली नाही हें खरें. आर्च ड्यूक

जॉन याची नेमणूक झाली हें प्रशियाच्या राजाला आवडलें नाहीं व ही व्यवस्था पुढें कांहीं वेळानें खुद्द ऑस्ट्रियाच्या बादशहालाही पसत पडेनाशी झाली. तरी पण ह्या वेळीं ज्या स्वतंत्रतेला आणि ज्या एकराष्ट्रीयत्वाला सुरवात झाली ती स्वतंत्रता आणि तें एकराष्ट्रीयत्व ह्यांना पुढें चांगलीं फळें आलीं. हल्लीं जर्मन साम्राज्याचें जें वैभव दृष्टोत्पत्तीस येत आहे त्याचा उगम पाहू गेल्यास तो ह्या १८४८ च्या राज्यक्रांतीमध्येच दिसून येतो. त्या वेळीं जर्मन लोकाना स्वातंत्र्य आणि एकराष्ट्रीयत्व यांपासून काय फायदे आहेत हें कळलें व त्या गोष्टी जरी त्यांना त्या वेळीं कायमच्या साध्य झाल्या नाहींत तरी ते त्या स्वतंत्रतेच्या आणि एकराष्ट्रीयत्वाच्या खऱ्या वाटेला लागले असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अशा कामात लोकानीं भलत्याच वाटेला न लागतां सरळ वाटेला लागणें फार जरूरीचें असतें. जो बरोबर वाटेनें चालला आहे तो उशिरानें का होईना, परंतु आपल्या इष्ट मुक्कामाला जाऊन पोचल्यावाचून कधींही राहावयाचा नाहीं.

उपसंहार :

: : २१

काळ अग्रलेख ता. १३-३-१९०३

★ शेते नागरून ठेवली पाहिजेत म्हणजे स्वतंत्रतेचा पाऊस पडेल तेव्हा चांगले पीक येईल.

पिकाची पाहणी संपली सबब शंकुसांखळी, दुर्बीण निमतानदार, मोजणी-दार वगैरे सर्व सामग्रीला आणि मंडळीला आता आपण रजा देऊ आता शंकुसांखळीचे काम संपले. आता फक्त मनाचे काम राहिले आहे दुर्बिणीतून डोळ्याने पाहावयाचे ते पाहून झाले. आता फक्त मनाच्या डोळ्याने चौफेर पाहणी करावयाची राहिली आहे ऑस्ट्रिया, हंगरी, इटली, जर्मनी वगैरे शेताच्या चारी बाजूनी पायांनी फिरून पाहावयाचे काम झाले आता फक्त मनाने फिरावयाचे राहिले आहे. डोळे, हात, पाय वगैरे सर्व मनाचे नोकर आहेत. या नोकरांनी केलेल्या पाहणीचा 'रपोट' मालकाकडे करावयाचे काम फक्त उरलेले आहे. सबब आता आपण तिकडेच वळू.

आपली हिंदु लोकांची समजूत चुकीची असो किंवा बरोबर असो, पण जगातील घडामोडी एखाद्या रहाटगाडग्याप्रमाणे नेहमी चाललेल्या असतात, अशी जी आपली समजूत, तिच्या पुष्टीकरणार्थ इतिहासामध्येही अनेक पुरावे मिळतात. एकदा एक देश वरती तर काही दिवसांनी तोच देश खालती, एकदा एक लोक वैभवाच्या शिखरावर तर काही दिवसांनी तेच लोक दुःखाच्या डोहांत, अशा प्रकारची स्थिति ठिकठिकाणी दृष्टोत्पत्तीस येते. दिवस गेला.

म्हणजे रात्र यावी, सूर्य मावळला म्हणजे नक्षत्रे दिसू लागवीं, उन्हाळा संपला म्हणजे पावसाळा प्राप्त व्हावा हे जसे सृष्टीमध्ये नियम दिसतात किंवा रहाटगाड्याचा एक लोटा रिकामा झाला म्हणजे दुसरा भरून यावा आणि चाक्राची एक बाजू खाली आली की, दुसऱ्या बाजूने वर यावे, हे जसे व्यवहारामध्ये नियम दिसतात तसेच इतिहासातील चढामोडींमध्येही दिसून येतात. जगांतील क्षुद्र राजांचीं राज्ये आणि साम्राज्ये कायद्याने चाललेली असोत किंवा नसोत, पण ईश्वराच्या साम्राज्यामध्ये कायदा खात्रीने आहे आणि त्या कायद्याप्रमाणे त्याचा सर्व राज्यकारभार चाललेला आहे. त्याचा कायदा कधीही मोडला जाणार नाही अशी खात्री असल्यामुळेच विपन्नावस्थेमध्ये सापडलेल्या लोकाना आशा करण्याला पुष्कळ जागा असते.

आता रहाटगाड्याच्या न्यायाप्रमाणे जे मडके रिकामे झाले ते भरून येणारच असे जरी आहे, तरी तेवढ्यामुळे प्रत्येक मडक्याचे काही निराळे कर्तव्यकर्म नाही असे मात्र म्हणता यावयाचे नाही एखादे मडके फुटलेले असले तर ते रहाटगाड्याने शहर फेऱ्या फिरले तरी फुटक्या मडक्यातून पाणी भरून वर कधीही येणार नाही व हीच गोष्ट राष्ट्रांसाठी लागू आहे. ईश्वराचा कायदा कधीही मोडला जावयाचा नाही, आणि तो कायदा असा आहे की, एका राष्ट्राला सुख आणि एकाला दुःख, अशी मालिका नेहमी चालावयाची. तेव्हा या सुखदुःखाच्या मालिकेमध्ये आपले सर्व राष्ट्र हल्ली दुःखाच्या तडाक्यामध्ये सापडलेले असले तर ईश्वराच्या कायद्याप्रमाणे ही रहाटगाड्यावरील माळ फिरता फिरता केव्हा तरी आपले राष्ट्र सुखाच्याही तडाक्यामध्ये सापडेल तेव्हा त्यासाठी आपण धडपड करून काय करावयाचे आहे, असा युक्तिवाद करून जर कोणी राष्ट्र आळशीपणामध्ये दिवस घालविण्याला उद्युक्त होईल तर मात्र ते कधीही बरोबर होणार नाही. रहाटगाड्याने फिरत असले तरी फुटके मडके पाण्याने भरून वर कधीही यावयाचे नाही त्याप्रमाणे राष्ट्राचा चक्रनेमिक्रम चालला असला तरी आळशी, हताश, अल्पसतोषी, साहसपराङ्मुख, विषयासक्त, दुर्बल आणि निरुद्योगी अशा लोकांचे राष्ट्र कधीही वैभवाच्या शिखरावर येऊन पोहोचावयाचे नाही. पाऊस पडला म्हणजे सर्व शेतातून धान्य उगवते हे खरे. त्याप्रमाणे चक्रनेमिक्रमाच्या ईश्वरी कायद्याच्या अनुरोधाने खाली गेलेली राष्ट्रे वर डोकी काढतील हे खास पण जे शेत नांगरले

नाहीं किंवा ज्या शेतांत धान्य पेरलेले नाही त्या शेतावर आकाशातला सगळा पाऊस पडला तर धान्य कोठून उगवणार आहे ? त्याप्रमाणे ज्या राष्ट्रातील जमीन नांगरलेली नाही आणि ज्या राष्ट्राच्या जमिनीमध्ये आपल्या भावी महत्त्वाचे बीज पेरले गेलेले नाही त्याच्यावर चक्रेमिक्रमाच्या ईश्वरी कायद्याचा पाऊस पडला म्हणून या वर्षावार्ने काय व्हावयाचे आहे ? समुद्राच्या पाण्यांत स्नान करण्याचा ज्यांना कधी काळी प्रसंग आला असेल त्यांना हे माहीत असेल की, समुद्रांत स्नान करण्याला आपल्याला काही प्रयास करावे लागत नाहीत. घरच्याप्रमाणे घंगाळात तांब्या बुडवून तो आपल्या डोक्यावर ओतून घेण्याचे आयास तेथे नकोत. समुद्रात थांबून थांबून लाटा उठत असतात त्यातील एखादी लाट येऊन आपल्या अंगावरून गेली म्हणजे आपल्याला विन आयासाने स्नान घडते भौतिक समुद्रांत जशा लाटा उठतात तशाच राजकारणाच्या समुद्रांतही मधून मधून लाटा उठत असतात अशा एखाद्या लाटेमध्ये जीं राष्ट्रे सापडतात तीं ह्या ऐहिक दुःखापासून आणि बंधनापासून मुक्त होऊन समुद्रस्नानाने सहज उद्धरून जातात पण हे जरी खरे असले तरी राजकारणाच्या समुद्रामध्ये जेव्हा अशी एखादी लाट उसळते तेव्हा ज्या राष्ट्राला उद्धरून जावयाचे आहे त्याने त्या लाटेच्या मार्गामध्ये तरी असावयाला पाहिजे आहे.

सारांश, राष्ट्राच्या उन्नतीची सामान्य कारणे आपल्या क्रमाप्रमाणे कार्ये घडवून आणीत असली तरी त्या राष्ट्राच्या उन्नतीला ज्या काही विशेष कारणाची आवश्यकता असते त्यांच्याकडे राष्ट्रातील लोकांनी पूर्णपणे लक्ष पोहोचविले पाहिजे आतां तीं विशेष कारणे कोणतीं या प्रश्नाकडे वळू एका राष्ट्राच्या उन्नतीला ज्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या त्यांनीच दुसऱ्या राष्ट्रांमध्ये उन्नति खात्रीने होईल, असे म्हणता यावयाचे नाही तरी पण अठराशे अठेचाळीस सालांनंतर युरोपखंडामध्ये जी एक राज्यक्रांतीची लाट अनेक ठिकाणी उसळली तिचे निरीक्षण केले असता सर्व साधारण अशा कित्येक गोष्टी आढळून येतात. फ्रान्समधील पहिली राज्यक्रांति झाली तेव्हापासून युरोपखंडातील वातावरण बदलून गेलेले होते. राजाच्या जुलमी अमलाचा ज्या त्या लोकाना अगदीं वीट येऊन गेला होता स्वतंत्रतेशिवाय लोकाना दुसरे काही दिसत नव्हते. तिकडील बहुतेक लोक सुशिक्षित आणि न्याना शस्त्र मिळणे फारसे अवघड

नव्हते. राज्यक्रांतीच्या कामी शिक्षण आणि शस्त्रे या दोन गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. शिक्षणाने राजकारणातील पुष्कळ गोष्टी समजू लागतात. आपले कोणते, आणि दुसऱ्याचे कोणते, अमुक वस्तूवर आपला हक्क का नाही दुसऱ्याचा हक्क का आहे, इत्यादि अनेक प्रश्नांबद्दलचा उजेड डोक्यामध्ये फक्त शिक्षणामुळेच पडू शकतो. स्वतंत्रतेबद्दलची प्रीति हे सगळ्या शिक्षणाचे पर्यवसान होय. ज्या डोक्यांनी आपल्या अगदीं समोरचीही वस्तु दिसली नाही ते डोळे जसे फुकट, त्याप्रमाणेच ज्या शिक्षणाने आपल्या स्वतंत्रतेची कल्पना आपल्या मनाला दिसू लागली नाही ते शिक्षणही फुकट. पुष्कळ पुस्तके वाचणे म्हणजे शिक्षण नव्हे. शिकावयाचे ते ज्याच्यायोगाने शिकले जाते तेच शिक्षण होय. नाही तर एखाद्या लाकडाच्या कपाटामध्येही बुके काय थोडी असतात ? म्हणून ते कपाट सुशिक्षित झाले म्हणून कोणी समजत नाही. तद्वतच मनुष्याची गोष्ट आहे. अशिक्षित लोकांच्या हातून देशोन्नतीची कार्ये होत नाहीत असे नाही पण त्यात काही अर्थ नाही. एखादा आधळा मनुष्यही रस्त्याने सुरक्षितपणे जातो म्हणून मार्ग आक्रमण करण्याला डोक्याची आवश्यकताच नाही असे मानणे बरोबर होणार नाही. यासाठी ज्या राष्ट्राला आपले डोळे बर काढावयाचे आहे त्याचे ते डोळे पहिल्याने सुसंस्कृत झाले पाहिजे, म्हणजे अर्थात् तेथील लोक सुशिक्षित झाले पाहिजेत. आता शिक्षणाने राष्ट्रातील सर्व लोक महापंडीत झाले पाहिजेत. याचा असा अर्थ नाही, तर आपल्या राष्ट्राला ज्या काही गोष्टी आवश्यक असतील त्या समजण्याइतके ज्ञान लोकाना प्राप्त होऊन त्या गोष्टींबद्दल सर्व राष्ट्राची एकवाक्यता होणे हाच शिक्षणाचा सुपरिणाम होय. हंगरी देशाने स्वतंत्रतेसाठी प्रयत्न केले, किंवा इटली देशाने स्वतंत्रता मिळवली म्हणजे तेथील प्रत्येक इसम त्या वेळी दहा दहा परीक्षा देऊन फडाबदवीधर बनला होता असा अर्थ मुळीच नाही. आपल्या देशाला हितावह गोष्ट कोणती आहे हे त्या सर्व लोकांना चांगले समजले होते व सर्वांची त्याबद्दल एकवाक्यता झाली होती. हेच शिक्षण आणि हाच शिक्षणाचा सुपरिणाम. शाळेच्या, कॉलेजाच्या किंवा परीक्षेच्या हॉलच्या पायऱ्या निजवणे हे शिक्षण नव्हे.

परंतु शिक्षणाने जरी सर्व लोकांची मने एकाच स्वदेशोन्नतीसाठी उत्सुक झाली तरी शस्त्रावाचून त्यांना काही एक उपयोग नाही. शिक्षण हे शस्त्रावाचून

लंगहें आहे परंतु युरोपातील लोकाना १८४८ सालच्या राज्यक्रांतीच्या वेळीं शस्त्राची उणीव कोठेंच पडली नाही प्रस्तुत प्रसंगीच्या इतिहासावरून असें दिसून येतें की, राजाची जी शस्त्रे होती तीं लोकांचीं झालीं. राजाचीं जीं शस्त्रागारें होती तीं लोकांचीं शस्त्रागारें झालीं. इतकेंच नव्हे तर राजाचे जे शिपाई होते तेच लोकांचे शिपाई झाले शिक्षणानें लोकांचीं मनं फिरल्यावर वाटेल तें फिरू शकेल. मग राजाचीं शस्त्रे राजावर फिरलीं म्हणून त्यात आश्चर्य तें काय ? सुशिक्षणापासून राष्ट्रांमध्ये पाहिजे त्या गोष्टी घडून येणें शक्य आहे. शिक्षणापासून सव काहीं मिळतें तर शस्त्रें मिळणें फारसें अशक्य आहे असें नाही. युरोपियन इतिहासामध्ये अशींही कित्येक उदाहरणें आहेत की, एखादा देश स्वतंत्र होऊ लागल्यास त्याच्या शेजारच्या देशानें त्याला चोरून शस्त्राचा पुरवठा केलेला आहे. रशियानें युरोपच्या पूर्वेकडील भागांतील लहान लहान देशांना चोरून शस्त्रांचा पुरवठा पुष्कळ वेळां केलेला आहे पण शस्त्रें मिळालीं तरी त्याचा उपयोग करण्याचें ज्या लोकांना कधीं माहीत नाही, त्या लोकांना तीं निरुपयोगी आहेत, असें सकृददर्शनीं वाटणें साहजिक आहे, व असें असून युरोपातील राज्यक्रांतिकारक लोकांना यश कसें आलें, हा एक प्रश्न आहे परंतु इतिहासामध्ये असे प्रसंग जेथे जेथे आलेले आहेत तेथे तेथे लढाईच्या शास्त्राची पूर्वीं कांहीं माहिती नाही म्हणून कोणाचें फारसें अडलें आहे, असें दिसत नाही. लढाईचें शास्त्र म्हणजे मारण्याचें शास्त्र त्या शास्त्रांत निष्णान होण्याला फारशी बुद्धि लागते असें नाही बळकटपणा आणि साहस हे गुण अगांत असले म्हणजे हें लढण्याचें काम फारसें कठीण आहे असें नाही आपण एखाद्याला चांगला सेनापति म्हणून म्हणतो याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ इतकाच की, तो पुष्कळ लोकांना मारू शकतो. आणि जो कमी लोकांचे प्राण घेतो तो वाईट सेनापति ! रणागणावरून माघारा कोणता शिपाई बोलावला जातो, तर ज्याला पुष्कळ लोकांचे प्राण घेता येत नाहीत तो, आणि थोडक्या वेळांत अतिशय लोकांच्या प्राणाची कत्तल करण्यामध्ये ज्याची प्रख्याति असा सेनापति त्याच्या जागीं पाठविला जातो. ज्याला पुष्कळ लोकांचे प्राण घेता येतात, त्याचा जयजयकार होतो, त्याची बढती होते त्याला पदव्या मिळतात, आणि त्याला मान प्राप्त होतो ह्या सगळ्या प्रकारावरून असें दिसून येईल की, लढ-

ण्याचें शास्त्र म्हणजे प्राण घेण्याच्या शास्त्राहून दुसरें काहीं नाहीं या शास्त्रात लोक लवकर पारगत होतात. हातांत चढूक असली आणि तिची गोळी दुसऱ्या वर झाडली की, ती गोळी त्याचा प्राण घेते. आणि हातांत तरवार असली आणि ती दुसऱ्याच्या मानेवर टाकली तर ती तरवार त्याची मान कापते, आणि ज्याचा प्राण घ्यावयाचा तो जर आपल्याजवळ नसेल तर आपण एखाद्या घोड्यावर बसलें म्हणजे तो घोडा आपल्याला त्याच्याजवळ नेतो. ह्या दोनतीन साध्या गोष्टी ठाऊक असल्या म्हणजे लढाईच्या शास्त्रातील पाहिल्या प्राप्त करून घेण्याला कोणाला फारशी अडचण पडत नाहीं. रिकूट करून पलटणीत भरती झाली आणि अगावर शिपायाचें डगलें घातलें म्हणजे कोणी हवा तो मनुष्य शिपाई होतो. आता ह्या जरी सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत, तरी शिकलेल्या शिपायांची बरोबरी नवशिक्या शिपायांना कधीही यावयाची नाहीं, लढाईच्या शास्त्रांत फारसें काहीं कठीण नाहीं हें तर खरेंच, पण काहीं गुण सवयीनेंच यावयाचे असतात, व यासाठीं ज्यांनीं लष्करी स्वात्त्यात काहीं दिवस उमेदवारी केली आहे ते शिपाईच बहुत करून जास्त चांगले असतात अशा प्रकारचें शिक्षण सामान्य लोकांना मिळण्याची फारसा मार्ग नसतो. तरी पण या बाबतींत जर्मनीनें आपल्या राष्ट्रातील सर्व लोकांना लष्करी शिक्षण देऊन ठेवण्याची जी युक्ति योजून ठेवली होती, ती विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. प्रसंगाशिवाय मनुष्याला युक्ति सुचत नाहीं. प्रशियानें अमुकच सैन्य आपल्या पदरीं ठेवावें असा नियम नेपोलियननें घालून दिला नसता तर सगळ्या जर्मन राष्ट्रातील लोक लष्करी शिक्षणात तरबेज कधीही झाले नसते. जर्मन लोकांवर नेपोलियननें हा नियम लादला नसता तर कदाचित् जर्मनीचे लोक जे इतके पुढें सरसावले ते कधींच सरसावले नसते वास्तविक पाहिलें असता प्रत्येक देशातील प्रत्येक मनुष्याला, जर्मनींतल्याप्रमाणें लष्करी शिक्षण थोडेंबहुत तर मिळालेंच असलें पाहिजे. ईश्वरानें मनुष्याच्या आयुष्याचे जे विभाग केलेले आहेत त्याच्याकडे लक्ष देऊन पाहिलें असतां मनुष्याला बाल्यावस्थेमध्ये शातरसाची जशी अपेक्षा आहे, तशीच त्याच्या तरुण्यामध्ये त्याला वीररसाचीही अपेक्षा असली पाहिजे असें दिसतें. तरुण वयात मनुष्याचे अगात जी शक्ति खेळत असते ती त्यानें वीररसाची, शौर्याची आणि पराक्रमाची मोठमोठी कामें करावी म्हणून परमेश्वरानें त्याला दिलेली असते मनुष्याचें तरुण्याचें वय हें शौर्याचें उत्तम पीक देणारें एक

पहिल्या प्रतीचें शेत होय. त्या शेतात मशागत करून त्यापासून चांगलें पीक काढून घेणें यांतच शेतकऱ्यांचें हित आहे. पण तसें न करिता असलीं असख्य शेतें जाणून जुजून ओसाड टाकणें व जेथें उत्तम तादूळ किंवा गहूं याच्यासारखें धान्य पिकलें असतें तेथें निवळ गवत उगवू देऊन त्या जमिनीची खराबी करून टाकणें हें खऱ्या शेतकऱ्याचें काम नव्हे आता असा एक प्रश्न येतो की, प्रत्येक मनुष्य शिपाई होण्याला योग्य असतो कीं नाहीं ? यावर उत्तर एवढेंच आहे की, जो अशक्त किंवा दुर्बल आहे किंवा ज्याची वीररसाकडे प्रवृत्ति नाहीं ते लोक पाहिजे तर बगळावे परंतु बाकी सर्वांना लष्करी शिक्षण कांहीं दिवसपर्यंत तरी अवश्य मिळालेलें असावें. पुष्कळ लोकामध्ये अशी एक सामान्य समजूत आहे की, लढाईच्या किंवा शिपाईगिरीच्या कामात काहीं विशिष्ट देशातील आणि काहीं विशिष्ट जातीचेच लोक योग्य आहेत पण हाही एक मोठा भ्रम आहे सृष्टि निर्माण करतांना ईश्वरानें आपणाकडून काहीं पक्षपात केलेला नाहीं. एखाद्या देशातल्या किंवा एखाद्या जातीच्याच लोकाना चार हात दिले आहेत आणि बाकाऱ्यांना दोन हात दिले आहेत, असें नाहीं ईश्वरानें निर्माण केलेले सर्व लोक सारखे आहेत खिन्न आणि निराश झालेल्या मनुष्या, तू विनाकारण आपल्या मनाला खेद मानून घेत आहेस तुझ्यात आणि दुसऱ्यात काहीं एक फरक नाहीं जसें दुसऱ्याचें मनगट तसेंच तुझें मनगट आहे दुसऱ्याची छाती तशीच तुझी छाती आहे. आणि जसें दुसऱ्याचें डोकें तसेंच तुझेंही डोकें आहे दुसऱ्यांनीं जे पराक्रम केले ते तूंही कां करू शकणार नाहींस ? तू करून पहा, म्हणजे तुझ्यामध्ये काय सामर्थ्य आहे तें तुला दिसून येईल. चंदन घासल्यावाचून त्याच्यातून सुगंध बाहेर पडत नाहीं ! आणि घर्षणावाचून लाकडामध्ये असलेली ज्वाळा दृष्टोत्पन्नीस येत नाहीं ! वास्तविक अशी स्थिति आहे एक जातीचे लोक लढाईत चांगले आणि दुसऱ्या जातीचे वाईट हा भेद भ्रमात्मक आहे. आता काहीं नैसर्गिक कारणांनीं काहीं लोकांच्या अगात काहीं गुण विशेष बृद्धिगत होतात आणि काहीं तसेच अपरिष्कावस्थेमध्ये पडून राहतात. डोंगरात राहणाऱ्या लोकांच्या अगात स्वाभाविकपणेंच राकटपणा आणि कंटकपणा हे गुण येतात. अवघड कडे चढणें, काट्यामधून आणि दगड्यामधून चालणें, थडी, वारा, पाऊस, ऊन, तहान जें असेल तें सोसणें, घरावाचून राहणें आणि अंधारुणा वाचून निजणें, ताट्याचून जेवणें आणि भाड्यावाचून पाणी पिणें, इत्यादि

अनेक कारणांनी डोंगराळ लोकांच्या अगांमध्ये लढाईच्या कामी उपयोगी पडणारे बरेच गुण अनायासाने आलेले असतात. शिवाय शिकार ही एक लढाईची शाळाच आहे त्या शाळेत पोटासाठी डोंगराळ मनुष्याला रोजचे काहीं ना काहीं तरी तास दवडावे लागत असल्यामुळे, शत्रूला कसे कोंडावे, कसे मारावे, तो उलटला तर कसे पळावे, कसे लपावे आणि तो पळू लागला तर त्याचा कसा पाठलाग करावा, इत्यादि गोष्टी मनुष्याला सहजपणे कळून येतात. जसा डोंगराळ मुलखात शौर्याच्या खाणी सापडतात तशीच समुद्रकिनाऱ्यावरही शौर्याची मोती बहुशः दृष्टोत्पत्तीस येतात समुद्र हे पर्वताचे विपर्यास होत अथवा समुद्र म्हणजे पालथे ठेविलेले पाण्याचे पर्वतच होत ते जर उताणे केले, तर त्या पाण्याच्या पर्वताच्या शिखराची उंची इतर पर्वतासारखीच भरेल ह्या उपहासा ठेविलेल्या पर्वताच्या विस्तीर्ण तळभागावरून फिरण्यामध्येही साहसाची जरूरी लागते समुद्रांतील प्रचंड लाटा, उग्र फेंस, सोसाट्याचे वारे, अक्राळ-विकाळ स्वरूपाने पुढे आलेले किंवा गुप्तपणाने पाण्याच्या खाली छपून बसलेले खडक, ढगाचा काळोख, तुफानाची हवा आणि वादळाचा गोंधळ, यांच्याशी रात्रदिवस झगडण्याचा ज्याना प्रसंग आहे, ते लोक शूर बनलेच पाहिजेत ह्या पंचमहाभूतानीं समुद्रावर माजविलेल्या बंडामध्ये जो भित्रा मनुष्य असेल त्याचा निभाव लग्नावयाचाच नाही. अशा प्रसंगात लोण्याचे अंतःकरण असले तरी ते लोखंडाचे बनेल

अशा काही नैसर्गिक परिणामानीं मनुष्याचे शौर्य काहीं जास्त परिपक्व होते हे खरे, व त्या मानाने पाहिले असता सपाट प्रदेशावर राहणारे लोक, शहरांतून राहणारे लोक, चुलीपाशी राहणारे लोक वगैरे मंडळीमध्ये शौर्य, धैर्य, साहस, इत्यादि गुणांचे मान कमी असते पण बाकी पाहिले असता सर्व देशांतील आणि सर्व जातीचे लोक सारखेच शूर होत. हा नुसत्या मनुष्याच्या शौर्याचा विचार झाला परंतु शौर्याची कसोटी ठरण्यासंबंधाने दुसरा एक खोटा विचार प्रचलित झालेला आहे यात्रिक सुधारणेने हल्लीं प्राण घेण्याची पुष्कळ नवीन नवीन साधने निर्माण झालेली आहेत, आणि त्या साधनाचा उपयोग करून जे दुसऱ्याचे प्राण घेतात ते शूर व बाकीचे भित्रे असे मानण्याचा एक प्रवात हल्लीं सुरू आहे. पण हा बरोबर आहे काय ? एखाद्या मनुष्याने एखाद्या तोफेने शंभर लोकांचे खून केले तर यांत शौर्य कोणते ? वास्तविक पाहता हे त्या

तोफेचें शौर्य होय. हल्लीं तोफा शूर आहेत, हल्लीं मॉसर बुडुका शूर आहेत, हल्लीं मशिनगन्स शूर आहेत, हल्लीं बिनधुराची दारू शूर आहे, असें म्हटलें तर तें बरोबर होईल. हीं साधनें वापरणोर शूर कसले ! हीं साधनें जो जो कोणी वापरील तो तो मग शूर होऊ लागेल साराश, हल्लींची शौर्याची कल्पना थोडीशी बदललेली आहे. यंत्राच्या शौर्याचा अभ्यासोप माणसावर केला जातो. पण ही चूक आहे मुख्य प्राधान्य मनुष्याच्या शौर्याला पाहिजे आहे व यंत्रें हीं त्या शौर्याचीं अंगभूत साधनें असलीं पाहिजेत. आता सर्व मनुष्य बहुतकरून सारखेच शूर असतांना एक जय पावतात आणि दुसरे पराजय पावतात असें जें होतें त्याला युक्तीचेंही एक कारण आहे. इतिहासातून आपण लढायाचीं वर्णनें वाचलीं तर त्यात निव्वळ शौर्यानें जिंकलेल्या अशा लढाया फार थोड्या. एका पक्षाची कांहीं तरी युक्ती साधते, आणि दुसरा पक्ष कोठें तरी फसला जातो, आणि त्यामुळे जयापजय उत्पन्न होतात. साराश, सर्व मनुष्ये शौर्यानें बहुतेक सारखीच असलीं तरी लष्करी शिक्षण, सुधारलेली शस्त्रे आणि अचाट कल्पनेनें सुचविलेल्या युक्त्या याचाही रणागणावर फार उपयोग होतो.

१८४८ मधील युरोपांतील राज्यक्रांतीच्या वेळीं इटली आणि जर्मनी ह्या दोन देशांमध्ये जी एक नवीन कल्पना उत्पन्न झाली होती आणि जी तेथील लोकाना आपल्या राष्ट्राच्या अभ्युदयासाठीं आवश्यक वाटू लागली होती, तीही फार विचार करण्यासारखी आहे एकाच देशांतील सर्व लहान लहान राजांनीं एकत्र व्हावें, ही कल्पना इटलींत आणि जर्मनींत निघाली, आणि हंगेरीमध्ये ही निघाली नाही, किंवा खुद्द फ्रान्समध्ये ही निघाली नव्हती, याचें कारण अगदीं उघड आहे इटलींतील किंवा जर्मनींतील लहान लहान राज्ये निरनिराळीं राहून जर तीं शत्रूपाशीं लढलीं असतीं तर गेल्या दोन शतकांतील हिंदुस्थानातील लहान लहान राज्यांप्रमाणें त्या राज्यांचा त्यांच्या शत्रूंनीं उच्छेद करून टाकला असता. हिंदुस्थानात जेव्हा इंग्रज, फ्रेंच, डच वगैरे येऊन हातपाय पसरू लागले, त्या वेळीं तेथील राजांनीं जी मोठी चूक केली ती हीच कीं, ते प्रत्येकजण निरनिराळे राहून परकीय शत्रूंशीं लढले. इंग्लिश किंवा फ्रेंच हे कर्नाटकाच्या किंवा अर्काटच्या एकट्या नवाबाला भारी होते, पण ते जर एकत्र झाले असते, तर त्यांनीं त्या वेळीं इंग्लिशांवर किंवा फ्रेंचावर खात्रीनें जय मिळविला असता. इटलींतल्याप्रमाणें किंवा जर्मनींतल्या-

प्रमाणें हिंदुस्थानांतील राजांनीं त्या वेळीं जर संयोगसंधीच्या योगानें एकोपा केला असता, तर पोटातील सर्व लहान लहान राज्यें कायम राहून त्यांच्यावर आलेल्या परचक्राचेंही निवारण झालें असतें पण त्या वेळीं हिंदुस्थानात इतक्या विशाल आणि उदात्त कल्पनांचा पुरुषच कोणी नव्हता मराठेशाही-मध्ये ही एकोप्याची कल्पना काहीं थोडीबहुत उत्पन्न झाल्यासारखी वाटत होती, पण दुर्दैवानें तीही फार दिवस टिकली नाही इटलीमध्ये चार्ल्स आल्बर्ट किंवा व्हिक्टर इमॅन्युएल ह्यांच्यासारखे जसे राजे झाले तशा कल्पनांचे हिंदुस्थानांत त्या वेळीं कोणीही राजे नव्हते, व जर्मनीमध्ये स्वतंत्रतेसाठीं पाहिजे ते करण्याला जसे लोक तयार झाले होते नसे लोकही या वेळीं हिंदुस्थानांत नव्हते. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची कल्पना त्या वेळीं हिंदुस्थानात नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. शौर्य, धाडस, पराक्रम हे गुण हिंदुस्थानात होते आपापल्यापुरता आत्माभिमान किंवा प्राताभिमान किंवा जात्याभिमानही होता मात्र देशाभिमान होता किंवा नाही हा प्रश्न आहे जर्मन लोकांच्या मनात जो स्वदेशाभिमान आणि जी स्वातंत्र्यप्रीति उच्चवळली होती, तशी हिंदुस्थानात कोठेही दिसून आली नाही. एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पना, आपसात न भाडता परशत्रूशीं सगळ्यांनीं एक होऊन लढण्याची कल्पना ह्या त्या वेळीं नव्हत्या. जो देश अफाट आहे आणि ज्यामध्ये पुष्कळ निरनिराळीं राज्यें आहेत, त्यांच्यावर परचक्र आलें असतां इटलीनें किंवा जर्मनीनें स्वसंरक्षणाचा जो मार्ग स्वीकारला तोच उत्तम होय.

वर नमूद केलेलीं कित्येक महत्त्वाचीं तत्त्वे युरोपियन राष्ट्रांनीं उपयोगांत आणलेलीं होती लोकांचीं मनं राजांच्या जुलमांनीं अगदीं विह्वल गेलीं होती व आपला देश उन्नतीला येण्याकरितां त्याला आणि त्यांतील लोकाना पूर्ण स्वतंत्रता जरूर असली पाहिजे, ह्या गोष्टी त्यांच्या हाडामासांत खिळून गेल्या होत्या. शिक्षणाच्या योगानें त्यांना राष्ट्रीय ऐक्याची किंमत पूर्णपणें कळून चुकलेली होती. विद्यार्थ्यांना अभ्यासापेक्षां राज्यक्रांतीमध्ये जास्त गोडी लागली होती. व्यापार्यांना नफ्यापेक्षा राष्ट्रीय स्वतंत्रता जास्त प्रियकर झाली होती. आणि राजांना आपल्या खाजगी लहानशा राज्यापेक्षां आपल्या देशाचें लोकसत्तात्मक राज्य जास्त हितकारक दिसू लागलें होतें सरदार आणि शेतकरी आपसांतील उच्चनीच भाव आपल्या देशासाठीं बाजूला ठेवण्याला तयार

झाले होते. फार काय, आपला देश, आपली स्वतंत्रता आणि आपलें एक-राष्ट्रीयत्व यांच्या प्राप्तीसाठीं त्या वेळीं हंगरी, इटली, जर्मनी वगैरे ठिकाणचे लोक आपलें घरदार, संपत्ति, ऐवआराम, बायकामुलें इतकेंच नव्हे तर स्वतःचे प्राणही खर्ची घालण्याला तयार झाले होते. अशा प्रकारची त्या राष्ट्रांची तयारी झालेली असल्यामुळे जेव्हां त्यांच्यावर स्वतंत्रतेची लाट आली तेव्हा ते स्वतंत्र होऊन गेले, आणि त्यांनीं आपलीं शेते उत्तम प्रकारें नागरून ठेवलीं होती म्हणून जेव्हा स्वतंत्रतेचा पाऊल पडला तेव्हां त्यांच्या शेतांतून चांगलें पीक आलें. त्या वेळीं शेतांत पिकलेलें धान्य तीं राष्ट्रे अजून खात आहेत व तें त्यांना आणखीही कित्येक वर्षे पुरेल !

काळ अग्रलेख, ता: २०-३-१९०३

★ आम्ही स्वतंत्र असतो तर राज्यारोहणामध्ये मोठा विरस झाला असता.

मागील अंकी पिकाच्या पाहणीच्या उपसहारासबधानें लिहीत असताना त्या लिहिण्याच्या ओघात इटली आणि जर्मनी यांच्या सादृश्यावरून असा एक विचार आला होता की, हिंदुस्थानावर पाश्चिमात्य राष्ट्रांची परचकें येऊ लागली त्या वेळीं हिंदुस्थानातील राजे एक झाले नाहींत म्हणून त्यांच्यावर पुढें अनेक दुर्धर प्रसंग कोसळले वण ह्या विचाराच्या पुढेच दुसरा एक विचार मनामध्ये असा आला की, जर त्या वेळीं हिंदुस्थानांतील राजे आणि सामान्य लोक हे एक झाले असते तर काय झालें असतें, तर त्याचे हिंदुस्थानावर काय परिणाम घडले असते, आणि त्या परिणामांच्या योगानें हिंदुस्थानांत काय काय फरक पडून आज हें आपलें हिंदुस्थान कोणत्या स्थितीमध्ये असतें ? हे जे अनेक तरंग मनात उभे राहिले त्याचा त्या लेखाशीं फारसा संबंध नसल्यामुळे ते त्या वेळीं तसेच दाबून ठेवणें भाग पडलें परंतु वर दिलेले प्रश्न हे एक दृष्टीनें महत्त्वाचे असल्यामुळे त्यांचाच स्वतंत्रपणें विचार करण्याचें आज योजिलें आहे.

हिंदुस्थानची हल्लीं किती दीन दशा झालेली आहे, हें प्रत्येकाला दिसतच आहे. आणि फ्रेंच लोक किंवा डच लोक हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याला येऊ

छागले त्या वेळीं हिंदुस्थानातील राजे आणि हिंदुस्थानातील लोक हे सर्व हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां एक झाले असते तर त्या गोष्टीचे आज हिंदुस्थानावर किती चांगले परिणाम झाले असते हे आपल्याला आता पाहण्याचें आहे आपल्या हल्लींच्या दीन स्थितीत ते चांगले परिणाम पाहण्याचे म्हणजे कल्पनाशक्तीने आपल्याला पुष्कळच मदत केली पाहिजे. आपली कल्पनाशक्ति आपल्याला हातात धरून जर ते चांगले परिणाम दाखविणार नाही, तर ते आपल्याला कधीही दिसावयाचे नाहीत वस्तुस्थितीच्या काळोखात पृथ्वीच्या तळाशीं बसून ते परिणाम आपल्याला कधीही दृग्गोचर व्हावयाचे नाहीत. कल्पनारूपी पाक्षिणीच्या पंखावर बसून आपण हें भूतल सोडून उच्च वातावरणामध्ये भरान्या मारिल्या पाहिजेत, तरच आपल्याला हा सुंदर आणि स्पृहणीय देखावा पाहण्याला मिळणें शक्य आहे हिंदुस्थानचा नकाशा हल्लीं रक्तरंगानें किती लालभडक झाला आहे, हें आपल्याला प्रत्यक्ष दिसतच आहे. पण दीडशें वर्षांच्या पूर्वीं जर हिंदुस्थानांतील राजे आणि हिंदुस्थानातील लोक परचक्राच्या निवारणासाठीं, स्वतंत्रतेच्या सरक्षणासाठीं आणि एकराष्ट्रीयत्वाच्या सस्थापनेसाठीं एक झाले असते, तर हिंदुस्थानचा नकाशा आज जसा दिसला असता तसा तो रंगाविणें असेल तर त्यासाठीं लागणारे रंग ह्या जड पृथ्वीच्या पोटातील खाणींत सापडावयाचे नाहीत रंगाचे पेलें प्रत्यक्ष कल्पनादेवीनेच भरून आपल्या हातामध्ये आणून दिले पाहिजेत. अतरिक्षात सचार करणाऱ्या ढगांचे क्षणोक्षणीं पालटणारे रंग, अरुणोदयाच्या वेळेपूर्वींचे पूर्वेकडील आकाशातील रंग, अस्तमानानंतर संधिप्रकाशाचे रंग, कालाच्या अनंत अवधीमध्ये सचार करणाऱ्या चित्ताला पसत पडलेले निराशेचे आणि आशेचे चंचल रंग, ढगांमध्ये सूर्यकिरणांप्रमाणें मनामध्ये ईश्वरी चैतन्य प्रतिबिंबित झाल्यानंतर त्या मनामध्ये लखलख लखलख करू लागणारे तेजोमय रंग, इत्यादि निरनिराळ्या तऱ्हेच्या रंगाच्या समिश्रणानें, विनिर्मित अशा रंगानें भरलेले सुवर्णाचे पेलें आणि चित्रफलकावर चित्रें काढण्याच्यापूर्वीं चित्रकार ज्या कलमानें चित्र काढतो, किंवा कागदावर कविता लिहिण्याच्या आधीं कवि ज्या कलमानें कविता लिहितो तें दिव्य आणि स्पर्शरहित कलम कल्पनादेवानें आपल्याजवळ आणून दिलें, तरच वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रकारचा हिंदुस्थान देशाचा नकाशा आपल्याला काढता येईल पण ही सामग्री ज्याच्यापाशीं नाही, व हतभाग्याला

ब्रह्मविद्येप्रमाणे ज्याच्या मनाला कल्पनाशक्ति कधीं शिवलीच नाही आणि आळशी मनुष्यावर संपत्तीच्याप्रमाणे ज्यांच्यावर कल्पनादेवीची प्रसन्नता कधीं झालेलीच नाही, त्यांना हिंदुस्थानचा नकाशा कसा झाला असता हे दिसणें अशक्य आहे सारांश, जे अधिकारी आहेत त्यांनाच घेऊन आपण आता या प्रस्तुत विषयाकडे वळूं

हिंदुस्थान देश ही परदेशांतील दरवडेखोराची उतारपेठ, परदेशांतील वाटमान्यांची धर्मशाळा, परदेशांतील लुटारूंचें सदावर्त आणि परदेशांतील चाचे लोकांचें अचछत्र, अशी स्थिति पुष्कळ दिवसांपासून चालत आलेली होती. हिंदुस्थानातील लोक हिमालयाच्या आणि विंध्याचलाच्या गुहामधून तपश्चर्या करीत असताना, कुरुक्षेत्रात आणि ब्रह्मवर्तात यज्ञयागादि कर्में करीत असताना, सरस्वतीच्या आणि गंगेच्या तीरावर स्नानदानतपोनियमादिकांचें आचरण करीत असताना, व मंदिरांतून आणि अरण्यातून रामायण आणि भारत यांचें पठण करीत असताना, त्या निरुपद्रवी आणि ब्रह्मकर्मांमध्ये निमग्न झालेल्या लोकांवर परदेशच्या महत्त्वाकांक्षी पुरुषांनी थोड्याथोडक्या स्वान्या केल्या आहेत असें नाही प्रथमतः हिंदुस्थानावर ज्या स्वान्या आल्या त्या सर्व वायव्य दिशेकडून आल्या इराणचा राजा डरायस यानें इराणमधून येऊन सिंधुनदापर्यंत प्रात काबीज केल्याचें इतिहासावरून दिसतें. परंतु मॅसिडोनियामध्ये अलेक्झांडर हा एक राजा अतिशय प्रबळ होऊन त्यानें इराण देश काबीज केला, व तेथून हल्लीं ज्याला अफगाणिस्थान म्हणतात तो बॅक्ट्रियाचा भाग पादाक्रांत करून अलेक्झांडरनें सिंधुनद उतरून पंजाबमध्ये प्रवेश केला व बियास नदीपर्यंत त्याच्या सैन्यानें सर्व प्रात पादाक्रांत करून टाकला, तेव्हापासून गिझनीच्या महंमदापर्यंत बारीकसारीक स्वान्या वायव्य दिशेकडून हिंदुस्थानावर येत होत्या पण गिझनीच्या महंमदाच्या स्वान्या त्या सर्वांमध्ये जास्त विघातक झाल्या. गिझनीच्या महंमदाच्या पाठीमागून विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी आणि हिंदुस्थानला विशेष विघातक अशी स्वारी म्हटली म्हणजे महंमद घोरी याची होय. अलेक्झांडरपासून महंमद घोरीपर्यंत ह्या ज्या तीन विशेष अहितकारक स्वान्या हिंदुस्थानवर झाल्या, त्याच्या वेळीं हिंदुस्थानावर निरनिराळीं अनेक राज्ये होती व त्याजवर त्या त्या ठिकाणचे राजे अंगल करीत होते. पण वायव्य दिशेकडून ह्या ज्या स्वान्या येत होत्या त्याचें निवारण करण्याकरितां

हिंदुस्थानातील त्या वेळच्या राजांनी कायमचे काही उपाय योजून ठेवले होते असे कोठेही दिसून येत नाही अलेक्झांडरने हिंदुस्थानवर स्वारी ख्रिस्ती शतका-पूर्वी ३२७ ह्या वर्षी केली आणि महमद घोरीची धाड हिंदुस्थानवर ख्रिस्ती शकानंतर ११८९ मध्ये पडली. ह्या सुमारे पंधराशे वर्षांच्या अवधीमध्ये हिंदुस्थानावर किती तरी वेळां परचक्र आली असतील पण हिंदुस्थानातील लोकानी आपली झोप यत्किंचितही ढळू दिली नाही. अलेक्झांडरच्या वेळी त्याच्या सवालाख सैन्याला तोंड देण्याला झेलम नदीच्या कांठी एकटा पोरसच उभा राहिला. त्या वेळी पजाबातील बाकीचे राजे कोठे होते ? आणि आपल्या देशावर आलेले परचक्र टाळण्यासाठी त्यांनी काय केले ? अलेक्झांडर एकट्या पोरस राजालाच जिंकण्याकरिता आलेला नव्हता. त्याची महत्त्वाकांक्षा फार विलक्षण होती त्याला जितके दश जिंकावयाला आणि जितकी संपत्ति लुट्यावयाला मिळेल तितकी पाहिजे होती आता देश जिंकावयाला नाहीत, म्हणून मरते वेळी ज्या अलेक्झांडरला वाईट वाटले, तो हिंदुस्थानातील एकट्या पोरस राजालाच जिंकावयाला आलेला नव्हता तो हिंदुस्थानातील प्रत्येक राजाचे डोके आपल्या पायाखाली ठेवण्याकरिता आलेला होता ब्रियास नदीच्या काठावर त्याची सैन्ये आणि निशाणे येऊन थडकल्यानंतर त्या ब्रियास नदीच्या काठावरून त्याला पलीकडील मगध देशाचे राज्य दिसू लागले व त्याचे शिपाई थकून आणि कंटाळून गेलेले नसते आणि ते इच्छेप्रमाणे वागण्याला तयार झाले असते, तर अलेक्झांडरने पाटलीपुत्राच्या तटांवर मॅसिडोनियाचे निशाण खात्रीने उभे केले असते. पण त्याच्याबद्दल त्या वेळच्या हिंदुस्थानातील इतर राजांनी काही तरी काळजी घेतली होती काय ? ज्याच्यावर प्रसंग गुदरेल त्याने वाटेल तसे करावे, बाकीच्याचा त्याच्या दुःखपरिहाराशी काही एक संबंध नाही, अशी स्थिति त्या वेळी हिंदुस्थानात होती. अलेक्झांडरचे सवालाख सैन्य म्हणजे कांही फार नव्हते हिंदुस्थानातील काही राजांची सैन्ये एकत्र झाली असती तर त्याची संख्या याच्या दसपट झाली असती. पण हे करावे कोणी ? आणि ही कल्पना होती कोणाच्या डोक्यात ? बिचाऱ्या पोरस राजावर प्रसंग आला. त्याच्याने लढवेल तेथपर्यंत तो लढला आणि अखेरीस एखाद्या पशूप्रमाणे दांतांत गवत धरून तो शत्रूला शरण गेला

ही अलेक्झांडरच्या स्वारीच्या वेळची गोष्ट झाली. आता आपण गिझनी-

च्या महमदाच्याकडे वळें. ह्या बहादुरानें तर एक नव्हे, दोन नव्हे, हिंदु-स्थानावर बारा स्वाऱ्या केल्या. पण ह्यातही बरच्यासारखाच प्रकार दिसून येतो. ज्याच्यावर प्रसंग येईल त्यानें मरावें, सगळ्यानीं मिळून काहीं तरी तजवीज लावणें ही कल्पना कोठेंच दिसत नाही. भटिया, मुलतान, ठाणेश्वर, काश्मीर, कनोज, मथुरा, सोमनाथ वगैरे ठिकाणें महमदानें एकापातीमागन एक काळीज केलीं. पण मुलतान गेलें तेव्हा ठाणेश्वराला कळ आली नाही, किंवा ठाणेश्वर गेलें तेव्हा कनोजला हळहळ वाटली नाही. महमदानें मथुरेवर हल्ला केला, आणि मथुरेंतील राधाकृष्णाचीं डोकीं फोडलीं तरी सोमनाथाचे डोळे उघडले नाहींत. अशी स्थिति असल्यामुळें महमदाला हिंदुस्थानात वाटेल तशी दाडगाई करिता आली. ह्या वेळींही सगळ्या राजांनीं एकत्र मिळून संयोगसंधि करून लढण्याची कल्पना नव्हती. नाहीं म्हणावयाला महमदाच्या पूर्वीं सबक्कगिनानें जेव्हा हिंदु-स्थानावर स्वारी केली, त्या वेळीं लाहोरच्या सुभ्यावर जयपाळ या नांवाचा राजा राज्य करीत होता, त्याच्या डोक्यात या कल्पनेचा कांहीं अंश होता. त्याला आपल्या लोकांच्या धर्मभोळेपणामुळें सबक्कगीनपाशीं तह करणें भाग पडलें. परंतु काहीं वेळानें त्यानें कलिंगर, अजमीर, दिल्ली, कनोज वगैरे ठिकाणचे राजे आपल्या सभोवतीं गोळा करून शत्रूला लढाई दिली. गिझनीच्या महमदाच्या वेळीं एकदा ग्वालहेर, उज्जैन, कलिंगर, कनोज, अजमीर, वगैरे ठिकाणचे राजे आपसात संयोगसाधे करून शत्रूला लढण्याकरता तयार झाले होते. चितोरच्या वेढ्याच्या वेळीं बहुतेक रजपूत अल्लाउद्दिनाच्या विरुद्ध एकत्र झाले होते, व इंग्लिशाच्या विरुद्ध सर्व मराठे राजाना उठविण्याचा नाना फडणिसानीं प्रयत्न केला होता परंतु ही पद्धत तेथील राजांच्या मनात चागली ठसली नसल्यामुळें तिचा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठीं जितका फैलाव व्हावयाला पाहिजे तितका तो कधींच झाला नाहीं हिंदूंच्या दडनीतीच्या पुस्तकातून राजानीं असे संयोगसाधे करावे, तसे संयोगसंधि करावे, अशीं पुष्कळ वर्णनें सांगितलेलीं असतील, पण त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग हिंदुस्थानातील राजानीं हिंदुस्थानच्या एकराष्ट्रीयत्वासाठीं आणि स्वातंत्र्यासाठीं केल्याचें फारच विरळा दिसून येतें.

हिंदुस्थानावरील तिसरी महत्त्वाची स्वारी म्हटली म्हणजे महंमद घोरी याची होय महंमद घोरीनें स्वारी केली त्या वेळीं हिंदुस्थानात पुष्कळ रजपूत राजे राज्य करीत होते, व त्या वेळीं मुसलमानांच्या स्वाऱ्या ह्या इतक्या बारवार

होऊ लागल्या होत्या की, नवीन स्वारी केव्हा होईल याचा काहीं एक नियम नव्हता. अशा वेळीं रजपूत राजांनीं काय करावयाला पाहिजे होतें ? गिझनीचा महमद गेला तर त्याचा काका दुसरा येणार, ही गोष्ट ठरलेली असताना हिंदुस्थानातील रजपूत राजांनीं त्याबद्दल काय तजवीज करून ठेविलेली होती ? रशिया अफगाणिस्थानांतून हिंदुस्थानांत येईल ही भीति कायमची असल्यामुळे इंग्लिशानीं वायव्येकडील सरहद्दीवर जसा जंदोबस्त ठेविला आहे आणि अफगाणिस्थानच्या अमिराला आपल्या हाताखालीं घालून ठेविलें आहे, किंवा चिनात काहीं तरी गडबड होणार हें खास असल्यामुळे इंग्लंडनें जपानशीं आधींच संयोगसंधि करून ठेविला आहे, तशा प्रकारची दूरदर्शित्वाची योजना त्या वेळच्या रजपूत राजांनीं काय केली होती ? दिल्ली, अजमीर, कनोज, गुजराथ येथील सिंहासनावरून मोठमोठे रजपूत राजे विराजमान झालेले होते. पण त्यांनीं आपल्या भावी सकटांची काय तरतूद करून ठेविली होती ? आपसातील हाडवैराचे किल्ले आणि परस्परभाडणाचे संयोगसंधि ही मात्र तयारी त्यांनीं करून ठेविली होती. त्या वेळीं दिल्ली येथें पृथ्वीराज हा राज्य करीत होता, व कनोजचें राज्य जयचंदाकडे होतें हे दोन राजे त्या वेळीं सर्व रजपुतांमध्ये प्रमुख होते. परंतु त्या दोघांचें आपसामध्ये जें वैमनस्य होतें तें त्यांच्या नाशाला, इतकेंच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानच्या भावी नाशाला, कारण झालें कारण, महमद घोरीच्या स्वारीपासूनच हिंदुस्थानावर मुसलमानांचा अमल कायमचा झाला महमद घोरीनें पृथ्वीराजावर स्वारी केली, तेव्हा जयचंदाला आनंद झाला जेव्हां आपल्या जन्मभूमिरूप आईवर महमद घोरी बलात्कार करीत होता, आणि जेव्हा आपल्या बंधुसमान पृथ्वीराजाचा महमद घोरी पराभव करीत होता, तेव्हा जयचंदाला एखाद्या अत्यंत नीच कुलांगाराप्रमाणें समाधान वाटत होतें. परंतु आपल्या निंद्य स्वभावाबद्दलचें प्रायश्चित्त जयचंदालाही लवकरच मिळालें पृथ्वीराजाचा पराभव केल्यानंतर महमद घोरीनें दुसऱ्याच वर्षीं जयचंद-
चेंही चदन उडविलें. अशा रीतीनें हिंदुस्थानातील राजांच्या आपसातील वैमन-
स्यावर महमद घोरीनें तेराव्या शतकाच्या प्रारंभीं जी इमारत उभारली ती औरंगजेबाच्या मरणापर्यंत पाचशें वर्षे अव्याहत टिकली.

हिंदुस्थाननें ही पाचशें वर्षे मुसलमानांच्या गुलामगिरींत घालवलीं, तरी हिंदुस्थानचे डोळे उघडले नाहींत. औरंगजेबाच्या मरणानंतर अठराव्या शतका-

च्या प्रारंभी सर्व हिंदुस्थानचे राजे आणि लोक एक झाले असते तरी देखील त्याचे पुष्कळ कल्याण झाले असते. ह्या पाचशे वर्षांच्या मुसलमानी जुलुमाच्या सुकाळामध्ये हिंदुस्थानावर तैमुरलगाच्या स्वारीशिवाय दुसऱ्या परकीय लोकांच्या विशेष म्हणण्यासारख्या स्वाऱ्या झाल्या नाहीत परंतु अठराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून दुसऱ्या एक प्रकारच्या नवीन स्वाऱ्याना सुरुवात झाली अठराव्या शतकापर्यंत हिंदुस्थानावर झालेल्या स्वाऱ्या हिंदुस्थानच्या बायव्य दिशेकडून आल्या, परंतु यापुढच्या स्वाऱ्या पश्चिमेकडून येऊ लागल्या. येथपर्यंतच्या स्वाऱ्या जमिनीवरच्या होत्या. याच्या पुढच्या स्वाऱ्या समुद्रावरून होऊ लागल्या. एवढा वेळपर्यंत एशियातील लोकच हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करीत होते. पण आता युरोपातील लोक येऊन हिंदुस्थानावर धाड चालू लागले. हिंदुस्थानातील माल ह्या वेळी युरोपात पुष्कळ जात असल्यामुळे इकडील संपत्तीची तिकडे फार प्रख्याति झालेली होती व ती संपत्ति आपल्याला मिळावी म्हणून युरोपियन राष्ट्रांच्या तोंडाला पाणी सुटत चालले होते. पूर्वी हिंदुस्थानातील माल अरब लोक अरबस्थान, एशिया मायनर या देशातून इटलीच्या किनाऱ्यावरून युरोप खडात नेत असत परंतु याच्यापेक्षा जवळची आणि समुद्राची वाट आपल्याला मिळाली तर आरबी लोकांच्या हातचा व्यापार आपल्या हातांत येऊन आपल्याला पुष्कळ फायदा होईल असे युरोपियन लोकाना वाटू लागले. असा मार्ग शोधून काढण्याच्या प्रयत्नात असतांना एकाला अमेरिका सांपडली आणि दुसऱ्याला केप ऑफ स्टॉम्स मिळाले, परंतु हिंदुस्थानच्या दुर्दैवाने त्या केप ऑफ स्टॉम्स मधील सर्व वादळे शांत होऊन ते केप ऑफ गुड होप झाले व वास्को-डि-गामाचे पहिले पाठरे (कारण तो गोरा होता) पाय हिंदुस्थानला लागले. हा पहिला युरोपियन अनुग्रह झॅमोरिन ऑफ कॅलिकत ह्याजवर झाला हे उघाचे पिलू घरात घेतले तर ह्यापासून पुढे काय अनर्थ ओढवतील ह्याची कल्पना झॅमोरिनला नव्हती. तरी पण त्या वेळी युरोप आणि एशिया ह्यांच्यामधील व्यापाराचा एशियाच्या हितासाठी नेआण करणारे जे अरब लोक होते, त्यांना मात्र त्यापासून ओढवणाऱ्या अनर्थाची बरोबर कल्पना आली ह्यांना आश्रय देऊ नये म्हणून त्या आरब लोकांनी झॅमोरिनला पुष्कळ सांगितले व त्याचे सांगणे झॅमोरिनने ऐकले असते, तर आज हिंदुस्थान इतके धुतलेले दिसले नसते आरब व्यापारी झॅमोरिनला हा जो सल्ला देत होते

तो हिंदुस्थानच्या किंवा एशियाच्या सार्वजनिक हितासाठी देत नसून ते आपल्या खासगी फायद्यासाठी देत होते, असा आक्षेप युरोपियन लोक येथे घ्यावयाला कधीही चुकवयाचे नाहीत पण ते आरबी व्यापारी स्वार्थासाठी असे म्हणत असले म्हणून तरी काय झाले ? हल्ली युरोपियन राजे तरी काय करीत आहेत ? आपल्या देशातील व्यापाऱ्यांचे आणि व्यापाराचे हित होण्यासाठी त्यांनी काय केले नाही ? पण हिंदुस्थानात त्या वेळी आपल्या व्यापाऱ्यांचे जे हित तेच आपल्या देशाचे हित ही साधी गोष्ट जाणण्याइतका देखील कोणी शहाणा राजा नव्हता. युरोपियन व्यापाऱ्यांचा हिंदुस्थानातील राजांनी मोठा आदरसत्कार करून त्यांना आपल्या घरात घेतले. ह्याप्रमाणे वास्को-डि-गामाने हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर भोक पाडले आणि एकदां भोक पडल्यावर मग काय विचारता ? एका मागून एक असे ते हिंदुस्थानात घुसू लागले अलबुकर्कने हिंदुस्थानचा पश्चिम किनारा व्यापला. फ्रेंचांनी पूर्व किनाऱ्यावर आपले बावटे लावले व डच लोक जावा, सुमात्रा, अचोयना ही ठिकाणे आमचीच असे म्हणू लागले. इंग्लिश लोक मात्र अजून आलेले नव्हते । प्रबळ रोग ज्याप्रमाणे शरीराचे एकेक भाग व्यापून टाकितात, त्याप्रमाणे हिंदुस्थानच्या समुद्र किनाऱ्यावरील बरीच ठिकाणे युरोपियन लोकांनी हळूहळू ह्या रीतीने व्यापून टाकिली तरी हिंदुस्थानातील लोक अगदी बेफिकीर होते. वास्तविक त्याचे डोळे उघडावयाला पाहिजे होते. परकीय लोकांच्या स्वाऱ्या म्हणजे काय असते याचा अनुभव त्यांना त्या वेळी पुष्कळ आलेला होता. अलेक्झांडरने हिंदुस्थानावर स्वारी केली तेव्हा ती पहिली परकीय स्वारीची खेप असल्यामुळे, कदाचित् लोकांनी तिकडे दुर्लक्ष केले असेल, व त्या स्वारीचे वाईट परिणाम त्यांना फारसे भोगावे लागलेले नसल्यामुळे त्यांनी गिझनीच्या महमदाच्या स्वाऱ्याकडेही कदाचित् दुर्लक्ष केले असेल. पण त्यानंतर पुढे हिंदुस्थानातील लोकाना जुलमापासून जो त्रास झाला तो इतका होता की, तो प्रत्यक्ष पशूदेखील विसरले नसते पण हिंदुस्थानातील लोक तो देखील विसरले. कारण हिंदुकुश पर्वतावरून येणाऱ्या स्वाऱ्यांची लाट थांबल्यानंतर पश्चिमेकडून समुद्रावरून येणाऱ्या परकीय स्वाऱ्यांच्या लाटेला योग्य प्रतिबंध करण्यासाठी त्यांनी कांहीच केले नाही युरोपियन लोक पहिल्याने व्यापारासाठी म्हणून आले परंतु येथे हळूहळू राज्य स्थापन करावे अशी इच्छा त्यांना उत्पन्न होऊ लागली, व फ्रेंचांना सरदार दुप्ली याची तर महत्त्वा-

कांक्षा सर्व हिंदुस्थानभर फ्रेंच साम्राज्य स्थापन करण्याची होती. स्वदेशाचा व्यापार बुद्धन परदेशाचा व्यापार वाढूं लागला तर त्या व्यापारालाही प्रतिबंध करणें हें हिंदुस्थानातील राजांचें आणि लोकांचें कर्तव्यकर्म होतें. परंतु हिंदुस्थानांतील शिपाई चाकरीला ठेवून त्याच्याकडूनच येथील राजाना जिंकून येथें आपण आपलें साम्राज्य स्थापन करू अशी महत्त्वाकांक्षा जेव्हा दुप्लीच्या मनामध्ये उत्पन्न झाली व जेव्हा तो त्यासाठीं उघड उघड प्रयत्न करू लागला, तेव्हा तरी निदान त्याला हिंदुस्थानातील राजांनीं आणि लोकांनीं एक होऊन प्रतिबंध करावयाला पाहिजे होता. ती प्रतिबंध करण्याची वेळ होती व आपल्याच जातभाईंच्या विरुद्ध लढण्याकरिता फ्रेंचाची मदत न घेता सगळ्या हिंदुस्थानातील जातभाईंनीं एकत्र होऊन फ्रेंचांच्या विरुद्ध लढण्यासाठीं तयार व्हावयाला पाहिजे होतें. असें झालें असतें, तर आज हिंदुस्थानचें भाग्य किती तरी उदयाला आलेलें आपल्याला दिसलें असतें ! परचक्र येऊ द्यावयाचें नाहीं, किंवा आलें तर त्याचें निवारण करावयाचें, ह्या एकच कल्पनेनें सर्व हिंदुस्थान प्रेरित झालें असतें तर ती एक कल्पना हिंदुस्थानच्या विस्कळित झालेल्या सर्व भागाला एकत्र बांधून टाकण्याला फार उपयोगी पडली असती त्या वेळचे शत्रु हे समुद्रातून हिंदुस्थानावर हल्ला करणारे असल्यामुळें व सुरते पासून कलकत्त्यापर्यंत हिंदुस्थानचा सर्व किनारा उघडा असल्यामुळें शत्रु कोठें उतरून हल्ला करताल ह्याचा नेम नसल्याकारणानें जेथें शत्रु येईल तेथल्या राजानें किंवा लोकांनीं त्याच्यापाशीं लढावें, अशी व्यवस्था ठेवून हिंदुस्थानावरचें परचक्र टळलें नसतें त्यासाठीं सर्व राजांची मिळून एक निराळीच सेना तयार करावी लागली असती व ही सेना पाहिजे त्या ठिकाणीं नेतां आली असती उत्तरेकडून स्वारी येण्याची त्या वेळीं फारशी भीति नव्हती व असतीच तरी तिकडच्या मार्गाच्या संरक्षणासाठीं काहीं सैन्य आणि एकंदर समुद्रकिनार्याच्या संरक्षणासाठीं बाकीचें सैन्य अशी व्यवस्था झाली असती, तर हिंदुस्थानचें परकीय शत्रूपासून चांगलें संरक्षण झाल असतें. कारण, हल्लींच्याप्रमाणें तेव्हाही हिंदुस्थानाला हिंदुकुशपर्वत आणि समुद्रकिनारा या दोन बाजूंनींच विशेष भीत होती. ब्रह्मदेश, स्याम वगैरे बाजूंनीं परचक्र येण्याचें भय नव्हतें वायव्येचीं सरहद्द आणि समुद्रकिनारा याचें संरक्षण करायला हिंदुस्थानच्या संयुक्त सैन्याला फारसें जड गेलें असतें असें नाहीं उत्तरेस दिल्लीतील मोगल

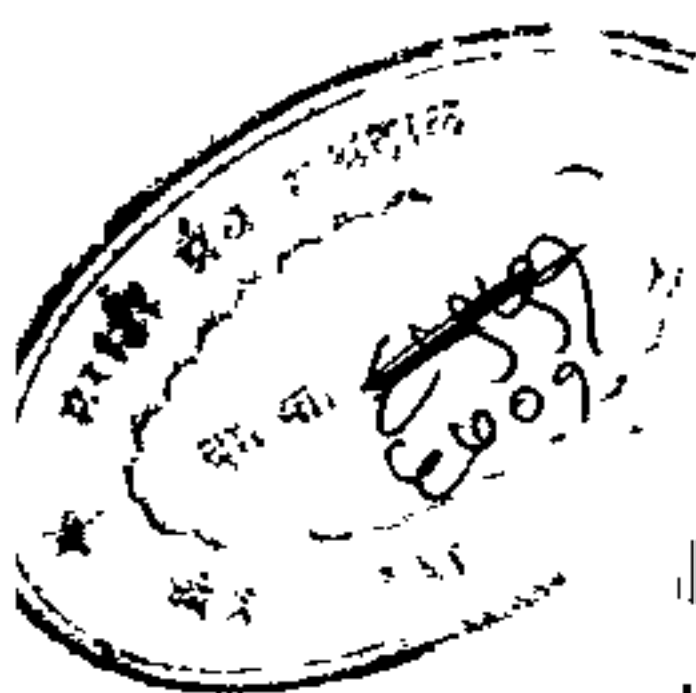
चादशहा, फरुक्शावर, महंमदशहा वगैरेचें पुष्कळ वजन होतें व दक्षिणेंत बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं तर आपली सत्ता चागलीच बसविलेली होती. हे प्रमुख होऊन ह्यांनीं जर हिंदुस्थानच्या सर्व राजाना एकत्र केलें असतें, तर लाहोरचे सुभेदार, दिल्लीचे बादशहा, अयोध्येचे नबाब, बंगालचे सुभेदार, राज-पुतान्यातील रजपूत राजे, ग्वाल्हेरचे शिंदे, इंदूरचे होळकर, नागपूरचे भोसले, पुण्यातील पेशवे, रोहिलखंडातील रोहिले, हैदराबादचे निजाम आणि मद्रासे-कडील नायर आणि नाईक यांच्यापुढें युरोपियन लोकांचें कांहीं एक चाललें नसतें पण इतके सगळे राजे एक झाले असते, म्हणजे अर्थातच ह्यांच्यातील खासगी वैमनस्य मोडून गेलें असतें, व त्यांच्यात कांहीं तंटेबखेडे उपस्थित झाले असते, तर ते तडजोडीनें मोडण्यात आले असते अशी व्यवस्था सुरू झाली असती म्हणजे अर्थातच लढाईचें कारण न उरून सर्वत्र शांतता झाली असती. बोहेरून परचकाचें भय नाहीं आणि आतून शांतता आहे, अशा प्रकारची स्थिति हिंदुस्थानासारख्या सुपीक आणि सुसंपन्न देशाला प्राप्त झाली असती, तर त्या वेळच्या बुद्धिमान लोकांनीं त्या स्थितीचा काय काय फायदा करून घेतला नसता ? हल्लीं हिंदुस्थानावर इंग्रजाचें राज्य आहे, म्हणून हिंदुस्थानात आगगाड्या, तारायंत्रे आणि दुसऱ्या अनेक पाश्चिमात्य सुधारणा झाल्या आहेत असें कित्येकांचें मत आहे. पण आपण ज्या स्थितीची हल्लीं वर दिल्याप्रमाणें कल्पना करीत आहों तशी स्थिति आपल्या सुदैवानें झाली असती, आणि हिंदुस्थानावर हिंदुस्थानचेंच राज्य असतें, तर हिंदुस्थानानें सहस्रगट सुधारणा केल्या असत्या. सर्व हिंदुस्थान एक होऊन स्वतंत्र राहिलें असतें तर त्यांत पूर्वीचे उद्योगधंदे न बुडतां पश्चिमेकडील नवीन उद्योगधंदे सुरू झाले असते. तिकडे बाफेचा उपयोग करून घेण्याची कल्पना निघाल्याबरोबर बाकीच्या देशांतील लोकांप्रमाणेंच हिंदुस्थानातील लोकांनींही आपल्या इकडे आगगाड्या आणि आगबोटी सुरू केल्या असत्या, व जे मूर लोक पूर्वी हिंदुस्थानांतील माल गरावतातून व्हेनिसला नेत होते, तेच आगबोटीतून नेऊ लागले असते. हल्लीं हिंदुस्थानची जी अगणित संपत्ति युरोपमध्ये गेलेली आहे ती न जातां आपल्या स्वतंत्र राष्ट्राच्या व्यापारामुळे तिकडील किती तरी संपत्ति आपल्या इकडे आली असती व हिंदुस्थान अमेरिकेपेक्षाही जास्त श्रीमंत झालें असतें. हिंदुस्थानच्या पोटांत नानाविध धातु

भरलेल्या आहेत त्या खणून उद्योगी लोकानीं येथेही मोठमोठे लोखंडाचे कारखाने काढले असते, व त्या कारखान्यांतून कामें करितां करिता इतर लोकाप्रमाणें येथल्या लोकानींही काहीं नवीन शोध लाविले असते. त्याचप्रमाणें स्वतंत्र हिंदुस्थानचे विचारही स्वतंत्रच राहिले असते. स्वतंत्रतेचा उपभोग घेणाऱ्या हिंदुस्थानांत उत्तम कवि, उत्तम ग्रंथकार, उत्तम कारागीर, उत्तम शिल्पकार, उत्तम अर्थशास्त्रवेत्ते, उत्तम तत्त्ववेत्ते, उत्तम चित्रकार वगैरे सर्व प्रकारचे उत्तम लोक निपजून त्यांनीं हिंदुस्थान देश उत्तमातील उत्तम करून ठेविला असता. स्वतंत्र हिंदुस्थानापासून एशिया खंडातील इतर देशांचाही पुष्कळ फायदा झाला असता. स्वतंत्र हिंदुस्थानानें बाकीच्या एशियाटिक देशांची स्वतंत्रता कायम राखण्याला मदत केली असती. ब्रम्हदेश ब्रम्ही लोकांच्या ताब्यातून त्यानें जाऊं दिला नसता. सयामच्या मुलखात परकीय लोकांचें प्राबल्य त्यानें होऊ दिलें नसतें. एशियाटिक तुर्कस्थानमध्ये रशियाचा प्लेग जो पसरला आहे त्याजवर त्यानें सर्व्हेलन्स ठेविलें असते. इराणच्या दरबारांत इराणच्या शहाचेंच अस्तित्व कायम राहावें, यासाठी त्यानें लक्ष पोंचविलें असतें. चीनच्या जुनाट साम्राज्याच्या अंगाचे तुकडे तुकडे होऊं नयेत म्हणून ढालीप्रमाणें तो त्याच्या पुढें घेऊन उभा राहिला असता, व जपान हा आपला धाकटा स्वतंत्र भाऊ म्हणून त्यानें त्याला प्रेमालिंगन दिलें असतें. साराश, एशिया खंडांत स्वतंत्रतेचा संरक्षक म्हणून हिंदुस्थानची ख्याति झाली असती. जुलुमानें गाजलेले लोक हिंदुस्थानची मदत मागण्याकरितां त्याजकडे धावत आले असते व हिंदुस्थानच्या आरमारानीं आणि सैन्यांनीं लढाया जिंकून स्वतंत्रतेच्या शत्रूंचा बीमोड करून टाकला असता. अमेरिकेंतल्याप्रमाणें हिंदुस्थाननें एशिया खंडाकरिता मनरो डॉक्ट्रिनही स्थापित केलें असतें. दुसऱ्या खंडात जाऊन आपलें राज्य वाढविण्याची वेढगळ महत्त्वाकांक्षा न धरितां आपलें आहे त्यांतच संतोष म नून हिंदुस्थानानें जिकडे तिकडे स्वतंत्रतेचें आणि संतोषाचें साम्राज्य स्थापित केलें असतें. हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर परकीय लोकांची लढाऊ गलबतें न दिसता आपलीं आरमारे हिंदी महासागराच्या पाण्यावर तरंगत पडलीं असतीं. हिंदुस्थानच्या किल्ल्यातून आपले लोक, आपले शिपाई, आपल्या तोफा आणि आपला दारूगोळा असा देखावा दिसला असता. हिंदुस्थानच्या बाजारांतून आपल्या देशांत तयार केलेल्या मालांनींच भरलेलीं दुकानें आपल्या दृष्टीस पडलीं असतीं. आपल्या

मित्रांना भेटल्यामुळे झालेला आनंद आपण आपल्या भाषेमध्ये प्रकट केला असता. आणि आपल्या दूरच्या इष्टमित्रांना आपण आपल्या भाषेमध्येच पत्रे लिहिली असती आपले पगार अमुक रुपयाच्यावर वाढावयाचे नाहीत किंवा आपल्याला अमुक इयत्तेच्या पलीकडील जागा मिळावयाची नाही असल्या नियमांनी आपण बाधले न जाता आपल्या अंगांत जितकें सामर्थ्य असेल त्या मानानें आपण वाढलों असतो आणि त्या मानानें आपण मोठ्या जागा मिळविल्या असल्या

हिंदुस्थानात आपलें साम्राज्य स्थापन करण्याचा दुप्पलीनें प्रयत्न चालविला त्या वेळेला हिंदुस्थानचे राजे आणि लोक एकत्र झाले असते तर वरच्याप्रमाणें फायदे झाले असते आतां तशी गोष्ट झाली असती तर त्यापासून आपल्याला काहीं तोटेही सोसावे लागले असते. त्या वर्ळीं फ्रेंचाचीच डाळ शिजली नसती, तर इंग्रजांच्या राज्यापासून आज जे काहीं आपल्याला फायदे होत आहेत त्याला आधीं आपण आंचवलों असतो. लॉर्ड कॅनिंग, लॉर्ड रिपन, लॉर्ड कर्झन यांच्यासारख्या चागल्या व्हाइसरॉयांच्या चागल्या राज्यपद्धतीचा आपल्याला अनुभव मिळाला नसता इंग्लिशसारख्या शूर आणि उदात्त लोकांच्या उदाहरणाचा आपल्याला फायदा घेतां आला नसता. हे आपले मुख्य तोटे झाले असते. पण ह्याशिवाय हिंदुस्थानचे राजे एक होऊन त्या वेळेपासून हिंदुस्थान स्वतंत्र राहतें तर क्वाह्वसाहेबांनीं उमीचंदासाठीं केलेले खोटे कागद आणि वाटसनसाहेबांची केलेली खोटी सही, हेस्टिंगसाहेबांनीं घेतलेले लाच आणि केलेले जुलूम, डलहौसीसाहेबांनीं गिळलेलीं राज्ये आणि ओकलेलें बड ह्यांना मात्र आपण सर्वस्वीं मुकलों असतो त्या वेळचे राजे एकत्र झाले असते तर आज आपली विलायतेला कच्चा माल पुरविण्याजडलची जी ख्याति आहे ती झाली नसती, आपल्या गव्हांबद्दल विलायतेतील लोक जी तारीफ करितात ती कोणी केली नसती, जीं मुलें दुष्काळानें फुकट मरून गेलीं असती अशा अल्पवयी मुलांना देखील खिस्ती धर्माचीं जीं अत्युदात्त तत्त्वे आज सहज कळत आहेत ती त्यांना त्यांच्या उतारवयांत आणि मोठ्या परिश्रमानेंही समजलीं नसती, व दुष्काळाच्या दिवसांत आपल्यातील हजारों लोक रिलीफ कामावरून एकत्र जमून कोठें रस्ते बांध, कोठें तळीं खण, अशा प्रकारचीं जीं आज परोपकाराचीं आणि लोकोपयोगी कामें करीत आहेत

तीं त्याच्या हातून कधीही घडलीं नसतीं. पैशाच्या योगानें मनुष्य उन्मत्त होतो म्हणून तो नसल्यामुळे आपल्या अगामध्ये आज जो स्वाभाविक नम्रपणा आलेला आहे तो आपल्याला लाभला नसता. हे आपले स्वतःचे तोटे झाले असते. पण ह्याशिवाय आपण इतरही कित्येकांच्या नुकसानीला कारणीभूत झालों असतो. तेव्हां जर सर्व राजे एकत्र झाले असते तर आधीं गुलाम-गिरीला, दारिद्र्याला आणि दुष्काळाला राहण्याला अशी ऐसपैस जागा दुसरीकडे न मिळून त्याची फार गैरसोय झाली असती, इंग्लंडला आणीबाणीच्या प्रसंगी लागेल तितका पैसा आणि लष्कर मिळण्याला पंचाईत पडली असती, अफगाणिस्थानला फुकट खंडणी मिळाली नसती, आणि रशियाला स्वारीची भीति घालण्याला ठिकाण मिळालें नसतें, बोअर कैदी ठेवण्याला हिंदुस्थान-सारखे त्रिनभिंतीचे विस्तीर्ण तुरुंग दुसरीकडे सांपडले नसते, आणि राज्या-रोहणाच्या वेळीं दरबार भरविण्याकरिता अतिशय जुनाट शहर, पुष्कळ हत्ती आणि सोन्यानीं आणि मोत्यांनीं मढविलेलीं राजाचीं शरीरें दुसरीकडे कोठेंच मिळण्यासारखीं नसल्यामुळे एकदूर राज्यारोहणामध्ये मोठा विरस झाला असता !

समाप्त.

RI FBK-0006701

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

महाराष्ट्रात आयुर्वेदिक औषधें व अितर पेटट औषधें तयार करून विकणाऱ्या ज्या घोड्या यशस्वी कपन्या आहेत त्यामध्ये अत्यंत घोड्या अवकाशात व युद्धकालीन सर्व, अडचणींना तोंड देऊनही सूर्य किरणनें चांगले नाव कमावले आहे.

कंपनी १४ डिसेंबर १९४३ मध्ये स्थापन झाली, पण कंपनीच्या प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात मात्र जानेवारी १९४५ पर्यंत होऊ शकली नाही. कॅपिटल अश्य्वरील युद्धकालीन कंट्रोलमुळे भांडवलाची परवानगी मिळवून पुरेसे भांडवल जमा करणे व चांगला अनुभवी संचालक वर्ग मिळविणे या प्राथमिक कामांमध्येच जवळजवळ एक वर्ष गेलें.

पण या वर्षांमध्ये कंपनीचा पाया मात्र अगदीं दृढ व मजबूत रीतीने बसविला गेला व व्यापारक्षेत्रांतील निरनिराळ्या शाखांमध्ये वाकबगार व अनुभवी अशा कार्यकर्त्यांची व संचालकवर्गाची जोड कंपनीला व कारखान्याला मिळाली आहे. **मे पी लिमये आणि कंपनी ही फर्म** या कंपनीचे मॅनेजिंग अेजंट्स असून या फर्मचे भागीदारांना या धंद्याचा—औषधें तयार करणे व त्यांची यशस्वी विक्री—सुमारे एक तपाचा अनुभव आहे. तसेंच संचालकवर्गामध्ये

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

व व्यापारक्षेत्रामध्येहि अनुभवी व योग्य मार्गदर्शन करणारे असेच संचालक कंपनीला लाभले आहेत.

मे. पी. लिमये आणि कंपनीचे भागीदारांपैकी श्री के. गो. लिमये जिल्ह्यांतील व भोर सस्थानातील अत्साही कार्यकर्ते असून कित्येक कंपन्यांचे सस्थापक व व्यवस्थापक आहेत. वै. पू. गो. ऊर्फ राजाभाऊ लिमये हे टिळक महाविद्यालयाचे स्कॉलर व पदवीधर असून आयुर्वेद रसशास्त्रात त्यांना ओषधि निर्माण शास्त्राचा अभ्यास व संशोधन करण्याकरता खास शिष्यवृत्ति दिली होती. या शास्त्राचा अभ्यास करून त्यांनी रसशास्त्रात ओषधि निर्माणाधिकारी व पुणे केंद्रप्रमुख या नात्याने कामे केली आहेत. तसेच ओषधी कारखान्यातील विक्रीशास्त्र व हिशोब याचा अनुभव असलेले वै. गो. कृ. पेठे व वै. द. ह. कोडोलीकर ही सहाय्यक मंडळी फर्मला मिळाली आहेत. वै. काळे हेहि सर्व क्षेत्रांत अनुभवी असून मुंबई केंद्राचे सर्वाधिकारी आहेत.

संचालक वर्गामध्ये खालील सद्गृहस्थ आहेत. हे सर्वच यशस्वी व्यापारी व कुशल कार्यकर्ते आहेत व त्यांनी आपल्या अनुभवी मार्गदर्शनाने कंपनीचा विस्तार करण्यासाठी आपले तनमन देण्याचे ठरविले आहे.

१ डॉ. दि. स. सरदेसाई यांची ओळख निदान महाराष्ट्रास तरी करून देण्याची आवश्यकता नाही. हे डोळ्यांचे डॉक्टर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. डॉ. सरदेसाई हे तळेगांवच्या जनरल हॉस्पिटलचे सस्थापक असून क्लिनिस्क बंधु लि. चे अेक डायरेक्टर आहेत.

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

२ वै. र. चा ऊर्फ मामासाहेब जोशी हे आयुर्वेद रसशास्त्रेच्या सस्थापकांपैकीं एक असून रसशास्त्रेच्या आजच्या यशाचे ते बहुतांशीं वाटेकरी आहेत. रसशास्त्रेचे ऐक्स-ऑफीशियल डायरेक्टर म्हणून प्रथम पासून त्यांनीं काम केलेलें असल्यामुळे त्यांच्या अनुभवाचा लाभ आमचे फार्मसीस प्रथमपासून मिळणार आहे. बँकासारख्या अितर कित्येक कन्यांचे ते डायरेक्टर आहेत. याशिवाय विशेष नमूद करण्यासारखी गोष्ट ही कीं, “पैसा फड” संस्थेला मध्याच्या अन्नतावस्थेला आणणाऱ्या मंडळींपैकीं वै. मामासाहेब जोशी हे एक असून ते पैसा फडाचे खजिनदार आहेत.

३ रसवैद्य स. व कुलकर्णी दुधगांवकर हे कोल्हापूर भागातील एक विद्वान् नाणावलेले वैद्य असून यांनीं बँकेसारख्या संस्थेचे डायरेक्टर व नगरपालिकेचे लोकनियुक्त सभासद या नात्यांनीं उत्तम कामें केलेलीं आहेत. आयुर्वेदीय औषधीकरण-प्रक्रियेतील तज्ज्ञ म्हणून व विशेषतः रसायने, भस्में वगैरे औषधें शास्त्रशुद्ध रीतीने तयार करण्याचे बाबतींत सबंध महाराष्ट्रांतील वैद्यवर्गांत यांची प्रसिद्धि असून या शास्त्रांतील अधिकारी व्यक्ति म्हणून त्यास मान आहे.

४ श्री गो. रा. ऊर्फ वापूसाहेब लिमये हे पाली स. भोर येथील एक जमीनदार आहेत. भोर संस्थानातील व कुलाबा जिल्ह्यातील त्यांचें सार्वजनिक कार्य महशूर आहे. अस्पृश्योद्धारासारखीं कार्यें त्यांनीं चिकाटीनें अनेक वर्षे चालविल्लीं असून हरिजनसेवक म्हणून सर्व महाराष्ट्रांत ते प्रसिद्ध आहेत. सुवागड तालुक्यांतील प्रमुख व्यापारी संस्थांचे ते अध्यक्ष आहेत.

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

५ श्री श्रीकृष्ण विद्याधर दामले, बी. कॉम् , हे नवीन किताबखान्याचे मालक असून याचा व्यापाराचा व विशेषतः व्यापारी हिशेबाचा अनुभव आम्हांस सुयोगी पडणार आहे ' महाराष्ट्र इंडस्ट्रिअल इन्व्हेस्टमेंट्स लि.' चे हे व्हायसरेक्टर आहेत

६ श्री. सदाशिव विष्णु अर्फ सदूकाका रानडे, बी. अ. , हे सुप्रसिद्ध कॉन्ट्रॅक्टर्स मेसर्स व्ही. आर. रानडे अँड सन्सचे भागीदार आहेत

७ एम्. एच्. मोलेदिना घुणे

कपनीने आतांपर्यंत अनेक रोग्यावर वापरून गुणकारी ठरलेलीं अशीं कांहीं खात्रीची ओषधें पेटट स्वरूपानें काढलीं असून तीं अल्पावधींतच लोकप्रिय झालीं आहेत व दिवसेंदिवस त्यांचा खप व लोकप्रियता वृद्धिंगत होत आहे या स्वरूपाच्या ओषधामध्ये खालील प्रमुख आहेत.

(१) हॅमकिरण—हे सर्वोत्कृष्ट शक्तिवर्धक टॉनिक असून यामध्ये सुवर्ण, अभ्रक भौक्तिकादि भस्में अतिर दीपक व पाचक जीवनीय वनस्पति व ' सी ' व्हिटॅमिनयुक्त आवळ्यांचा अवलेह यांचा समावेश केलेला आहे. हे सेवन केल्याने पचनशक्ति सुधारते व दैनंदिन झीज व आजारानंतरची अशक्तता भरून येऊन रोगप्रतिकारशक्ति वाढते.

(२) किरण हेअर ऑयल—अनेक केशवर्धक व थंड वनस्पतींपासून हें तेल बनविले आहे. याचा नित्य उपयोग केल्याने केसांच्या मुळाना जीवन

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

मिळते व ते मळू, काळे व लांबसडक होतात गळणारे केस थांबतात व नवीन केस भरपूर वाढतात.

(३) किरणांग तेल—हे एक सर्वोत्तम मालिश तेल आहे. हे तेल अगास लावल्याने थोड्याच दिवसांत ते शरिरावयव चांगले पुष्ट व तजेल्दार होतात. विशेषतः आजारातून सुटलेल्यांकरिता व अशक्त स्त्रिया, मुले, बाळतिणी, व सुडदुस झालेलीं मुले यासाठी हे अत्युपयुक्त मालिश आहे हे कृशांना पुष्ट बनविते त्याचप्रमाणे याच्या योगाने रक्ताभिसरण सुधारल्याने स्थूल माणसाचा मेद कमी होऊन शरीर सुटसुटीत व हलके बनते.

(४) वि-कास—(खोकल्याच्या गोळ्या) याचे योगाने घसा, फुफ्फुसें अि० टिकाणीं सांठलेला कफ पातळ होऊन बेडका लवकर सुटतो व त्या त्या टिकाणाची सूज कमी होते.

या गोड व सुगंधी गोळ्या तोंडात धरून ठेवल्याने मुखाला सुगंध प्राप्त होऊन शिवाय खालील आराम प्राप्त होतात.

(१) थंड पेये, थडी, पडसे, ताप अि० कारणांनीं खोकला होणे, पडसे येणे व घसा सुजणे अित्यादि विकार बरे होतात खोकल्यावर सर्वोत्कृष्ट

या शिवाय अितर नित्योपयोगी गुणकारी औषधे, अर्क, आसवे, तेल वगैरे शास्त्रसिद्ध रीतीने कपनाच्या कारखान्यात तयार होऊन आज बाजारपेठांत लोकप्रियता व विश्वास संपादित आहेत.

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

या शिवाय ग्रामीण जलतेला हरघडी लागणारीं सर्व सामान्य रोगावरील औषधे अल्प किंमतींत सर्वांना सहज साध्य व्हावीत या अद्देशाने आम्ही अेक आणा सिरीज् पाकिटाच्या स्वरूपांत काढली असून त्यांना मोठ्या व वाढत्या प्रमाणांत मागणी आहे. यातील मुख्य औषधे खालीलप्रमाणे .—

१ अनल जीवन—सर्वोत्तम दीपक व पाचक

२ एस के टॅब्लज—डोके दुखीवर सर्वोत्तम.

३ किरण शोधन—अत्कृष्ट सौम्य सारक

कपनीचा कारखाना तळेगाव येथे पैसा फंड काचकारखान्याचे शेजारी स्वतःच्या मालकीच्या पाच अेकर जागेत असून त्या ठिकाणी ३० फूट X १०० फूट ची अिमारत कारखान्यासाठी तयार झाली आहे या ठिकाणीच चालकासाठी रहात्या जागा व गेस्ट हाऊस बांधण्याचाहि कपनीचा विचार आहे.

कपनीच्या चालकांत सर्वच नागावलेले चिकित्सक असल्याने लोकरच स्वतःचें अिस्पतळ व संशोधन शाला काढून औषधाचें संशोधन व परीक्षणाला योग्य परिस्थिती निर्माण करणे हें आमचे स्वप्न आहे. व वाढत्या लोकप्रियतेवरून हें लोकरच प्रत्यक्षात येतील असा दृढ विश्वास वाटतो.

या महत्त्वाच्या गोष्टी जरूर ध्यानांत ठेवा

- १ एक महिन्याचे अल्पावधीत एक लक्ष रुपयाचे शेअर्स खपले असून शेअर विक्री रोज चालू आहे
- २ कंपनीची एकूण मालमत्ता पाच लाखाचेवर आहे.
- ३ ४०० टन ऊंस रोज गाळला जाईल अशा प्रकारची मशिनरी मेसर्स स्कोडा वक्स लि. प्राह, झेकोस्लोव्हे-किया याचेकडून मागविली आहे. त्यासाठी रु. १,१३,००० वर आगाऊ रक्कम भरली असून ही मशिनरी १९४७ च्या जूनमध्ये येऊन १९४७-४८ च ।हंगाम चालू करता येईल, असा अंदाज आहे
- ४ कंपनीने एकूण २००० एकराचे वर जमिनी मिळविल्या असून चालू साली १००० एकर ऊसाची लागवड करण्यात येणार आहे व १००० एकर जमीन अन्नधान्याच्या उत्पादनासाठी उपयोगात आणली जाईल.

दि डेक्कन ॲग्री० इंडस्ट्रीज, लि०

४७९।३ सदाशिव, टिळकरोड, पुणे.

दि बरोडा वॅटरीज लि.

गोया गेट, बडोदे

शेअर विक्री चालू आहे.

अधिकृत भांडवल रु. १०,००,००० (दहा लाख)
विक्रीस काढलेले व

खपलेले भांडवल रु. ३,००,००० (तीन लाख)
हे भांडवल पुढीलप्रमाणे ऑर्डिनरी व प्रेफरन्स शेअर्समध्ये
विभागले आहे.

ऑर्डिनरी शेअर्स प्रत्येकी रु. २० चा. ५% पेड अप
५३% क्यूम्युलेटिव्ह प्रेफरन्स शेअर्स प्रत्येकी रु. ५० चा
एक ५% पेड अप.

४३% रिडीमेबल प्रेफरन्स शेअर्स प्रत्येकी रु. ५० चा
एक. सर्व हप्ते भरलेले फक्त बडोदे सरकारसाठी राखीव.

जास्त माहितीकरतां वरील पत्त्यावर लिहा.

चेअरमन

कॅ. प्रिन्स उदयसिंहराव

मनाजग एजंट्स

गायकवाड B. A (Com) पानसे अँड को.

पुढील पत्त्यावर चौकशा कल्यास जरूर ती माहिती
पुरविण्यांत येईल.

दि पनावा एजन्सीज लि.,

४३ फोर्ब्स स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई नं. १

श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित, नामदार श्री दादासाहेब मावळंकर, स्पीकर, बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली, पंतप्रधान श्री बाळासाहेब खेर, स्वामी कुवलयानंद, चेअरमन फिजिकल एज्युकेशनल बोर्ड, डॉ. जे. एम. कुमाराप्पा, डायरेक्टर, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सीस, डॉ. सी. जी. पंडित, डायरेक्टर, किंग इन्स्टिट्यूट, मद्रास, डॉ. के. ए. गांधी, डायरेक्टर ऑफ पब्लिक हेल्थ, बॉम्बे गव्हर्नमेंट, डॉ. जॉस आल्बान डिसोझा, मेयर ऑफ बॉम्बे, श्री नगिनदास मास्तर, एक्स मेयर व अध्यक्ष, बी पी सी सी ; स. का पाटील, सेक्रेटरी, बी. पी. सी. सी., डॉ. बी. सी. दासगुप्ता, एक्झीक्यूटिव्ह हेल्थ ऑफिसर, बॉम्बे म्युनिसिपालिटी, श्री नानासाहेब पुराणिक, माजी अध्यक्ष, ऑल महाराष्ट्र फाज-कल कल्चर कॉन्फरन्स, बडोद्याचे प्रो. माणिकराव, श्री. आबासाहेब मुजुमदार, अमरावतीचे वैद्य हरिहरराव देशपांडे, श्री. के. सुजीवराव, एम. ए. सी. आय. ई. चेअरमन फेडरल पब्लिक सर्व्हिस कमिशन, सिमला श्रीमती लीलावती मुन्शी, सभसद बॉम्बे म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन, श्री. एन. माधवराव दिवाण, म्हासूर संस्थान, यांसारख्या अनेक थोरानां जिच्या ध्येयनिष्ठ, सेवाभावी व राष्ट्र-हितवर्धक कार्याची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली आहे अशी

हिंदुस्थानांतील एकमेव आदर्श विमा संस्था

“एकमेवाद्वितीयम्—” या सज्ञेस पात्र झालेल्या या संस्थेच्या आश्रयदात्यांत आपलीहि गणना व्हावी असे प्रत्येकास वाटणें साहजिक होय

मॅनेजिंग डायरेक्टर :—

स. पां. नाडकर्णी, डी. कॉम. एम. सी., ए. सी. आय. आय. (लंडन).

सतत २५ वर्षे नावाजलेले

तयार कपड्यांचे सर्वात मोठे व्यापारी

महिंद्रकर ब्रदर्स

एकदां समक्ष भेटाच.

बंबखान्याजवळ

बुधवार पेठ

पुणे २

पोर्तुगीज चर्च—

द्रामनाक्याजवळ

गिरगाव, मुंबई ४

रडकी व अशक्त मुलें

अरविंदासव

घेतल्यानें सशक्त व गुटगुटीत होतात.

१० तो. किं. ८ आणे.

हें गोड असल्यान मुलें हासेन घेतात. इतर पथ्य कांहीं नाहीं. इतर तीनशेचेवर औषधाकरितां लिहा.—

आयुर्वेदीय औषधि भांडार, २८ शुक्रवार, पुणे २.

डॉ. पुरोहित

डॉ. पुरोहित

अशक्त मुले सशक्त होतात

दम्या- वरील उपाय

आतां ठरून गेला.

व बद्धकोष्ठ व आम्लपित्त बळाव-
लेल्या दमेकन्यासाठी पुरोहित
श्वासहारी कंपाऊंड (लाल
पॅकिंग) वापरावे. ३, ६ व १२
औंसी बाटल्यातून अनुक्रमे रु ३-
६ रु. ५-१२ व रु. १०
किंमतीस सगळीकडे मिळतें.

पुरोहित श्वासहारी हा एकच
असा दम्यावरील उपाय आहे कीं
त्याची सुरुवात करताच कफ सुटतो
धाप कमी होते, शौचाची तक्रार
उरत नाही, पचनक्रिया सुधारते,
हळुहळू शक्ति भरून येऊन फुफ्फुसें
मजबूत होतात व दमा निखालस
बरा होतो. दमा, धाप लागणें,
पहांटेचा ठसका, कंठदाह करणारा
खोकला वगैरेसाठी पुरोहित
श्वासहारी प्लेन (निळें पॅकिंग)

**दमा, श्वासविकार
थरे करणारा एकच
डॉक्टरी उपाय**

पुरोहित श्वासहारी
डॉ. पुरोहित फार्मसी, नेहरू

आजारानंतरची अशक्तता घालविण्यास—

“दीनबंधू” चेतन्य सुधा

अग्निमाद्य, अशक्तता, जीर्णज्वर,
हृद्रोग, मेदोरोग, कडकी, खोकला,
कावीळ, पंडुरोग यकृत-प्लीहेचे विकार,
धातुविकार, अतैव दोष इत्यादिमध्ये

अशक्ततेची कारणेच नष्ट करणारे शक्तिवर्धक.

प्रमाण, अनुमान व पथ्याची माहिती मागवा

दीनबंधू फार्मसी लिमिटेड, मुंबई नं. ७.

(१९३१ सालीं स्थापन होऊन मान्यता पावलेला कारखाना)
मुदतीच्या ठेवीसाठीं जोळखीने चौकशी करा

रामतीर्थ ब्राह्मी तेल

स्पेशल नं. १.

मदूचे ज्ञानतत्तु बलवान होऊन
सफेत केस काळे होतात व टक्कल
पडलेल्या ठिकाणी केस येतात.

खवळे नष्ट होतात स्मरणशक्ति व दृष्टीची वाढ होऊन गाढ झोंप
लागते डोकेंदुखी थावते. प्रत्येक ऋतूत स्त्री-पुरुष आणि मुले यासाठीं
अत्यंत फायदेशीर आहे लिखा आणि ऊवा याचा नाश करिते

मोठी बाटली रु. ३-८-० लहान रु. २-०-०

सर्वत्र मिळते.

श्रीरामतीर्थ योगाश्रम

४४८ सॅटर्स रोड, मुंबई ४

BRIGHT PAYING CAREERS

REI courses in Radio Electrical Engineering, Wireless Telegraphy, AMIEE, Air conditioning are advanced modern courses and designed to equip you for the numerous money-making opportunities open to Technicians.

Fresh sessions commence in June each year
HUNDREDS ENROL EVERY YEAR

You also can Join after Matriculation

≡Radio Electric Institute≡

Pioneers of Radio Education in INDIA.

LAMINGTON CHAMBERS., LAMINGTON ROAD, BOMBAY.

लहानांस — पोटातील डबा, सुधी, उडतें इत्यादि विकारांवर दोन तासांत गुण देतात

मोठ्यांस — सर्व प्रकारच्या कफविकारावर उपयोगी. कोणत्याही तापाचीं लक्षणे दिसूं लागताच वझे-कृत कफनाशक गोळीचा प्रथमतः रेचक द्यावा म्हणजे कोठा साफ होऊन तापाचा जोर कमी होईल व न्युमोनियासारखे विकार होण्याची भीति नाही.

खा जा व

★
ग्लूकोज, विटामिन व प्रोटीनयुक्त
खाजावचा खुराक रोज चालू ठेवा.

★
रक्तवर्धक आंबावडी
स्वाद्विष्ट रुचिको

आपल्या दुकानदाराकडे मागणी करा.

पौष्टिक खाद्यपदार्थांचे कारखानदार

नागनाथपार,
पुणे नं. २

थकल्याने

आवलेले सांधे नरेंद्र फार्मसोच नरेंद्र एम्ब्रोकेशन
चोळल्याने बरे होतात. मानेची तिरप, लचक, ठेंच, कबेरतील
उसण व इतर वात यावर तो जलद आराम देणारा उपाय
आहे. केमिस्ट व वाण्यांकडे मिळते

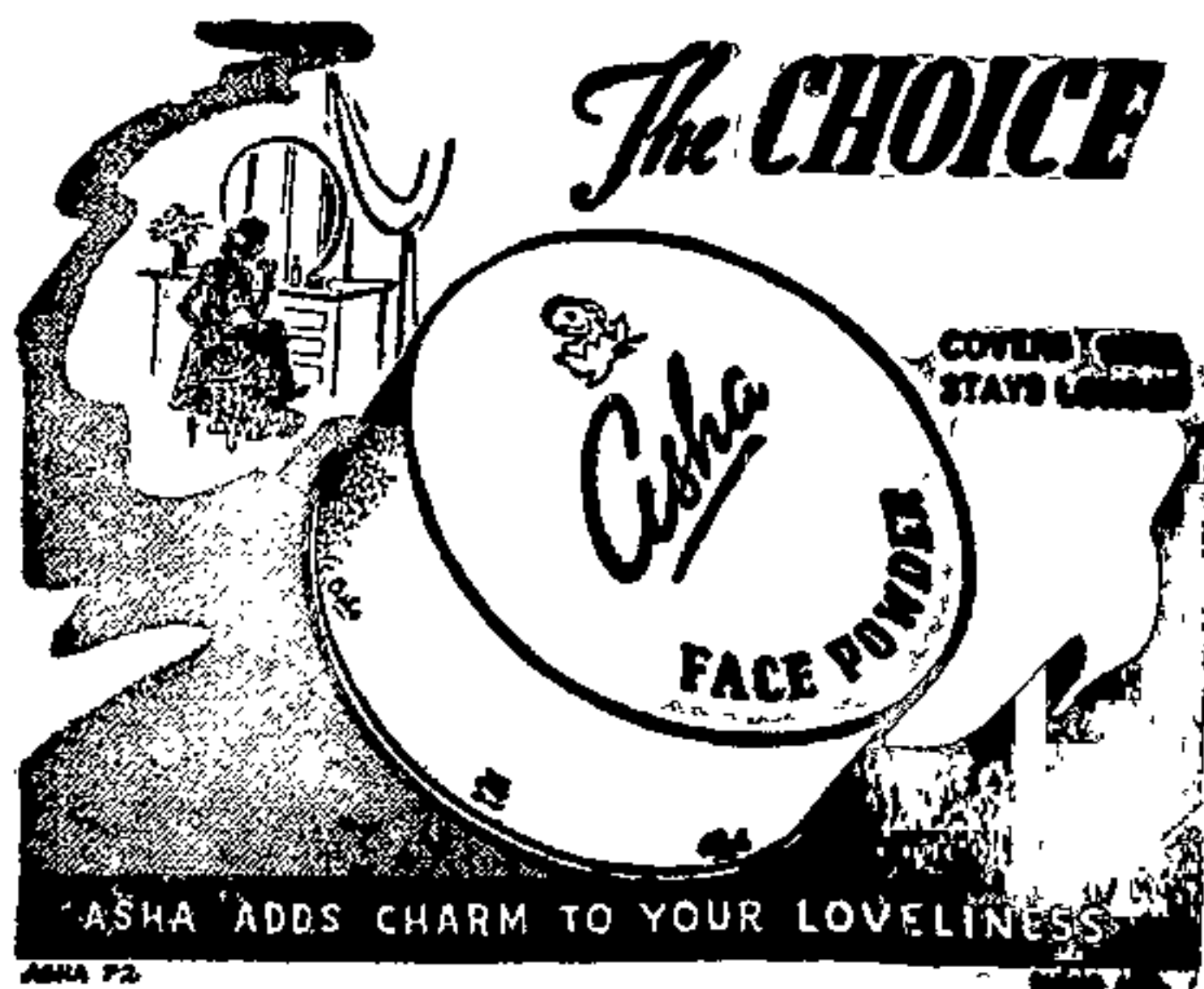
सोल एजंट, हनुमान एजन्सी, परळ, मुंबई १२.

सावधगिरी

कॉलरा, अमांश सारखे साथीचे रोग हल्ली नेहमीचेच झाले असून वेळेवर
उपचार न झाल्यास रोगी दगावण्याची भीति असते. अशा वेळीं जवेरियन
जीवन मिक्शरचे थोडे थेंब पाण्यातून घेतल्याने या रोगांपासून बचाव होतो.
कुटुंबात नेहमीचेच असणारे कैक किरकोळ विकार—उलटी, अपचन, सर्दी, पोटा-
दुखी, दाढदुखी, लहान मुलाच्या शौचाच्या तक्रारी, जंतूदंश, सूज वगैरे
जवेरियन जीवन मिक्शर त्वरित बरे करते. लाखों कुटुंबांत आज
जवेरियन जीवन मिक्शर निष्ठेने वापरीत आहेत. डॉक्टरांच्या गैर-हजेरीत
उपयोगी पडणारे हे औषध घरात व प्रवासात राखणे खात्रीने सावधगिरीचे
ठरते. केमिस्ट व खेडोपाडी वाण्यांकडे मिळते

एम्. एच्. जवेरीयन अँड कंपनी
देवकरण मॅन्शन, प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई.

तिची निवड—

फेसपावडर खेरीज—

❀त्रिलिपंटायन, ❀हेअर ऑईल्स, ❀नखरंजकें
इत्यादि तयार करणारी हिंदुस्थानांतील

--अग्रगण्य संस्था--

आशा—सौंदर्य—प्रसाधने